

SSAD

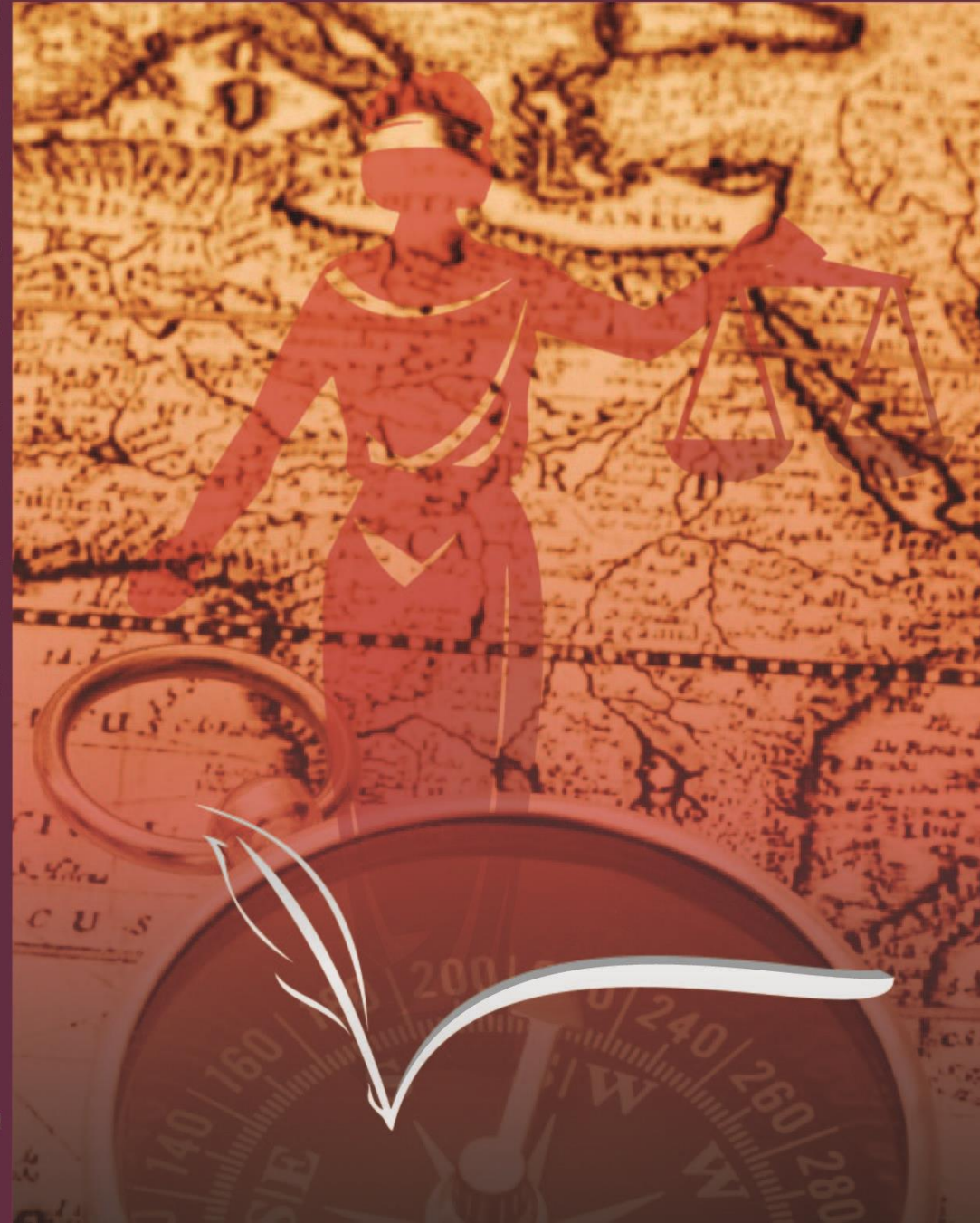
Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi
Journal of Strategic and Social Researches

Vol 6
Issue 1
March 2022
ISSN 2587-2621

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi
Journal of Strategic and Social Researches

Vol 6
Issue 1
March
2021

SSAD

STRATEJİK VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Journal of Strategic and Social Researches

ISSN 2587-2621

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup dörder aylık dönemler halinde (Mart-Temmuz-Kasım) yılda üç sayı olarak elektronik ortamda yayınlanan akademik, hakemli ve uluslararası dergidir.

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi'nde yayınlanan yazıların dil, bilim ve hukuki sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi'ne aittir.

Yazarlar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz veya çoğaltılamaz.

Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir.

Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez.

The Journal of Strategic and Social Researches (SSAD) is an academic, refereed and international journal published electronically three times a year (March-July-November). Linguistic, scientific and legal responsibility of the articles published in the SSAD belongs to the authors, and the publication rights belong to the SSAD.

Articles may not be published or reproduced in whole or in part in any way without the written permission of the publisher.

The Editorial Board is free to publish or not publish the articles submitted to the journal.

Works sent to the journal are not returned.

Journal of Strategic and Social Researches indexed by

International Scientific Indexing, EBSCO, ResearchBib, I2OR, Google Scholar, ISAM, ESJI, ROAD, Crossref, Maktaba, Academic Journal Index

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi / Journal of Strategic and Social Researches

Cilt 6, Sayı 1, Mart 2022 / Vol 6, Issue 1, March 2022

SSAD

STRATEJİK VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Journal of Strategic and Social Researches

ISSN 2587-2621

www.dergipark.gov.tr/sisad

sisaddergi@gmail.com

Sahibi | Owner

Doç. Dr. Mehmet Ali KARAMAN

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

İstiklal Yerleşkesi 15130 BURDUR

Editörler | Editors

Doç. Dr. Mehmet Ali KARAMAN Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Doç. Dr. Sibel AKOVA Yalova Üniversitesi

Yardımcı Editör | Associate Editor

Dr. M. Abdullah KÜNDEYİ Afyon Kocatepe Üniversitesi

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi / Journal of Strategic and Social Researches

Cilt 6, Sayı 1, Mart 2022 / Vol 6, Issue 1, March 2022

Alan Editörleri/Field Editors

İktisadi ve İdari Bilimler

İzzet GÜMÜŞ (Prof. Dr. İstanbul Gelişim Üniversitesi Türkiye)

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri

Tuncay GÜLOĞLU (Prof. Dr. Yalova Üniversitesi Türkiye)

Makro Ekonomi

Lale VELİYEVA (Doç. Dr. Sumgayit Devlet Üniversitesi-Azerbaycan)

İşletme

İzzet GÜMÜŞ (Prof. Dr. İstanbul Gelişim Üniversitesi-Türkiye)

Uluslararası İlişkiler

Tuncay Ercan SEPETÇİOĞLU (Doç. Dr. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi-Türkiye)

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

Gökmen KANTAR (Dr. Öğr. Üyesi Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Türkiye)

Sosyoloji

Ümit AKCA (Prof. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi-Türkiye)

Felsefe

Süleyman Ertan TAĞMAN (Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Türkiye)

Sanat Tarihi-Arkeoloji-Mimari

Abdullah Şevki DUYMAZ (Prof. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi Türkiye)

İletişim

Burhanettin Aykut ARIKAN (Prof. Dr. Türk Alman Üniversitesi -Türkiye)

Eğitim Bilimleri

Said TAŞ (Prof. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi -Türkiye)

Tarih

Gürsoy ŞAHİN (Prof. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi Türkiye)

Coğrafya

Erkan YILMAZ (Doç. Dr. Ankara Üniversitesi- Türkiye)

Türk Dili ve Edebiyatı

Abdülkadir EMEKSİZ (Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi- Türkiye)

Yazı İşleri | Editorial Office

Prof. Dr. Abdullah Şevki DUYMAZ

Süleyman Demirel Üniversitesi

Türkçe Dil Editörü | Turkish Language Editor

MA. Fatma Zehra Kündeyi

Afyon Kocatepe Üniversitesi

İngilizce Dil Editörü | English Language Editor

Doç. Dr. Dmitar TASIĆ

Philosophical Faculty, University of Hradec Kralove, Çek Cumhuriyeti

MA Umut Serger DAL

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Mizanpaj Editörü | Making up Editor

Doğukan Celal ÇETİN

Yayın Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr. Amira TURBIĆ-HADŽAGIĆ (Tuzla Üniversitesi - Bosna - Hersek)

Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN (Afyon Kocatepe Üniversitesi - Türkiye)

Prof. Dr. Redzep SKRIJELJ (Novipazar Devlet Üniversitesi - Sırbistan)

Prof. Dr. Ümit AKCA (Süleyman Demirel Üniversitesi - Türkiye)

Doç. Dr. Armend MEHMEDİ (Priştina University - Kosova)

Doç. Dr. Dimitar ATANASSOV (Sofya Üniversitesi - Bulgaristan)

Doç. Dr. Esmâ IGUS (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi - Türkiye)

Doç. Dr. Lale VELİYEVA (Sumgayıt Devlet Üniversitesi - Azerbaycan)

Doç. Dr. Memli KRASNIQI (Priştina Üniversitesi - Kosova)

Doç. Dr. Mirza DZANIĆ (Tuzla Üniversitesi - Bosna Hersek)

Doç. Dr. Nurhodja AKBULAEV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)

Doç. Dr. Sevcan YILDIZ (Akdeniz Üniversitesi - Türkiye)

Sekreteryâ | Secretary

MA Ali Rıza BİLGİN (Süleyman Demirel Üniversitesi)

Bu Sayının Hakemleri | Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Alaattin KIZILÇAOĞLU (Balıkesir Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali BORAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Emin ATASOY (Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. İrfan YILDIZ (Dicle Üniversitesi)

Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN (Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal YAKUT (Anadolu Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI (Erciyes Üniversitesi)

Prof. Dr. Ömer DEMİREL (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Özgür ASLAN (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Özlem ÇETİNKAYA BOZKURT (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)

Prof. Dr. Sedat BAYRAKAL (Uşak Üniversitesi)

Doç. Dr. Barış MUTLU (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

Doç. Dr. Doğan DEMİRCİ (Süleyman Demirel Üniversitesi)

Doç. Dr. Esmâ İGUS (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)

Doç. Dr. Fatih Fuat TUNCER (Beykent Üniversitesi)

Doç. Dr. Hasan Hüseyin GÜNEŞ (Bartın Üniversitesi)

Doç. Dr. İsmail KERVANKIRAN (Süleyman Demirel Üniversitesi)

Doç. Dr. İlker YİĞİT (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)

Doç. Dr. Murat HANİLÇE (Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi)

Doç. Dr. Samet ZENGİNOĞLU (Adıyaman Üniversitesi)

Doç. Dr. Sevilay ÖZER (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)

Doç. Dr. Simge ÜNLÜ (Sakarya Üniversitesi)

Doç. Dr. Şebnem ÖZDEMİR (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Altuğ ÇAĞATAY (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Barbaros ANDIÇ (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ekin KAYNAK ILTAR (Akdeniz Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Erbil AKTUĞ (Pamukkale Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÖZTOP (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Sevda KÖSE (Kocaeli Üniversitesi)

Dr. Öğr. Gör. Fatih ADIGÜZEL (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Dr. Öğr. Gör. Murat ÇAY (Akdeniz Üniversitesi)

Dr. Arş. Gör. Selçuk YEKE (Ardahan Üniversitesi)

Dr. Erdal YILDIRIM (Kartal Belediye Tiyatrosu Sanat Yönetmeni)

Dış Temsilcilikler | Country Representatives

Almanya: Uğur Berk KALELİOĞLU (M.A. Duisburg-Essen Üniversitesi)

Azerbaycan: Lale VELİYEVA (Doç. Dr. Azerbaycan Sumgayıt Devlet Üniversitesi)

Bosna Hersek: Amira Turbic HADZAGIC (Prof. Dr. Bosna Hersek Tuzla Üniversitesi)

Gürcistan: Valery MODEBADZE (Prof. Dr. Saint Andrew the First Called University)

Togo: Tete Jean Philippe GUNN (Ph. D.)

İÇİNDEKİLER | CONTENTS

Cemal KAKIŞIM

AVRUPA YEŞİL MUTABAKATI: YEŞİL TEORİ PERSPEKTİFİNDEN BİR ANALİZ

The European Green Deal: An Analysis From Perspective of Green Theory

ss. 1-16

Nevzat GÜNGÖR & Yasin ŞEKER

THE RELATIONSHIP BETWEEN BOARD CHARACTERISTICS AND ESG
PERFORMANCE: EVIDENCE FROM THE OIL, GAS AND COAL SECTOR

Yönetim Kurulu Yapısı ve ESG Performansı: Petrol Gaz ve Kömür Sektöründe Ampirik Bir
Araştırma

ss. 17-37

S. Ertan TAĞMAN

MODERN ASTRONOMİNİN İSPANYA'YA GİRİŞİ: NOVATORES

Introduction of Modern Astronomy in Spain: Novatores

ss. 39-49

Ulaş Kutsi ÇEZİK

HİNDİSTAN UZAY PROGRAMININ KURULUŞ DÖNEMİ POLİTİKALARI VE KISA
TARİHÇESİ

The Establishment Period Policies and Brief History of Indian Space Program

ss. 51-62

Betül OKUDUR SABUNCU & Gaye ATİLLA

İŞ-AİLE ZENGİNLEŞMESİNİN YAŞAM TATMİNİ, KARIYER TATMİNİ VE İŞ YÜKÜ
FAZLALIĞI ALGISINA ETKİSİ: İSPARTA İLİ BANKA ÇALIŞANLARI ÜZERİNE BİR
ARAŞTIRMA

The Effect of Work-Family Enrichment on Life Satisfaction, Career Satisfaction And Workload
Excess Perception: A Research on the Banking Sector of Isparta Province

ss. 63-84

Fuat YALMAN & Nurperihan TOSUN

THE MEDIATING ROLE OF THE ANXIETY LEVEL IN THE EFFECT OF TRUSTING CO-WORKERS ON HELPING BEHAVIOURS TO CO-WORKERS DURING COVID-19 PANDEMIC

Covid-19 Pandemisinde İş Arkadaşına Yardım Etme Davranışının İş Arkadaşına Güvene Etkisinde Kaygı Düzeyinin Aracı Rolü

ss. 85-97

Ali AÇIKEL & Sibel PEKDOĞAN

OSMANLI DEVLETİ TİMAR SİSTEMİNDE İNTİKÂL MESELESİ: SİVAS SANCAĞI ÖRNEĞİ (1573-1651)

The Issue of Transfer in The Ottoman State's Timar System: The Case of The Sub-Province of Sivas (1573-1651)

ss. 99-120

Fatih ÖZASLAN

DONANMA MECMUASI GÖZÜNDEN İTİLAF DEVLETLERİ DONANMALARI

Allied Navies Through The Eyes Of The Navy Journal

ss. 121-137

Çağlar ÖNGEL

SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ'NDE 1. SÜVARİ TÜMENİ HAREKATI

1st Cavalry Troop action in the Sakarya Pitched Battle

ss. 139-156

Razan AYKAÇ

KIRGIZİSTAN BURANA'DAKİ (BALASAGUN) KÜLTÜR VARLIKLARININ DURUMU

Situation of Cultural Properties in Burana (Balasagyn) Kyrgyzstan

ss. 157-186

Müge ŞEN

ŞEHZÂDE MEHMED TÜRBEŞİ REVZEN SÜSLEMELERİ

Revzen Ornamentations of Prince (Şehzâde) Mehmed Tomb

ss. 187-207

Nursel KARACA

**TÜRK ÇİNİ SANATINDA UYGULANAN RENK, MOTİF, DESEN VE KOMPOZİSYON
ÖZELLİKLERİNİN SULTAN I. AHMED TÜRBEŞİ DUVAR ÇİNİLERİ ÖRNEĞİNDE
İNCELENMESİ**

Investigation of Color, Motif, Pattern and Composition Features Applied in Turkish Tile Art on
the Example of Sultan I. Ahmed Tomb Wall Tiles

ss. 209-239

Davut ATMACA

SECTORAL EFFECTS OF 1915 ÇANAĞKALE BRIDGE ON BIGA AND BANDIRMA

1915 Çanakkale Köprüsü'nün Biga ve Bandırma'ya Yönelik Sektörel Etkileri

ss. 241-259

İsmail KILINÇ

İSPARTA'DA KIRSAL TURİZMİN GELİŞİMİ: KUYUCAK KÖYÜ ÖRNEĞİ

Development of Rural Tourism in Isparta: Case of Kuyucak Village

ss. 261-275

Gül Dilek TÜRK & Abdulkakim Bahadır DARI

METAVEVERSE'DE BİREYİN TOPLUMSALLAŞMA SÜRECİ

The Socialization Process Of The Individual In The Metaverse

ss. 277-297

Yasin ÇETİN

**AVANGART SANAT VE AVANGART OLANIN İŞLEVİ; MOSKOVA SANAT
TİYATROSU ÖRNEĞİ**

Avant-garde Art and the Function of the Avant-garde; The Case of the Moscow Art Theater

ss. 299-313

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 6 Issue 1, March 2022

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 29.01.2022

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 16.02.2022

DOI: 10.30692/sisad.1064799

AVRUPA YEŞİL MUTABAKATI: YEŞİL TEORİ PERSPEKTİFİNDEN BİR ANALİZ

The European Green Deal: An Analysis From Perspective of Green Theory

Cemal KAKIŞIM

Dr. Öğr. Gör.

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0002-3865-8305

cemal.kakisim@erdogan.edu.tr

Atıf/Citation: Cemal Kakışım, (2022), "Avrupa Yeşil Mutabakatı: Yeşil Teori Perspektifinden Bir Analiz", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.1 Mart 2022, s.1-16.

Öz: Küresel ısınma ve iklim değişikliği, kuraklığa, kasırgalara, su baskınlarına, buzulların erimesine, deniz seviyelerinin yükselmesine ve tarımsal kirlenme gibi çevre sorunlarına neden olmaktadır. Gezeğenimizin geleceğini tehdit eden bu çevre sorunlarının sadece bir kıtayla veya ülke grubuyla sınırlı kalmaması, diğer bir deyişle iklim krizinin ve çevre sorunlarının küreselleşmesi, iklim, çevre ve güvenlik kavramları arasındaki ilişkiyi somutlaőtırmıőtır. Çevre sorunları uluslararası ilişkilerin en önemli gündem maddelerinden biri haline gelmiştir. Bu kapsamda uluslararası ilişkiler teorileri arasında yer alan yeşil teori, sadece insan odaklı olmayan, çevre ve iklim değişikliği konularını da önceleyen bir yaklaőtım olarak geliőtmiőtir. Günümüzde Avrupa Birliği, geliştirdiği çevre, iklim ve enerji politikaları ile yeşil teorisinin temel özelliklerine uygun bir perspektif ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Avrupa Komisyonu'nun tarafından sunulan Avrupa Yeşil Mutabakatı ve yeşil teori arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Bu çalışmada Avrupa Yeşil Mutabakatı yeşil teori ekseninde analiz edilerek, akademik literatüre katkı sağlanması hedeflenmektedir. Çalışmada AB'nin siyasi, ekonomik ve ekolojik dönüőtümünde, yeşil teorisinin ne ölçüde etkili olduğu incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası İlişkiler Teorileri, Yeşil Teori, Avrupa Yeşil Mutabakatı, Avrupa Birliği, Yeşil Partiler, Yeşil Siyaset.

Abstract: Global warming and climate change are causing droughts, hurricanes, floods, melting glaciers, rising sea levels, and environmental problems such as agricultural pollution. The fact that these environmental problems that threaten the future of our planet are not limited to one continent or group of countries, in other words, the globalization of the climate crisis and environmental problems has revealed the relationship between the concepts of climate, environment and security. Environmental problems have become one of the most important items on the agenda of international relations. In this context, green theory, which is one of the theories of international relations, has emerged as an approach that emphasizes not only people-oriented issues but also environmental and climate issues. With the environmental, climate and energy policies it has developed, the European Union offers a perspective that corresponds to the main features of green theory. In this context, there is a close relationship between green theory and the European Green Deal offered by the European Commission. The aim of this study is to contribute to the academic literature by analyzing the European Green Deal from the perspective of green theory. This study

examines the extent to which green theory is effective in the political, economic, and environmental transformation of the European Union.

Keywords: Theories of International Relations, Green Theory, European Green Deal, European Union, Green Parties, Green Politics.

GİRİŞ

20. yüzyılda yaşanan iki dünya savaşı ve bu felaketler sonrası Batılı ülkelerin hızlı bir endüstrileşme sürecine girmesi, 1950'lerden itibaren dünya nüfusunun hızla artması ve kişi başına düşen enerji tüketiminin tırmanmasıyla birlikte, dünya önce savaşlar daha sonra küresel ekonomideki büyüme nedeniyle çevresel bir kirliliğe sürüklenmiştir. Çevre kirliliğinin ve küresel ısınmanın zararlı etkilerinin her geçen gün daha hissedilebilir olması, çevrenin korunması ve doğal düzenin bozulmamasına yönelik uluslararası çabaların artmasını ve toplumsal bilincin gelişmesini sağlamıştır. Zira çevre kirliliği öyle boyutlara ulaşmıştır ki, aşırı kömür tüketimi nedeniyle Aralık 1952'de 5 gün boyunca Londra şehrinin duman tabakasıyla kaplanması (Londra Öldüren Sis'i olarak bilinen olay) gibi geçmişin tekil örnekleri, günümüzde dünya ekonomisinin başkentlerini de tehdit etmektedir. Çin'in başkenti Pekin'de aşırı kömür tüketiminden kaynaklı sera gazı salınımı nedeniyle toplumsal hayatı kilitleyecek ölçüde, göz gözü görmeyecek boyutlarda sis bulutları oluşmaktadır. İnsanların maske takmasını zorunlu kılan ve sokağa çıkmasına engel olan bu kirliliği engellemek için fosil yakıt kullanan binlerce fabrikanın geçici olarak kapatılması zorunlu hale gelmektedir. Global ölçekte küresel ısınmanın iklim değişikliğini hızlandırması ise Grönland ve Antarktika'daki buzulların eriyerek deniz seviyesini arttırmasından, ABD'de şehirleri vuran kasırgalara, Angola'daki kuraklığa, su kaynaklarındaki azalmaya ve dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşanan su taşkınlarına kadar bir dizi yıkıcı etki üretmektedir. Bu niteliği itibarıyla çevre sorunları, sınır tanımayan, savaşlara göre etkisi toplumsal ve ekonomik açıdan daha yıkıcı, komplike bir güvenlik riski yaratmaktadır.

İklim krizi veya çevre krizi olarak tanımlanan bu dışsalların gezegenimizin geleceğini tehdit etmesi, bu meselenin sadece bir kıta veya ülke grubu ile sınırlı olmaması, yani iklim ve çevre sorunlarının bir anlamda küreselleşmesi, iklim, çevre ve güvenlik kavramları arasındaki ilişkinin önce hissedilebilir boyutlara ulaşmasını daha sonra kavramsallaşmasını sağlamıştır. Temelde küresel ısınmaya ve iklim değişikliğine bağlı olarak yaşanan çevre sorunları, giderek uluslararası ilişkilerin gündem maddelerinden biri haline gelmiş ve Birleşmiş Milletler (BM) gibi uluslararası örgütlerin ve uluslararası (supranasyonel) bir yapı olan Avrupa Birliği'nin (AB) ortak ve kapsayıcı bir çözüm geliştirmeye çalıştığı bir uluslararası güvenlik meselesine dönüşmüştür. Aslında bu yaklaşımın temelleri, uluslararası ilişkiler teorisyenlerinin insani güvenlik odaklı yaklaşımlar geliştirdiği 1980'lere kadar uzanmaktadır. Teorisyenler, güvenliği yeniden tanımlamaya çalışmışlar ve çevre ile ilgili konuları da güvenliğin alanına dâhil etmişlerdir (Engin, 2016, s. 258). Ancak uluslararası ilişkileri tanımlayan eleştirel teorilerin arasında sınıflandırılan yeşil teori, çevre ile ilgili güvenliğin de ötesinde bir yaklaşım ile ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda toplumsal, ekonomik ve siyasi gelişimin ve çağdaşlaşmanın neden olduğu çevresel bozulmaya karşı bir tepki olarak ortaya çıkan yeşil teori, çevre sorunlarına yönelik durum tespitinden öteye geçerek bölgeler ve ülkeler bazında geliştirilen mücadele yöntemlerini ulusaşırı bir boyuta taşımayı ve küresel bir çözüm üretmeyi hedeflemektedir (Ünal, 2014, s. 230).

Uluslararası ilişkilerde yeşil teori eksenindeki en somut adımlar, çevre kirliliğinin ve iklim değişikliğinin etkilerini somut bir şekilde hisseden AB'nin öncülüğünde atılmıştır. 21. yüzyılda yeşil yeni düzen ve yeşil ekonomi politikaları ile öne çıkan AB, iklim değişikliği ile mücadelede sürdürülebilir ve kapsamlı bir büyümeye yönelik 2020 Stratejisi'ni ve 2030 İklim ve Enerji Çerçevesi'ni geliştirmiştir. Bu stratejiler ile çevrenin doğal dengesini korumak ve iklim değişikliğinin hızını azaltmak için geçmiş verilere kıyasla üye ülkelerin sera gazı salınımını

azaltacak, fosil yakıt kullanımını sınırlandıracak ve enerji verimliliğini artıracak hedefler belirlemiştir. AB, küresel ölçekte ise BM öncülüğünde Kyoto Protokolü ve Paris İklim Anlaşması gibi küresel ısınma ve iklim değişikliği ile topyekûn bir mücadeleyi esas alan girişimlerde de öncü bir rol üstlenmiştir. Ancak hem AB'nin Birlik ölçeğinde belirlediği stratejilerin hem de uluslararası girişimlerin küresel ısınma ve iklim değişikliği ile mücadelede yetersiz kalması, sera gazı salınımının ve küresel ısınmanın hala istenen seviyelere çekilememesi, AB'yi yeni bir strateji geliştirmeye zorlamıştır. AB, sosyal, ekonomik, kültürel, teknolojik ve dış politik boyutları olan, daha gelişmiş, modern, dönüştürücü, kapsayıcı ve bazı alanlarda üye ülkeler için yasal olarak bağlayıcı yeni bir strateji ortaya koymuştur. Avrupa Komisyonu'nun öncülüğünde temelde Avrupa'nın 2050'ye kadar karbon (sera gazı) salınımından arındırılmasını (karbon nötr bir iklim yaratılmasını) hedefleyen Avrupa Yeşil Mutabakatı'nı (European Green Deal) yayınlamıştır. AB, üye ülkelerin yanı sıra AB ile ticaret yapan üçüncü ülkelerin ekosistemini ve üretim altyapısını dönüştürecek, iklim ve çevre güvenliğini destekleyecek, bir anlamda Avrupa Yeşil Mutabakatı'nın (AYM) küresel bir etki oluşturmasını sağlayacak, bir yeşil dönüşüme hazırlanmaktadır.

Bu açıdan bir bütün olarak değerlendirildiğinde AYM ve yeşil teori arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Bu genel çerçevede çalışmada AYM yeşil teori ekseninde analiz edilerek, akademik literatüre katkı sağlanması hedeflenmektedir. Çalışmada AB'nin siyasi, ekonomik ve ekolojik dönüşümünde, yeşil teorinin hangi boyutlarıyla, ne ölçüde etkili olduğu incelenmektedir. Bu kapsamda nitel araştırma yönteminin kullanıldığı çalışmada yapılan literatür taramasında ulusal ve uluslararası hakemli dergilerden, kitaplardan, AB'nin politika, strateji ve vizyon belgelerinden, çeşitli düşünce ve araştırma kuruluşlarının yayınlarından yararlanılmıştır. Yapılan incelemede hem uluslararası hem de yerli literatürde AYM'yi yeşil teori bağlamında ele alan bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu açıdan çalışmanın, bu alandaki boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde çevre ve iklim değişikliği sorunlarının uluslararası ilişkilerin konusu haline gelmesi ve bu ilişkiyi açıklayan yeşil teorinin genel özellikleri incelenmiştir. İkinci bölümde Avrupa'da yeşil siyasetin, son yıllardaki yükselişi ele alınarak Avrupa'daki yeşil dönüşüme olan etkisine değinilmiştir. Son bölümde ise genel hatlarıyla incelenen AYM yeşil teori perspektifiyle değerlendirilmiştir.

Uluslararası İlişkilerde Çevre ve İklim Sorunları ve Yeşil Teori

Yeşil siyasi düşünce, genelde 20. yüzyılın sonunda ortaya çıkan bir ideolojik yaklaşım olarak değerlendirilse de, aslında bu akımı destekleyecek ekolojik hareketlerin ilk izleri, 19. yüzyıl sanayileşme karşıtı isyanlara kadar uzanmaktadır (Ari ve Gökpinar, 2019, s. 164). Ancak modern uluslararası örgütlerin ortaya çıkması ve sivil toplumun kurumsallaşması ile birlikte yeşil siyaset 20. yüzyılda daha belirgin hale gelmiştir. Gelişmiş Batılı ülkelerin endüstri şehirlerinde, üretime bağlı olarak meydana gelen su ve hava kirliliği, ulaşım ve ısınma amaçlı fosil yakıt kullanımının neden olduğu çevre kirliliği, Batılı halklarda yeşil bir tepkinin ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu tepkinin sivil toplum örgütleri üzerinden siyasete sirayet etmesiyle yeşil örgütlenme ve yeşil tepki, demokratikleşmenin önemli bir koşulu haline gelmiştir (Ünal, 2014, s. 231). Batılı halklarda oluşan çevre kirliliğine yönelik bu hassasiyet, uluslararası toplumun, uluslararası örgütlerin, politikacıların, akademisyenlerin dikkatini çekmiş ve dünyada ulusaşırı bir mücadele arayışı oluşmaya başlamıştır.

1972'den itibaren çevre kirliliğine ve doğanın dengesinin korunmasına yönelik uluslararası mücadeleyi destekleyecek ve küresel bilinci artıracak, BM öncülüğünde komisyonlar kurulmuş, raporlar düzenlenmiş, konferanslar yapılmış ve çok sayıda sözleşmeye imza atılmıştır (Özmehmet, 2008, s.5):

- 1972 Stockholm Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı

- Nesli Tükenmekte Olan Yabani Bitki ve Hayvan Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme,
- Ramsar Sulak Alanlar Sözleşmesi,
- Dünya Kültür Mirası Sözleşmesi,
- Göçmen kuşlara ilişkin Bonn Sözleşmesi,
- 1983 Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu,
- 1984 Birleşmiş Milletler Brundlant Komisyonu,
- 1987 Birleşmiş Milletler Brundtland (Ortak Geleceğimiz-Sürdürülebilir Kalkınma) Raporu,
- 1992 Birleşmiş Milletler Rio de Janeiro Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Zirvesi,
 - Ormanlık Prensipleri,
 - Çölleşme ve Mücadele Sözleşmesi,
 - Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi
 - İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi
- 1997 Rio+5 Zirvesi,
- 2002 Johannesburg Zirvesi (Rio +10)

BM'nin bu girişimleriyle, dünyada çevrenin ve doğanın dengesini bozmayacak bir şekilde kalkınmanın, ekonomik büyümenin, toplumsal gelişimin sağlanabilmesi için sürdürülebilir kalkınma gibi yeni kavramlar üretilmiş, üye ülkeler için kirlilikle mücadeleyi temel alan çevre politikaları belirlenmiş, yeni üretim ve kalkınma modelleri sunulmuş, alternatif enerji kaynaklarının kullanımının özendirilmesi ve iklim değişikliği ile mücadele gibi çözüm önerileri geliştirilmiştir. Çevre sorunlarının ve iklim değişikliği ile mücadelenin uluslararası ilişkilerin gündem maddelerinden birine dönüşmesinde ve uluslararası ilişkiler teorilerinin çevre ve insan odaklı bir boyut kazanmasında BM'nin bu çabaları etkili olmuştur.

Çevre sorunlarına yönelik bir kamuoyunun oluşması, hem ülkelerin siyasi atmosferini zenginleştirecek yeni siyasi oluşumların hem de uluslararası ilişkilerde hükümetlerden bağımsız ve otonom olarak çevreci politikalar geliştiren hükümetlerdışı uluslararası örgütlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. 1961 Doğal Hayatı Koruma Vakfı, 1969 Yeryüzü Dostları (Friends of the Earth International), 1971 Yeşil Barış Örgütü (Greenpeace), 1990 Avrupa Çevre Ajansı, 1993 Avrupa Doğa Koruma Merkezi (European Centre for Nature Conservation), politikaları ve eylemleri dünya kamuoyunda etki uyandıran önemli hükümetlerdışı uluslararası örgütlerdir (Sönmezoglu ve Bayır, 2012, s. 260, 263). Ülkelerin iç siyasetinde yeşil bir bakış açısı yaratan yeşil siyasetin ve yeşil partilerin temelleri ise 1960'larda sanayi toplumlarını sarsan toplumsal hareketlerin ortaya çıkması, 1968'de dünya çapındaki öğrenci protestoları, 1970'lerde yeşil sorunun kökenlerini oluşturan nükleer enerji ve nükleer silah karşıtı protestolar ile atılmış ve ilk yeşil partiler 1972'de İngiltere, Avustralya ve Yeni Zelanda'da kurulmuştur (McBride, 2021). Avrupa'da yeşil partiler 1980'lere kadar etkili bir siyaset üretemese de özellikle Alman Yeşilleri'nin etkisiyle 1990'larda ulusal parlamentolarda daha çok sandalyeye ve söz hakkına sahip olmaya başlamışlar ve daha etkili bir eleştirel siyaset üretmişlerdir (McBride, 2021).

Yeşil tepkinin gelişmesi ve çevreci bir hareket haline dönüşmesiyle birlikte artan sanayileşmenin ve nüfus artışına bağlı aşırı tüketimin çevresel etkilerini yansıtan, çevreciler için güçlü bir kamuoyu meydana getiren, çevre ve güvenlik arasındaki ilişkinin gelişmesini sağlayan çok sayıda akademik çalışma ortaya çıkmıştır (Kaya, 2019, s. 42). 1962 Rachel Carson-Sessiz Bahar, 1968 Paul R. Ehrlich-Nüfus Bombası, 1972 Roma Kulübü-Büyümenin Sınırları Raporu isimli üç yayın, özetle mevcut ekonomik büyüme modelinin, tarımsal kirlenmenin, nüfus

artışının, doğal kaynak dengesizliğinin ve ekolojik kirliliğin neden olduğu çevresel değişimin dünyanın geleceği için yaşamsal bir tehdide neden olduğunu vurgulamıştır (Kaya, 2019, s. 42).

Çevre ve güvenlik arasındaki derinleşen ilişki, giderek uluslararası ilişkiler teorisyenlerinin de dikkatini çekmiş ve çevre odaklı yeni teorik yaklaşımlar gelişmeye başlamıştır. Bu teorisyenler arasında yer alan ve güvenliği yeniden tanımlamaya çalışan Richard Ullman, güvenlik tehditlerinin arasına sel, deprem gibi doğal afetleri, kaynak savaşlarını ve göç hareketliliğini dâhil ederken, Barry Buzan güvenliğin sosyal, siyasi, ekonomik, askeri ve çevresel konulardan oluşan beş boyutunun bulunduğunu belirtmiştir (Engin, 2016, s. 258). Siyaset bilimci Robert D. Kaplan ise 1994'de Yaklaşan Anarşi (The Coming Anarchy) adlı eserinde çevresel bozulmayı ve kaynakların giderek azalmasını küresel politikayı biçimlendirecek stratejik bir tehdit olarak değerlendirmiş ve çevreyi, 21. yüzyılın ulusal güvenlik sorunu olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda dış politikanın temel sorunlarından birinin, su kıtlığı, hava kirliliği, ormansızlaşma, deniz seviyesindeki yükselme, nüfus artışı, toprak erozyonu ve salgın hastalıklar gibi kitlesel göçü ve çatışmaları meydana getirecek çevresel etkiler olduğunu belirtmiştir (Kaya, 2019, s. 47).

Çevre sorunlarının uluslararası ilişkilere konu olması güvenlik odaklı olarak gelişse de çevre, zamanla eleştirel teorilerin katkısıyla güvenlik odaklı olmanın ötesine geçmiş ve bu eksenle yeşil teori gelişmeye başlayarak 1990'lardan itibaren uluslararası ilişkiler disiplinde kendine yer edinmeye başlamıştır (Tarhan, 2018, s. 164). 1992 Robert E. Goodin'in Yeşil Politika Teorisi (Green Political Theory), 1992 Peter Dickens'in Yeşil Bir Sosyal Teoriye Doğru Toplum ve Doğa (Society and Nature Towards A Green Social Theory), 1992 Alan Carter'in Radikal Bir Yeşil Siyaset Teorisi (A Radical Green Political Theory) ve 1993 Ted Benton'un Doğal İlişkiler (Natural Relations), 1995 Andrew Dobson'un Yeşil Politika Düşüncesi (Green Political Thought) adlı eserleri, yeşil teorinin uluslararası ilişkiler disiplini içerisinde teorik bir yaklaşım olarak gelişmesini sağlamıştır (Tarhan, 2018, s. 164). Yeşil teori, hükümetlerarası ve hükümetlerdışı uluslararası ekonomik ve sosyal örgütlerinin etkisinin arttığı, AB'nin ekonomik entegrasyonunun derinleşerek siyasi entegrasyona doğru evrildiği, insan hakları, hukukun üstünlüğü gibi demokratik değerlerin benimsendiği bir dönemde, çevre sorunlarını uluslararası ilişkilerin gündemine taşımak için uygun bir atmosfer yakalamıştır.

Yeşil teoriyi ana akım uluslararası ilişkiler teorilerinden (realizm ve liberalizm) ayıran ve yeşil teorinin temellerini oluşturan yaklaşımlardan biri, sorun çözücü teorilerin önemli ve öncelikli siyasi meseleler arasında görmediği (low politics) çevreyi ve çevre sorunlarını, merkeze alarak toptan bir sistem eleştirisinde bulunmasıdır (Çelik ve Çoker, 2021, s. 382). Bu noktada çevre odaklı (ekosentrik) bir bakış açısına sahip olması, yeşil teorinin temel çıkış noktalarından birini teşkil etmektedir. Realizm ve liberalizm gibi insan odaklı (antroposentrik) bir bakış açısı yerine, çevreyi merkeze almakta ve bunu yaparken insanı çevrenin üzerinde görmediği gibi mevcut ekonomik, toplumsal ve siyasi hiyerarşiyi de sorgulamaktadır (Çelik ve Çoker, 2021, s. 383). İnsan hayatının dışında yaşamın sürekliliğini sağlayan biyoçeşitliliğin dengesini kuran tüm varlıklara (popülasyon, türler, gen havuzları ve ekosistemler vb.) saygı göstermekte ve bunu ahlaki bir görev olarak tanımlamaktadır (Emin, 2018, s. 202). Bu bakımda yeşil teori, sadece insan ırkının devamlılığını esas alan sürdürülebilir kalkınma yaklaşımını¹, doğadaki farklı türler arasındaki dengeyi ve farkı türlerin devamlılığını göz ardı ettiği için yeterli bulmamakta ve bu yaklaşımın çevre merkezli olmadığını vurgulamaktadır (Ünal, 2019, s. 239). Yeşil teorinin bu ahlaki ve ilkesel duruşu, 1987 BM Brundtland Raporu ile gündeme gelen sürdürülebilir kalkınma prensibinin ve bu kapsamda uluslararası örgütlerin çevre sorunlarına yönelik çözüm arayışlarının, doğadaki diğer canlıları da gözeterek şekilde geliştirilmesi gerektiğini gündeme getirmektedir. Diğer bir ifadeyle kalkınmanın ekolojik sürdürülebilirliğine dikkat çekmektedir.

¹ Bugünün gereksinimlerini, gelecek kuşakların da kendi gereksinimlerini karşılayabilme olanağından ödün vermeksizin karşılamak, (Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu, 1991).

Yeşil teori çevreciliğin ötesinde ekolojizm ideolojisini esas almaktadır. Bu bağlamda her iki kavramı tanımlamak, teorinin temel niteliğini anlamamıza yardımcı olacaktır. Andres Dobson'a göre

“Çevrecilik, çevre sorunlarına yönetsel yaklaşımlarda, mevcut değerler, üretim ve tüketim modellerinde köklü değişiklikler yapılmadan sorunların çözülebileceğini iddia eder. Ekolojizm, sürdürülebilir ve tatmin edici varoluşun insanın insan olmayan doğal dünya ile ilişkileri ve insanın sosyal ve siyasal hayat tarzı gibi radikal değişiklikler öngörür” (Dobson'dan aktaran Emin, 2018, s. 198).

Küresel ısınma ile mücadele, sera gazı salınımının azaltılması gibi mücadele yöntemleri tek başına çevre sorunlarının çözümüne yönelik kalıcı ve sürdürülebilir bir çözüm üretmediği için çevresel sorunlarının siyaseten kökenine inebilen, yeşil teori kapsamında ele alınabilecek iki farklı yaklaşım öne çıkmaktadır: Neoliberal kurumsalcılık ve sosyal çevreciler ile biyoçevreciler. Yeşil teoriye yakın bir çizgi izleyen yaklaşımlardan kurumsalcılık, çevresel sorunlar ile mücadelede uluslararası kurumların etkinliğinin öne çıkarırken, sosyal çevrecilik siyasi bir dönüşümün gerekliliğini savunmaktadır (Mutlu ve Zenginoğlu, 2019, s. 463).

Yeşil teorinin öne çıkardığı kavramlardan biri, çevresel adalet (environmental justice) kavramıdır ve yeşil teoriye göre çevresel adaletin beş boyutu bulunmaktadır:

“İlk olarak, ekolojik risk ve felaketlerden etkilenen tüm grupların doğru ve tarafsız bir şekilde tanımlanması gerekmektedir. Tüm gruplardan kastedilen, yalnızca bir ülke dâhilindeki vatandaşlar değil, dünya üzerinde yaşayan ve bir şekilde etkilenme ihtimali olan insan ve insan dışı bütün canlıların şimdi ve gelecekteki kuşaklarıdır. İkinci olarak, çevresel kararlardan etkilenen her kesimin, karar mekanizmalarında olabildiğince eleştiren bir şekilde yer almasının sağlanmasıdır. Üçüncü olarak, geleceğe dair öngörülemeyen risklerin asgariye çekilmesi için mütebbir bir yaklaşımla hareket edilmesidir. Dördüncü olarak, bütün tarafların katılımıyla ve geniş tabanlı demokratik bir katılım mekanizmasıyla risk ve maliyetlerin adaletle dağıtılmasıdır. Son olarak, ekolojik sorunlarda zarar gören tarafların yeteri ölçüde tazminidir. Bu açıdan kirleten öder ilkesi (polluter pays principle) önemli yer tutan bir ilkedir” (Ünal, 2014, s. 238, 239).

Çevresel adalet prensibinden hareketle yeşil teori, az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere nazaran, doğanın kaynaklarından daha fazla yararlanan ve üretim yoğunlukları nedeniyle daha fazla sera gazı salınımına neden olan, dolayısıyla çevreyi daha fazla kirleten sanayileşmiş ülkelerin daha fazla sorumluluk almaları ve çevre sorunlarıyla mücadeleye daha çok ekonomik kaynak ayırmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Çevresel sorunlarla mücadelede adil ve eşit bir mekanizmanın oluşturulması gerektiğini savunmaktadır.

Yeşil teori, çevre sorunlarına yönelik sadece devlet merkezli çözüm arayışlarının başarısız olacağını, bu nedenle ademi merkezîyetçilik (yerel yönetimler) ölçeğinde bir mücadelenin yürütülmesinin daha etkili sonuçlar üreteceğini savunmaktadır (Ari ve Gökpinar, 2019, s. 169). “Küresel düşün, yerel hareket et” sloganıyla dünya siyasetini dönüştürmeye çalışan yeşil teorisyenler, küresel ölçekte hissedilebilir etkilere neden olan çevre sorunları ile özgüvene sahip topluluklar aracılığıyla yerel ölçekte çalışarak ve küçük ekonomi politikaları oluşturarak baş edilebileceğini ön görmektedirler (Emin, 2018, s. 202). Bu kapsamda yeşil teori ademi merkezîyetçiliği ve uluslararası uyumlu olarak teorikleştirmiştir. Çevresel sorunların sadece bir ülke veya bu ülkenin yakın coğrafyasıyla sınırlı kalmayarak daha uzaktaki kıtaları da etkilemesi, küresel ısınma, çevre kirliliği ve deniz seviyelerindeki yükselme gibi sorunlar ile mücadelede sınırı aşan çözümler üretilmesini, sınırı aşan bağlantıların kurulmasını ve sınır aşan anlaşmaların yapılmasını zorunlu kılmaktadır (Ünal, 2014, s. 242).

Yeşil teorisyenlerden Eckersley, liberal demokratik sisteminin ekolojik demokrasiye dönüştürülebileceğini ve bir anlamda devletin “yeşillendirilebileceğini” iddia etmektedir ve bir devletin ekolojik demokrasiye erişebilmesi (yeşillendirilebilmesi) için anayasa ve yasaların yeşillendirilmesi gerektiğini, insanların yanı sıra biyoçeşitliliğin korunmasına ihtiyaç olduğunu, ekosistemin tamamını içerecek şekilde vatandaşların çevresel hakları ve sorumlulukları gibi daha kapsamlı haklar düzeninin oluşturulması gerektiğini savunmaktadır (Eckersley’den aktaran Söker ve Özlük, 2018, s. 251, 252). Bu anlamda yeşil teorinin dayandığı temel kavramlardan bir diğeri de ekolojik modernleşmedir. Ekolojik modernleşme, ekonomik faaliyetlerin daha kapsamlı çevresel düzenlemeler ile daha sağlıklı bir yapıda sürdürüldüğü bir kazan-kazan stratejisidir ve çağdaş toplumun oluşmasına hizmet edecek bir yaklaşımdır (Söker ve Özlük, 2018, s. 245). Bu bağlamda yeşil teori, küresel ölçekte siyasi dönüşüm ihtiyacının olduğunu belirtirken çevre sorunlarının, ortak çözüm üreten mekanizmaların ve politikaların oluşturulmasıyla ve ekolojik modernizasyonun sağlanmasıyla çözülebileceğine vurgu yapmaktadır (Emin, 2018, s. 200). Ekonomik gelişimin, teknolojik gelişmelerin ve yeniliğin, daha az kaynak ve enerji tüketimiyle ve daha az atık üretimiyle sağlanması gerektiğine değinmektedir (Emin, 2018, s. 200). Bu noktadan hareketle enerji verimliliğini sağlayan etkin altyapı sistemlerinin oluşturulmasıyla, fosil yakıtlara göre daha temiz, çevre dostu, karbondioksit salınımına neden olmayan rüzgâr ve güneş gibi yenilenebilir kaynakların kullanımının yaygınlaştırılmasıyla yeni bir ekonomik büyüme ve teknolojik gelişim modeline ihtiyaç olduğu belirtilmektedir.

Avrupa’da Yeşil Siyasetin Yeşil Dönüşümdeki Etkisi

Çevre, iklim ve enerji ile ilgili konuların AB açısından önemli siyasi (high politics) meselelerden birine dönüşmesinde, Avrupa’da 2000’lerde etkisi daha çok hissedilmeye başlanan yeşil siyasetin yadsınmaz bir etkisi bulunmaktadır. Yeşil partilerin hem üye ülkelerin meclislerinde hem de Avrupa Parlamentosu’nda önemli bir sandalye sayısına ulaşması nedeniyle karar mekanizmalarında belirleyici hale gelmeleri, yeşil partilerin üye ülkelerde hükümet ortağı olmaları, Avrupa çapında daha güçlü iklim, çevre ve enerji politikalarının gelişmesini, yeşil politikaların ve yeşil ekonominin AB’nin en önemli gündem maddelerinden biri haline gelmesini sağlamıştır.

AB’nin yeşil bir gündeme odaklanmasında, Avrupa’daki gelişmelerin yanı sıra Atlantik’in diğer yakasındaki gelişmeler de etkili olmuştur. ABD’de 2008 küresel ekonomik krizle gündeme gelen yeni ekonomi modeli arayışları, Avrupa’daki yeşil partilerin iklim değişikliği ve çevre sorunlarıyla ilgili daha etkili politikalar geliştirmesine katkıda bulunmuştur. New York Times’ın yazarı Thomas Friedman, Başkan Franklin D. Roosevelt’in II. Dünya Savaşı öncesi ABD’yi canlandırmak için önerdiği “yeni anlaşmanın” bir benzeri olabilecek büyüklükte bir projeye ihtiyaç olduğunu belirterek, bu projenin çevre sorunlarına odaklanan yeni bir ekonomik modelden geçtiğini savunmuştur (Bloomfield ve Steward, 2020, s. 772). Yeşil model önerisi, başta İngiltere ve Almanya olmak üzere Avrupa’daki Yeşilleri de etkilenmiş ve yeni bir yeşil düzenin tesis edilmesi, 2008 krizinden çıkış için bir alternatif olarak değerlendirilmiştir. Ancak İngiltere’de koalisyon hükümetinin öncülüğünde uygulanmaya çalışılan ve Avrupa’daki ilklerden biri olan, yeşil düzene geçiş girişiminden istenenden sonuç elde edilememiştir (Bloomfield ve Steward, 2020, s. 772). İklim değişikliği ile mücadele arayışları uluslararası ölçekte gelişmeye devam etmiş ve 2015’de BM öncülüğünde Paris İklim Anlaşması imzalanmıştır. 195 ülkenin onayladığı ve küresel ısınmayı sanayi devrimi öncesine göre 2°C’nin altında tutmayı hedefleyen Paris İklim Anlaşması, iklim değişikliğine yönelik küresel ölçekte sürdürülen mücadelede bir mihenk taşı olmuştur. Ancak 2016’da ABD başkanlık seçimlerini kazanan Donald Trump’ın başkanlığı süresince küresel iklim değişikliğini inkâr eden politik bir tutum benimsemesi ve ABD’yi Paris İklim Anlaşması’ndan geri çekmesi, iklim değişikliği ve çevre sorunlarıyla mücadeledeki küresel işbirliği çabalarını baltalamıştır.

ABD yönetiminden gelen bu olumsuz sinyallere rağmen hem Avrupa'daki hem de ABD'deki yeşil dönüşüm arayışlarının önü kesilememiştir. 2019'da ABD Kongre Üyesi Alexandria Ocasio-Cortez ve Edward J. Markey öncülüğünde bir grup senatör, gelecek 10 yılda iklim değişikliği ile mücadelede ulusal seferberliği sağlayacak hedefleri ve projeleri içeren Yeşil Yeni Düzen'i (The Green New Deal Resolution) açıklamıştır (Ed Markey, 2019). Kongre üyelerinin bu girişim ile adeta dalga geçen iklim inkârcısı Donald Trump'ın 2019 Başkanlık seçimlerini kaybetmesi, ABD'de Yeni Yeşil Düzen için umutları arttırmıştır. Donald Trump'ın selefi Başkan Joe Biden'ın ilk icraatlarından biri ABD'yi Paris İklim Anlaşması'na geri döndürmek olmuştur. İklim değişikliğinin tehlikeli sonuçlarıyla her geçen gün daha fazla yüz yüze gelen Avrupalılar ise özellikle Batı Avrupa ülkelerindeki seçimlerinde yeşil partilere geçmişe nazaran daha çok destek vermiştir (Siddi, 2020, s. 6). Avrupalıların yeşil siyasete olan teveccühlerinin en etkili sonuçlarından biri Avrupa Parlamentosu seçimlerine yansımıştır. Yeşiller Grubu ve Avrupa Özgür İttifakı, 2019 Avrupa Parlamentosu seçimlerinde 74 sandalye ulaşılarak parlamentodaki en büyük 4. grup haline gelmiştir (European Parliament, 2019). Bu bağlamda Yeşillerin yükselişinin ve Avrupa Komisyonu Başkanı Leyen'in de dâhil olduğu Alman Hristiyan Demokratlar ile Yeşiller arasındaki yakınlaşmanın, AYM'nin gelişiminde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Geçmişte çevre ile ilgili konuları ikinci planda tutan Hristiyan Demokratlar, Fukuşima nükleer felaketi sonrasında ve Avrupa'da rekor kıran sıcaklıkların, benzersiz orman yangınlarının ve uzun süren kuraklıkların seçmenlerin yeşil partilere olan ilgisini artırmasıyla birlikte, yeşil temalar ile daha sıcak bir ilişki kurmaya başlamış ve kendilerini Yeşiller ile rekabet eder bir noktada bulmuştur (Politico, 2020). Öyle ki Yeşiller, Avrupa Zirvesince Avrupa Komisyonu başkanı olarak önerilen Ursula von der Leyen'i Avrupa Parlamentosu'ndaki oylamada desteklememelerine rağmen Leyen, başkanlığı döneminde yeşillerin de desteğini alabilmek için iklim değişikliği ile mücadeleyi komisyonun öncelikli konularından biri olarak belirlemiştir. AYM'nin temellerini oluşturacak iklim değişikliği ile mücadele için 100 milyar Euro fon ayırmıştır (European Commission, 2019f).

Yeşillerin Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Komisyonu'ndaki siyasi başarısının AB'nin enerji, iklim ve çevre politikalarındaki etkisi görülmeye başlanmış ve Avrupa'daki yeşil siyaset giderek daha etkili hale gelmiştir. Yeşiller, AB'nin lokomotifini olan Almanya'da 2021'de yapılan genel seçimlerin ardından milletvekili sayısını artırarak hükümet ortağı olmuş ve Dışişleri Bakanlığı'nın yanı sıra Almanya'nın gelecekteki iklim ve enerji politikalarını şekillendirecek Ekonomi ve İklimi Koruma Bakanlığını, Çevre, Tabiatı Koruma, Nükleer Güvenlik ve Tüketici Koruma Bakanlığını, Gıda ve Tarım Bakanlığını üstlenmişlerdir (Appun, 2021). Yeşillerin hükümet ortağı olmasının siyasetteki dönüştürücü etkisi hızla hissedilmiştir. Almanya'da yeni hükümetin hedefleri arasında enerji politikasında köklü bir değişim, yeşil teknolojiye yönelik yatırımların artırılması, 2030'a kadar kömürden enerji üretimine son verilmesi ve tüketilen enerjinin sadece yenilenebilir kaynaklardan karşılanması yer almıştır (VOA, 2021). Yeşiller, Almanya'nın yanı sıra son yapılan seçimlerde 13 Avrupa ülkesinde oylarını artırırken, Avusturya, Belçika, Finlandiya, İrlanda, Lüksemburg ve İsveç'te hükümet ortağı haline gelmişler ve iklim değişikliği ile mücadelede ve karbon emisyonlarının azaltılmasında hükümet ortaklarına daha fazla baskı yapma şansını elde etmişlerdir (Nevett, 2021). Yeşiller, hükümet ortağı olmalarının ötesinde yerel yönetimler ölçeğinde de yeşil politikalar geliştirme fırsatı yakalamışlardır. Amsterdam ve Budapeşte'de yeşil kökenli belediye başkanları şehirleri için 2030 ve 2050'ye kadar iklim nötr hedefler belirlemiş, İskoçya'da hükümet ortağı olan yeşiller, ısıtma altyapısını karbondan bağımsız bir hale getirebilmek için 33 milyar Sterlinlik bir bütçe ayırma taahhüdünü, hükümet ortaklık anlaşmasına dahil etmişlerdir (Nevett, 2021).

Yeşil Teori Perspektifiyle Avrupa Yeşil Mutabakatı (European Green Deal)

İklim değişikliği, küresel ısınma ve su kaynaklarının giderek azalması gibi çevre ile ilgili konular, AB'yi oluşturan kurucu anlaşmalarda yer almamasına rağmen, Birlik 1970'lerle birlikte çevre sorunlarına yönelik politikalar geliştirmeye başlamıştır. Avrupa'da yeşil siyasetin (yeşil partilerin) kendine alan açmaya başladığı bu dönemde, çevre ile ilgili konular AB'nin

zirve kararlarında yer edinmeye başlamıştır. Çevre sorunlarının sınır tanımaksızın tüm ülkeleri etkilemesi, bu sorunlara yönelik en iyi mücadele yönteminin üye ülkelerin birlikte hareket etmesi olduğunun anlaşılması ve 1960'lardan itibaren çevre ve iklim konularının uluslararası örgütlerin ve ikili anlaşmaların gündemine taşınması, Birliğin ekonomi, dış ticaret, tarım ve güvenlik gibi alanlarda olduğu gibi çevre konusunda da ortak bir politika geliştirmesini sağlamıştır (Bilgin, 2012, s. 506). Ortak çevre politikası fikri, 1972'de gerçekleştirilen Paris Zirvesi'nde üye ülkelerin siyasi desteğini almış ve başlangıç adımı olarak aynı zirvede ilk çevre eylem programı geliştirilmiştir (Bilgin, 2012, s. 506). 1973'den 2020'ye kadar 7 farklı dönemde 7 ayrı çevre programı² uygulamaya koyan AB, çevre ve iklim politikalarına paralel olarak, 1970'lerde yaşanan petrol krizlerinin etkisiyle ve 1990'larda üye ülkelerin fosil yakıt ithalatına olan bağımlılığının giderek Birliğin enerji güvenliğini tehdit eden bir mesele haline gelmesiyle enerji politikalarına da odaklanmıştır. Fosil yakıt kullanımının çevre sorunlarını daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmesi nedeniyle çevre, iklim ve enerji politikalarını birlikte geliştirme ihtiyacı duyan AB, günümüz itibarıyla bu politikaları ortak bir zemine oturtmaya çalışmaktadır.

AB, 2019'da çevre ve iklim konusunda dünyada norm üreten öncü bir rol üstlenebilmek için dünya ekonomisini dönüştürecek bir adım atmıştır. Avrupa Komisyonu tarafından 2019'da sadece Avrupa kıtasını değil Avrupa ile ticaret yapan ülkelerin ekonomisini, üretim altyapısını, kaynak tüketim profilini, çevre ve iklim politikalarını dönüştürecek AYM açıklanmıştır. Nihai amacı, AB'yi modern, kaynak verimli ve rekabetçi bir ekonomiye sahip, adil ve müreffeh bir topluma dönüştürmek olan AYM'nin 3 temel hedefi bulunmaktadır: 2050'ye kadar sera gazı emisyonunu (salınımını) sıfırlamak, kaynak kullanımından bağımsız bir ekonomik büyüme modeli sağlamak, kimseyi ve hiçbir bölgeyi dışarıda bırakmamak (European Commission, 2020e).

AYM'nin 8 ana başlıkta eylem planı bulunmaktadır:

İklim: Avrupa'nın 2050'ye kadar iklim nötr hale getirilmesi hedeflenmektedir. Bu hedefe ise 2030'a kadar 1990 ile karşılaştırıldığında net sera gazı salınımının en az %55 azaltılmasını üye ülkeler için bağlayıcı hale getiren Avrupa İklim Yasası (European Climate Law) ile ulaşılması planlanmaktadır (European Commission, 2019e).

Enerji: AB'nin enerji sisteminin karbondan arındırılmasını hedefleyen AYM'nin temiz enerji dönüşümü 3 temel ilkeye odaklanmaktadır: güvenli ve uygun fiyatlı bir enerji arzının sağlanması, tam entegre olmuş, birbirine bağlı ve dijitalleştirilmiş bir enerji piyasasının geliştirilmesi, enerji verimliliğine öncelik verilerek binaların enerji performansını artırılması ve büyük ölçüde yenilenebilir kaynaklara dayalı bir enerji sektörünün geliştirilmesi (European Commission, 2019a). Bu kapsamda karbondioksit salınımını ve enerji maliyetlerini azaltmak için 2030'a kadar AB'nin enerji karması (toplam enerji tüketimini karşıladığı kaynaklar) içerisinde yenilenebilir enerji kaynaklarının oranının %40'a yükseltilmesi ve enerji tüketiminin %36 oranında azaltılması planlanmaktadır (European Commission, 2021b).

Tarım: Sağlıklı insanlar, sağlıklı toplumlar ve sağlıklı gezegen arasındaki bağlantıyı oluşturan sürdürülebilir gıda sistemleri, AYM'nin merkezinde yer almaktadır. Bu kapsamda iklim değişikliği ve biyoçeşitlilik kaybı karşısında gıda güvenliğinin sağlanması, AB gıda sisteminin çevresel ve iklimsel ayak izinin azaltılması, AB gıda sisteminin dayanıklılığının güçlendirilmesi ve tarladan sofraya uzanan rekabetçi sürdürülebilirliğe doğru küresel bir geçişe öncülük edilmesi hedeflenmektedir (European Commission, 2019b).

² Birinci Çevre Eylem Programı (1973–1976), İkinci Çevre Eylem Programı (1977– 1981), Üçüncü Çevre Eylem Programı (1982–1986), Dördüncü Çevre Eylem Programı (1987– 1991), Beşinci Çevre Eylem Programı (1993–2001), Altıncı Çevre Eylem Programı (2002– 2012), Yedinci Çevre Eylem Programı (2013–2020). (Mutlu ve Zenginoğlu, 2019:464).

Sanayi: 2050 yılına kadar iklim nötr hedefinin gerçekleştirebilmesi amacıyla düşük emisyonlu teknolojilerin, sürdürülebilir ürünlerin ve hizmetlerin geliştirilebilmesi için küresel pazarlardaki önemli potansiyelin kullanılması hedeflenmektedir (European Commission, 2019c).

Çevre ve Okyanuslar: Avrupa için doğal ve ekonomik bir zenginlik kaynağı olarak nitelendirilen çevrenin, denizlerin ve okyanusların korunması için biyoçeşitliliğin ve ekosistemlerin korunması, hava, su ve toprak kirliliğinin azaltılması, döngüsel bir ekonomiye geçilmesi, atık yönetimin sistemlerinin iyileştirilmesi, mavi ekonomi ve balıkçılık sektörlerinin sürdürülebilirliğinin sağlanması taahhüt edilmektedir (European Commission, 2019g). Ayrıca doğada karbondioksit emiliminin artırılması ve çevrenin iklim değişikliğine karşı daha dayanıklı hale getirilmesi için Avrupa'nın ormanlarının, topraklarının, sulak alanlarının ve turbalıklarının restore edilmesi hedeflenmektedir (European Commission, 2021b).

Ulaşım: AB'nin toplam sera gazı emisyonlarının yaklaşık %25'i ulaştırma sektöründen kaynaklanmaktadır. Bu kapsamda sürdürülebilir araçların (elektrikli araçlar vb.) yaygınlaştırılması ve 2050'ye kadar ulaşım kaynaklı sera gazı emisyonunun %90 azaltılması hedeflenmektedir (European Commission, 2020c). Karayollarında mevcut araçlardan kaynaklı emisyonların 2030'a kadar %55 azaltılması ve yeni araçların 2035'e kadar sıfır emisyon ile trafiğe çıkması, karayollarında elektrikli araçlar için şarj ünitelerinin yaygınlaştırılması, hava ve deniz ulaşımında kullanılan araçlarda (uçak, gemi vb.) sürdürülebilir yakıtların teşvik edilmesi planlanmaktadır (European Commission, 2021b).

Finans ve Bölgesel Kalkınma: Avrupa Komisyonu, AYM'nin hedeflerine ulaşılması için gelecek on yılda sürdürülebilir yatırımlara en az 1 trilyon Euro ayırmayı planlamaktadır. Bu kapsamda üye ülkelerin, 672.5 milyar Euro değerindeki Kurtarma Fonu (Recovery and Resilience Facility) kapsamında aldıkları finansmanın en az % 37'sini iklim hedeflerini destekleyen yatırımlara ve reformlara ayırmaları sağlanacaktır (European Commission, 2020b).

Araştırma ve İnovasyon: Araştırma ve inovasyon, AYM'nin sağlamaya çalıştığı dönüşümü hızlandırmada ve yönlendirmede, çözümleri yaymada ve dağıtmada, vatandaşları sosyal inovasyona dâhil etmede önemli bir etkiye sahiptir. AB'nin araştırma ve inovasyon programı olan Ufuk Avrupa'nın (Horizon Europe) bütçesinin %35'i iklim değişikliğini ele almak için tahsis edilmiştir (European Commission, 2020d).

AYM, büyüme stratejisinin yanı sıra, doğal sermayeyi korumayı, geliştirmeyi, insanların sağlığını ve refahını çevrenin risklerinden ve etkilerinden korumayı hedeflemektedir. Bu geçiş sürecinin sancılarını en fazla hissedecek olan işçileri, bölgeleri ve endüstrileri gözetecek şekilde adil ve kapsayıcı bir yaklaşım geliştirmektedir (European Commission, 2020e). Yeşil Mutabakatı, sadece insan odaklı bir strateji olmanın ötesinde, biyoçeşitliliği ve doğadaki diğer canlıları içeren doğal sermayeyi de gözeterek, günümüze kadar insan yaşamı odaklı gelişen sürdürülebilir kalkınma perspektifini bir adım öteye taşıyarak doğal yaşamı da kapsayacak şekilde zenginleştirmektedir.

Dünyada sera gazı salınımının yaklaşık %8'i AB'den kaynaklanmaktadır. Bu oran, AB'nin mutabakata bağlı kalarak 2050 hedeflerine ulaşması durumunda dahi, ABD, Çin ve diğer büyük ekonomilere sahip ülkelerin iklim değişikliği ile mücadelede benzer bir başarıyı gösterememesi durumunda, dünyanın ısınmaya devam edeceğini göstermektedir (Politico, 2020). Bu nedenle yeni dönüşümün kolektif bir çaba gerektireceği gerçeğinden hareketle, AYM'de AB'nin kurumları ve danışma organlarıyla yakın bir şekilde çalışan ulusal, bölgesel ve yerel yönetimlerle, sivil toplum kuruluşlarıyla ve sanayi çevreleriyle yeni bir pakta ihtiyaç olduğu belirtilmektedir. Çevresel hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için küresel bir birlikteliğe ve çabaya ihtiyaç duyulduğu da vurgulanmaktadır. Bu kolektif çaba için AB'nin uluslararası toplumu harekete geçirmesi gerekmektedir. Yeni ekonomi modelinde komşu ülkelerin ve stratejik ortakların AB'nin yanında yer almalarını cesaretlendirmek için Birliğin etkisini, uzmanlığını ve finansal kaynaklarını kullanması ön görülmektedir (European Commission, 2020e). Bu

kapsamda AB küresel bir lider olarak, iklim ve çevre konularını ilişkilerinin merkezine taşımak için Afrika ile ve küresel sera gazı emisyonlarının %80'inden sorumlu olan G20 ülkeleriyle birlikte çalışmayı, Batı Balkanlar için AYM'yi yansıtan bir Yeşil Gündem oluşturmayı, Doğu Ortaklığı ve Güney Komşuluğu Politikaları çerçevesinde çevre, enerji ve iklim ortaklıkları kurmayı, Latin Amerika, Karayipler, Asya ve Pasifik'teki ortak ülke ve bölgelerle yeşil ittifaklar tesis etmeyi hedeflemektedir (European Commission, 2019d). Yerel ölçekte ise Avrupa Bölgeler Komitesi'nin öncülüğünde Yeşil Mutabakat Yerelleşiyor (Green Deal Going Local) çalışma grubu oluşturulmuştur. Bu grup, AYM'nin yanı sıra Avrupa Kurtarma Planı'nın (Recovery Plan for Europe) somut projelere dönüşmesi ve yerel ve bölgesel yönetimler adına doğrudan finansman sağlanması için çalışmaktadır. Bu kapsamda şehirlerin ve bölgelerin AYM kapsamındaki politikalara yönelik görüşlerinin bir araya getirilerek AB'ye aktarılması, iklim nötr hedefine ulaşmada AB kurumlarının şehirler ve bölgeler ile birlikte çalışmasının kolaylaştırılması, yerel ve bölgesel yönetimlerin yeşil dönüşüm sürecinde karşılaştığı sorunların AB'ye iletilmesi ve AB genelinde en iyi uygulamaların sergilemesi hedeflenmektedir (European Committee of the Regions, 2020). AB, kıta ile ekonomik bağlantısı olan Afrika ülkelerinden herhangi bir AB üyesinin bir kentinin belediyesine kadar, bir başka ifadeyle âdemi merkezîyet (yerel yönetimler) ölçeğinden uluslararası boyuta kadar, bir uyum mekanizması geliştirmektedir. "Küresel düşün yerel hareket et" yaklaşımıyla iklim değişikliği ve çevre sorunları ile mücadelede daha etkili sonuçlar alabilmek için AB kurumları, hem yerel ölçekteki aktörlerle hem de diğer ülkelerle sınırı aşan çözümler üretmektedir.

Finansal bağlamda ise iklim-nötr bir ekonomiye geçişin adil bir şekilde gerçekleştirilebilmesi, dönüşümün sosyal ve ekonomik etkisinin azaltılabilmesi ve kimsenin geride bırakılmaması için Adil Dönüşüm Mekanizması (Just Transition Mechanism) oluşturulmaktadır. 100 milyar Euro kaynak ayrılan Adil Dönüşüm Mekanizması'ndan, dönüşümden etkilenebilecek en savunmasız insanlar ve vatandaşlar, karbon yoğun endüstrilerde faaliyet gösteren veya bunları içeren şirketler ve sektörler, fosil yakıtlara ve karbon yoğun sanayilere bağımlılığı yüksek olan üye ülkeler ve bölgeler yararlandırılacaktır (European Commission, 2021d). Kimseyi geride bırakmayan sosyal olarak adil bir geçiş mekanizmasının oluşturulabilmesinin, AB için siyasi açıdan oldukça zorlayıcı ve ekonomik açıdan ise maliyetli olması beklenmektedir (Skjærseth, 2021, s. 36). Bu bağlamda Avrupa Komisyonu'nun en zor sınavlarından biri ise Avrupa'yı bir bütün olarak yeşil dönüşüme ikna edebilmektir. Zira küresel iklim değişikliğinin neden olduğu sorunlardan en fazla etkilenen ve bu nedenle AYM'nin iklim politikalarına sıkı sıkıya bağlı olan Kuzey ve Batı Avrupa ülkeleri ile Polonya gibi halen kömür madenlerinden gelecek gelire ve kömür üretimine bağımlı olan ve bu nedenle karbon salınımının tamamen yok edilmesine şüpheyle yaklaşan AB üyelerini aynı noktada buluşturabilmek Avrupa Komisyonu açısından zorlayıcı olacaktır (Politico, 2020). Bunun farkında olan Avrupa Komisyonu Başkanı Løyen, kimseyi dışarıda bırakmama stratejisinden hareketle orta yolu bulabilmek için yeni iş imkânları yaratmayı hedeflemektedir (Politico, 2020) ve AB organlarının desteğine ihtiyaç duymaktadır. Yeni iş imkânlarının, özellikle karbon yoğun sektörlerde çalışanların çoğunlukta olduğu ülkelerin uyumunu kolaylaştırması beklenmektedir. 11 üye ülkede 31 kömür üretim bölgesinde çalışan 230.000'den fazla kömür işçisi için tazminata ve yeni istihdam olanaklarına ihtiyaç duyulurken, AYM'nin öngördüğü sert önlemler için 27 üye ülkenin ve bu ülkelerin tercihlerinin büyük farklılıklar göstererek temsil edildiği Avrupa Parlamentosu'nun desteği gerekmektedir (Skjærseth, 2021, s. 36). Genel olarak değerlendirildiğinde AB, hem kendi sınırları içerisinde üye ülkeler arasında bir uyum mekanizmasının oluşturulmasına hem de sınırı aşan çevre ve iklim sorunlarına sınırı aşan işbirliği ile çözüm üretmeye çalışmaktadır. Sistemin dönüşümden zarar göreceği olan tarafların zararını tazmin edecek bir mekanizma sunmaktadır.

Yeni büyüme stratejisi olarak sunulan AYM'nin hayata geçirilebilmesi için en önemli araçlarından biri temiz ve döngüsel bir ekonomi modelinin yaratılmasıdır. Bu kapsamda Mart 2020'de Avrupa Komisyonu tarafından daha temiz ve daha rekabetçi bir Avrupa için yeni Döngüsel Ekonomi Eylem Planı sunulmuştur (European Commission, 2020a). Döngüsel

ekonomi, “al-kullan at” (take–make–dispose) davranışını uygulayan doğrusal bir modelden, atıkların ortaya çıkması durumunda değerli bir kaynak haline geldiği dairesel bir modele geçişi öngörmektedir (Smol vd. 2015, s. 46). Bu prensiple oluşturulan Döngüsel Ekonomi Eylem Planı, ekonomik aktörler, tüketiciler, vatandaşlar ve sivil toplum örgütleriyle birlikte daha temiz ve daha rekabetçi bir Avrupa oluşturulabilmesi için geleceğe yönelik bir gündem belirlemektedir. Döngüsel Ekonomi Eylem Planı, sürdürülebilir ürün, hizmet ve iş modellerini norm haline getirerek ve alışılmış tüketim davranışlarını dönüştürerek ilk etapta atık üretilmeyecek güçlü ve tutarlı bir ürün politikası çerçevesi oluşturmayı hedeflemektedir (European Commission, 2020a). Örneğin elektronik ekipmanlar, bataryalar, tekstil ürünleri, plastik ürünleri ve paketlemede kullanılan ambalajlı ürünler için kullanım süresinin uzatılması, onarılması, güncellenebilir olması, geri dönüştürülmesi, yeniden kullanılması, tamir edilebilmesi, tek kullanım yerine çok kullanımlı ürünlerin üretilmesi ve evsel atıklar için atıkların ayrıştırılması ve etiketlenmesi gibi bir dizi önlem önerilmektedir (European Commission, 2020a). Farklı sektörleri ve ürün gruplarını kapsayacak şekilde artırabileceğimiz bu önlemlerle birlikte AB, döngüsel ekonomi modeline geçiş yaparak sürdürülebilir olmayan üretim modellerini terk etmektedir. Ekonomik kalkınmayla birlikte insanların modern ihtiyaçlarının karşılanabilmesini daha az kaynak kullanımıyla ve daha az atık üretimiyle sağlamayı hedeflemektedir. Aynı zamanda insanların yeniden kullanılabilir ürünleri tercih etmesini sağlayarak, etkin bir atık yönetim mekanizması oluşturarak ve geri dönüştürülebilirliği temel alarak ekolojik yapıyı korumayı ve atıkların neden olacağı çevre sorunlarıyla da mücadele etmeyi öngörmektedir.

AB, her geçen yıl AYM’yi destekleyecek yeni bir mekanizma geliştirmektedir. Bu kapsamda 2021’de Yeni Avrupa Bauhaus (The New European Bauhaus) girişimini başlatmıştır. Yeni Avrupa Bauhaus, sanat, kültür, sosyal içerme, bilim ve teknoloji arasında konumlanan, gelecekteki yaşam biçimi tasarımlarını bir araya getiren, yaratıcı ve disiplinlerarası bir girişimdir. Yeni Avrupa Bauhaus, kolektif bir çaba ile AYM’yi insanların yaşam alanlarına sokmayı, insanların zihinleri ve ruhları için sürdürülebilir, kapsayıcı ve güzel bir gelecek hayali kurmayı ve inşa etmeyi hedeflemektedir (European Commission, 2021c). Avrupalıların fikirlerini, tecrübelerini, çözüm önerilerini bir araya getirmeyi hedefleyen Yeni Avrupa Bauhaus, bilim ve teknoloji dünyası ile kültür ve sanat dünyası arasında bağlantı kurarak, Avrupa’da ve diğer coğrafyalarda sürdürülebilir yaşamı yeniden hayal etmek için tasarımcılar, mimarlar, mühendisler, bilim insanları, öğrencilerinden oluşan disiplinlerarası yaratıcı zihinleri teşvik edecek bir mekanizma sunmaktadır. Bu girişim iklim değişikliği ile mücadeleyi destekleyecek, ekolojik, kapsayıcı ve sürdürülebilir binaların ve yaşam alanlarının tasarımını, Avrupalıların ortak aklı ile geliştirilecek ortak bir kültür projesidir (European Commission, 2021a). AB, Yeni Avrupa Bauhaus girişimiyle çevre ile ilgili konularda merkezi idare ve yerel yönetim ölçeğinin de ötesinde, çevresel kararlardan etkilenen vatandaşları çözümün bir parçası haline getirmeye ve karar mekanizmalarında yer alabilmelerini sağlayamaya çalışmaktadır. Böylece yeşil dönüşümü sağlayacak fikirlere, kamu ve özel sektör projelerine, merkezi ve yerel yönetimin uygulamalarına, vatandaşların yaratıcı ve eleştirel bir bakış açısıyla demokratik katılımını sağlamayı hedeflemektedir.

SONUÇ

Çevre sorunlarının tehlikeli sonuçlarının tarımdan ulaşıma, iklim ve hava olaylarından bitki örtüsüne ve deniz seviyelerine kadar büyük ölçüde hissedilebilir bir noktaya gelmesi, Avrupalı seçmenlerin oy tercihlerinin yeşil partilerden yana kullanmaya itmiştir. Bu anlamda Avrupa’da Yeşillerin yükselişi ve çevre politikaları ile ilgili dönüştürücü politik gücü, sadece üye ülkelerde değil AB’nin karar organlarında da etkisini göstermiştir. Yeşil siyasetin yükselişi ise AB’nin liberal demokratik sisteminin ekolojik demokratik sisteme evrilmesini sağlayacak bir fırsat sunmuştur. Başta Kuzey ve Batı Avrupa ülkelerinin yanı sıra AB’nin de yasalarının yeşillenmesini mümkün kılacak bir atmosfer yaratmıştır. Bu bağlamda AB, Avrupa çapında ekolojik demokrasiyi inşa edebilmek ve ülkelerin “yeşillendirilebilmesi” adına AYM ile ortak

politikalar ve yasalar üretmek üzere ülkelerin ve toplumlarının çevreye ve doğaya karşı farkındalığını artırmaya, onları çevre sorunlarının çözümünün bir parçası haline getirmeye çalışmakta ve modernite ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi yeşil standartlara oturtmaya çalışmaktadır.

AYM'nin sadece insan merkezli değil aynı zamanda doğayı da önceleyen bir sürdürülebilir kalkınma perspektifi sunması, yeşil teorinin temel yaklaşımlarından biri olan, çevre odaklı (ekosentrik) bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. AYM, küresel ısınma, iklim değişikliği, çevre kirliliği ve tarımsal kaynaklı kirlilik gibi çevre sorunlarını mevcut sistem içinde çözmeye odaklanan, çevreciliğin (environmentalism) ötesinde bir çözüm arayışına sahiptir. AYM, tıpkı ekolojizm ideolojisini esas alan yeşil teorinin ön gördüğü gibi, insanın insan olmayan doğa ile ilişkilerinde, sosyal ve siyasal yaşam biçiminde radikal değişiklikleri gerektirmektedir. Bu anlamda AYM'yi çevreciliğin de ötesinde ekolojizm ekseninde gelişen 21. yüzyılın en gelişmiş değişim hareketi olarak nitelendirebiliriz. İnsan ile doğa arasındaki ilişkide, çevre sorunlarına yönelik yönetsel yaklaşımlarda, üretim ve tüketim modellerinden ulaşım, enerji, tarım, sanayi ve beşeri coğrafyanın bütün unsurlarına kadar birçok alanda, doğanın dengesinin korunmasını ve doğadaki bütün canlı türlerinin yaşamını devam ettirmesini esas alan köklü ve radikal değişiklikler gerektirmektedir. Yeni bir büyüme stratejisiyle hareket eden AB'nin bu büyümeyi, ekonominin ve sosyal yaşamın bütün alanlarında fosil yakıt kullanımının sıfırlanarak karbon salınımının tamamen yok edildiği ve büyümenin etkisinden tüm bireylerin ve bölgelerin eşit bir şekilde yararlandığı bir ekonomik modelle sağlayacağı anlaşılmaktadır.

AYM, AB açısından sadece yeşil dönüşümü ile sınırlı kalmamakta, küresel rekabet özelinde yeni bir jeopolitik yaratma potansiyeli de taşımaktadır. İklim nötr bir Avrupa hedefinin fosil yakıtların kullanımını tamamen sınırlandıracak olması, şimdiye kadar fosil yakıtların ithalatında Rusya'ya ve diğer tedarikçi ülkelere bağımlı olan ve tedarikçi ülkelere kaynaklı enerji krizleri nedeniyle ekonomik ve siyasi açıdan önemli risklerle karşılaşan AB'nin jeopolitik kırılganlığını azaltacak bir etki de üretecektir. Tamamen yerli, temiz, güvenilir ve yenilenebilir kaynaklar ile ulusal enerji tüketiminin karşılanacak olması, AB ülkelerinin sadece ekonomisini ve çevre sorunlarıyla mücadelesini desteklemeyecek aynı zamanda enerji arz güvenliğini de sağlayacaktır. Ayrıca AB'nin yeşil bir ekonomi modeli yaratarak ticaret yaptığı ülkeleri ve bölgeleri bu modele uygun hale getirmeye çalışması, Çin'in Doğu Asya'dan Avrupa ve Afrika'ya uzanan Kuşak Yol İnisiyatifi (Belt and Road Initiative) karşısında, ekonomik ve siyasi gücünü koruyacak bir fırsat da sunmaktadır. Bu bağlamda 20. yüzyılda serbest piyasa ekonomisi ile liberal demokrasiyi geliştirmekte olan ülkelere ihraç eden AB, yeşil teori perspektifiyle 21. yüzyılda ülkelere yeşil bir ekonomik model ve yeni bir ekolojik demokrasi seçeneği sunmaktadır. Böylece dünyada dönüştürücü ve norm üreten, jeopolitik gücünü devam ettirme şansı elde etmektedir.

KAYNAKÇA

- Appun, K. (2021). The Design of Germany's New Govt: A Climate “Super Ministry” for the Greens, Journalism for the Energy Transition, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, <https://www.cleanenergywire.org/factsheets/design-germanys-new-govt-climate-super-ministry-greens>.
- Ari, T. ve Gökpınar, F. B. (2019). Green Theory in International Relations. Tayyar Arı ve Elif Toprak (Ed.) içinde, *Theories of International Relations II*, (163-178). Eskişehir: Anadolu University.

- Bilgin, A. A. (2012). Çevre Politikası. Belgin Akçay ve İlke Gökmen (Ed.) içinde, *Avrupa Birliği: Tarihçe, Teoriler, Kurumlar ve Politikalar*, (502-526). Ankara: Seçkin.
- Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu. (1991). *Ortak Geleceğimiz*, Belkıs Çırakçı (çev.). Ankara: Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını.
- Bloomfield, J. ve Steward, F. (2020). The Politics of The Green New Deal. *The Political Quarterly*, 91(4), 770-779.
- Çelik, H. ve Çoker, G. (2021). Doğu Hindistan Şirketi ve İngiliz Raj'ın Hindistan'daki Hakimiyeti: Yeşil Teori Çerçevesinde Bir Analiz. *Akademik Hassasiyetler*, 8(15), 377-395.
- Ed Markey. (2019). Senator Markey And Rep. Ocasio-Cortez Introduce Green New Deal Resolution, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, <https://www.markey.senate.gov/news/press-releases/senator-markey-and-rep-ocasio-cortez-introduce-green-new-deal-resolution>.
- Emin, H. (2018). Uluslararası İlişkilerde Yeşil Teori: İklim Değişimi ve Küresel Isınma Bağlamında Büyük Güçlerin Kuzey Kutbu Rekabeti: Arktika'nın Yeni Jeopolitiği. S. Turan ve N. Ö. Köroğlu (Ed.) içinde, *Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kuramları ve Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar*, (193-228). London: Transnational Press.
- Engin İ., E. (2016). İnsani Güvenlik Kavramı Bağlamında Çevre Güvenliği, *Gazi Akademik Bakışı*, 10(19), 255-281.
- European Commission. (2019a). A Clean Energy Transition, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/energy-and-green-deal_en.
- European Commission. (2019b). A Healthy Food System for People and Planet, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/agriculture-and-green-deal_en.
- European Commission. (2019c). An Industrial Strategy for a Competitive, Green, Digital Europe, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/industry-and-green-deal_en.
- European Commission. (2019d). EU as a Global Leader, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/fs_19_6721.
- European Commission. (2019e). Path to Climate Neutrality, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/climate-action-and-green-deal_en#documents.
- European Commission. (2019f). Press Remarks by President Von Der Leyen on the Occasion of the Adoption of the European Green Deal Communication, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_19_6749.
- European Commission. (2019g). Protecting the Environment and Oceans with the Green Deal, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/protecting-environment-and-oceans-green-deal_en.
- European Commission. (2020a). Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Region, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2020:98:FIN&WT.mc_id=Twitter.

- European Commission. (2020b). Investing in a Green Future, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/finance-and-green-deal_en.
- European Commission. (2020c). Providing Efficient, Safe and Environmentally Friendly transport, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/transport-and-green-deal_en.
- European Commission. (2020d). Research and Innovation Driving Transformative Change, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, https://ec.europa.eu/info/research-and-innovation/strategy/strategy-2020-2024/environment-and-climate/european-green-deal_en.
- European Commission. (2020e). The European Green Deal, COM(2019) 640 Final, Brussels, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1576150542719&uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN>
- European Commission. (2021a). About the Initiative, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, https://europa.eu/new-european-bauhaus/about/about-initiative_en.
- European Commission. (2021b). Delivering on Our Targets, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/fs_21_3688.
- European Commission. (2021c). New European Bauhaus, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, https://europa.eu/new-european-bauhaus/index_en.
- European Commission. (2021d). The Just Transition Mechanism: Making Sure No One is Left Behind, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/finance-and-green-deal/just-transition-mechanism_en.
- European Committee of the Regions, (2020), The European Green Deal is Going Local, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, <https://cor.europa.eu/en/news/Pages/The-European-Green-Deal-is-Going-Local-.aspx>.
- European Parliament. (2019). Seats by Political Group and Country: 2019-2024, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en/seats-political-group-country/2019-2024/>.
- Kaya, Y. (2019), *Ekolojik Güvenlik*, Bursa: Dora.
- McBride J. (2021). How Green-Party Success is Reshaping Global Politics, *The Council on Foreign Relations*, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, <https://www.cfr.org/backgrounder/how-green-party-success-reshaping-global-politics>.
- Mutlu, M. ve Zenginoğlu, S. (2019). Yeşil Teori Perspektifinden Avrupa Birliği Çevre Politikası. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(88), 459-469.
- Nevett, J. (2021), How Green Politics are Changing Europe, BBC News, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, <https://www.bbc.com/news/world-europe-58910712>.
- Özmehmet, E. (2008). Dünyada ve Türkiye Sürdürülebilir Kalkınma Yaklaşımları. *Journal of Yaşar University*, 3(12), 1853-1876.
- Politico, (2020). The Politics of the Green Deal, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, <https://www.politico.eu/article/chapter-two-the-politics-of-the-green-deal/>.
- Siddi, M. (2020). *The European Green Deal: Assessing Its Current State and Future Implementation*, Finnish Institute of International Affairs, Working Paper 114.

- Skjærseth, J. B. (2021), Towards a European Green Deal: The Evolution of EU Climate and Energy Policy Mixes, *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics* 21, 25–41.
- Smol, M., Kulczycka, J., Henclik, A., Gorazda, K., Wzorek, Z. (2015). The Possible Use of Sewage Sludge Ash (SSA) in the Construction Industry as A Way Towards a Circular Economy. *Journal of Cleaner Production*, 95, 45–54.
- Söker, Ç. ve Özlük, E. (2018). Uluslararası İlişkilerde Çevreyi Merkeze Taşımak: Temel Yaklaşımlar ve Tartışmalar. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 13(1), 227-262.
- Sönmezoğlu, F. ve Bayır, Ö. E. (2012). Çevre Sorunlarına İlişkin Uluslararası Rejimler, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 47, 247-289.
- Tarhan, K. (2018), Küresel Çevre Sorunlarının Politikleşmesi ve Uluslararası İlişkiler Teorileri Kapsamında Analiz, *International Journal of Social And Humanities Sciences*, 2(1), 152-170.
- Ünal, S. (2014). Yeşil Teori. Mehmet Şahin ve Osman Şen (Ed.) içinde, *Uluslararası İlişkiler Teorileri Temel Kavramlar*, (229-249). Ankara: Kripto.
- VOA, (2021). German Social Democrat Olaf Scholz Agrees to Governing Coalition, Erişim tarihi: 28 Ocak 2022, <https://www.voanews.com/a/german-parties-say-deal-ready-for-new-coalition-government/6325992.html>.

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 6 Issue 1, March 2022

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Türkçe/İngilizce

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 15.02.2022

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 07.03.2022

DOI: 10.30692/sisad.1073684

THE RELATIONSHIP BETWEEN BOARD CHARACTERISTICS AND ESG PERFORMANCE: EVIDENCE FROM THE OIL, GAS AND COAL SECTOR

Yönetim Kurulu Yapısı ve ESG Performansı: Petrol Gaz ve Kömür Sektöründe Ampirik Bir Araştırma

Nevzat GÜNGÖR

Dr.

İstanbul University

School of Business, Department of Business Administration

ORCID ID: 0000-0001-9883-1985

nevzatgungor@istanbul.edu.tr

Yasin ŞEKER

Dr.

Hitit University

FEAS, Department of Business Administration

ORCID ID: 0000-0003-0513-7682

yasinseker@hitit.edu.tr

Atıf/Citation: Nevzat Güngör & Yasin Şeker (2022), "The Relationship Between Board Characteristics and ESG Performance: Evidence from the Oil, Gas and Coal Sector", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.1 Mart 2022, s.17-37.

Abstract: The priority given to environmental, social and governance (ESG) issues helps firms establish effective ties with key stakeholders and reduce potential risks. It also provides firms with opportunities to gain competitive advantage, enhance their operations and financial and nonfinancial performance, and increase their brand values. The effect of the characteristics and structure of the board of directors on the ESG directly affects the process. The aim of this study is to provide evidence for the impact of board structure (board diversity, board independence, board size, audit committee expertise, CEO duality and CSR committee) on environmental, social and corporate governance (ESG) performances of firms in oil-gas-coal sector. The study used data from 385 companies in the Oil, Gas and Coal sector worldwide which have been listed in ASSET4 between 2010 and 2019. Refinitiv's Thomson Reuters ASSET4, EIKON, and Datastream databases have been used to obtain data on ESG performance and financial performance variables used in the study. As a result of the regression analyzes carried out, it has been determined that the structure of the board of directors has an effect on the ESG performance and its sub-dimensions.

Keywords: ESG performance, board structure, oil-gas-coal sector

Öz: Çevresel, sosyal ve yönetim (Environmental, Social and Governance-ESG) konularına verilen öncelik, firmaların kilit paydaşlarla etkili bağlar kurmasına ve potansiyel riskleri azaltmasına yardımcı olmaktadır. Ayrıca firmalara rekabet avantajı elde etme, operasyonlarını ve finansal ve finansal olmayan performanslarını geliştirme ve marka değerlerini artırma fırsatı da sunmaktadır. Firmaların yönetim kurulu özelliklerinin ve yönetim kurulu yapısının ESG üzerindeki etkisi bu durumu doğrudan etkilemektedir. Bu çalışmanın amacı petrol-gaz-kömür sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin yönetim kurulu yapısının (yönetim kurulu çeşitliliği, yönetim kurulu bağımsızlığı, yönetim kurulu büyüklüğü, denetim komitesi uzmanlığı, CEO ikiliği ve KSS komitesi), çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim (Environmental, Social, Governance-ESG) performanslarına etkisine yönelik kanıtlar sunmaktır. Bu amaçla çalışmada, Petrol Gaz ve Kömür sektöründe dünya genelinde ASSET4'te yer alan 385 firmanın 2010-2019 yıllarını kapsayan verileri kullanılmıştır. Çalışma kapsamında kullanılan ESG performansı ve finansal performans değişkenlerine ait veriler Refinitiv'in Thomson Reuters ASSET4, EIKON ve Datastream veri tabanından elde edilmiştir. Gerçekleştirilen regresyon analizleri sonucunda şirketlerin yönetim kurulu yapısının ESG performansı ve alt boyutları üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: ESG performansı, yönetim kurulu yapısı, petrol-gaz-kömür sektörü

INTRODUCTION

The priority given to environmental, social and governance (ESG) issues helps firms build strong relationships with key stakeholders and mitigate potential risks. It also provides firms with opportunities to gain competitive advantage, improve their operations and financial performance, and increase their brand values (Dey et al., 2011; He et al., 2017; Govindan et al., 2021). However, in these matters, irresponsible and inadequate corporate practices are likely to damage the firm's reputation, cause loss of customers and financially harm businesses (Lo and Sheu, 2007; Govindan et al., 2018). Therefore, it is increasingly important for governing bodies to address long-term environmental, social and governance risks and integrate them into their corporate strategy and business models.

The design and diversity of the board of directors and the existence of committees composed of expert members are the elements that strengthen the corporate governance function. The success of a firm depends on the effectiveness of the board of directors, which establishes and oversees the governance system and corporate culture and has the responsibility to ensure the implementation of strategic objectives (Birindelli et al., 2018; García-Sánchez et al., 2018). The board of directors is the official body that acts in the financial interests of its shareholders and determines the direction of the firm. However, today, the structure and diversity of the board of directors of firms has become a determining factor for non-financial performance and financial performance (Coffey and Wang, 1998; Dunn and Sainty, 2009; Hafsi and Turgut, 2013; Nekhili et al., 2019). In addition, the success of the board of directors is measured by the importance given to business ethics and corporate social responsibility (Birindelli et al., 2018).

Board diversity is defined as the diversity that emerges as a result of the differences in the personalities, ages, learning styles, knowledge levels, and specialties of the board members (Coffey and Wang, 1998) and is considered as an indicator of the firm's sensitivity to the expectations of stakeholders (Luoma and Goodstein, 1999). Huse et al., (2009) argue that including female managers and employee representatives on the boards of directors is an important criterion for diversity. Like gender diversity on the board of directors (Bennouri et al., 2018; Birindelli et al., 2018; Nekhili et al., 2020), board independence is recognized as an important element in the formulation and oversight of strategic policies aimed at stakeholder interests and expectations (Cucari et al., 2018; Ortas et al., 2015).

The size of the board of directors has found its place in the literature as another factor affecting the ESG performance of firms. The first view argues that small boards of directors increase efficiency and success (Jensen, 1993; Andres et al., 2005; Ahmed et al., 2006; Amran et al., 2014). Another view claims that as the size of the board of directors increases, the financial and

non-financial performance of the firms also increases. The effect of board size on firm performance is an undeniable fact and is important for stakeholders. (Cheng and Courtenay, 2006; Htay et al., 2012; M. I. Jizi et al., 2014; Arena et al., 2015; M. Jizi, 2017).

Another factor that affects the structure of the board is the duality of the CEO. CEO duality occurs when the chairperson and CEO positions are jointly assumed by the same person (Mallin and Michelon, 2011). Studies in the literature claim that CEO duality hinders board independence, resulting in a weak internal control and governance system (Roberts et al., 2005; Haniffa and Hudaib, 2006) Separation of chairperson and CEO roles improves the effectiveness of firms' control and governance functions, reduces their costs, and increases their financial and non-financial performance (Naciti, 2019).

From the agency theory perspective, board independence and board diversity will enable more effective functioning and oversight of the governance mechanism and internal control (Jensen and Meckling, 1976). This situation will encourage firms to take more action on the needs and expectations of various stakeholders (Ibrahim and Hanefah, 2016). According to the stakeholder theory, the independence and diversity of the board of directors ensures that the relationship established with the stakeholders progresses positively. It also plays an important role in building and strengthening stakeholder trust (Michelon and Parbonetti, 2012; Stuebs and Sun, 2015; Shahbaz et al., 2020).

In recent years, firms have established "Corporate Social Responsibility Committees" to fulfill their important sustainability tasks. (Birindelli et al., 2018) Stakeholder theory argues that such committees assist the board of directors in overseeing the firm's sustainability practices. The CSR committee also plays an important role in monitoring and evaluating the performance of the firm by ensuring compliance with regulations related to sustainability risks (Mahmood et al., 2018).

There are many studies in the literature examining the relationship between board structure and ESG performance. While some of these studies cover a specific country and/or community, some of them cover a specific sector. The firms included in this study are firms operating in the oil-gas-coal sector. According to recent market researches a leading business intelligence firm, the total revenues for the oil-gas-coal sector came to approximately \$2.1 trillion in 2021. This sector is composed of firms that explore for, develop, and operate oil gas and coal fields. It is also sometimes referred to as the oil-gas-coal exploration and production sector. The sector includes firms that specialize in crude petroleum production, the mining and extraction of oil from shale or sands and the recovery of hydrocarbon liquids. Some of the biggest oil and gas players are involved in the exploration and production of oil (IBISWorld, 2021).

Oil, gas and coal, which are fossil fuels, are widely discussed because of the damage they cause to the environment and atmosphere. In addition, the economic and social effects of these products are an undeniable fact. The stakeholders of the firms operating in this sector give importance to the ESG performance of the firms as much as the financial performance. Stakeholders expect top management to take the actions and make disclosures on these issues. The characteristics, structure and design of the boards of directors, which are responsible for realizing this mission imposed on firms, directly shape the process. This study tries to reveal the situation in the oil-gas-coal sector, which is very sensitive to ESG issues. For this reason, this study specifically focuses on the relationship between board structure and ESG performance.

In the literature review, no study was found in this sector related to the subject. It will contribute to the literature, as it is the first study to explain the relationship between ESG performance and board structure in the oil gas coal sector.

This study is structured as follows. First, it presents key theoretical explanatory approaches to ESG and how it is potentially affected by board structure. In this context, hypotheses are also determined. Next, the data and methodology of the empirical analysis are followed, in which sample selection, key variables, and the regression model are presented. The results of correlation and regression analyses are given. The summary and limitations of the study are explained.

Theoretical Framework

The academic debate on whether ESG practices have a positive or negative impact on firms began more than 50 years ago. During this time, different theories such as agent, stakeholder, legitimacy, and institutional theories have been used to explain ESG practices.

ESG Activities

ESG points out to the evaluation tool to assess the corporate sustainability widely known as the environmental, social and governance associated activities of the firms. The fast developments in the global climate and diverse societal risks have forced the shareholders and firms highly conscious about the sustainability.

The notion ESG includes three pillars, particularly environmental, social, and governance. All the pillars lead comparable importance and significance the aspect of sustainability and social responsibility of the corporations. The scope, contexts, and the factors of measurement of these three pillars are as discussed below (Naeem, 2021):

The environmental pillar of ESG includes both negative and positive elements, and the effects of the firm's environmental activities and projects. ESG's environmental disclosures comprise how the firm uses and deals with natural resources for its activities. The environmental aspect also concentrates on firms' pollution policies. Environmental pillars of ESG include carbon emission, reduction of biodiversity impact, ozone-depleting materials, waste management and recycling, reduction of toxic gases and chemicals, use of sustainable energy, water pollution, etc. handles with issues and reports them.

The social pillar of ESG has performances and approaches linked to the rights and values of the labor pool inside the firm, assuring the health and security of the employees, diversification of the personnel, communication with the suppliers, improving essential human rights, firm's responsibility and loyalty towards the community, responsible marketing and accepting the responsibility of its own products and so on.

The governance pillar of the ESG comprises company's policies and knowledge about the organizational hierarchy and CEO, construction of the firm's board, rights of the representatives in board of directors, diversification in the board of directors, audit and transparency related information, compensation strategies, taxation policies, rights of the shareholders, relationship with the owners and shareholders, stakeholder engagement and CSR strategies, etc.

Agency Theory

In the agency theory approach, it is argued that, sometimes, managers have more information about the business than the owners of the business and can put their own interests ahead of organizational interests because they cannot be constantly controlled. The approach examines this conflict of interest between the parties and develops some measures to eliminate it (Jensen and Meckling, 1976). The design and diversity of the board of directors and the existence of committees composed of expert members are factors that strengthen the corporate governance function. In businesses with a strong corporate governance and internal control system, the board of directors will perform monitoring and auditing activities more effectively (Carter et al.,

2003). In this way, agency conflicts will decrease and the corporate performance (both financial and non-financial) of the firm will be positively affected by this situation (Erhardt et al., 2003).

According to the agency theory, it is claimed that ESG activities also create an agency problem between managers and shareholders. According to the theory, ESG spending is not in the interests of shareholders as it represents a direct outflow of funds that will reduce profits (Peng and Isa, 2020; Allouche and Laroche, 2005; Brown et al., 2006; Schuler and Cording, 2006; Barnea and Rubin, 2010; Borghesi et al., 2014; Kao et al., 2018; Peng and Isa, 2020) found results supporting this conclusion in their study.

Stakeholder Theory

Stakeholder theory assert that organizations can generate benefits and gains by responding to stakeholder demands and concerns (Freeman, 2010; Roy and Goll, 2014; Gallego-Álvarez and Ortas, 2017). Stakeholder theory includes not only the firm's own shareholders, but also managers, shareholders and creditors, customers, suppliers, employees, government, and all other interest groups (Roy and Goll, 2014; Gallego-Álvarez and Ortas, 2017). Although the main focus of stakeholder theory is business world and firms, it can also be applied to other organizations (Donaldson and Preston, 1995). These stakeholders also include institutions and society (Mitchell et al., 1997) and even the natural environment (Hart, 1995).

In fact, stakeholder theory introduced a new management approach. According to this approach, the needs of shareholders cannot be met without meeting the needs of other stakeholders (Foster and Jonker, 2005; Hawkins, 2006; Jamali, 2008; Parmar et al., 2010). Today, maximizing profits and creating value for shareholders is no longer the sole purpose of management. These goals become meaningful with the satisfaction of demands and needs related to socially and environmentally sustainable behavior (Longo et al., 2005). This theory, which emphasizes the idea of satisfying not only firm shareholders, but also third parties, argues that firms should be honest and ethical in their interactions with their stakeholders (Donaldson and Preston, 1995; Jones, 1995; Vasconcelos et al., 2012).

Stakeholder theory is one of the most important theories explaining how firms should respond to stakeholders' sustainability information needs (Chen and Roberts, 2010; Smith et al., 2005). The stakeholder theory provides the basis for corporate executives to allay the growing concerns of stakeholders about sustainability and communicate to them the contribution of firms to sustainable development and human well-being (Chen and Roberts, 2010). In order to establish this communication, firms need to improve their economic, social, and environmental performance and transparently share this information with their stakeholders. Stakeholder theory reveals that firms should create value for all their stakeholders (Freeman, 2010) and CSR reporting is seen as a tool that provides the necessary dialogue between firms and their stakeholders. Firms use corporate social and environmental reporting to listen and openly communicate with stakeholders about their respective concerns and contributions (Gray et al., 1995; Preston and Donaldson, 1999).

In addition, stakeholder engagement firms can achieve enhanced environmental, social and economic performance that meets the diverse needs of stakeholders (Arayssi et al., 2016). Regardless of whether they are independent or not, the members of the board of directors are tasked with making consistent decisions on environmental, economic, and social issues for the firm, whether the firm is large or not, and for the improvement of firm performance (Liao et al., 2015).

Legitimacy Theory

Legitimacy theory assumes that firms must act in accordance with social values and norms in order to maintain their current existence (Dowling and Pfeffer, 1975). This study is also stranded on legitimacy theory. Legitimacy theory is based on the concept that a “social

contract” prevails between the firm and society. Society is thought to provide firms to survive and have rights, and in return demanding them to fulfill its promises about how their activities should be directed. Then, in order to sustain a firm must ensure that the actions it starts actually are or are identified as being in conformity with the values and norms of society. When society’s promises are not satisfied, a firm’s actual or perceived behavior is not in consonance with social values and norms, a violation of contract continues and an authority difference may develop.

In terms of legitimacy theory, firms in some sectors are socially more noticeable and are more brought to light to the public surveillance. They are then believed to go through considerable social and political pressure to carry out in an extremely socially acceptable way and to provide information in certain areas of ESG and thus are more likely to disclose in those areas.

Having determined ESG performance, it is considered that how board members can help the firm manage its stakeholders and secure their approval. In a boardroom, each director’s experiences and associations with stakeholders impact how he or she considers the importance of stakeholder claims, and how he or she secures the resources to help focus on important claims (Goodstein and Boeker, 1991; Mitchell et al., 1997). More regularly, in dealing with stakeholder relationships, board directors might play vital and diverse roles. And these efforts might boost ESG performance of the firm.

HYPOTHESES

In the context of agency, stakeholder and legitimacy theories, the following hypotheses have been developed in order to determine the relationship between the structure and characteristics of the board of directors and ESG performance.

Board Size

The size of the board of directors is another factor that affects the performance of firms. The size of the board of directors directly affects the effectiveness of the governance function (Amran et al., 2014). Studies focus on the relationship between board size and firm performance (Birindelli et al., 2018).

When empirical studies are examined, two contradictory results emerge. The first of these views argues that small boards of directors increase efficiency and success (Jensen, 1993; Andres et al., 2005; Ahmed et al., 2006; Amran et al., 2014). Another view claims that as the size of the board of directors increases in large and complex firms, the financial and non-financial performance of the firms also increases (Cheng and Courtenay, 2006; Htay et al., 2012; M. I. Jizi et al., 2014; Arena et al., 2015; M. Jizi, 2017).

As can be seen from the studies in the literature, there is currently no consensus on the connection between the size of the board of directors and firm performance. This situation caused making an inference in the light of the relevant theories. In this context, when an evaluation is made in the light of agency and stakeholder theories, it is concluded that the diversity of the board of directors positively affects the ESG performance of the firms. Smaller boards are less diverse in terms of education, expertise, gender, and stakeholder representation (Laksmanna, 2008; Guest, 2009). Conversely, larger boards are more likely to have diversity, expertise, and more effective distribution of tasks. Board size depends on the size of the firms and the complexity of their structures. For this reason, the country of operation, the sector and the size of the firm are important factors affecting the number of managers (Krishnan and Visvanathan, 2009; Pathan, 2009).

Considering the size of the firms in the oil-gas-coal sector and their worldwide activity network, the following hypothesis is formed regarding the size of the board of directors:

H₁: There is a positive relationship between board size and ESG performances.

Gender Diversity on Board

According to Coffey and Wang (1998), board diversity is defined as the differences found among its members. The presence of women on the board is one of the most important elements of board diversity (Hillman et al., 2002). The presence of women on boards of directors has increased with media attention, calls from stakeholders, legal or regulatory changes, and the development of good corporate governance practices. Especially within the framework of these changes at the global level, France, Italy, Norway and Spain have introduced mandatory quotas for women to be represented on firm boards (De Beaufort and Summers, 2013).

Gender diversity of the board improves organizational performance as it provides new insights and perspectives (Siciliano, 1996). The presence of women in the boards of directors positively affects the performance of the board of directors, and this increases the effectiveness and efficiency of the entire governance mechanism (Terjesen et al., 2009). Thus, the potential conflict of agency between management and stakeholders is reduced, and this situation is reflected positively on financial and non-financial results (Erhardt et al., 2003; Uyar et al., 2021). Also, women may be responsive to – and may develop an influence on – decisions relating to specific organisational practices, such as corporate social responsibility and environmental politics' (Nielsen and Huse, 2010). In this context, the following hypothesis regarding gender diversity is formed:

H₂: There is a positive relationship between the gender diversity of the board of directors and ESG performances.

Experience and Skills of the Board of Directors

The education, knowledge, experience and special skills gained by the members of the board of directors increase the effectiveness of the board of directors (Johnson et al., 2013). The individual experience and expertise of board members contribute to governance processes and firm operations and motivate the firm to adopt effective strategies and actions (Goodstein and Boeker, 1991). For example, financial issues, cybersecurity issues or ESG activities are just a few of the areas that can benefit from the specific expertise of board directors today.

Dass et al., (2014) argue that firms operating in certain sectors can benefit firm performance by appointing board members with experience and sufficient skills in the relevant sectors. Firms should have a mix of managers, especially those who can bring a diversity of knowledge, skills, experience and expertise to communicate with stakeholders correctly and achieve financial and non-financial success (Pfeffer and Salancik, 1978; Fama and Jensen, 1983).

In this context, the hypothesis regarding the experience and skills of the board of directors is presented below:

H₃: There is a positive relationship between the experience and skills of the board of directors and ESG performances.

Board Independence

The independence of the board of directors used to define the structure of the board of directors in the literature (Cucari et al., 2018). Independence is accepted as the key to an effective monitoring and audit activity (Ortas et al., 2017).

According to agency theory, boards of directors should comprise independent members to reduce opportunism and agency costs (Shaukat et al., 2016). Boards of directors with a high percentage of independent members are likely to be more independent and objective in decision-making, and to use surveillance and audit mechanisms more effectively (Fama and

Jensen, 1983). Independent managers facilitate effective oversight over board practices as they can make more objective judgments about management performance (Birindelli et al., 2018) This is because these managers are less involved in the firm's activities and therefore less dependent on the firm (MI Jizi et al., 2014). Also, unlike internal members, an independent member's remuneration is not related to short-term financial performance. Therefore, boards with high independence are expected to be prone to social responsibility, as well as their supervision and audit activities (Ibrahim et al., 2003; Ahmed et al., 2006; Cheng and Courtenay, 2006; Jizi et al., 2014). Similarly, according to stakeholder theory, board independence reduces conflicts of interest between different stakeholders, maximizes the long-term value of the firm, and promotes transparency (Ahmed et al., 2006; Cheng and Courtenay, 2006). Firms with more independent members on their boards of directors are expected to have an effective structure that enables them to achieve financial and non-financial performance results (Uyar et al., 2021). If independent directors are likely to respect the stakeholder needs of the firm, they are more likely to be carried out to stakeholder responsibility because in this way they develop their status and position in society (Zahra and Stanton 1988, Haniffa and Cooke 2005).

Based on all this information, the hypothesis regarding the independence of the board of directors is presented below:

H₄: There is a positive relationship between the independence of the board of directors and ESG performances.

Audit Committee Expertise

The effectiveness of the board also depends on the structure and composition of the subcommittees (Xie et al., 2003). According to Zahra and Pearce, (1989), since the structure of the board of directors directly affects the distribution of duties among the committees of the board, it also affects the commitment and participation of managers in the firm. In addition, the most important board decisions are taken at the level of committees (Kesner, 1988). For this reason, it is important that audit committee members have sufficient knowledge of finance and accounting, especially when considering firm performance (Shaukat et al., 2016). Because audit committees monitor the integrity of the firm's financial statements and overseeing the firm's internal control and risk management systems.

Studies in the literature show that audit committee members with experience and expertise in their field perform more effective oversight functions and increase firm performance (Chan and Li, 2008).

The following hypothesis regarding audit committee expertise is formed:

H₅: There is a positive relationship between audit committee expertise and ESG performances.

CEO Duality

Another element influencing the structure of the board of directors is the CEO duality. CEO duality arises when the chairperson and CEO positions are jointly assumed by the same individual (Mallin ve Michelon, 2011). According to Fama and Jensen (1983), CEO duality points out that there is no difference between decision control and decision management. Combining the role of CEO and chairperson of the board puts the decision and control system in jeopardy and increases the possibility of a conflict of interest. It also reduces the firm's overall accountability and threatens the independence of the board of directors. As a result, CEO duality reduces the overall legitimacy of the firm with its stakeholders (Forker, 1992; Roberts et al., 2005). Corporate governance best practices recommend separating the role of the chairperson of the board from that of the CEO to allow open and honest discussion of the firm's performance (Carver, 1990; OECD, 2004).

Studies in the literature argue that CEO duality inhibits board independence, resulting in a weak internal control and governance system (Haniffa and Hudaib, 2006; Roberts et al., 2005). Separation of chairperson and CEO roles improves the efficiency of control and governance functions of firms, reduces their costs and increases their non-financial performance as well as financial performance (Naciti, 2019). Thus, CEO duality could maintain a firm holding its relations with stakeholders by appealing to a sense of organizational effectiveness because ‘the strengthen of the two most senior management positions provides a unity of command at the top of the firm, with obvious leadership analyzing decision-making authority and granting encouraging signals to stakeholders’ (Mallin and Michelon, 2011).

Based on all this material, the hypothesis about the CEO duality is presented below:

H₆: There is a negative relationship between CEO duality and ESG performances.

Existence of CSR Committee

Profit in the short run and value creation in the long run is a must for the future of corporate life (Gennari, 2019). In particular, the importance of board subcommittees is increasing in order to manage activities related to economic, social, environmental, health and safety issues and stakeholder relations and to balance potential conflict between them (Eccles et al., 2014; Burke et al., 2019).

In recent years, firms have established “Corporate Social Responsibility Committees” to fulfill their important ESG tasks (Birindelli et al., 2018). According to the agency theory, the effectiveness of the board of directors depends on the board’s ability to control agency issues, which ensures better firm performance in the short and long term (Jensen and Meckling, 1976; Fama, 1980). It is inevitable to include CSR committees within the structure of the board of directors in order to improve corporate governance and positively affect corporate performance. According to stakeholder theory, such committees assist the board of directors in overseeing the firm’s sustainability practices. In fact, such committees act as mediators in conflicts within the board or when short-term goals conflict with long-term goals (Salvioni and Gennari, 2017). The CSR committee also plays an important role in monitoring and evaluating the performance of the firm by reviewing the goals and policies of the board of directors and advising on issues such as ethics and integrity, legal compliance, social responsibility and sustainability, ensuring compliance with regulations regarding sustainability risks (Mahmood et al., 2018; Gennari, 2019). Therefore the existence of a CSR committee should display the firm’s willingness to enhance its corporate behaviour to satisfy stakeholders’ expectations (Mallin and Michelon, 2011).

In this context, the hypothesis about the CSR committees is presented below:

H₇: There is a positive relationship between the existence of CSR committees and ESG performances.

Methodology

Thomson Reuters ASSET4, EIKON, and Datastream databases from Refinitiv have been used to collect data on ESG and financial performance variables. ASSET4 includes 385 global oil, gas and coal companies. For these firms, data from 2010 to 2019 have been used. The unbalanced panel data model has been used in this study. Because the missing observations in the unbalanced panel data set are random, the estimation methods and tests developed for the balanced panel data can be developed in the unbalanced panel (Tatoğlu, 2018).

Variables and Model

The variables of the study have been determined by examining the hypotheses to be tested as well as the relevant literature. ESG performance and its sub-dimensions have been examined as the dependent variable. Tobin's Q has been determined as a market-based performance measure and return on assets (ROA) as an accounting-based performance measure as financial performance indicator. Gender Diversity on the Board of Directors, Board Independence, Board Size, Experience and Skills of the Board of Directors, CEO Duality, Audit Committee Expertise, Existence of CSR Committee have been examined as independent variables. Firm size (total assets - LnA), leverage ratio (LEV), Return on Assets (ROA) and Free Float Percentage (FFP) are the control variables of the model. The variables, the type of variables and their theoretical foundations are presented in Table 2.

Table 2: Variables

Variable	Definitions	Type	Theoretical Foundations
ESG	ESG Performance: The total ESG score of the firm.	Dependent	
ENV	Environmental Pillar: The firm's environmental score.	Dependent	Velte, 2016a, 2016b; Birindelli et al., 2018; Cucari et al., 2018; Nekhili et al., 2019; Shahbaz et al., 2020; Uyar et al., 2020, 2021; Govindan et al., 2021
SOC	Social Pillar: the firm's social score.	Dependent	
GOV	Governance Pillar: The firm's governance score.	Dependent	
Bsize	Board Size: It refers to the number of people in the board of directors.	Independent	Hafsi and Turgut, 2013; Birindelli et al., 2018; Shahbaz et al., 2020; Govindan et al., 2021
Gdiversity	Gender Diversity on the Board of Directors: It expresses the percentage of the number of women on the board of directors.	Independent	Velte, 2016a; Birindelli et al., 2018; Cucari et al., 2018; Shahbaz et al., 2020; Uyar et al., 2020, 2021; Govindan et al., 2021
BoardBS	Experience and Skills of the Board of Directors: Presence of professional experience and skills of the people on the board (dummy variable; yes=1, no=0)	Independent	Gallego-Álvarez and Pucheta-Martínez, 2020
BoardInd	Board Independence: Non-executive members' percentage on the board	Independent	Humphrey et al., 2010; Eberhardt-Toth, 2017; Birindelli et al., 2018; Cucari et al., 2018; Burke et al., 2019; Nekhili et al., 2019; Shahbaz et al., 2020; Govindan et al., 2021; Uyar et al., 2021
ACExp	Audit Committee Expertise: Presence of at least three members and at least one financial expert on the audit committee (dummy variable; yes=1, no=0)	Independent	Shaukat et al., 2016
CEOduality	CEO Duality: Does the CEO simultaneously chair the board? Or was the chairperson of the board the CEO of the firm? (dummy variable; yes=1, no=0)	Independent	Mallin and Michelon, 2011; Ben-Amar et al., 2017; Fuente et al., 2017; Nekhili et al., 2019; Shahbaz et al., 2020; Uyar et al., 2020, 2021; Govindan et al., 2021
CSRcommitt ee	CSR Committee: Presence of a board-level CSR committee/team	Independent	Humphrey et al., 2010; Mallin and Michelon, 2011; Eberhardt-Toth, 2017; Birindelli et al., 2018; Shahbaz et al., 2020.
FirmSize	Firm Size: Natural logarithm of total assets of a company	Control	Humphrey et al., 2010; Mallin and Michelon, 2011; Velte, 2016a; Fuente et al., 2017; Eberhardt-Toth, 2017; Ben-Amar et al., 2017; Birindelli et al., 2018; Burke et al., 2019; Yeh, 2019; Uyar et al., 2020, 2021
LEV	Leverage Ratio: The ratio of total liabilities to total assets.	Control	Velte, 2016a, 2016b; Birindelli et al., 2018; Fatemi et al., 2018; Burke et al.,

				2019; Nekhili et al., 2019; Uyar et al., 2020; Shahbaz et al., 2020; Uyar et al., 2021; Govindan et al., 2021
ROA	Return on Assets: Net income (after taxes) to total assets	Control		Velte, 2016a, 2016b; Fuente et al., 2017; Fatemi et al., 2018; Burke et al., 2019; Yeh, 2019; Shahbaz et al., 2020; Uyar et al., 2020, 2021; Govindan et al., 2021.
FFP	Free Float Percentage: Float percentage of total shares outstanding shows the percentage of shares outstanding that trade freely.	Control		Shahbaz et al., 2020; Uyar et al., 2020, 2021; Govindan et al., 2021.

The study's aim is to determine the impact of board structure on the ESG performance of firms in the as Oil-gas-coal sector. The following models have been prepared for this purpose:

$$ESG \text{ Performance } (ENV, SOC, GOV)_{it} = \alpha + \beta_1 Bsize_{it} + \beta_2 Bdiversity_{it} + \beta_3 BoardBS_{it} + \beta_4 BoardInd_{it} + \beta_5 ACExp_{it} + \beta_6 CEOduality_{it} + \beta_7 CSRcommittee_{it} + \beta_8 FirmSize_{it} + \beta_9 LEV_{it} + \beta_{10} ROA_{it} + \beta_{11} FFP_{it} + \varepsilon$$

ESG scores describe individual ESG, ENV, SOC, and GOV scores. Therefore, there are 4 different models in this study.

Findings

This section includes the results of descriptive statistics, correlation analysis, and regression analysis of the models.

Descriptive Statistics

Table 3 shows the descriptive statistics of the variables used in the study.

Table 3: Descriptive Statistics

Variable	Obs.	Mean	Std. Dev.	Min	Max
ESG	2720	40.88	21.79	0.26	88.11
ENV	2720	35.13	27.81	0	96.44
SOC	2720	40.06	24.86	0.16	97.15
GOV	2720	49.98	23.69	0.04	98.15
Bsize	2619	9.53	3.21	3	21
Bdiversity	2603	12.60	12.09	0	50
BoardBS	2720	0.94	0.23	0	1
BoardInd	2602	61.52	24.66	0	100
ACExp	2720	0.78	0.41	0	1
CEOduality	2720	0.36	0.48	0	1
CSRcommittee	2807	0.59	0.49	0	1
FirmSize	3748	15.07	1.77	11.46	18.35
LEV	3742	26.88	22.27	0	236.49
ROA	3691	1.75	10.8	-50.72	21.65
FFP	3543	68.33	27.05	3	100

As seen in Table 3, the mean of the ESG score is 40.88, the standard deviation is 21.79, and the scores vary between 0.26 and 88.11. ENV score's mean is 35.13 with 27.81 standard deviation, SOC score's mean is 40.06 with 24.86 standard deviation, and GOV score's mean is 49.98 with 23.69 standard deviation. The scores of these three dimensions range from 0 to 98.15. Bsize variable's mean is 9.53, its standard deviation is 3.21. The mean of the Bdiversity variable is 12.6 with 12.09 standard deviations. The mean for BoardBS is 9.53, the mean for BoardInd is 61.52, the mean for ACExp is 0.78, the mean for CEOduality is 0.36, the mean for

CSRcommittee is 0.59, the mean for FirmSize is 15.07, the mean for LEV is 26.88, the mean for ROA is 1.75, and the mean for FFP is 68.33.

Correlation Analysis

Table 4 contains information about the Pearson correlation coefficients and their significance levels:

Table 4: Correlation Table

Variables	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)
(1) ESG	1														
(2) ENV	0.928 ***	1													
(3) SOC	0.924 ***	0.836 ***	1												
(4) GOV	0.612 ***	0.385 ***	0.370 ***	1											
(5) Bsize	0.495 ***	0.515 ***	0.473 ***	0.175 ***	1										
(6) Bdiversity	0.319 ***	0.268 ***	0.279 ***	0.274 ***	0.001	1									
(7) BoardBS	-0.107 ***	0.140 ***	0.132 ***	0.067 ***	0.248 ***	0.054 ***	1								
(8) BoardInd	-0.012	0.138 ***	0.083 ***	0.325 ***	0.176 ***	0.144 ***	0.237 ***	1							
(9) ACExp	0.003	0.075 ***	-0.026	0.177 ***	-0.015	0.158 ***	0.111 ***	0.396 ***	1						
(10) CEOduality	0.078 ***	0.060 ***	0.033 *	0.132 ***	0.078 ***	0.037 *	-0.005	0.127 ***	0.196 ***	1					
(11) CSRcommittee	0.527 ***	0.486 ***	0.484 ***	0.340 ***	0.294 ***	0.210 ***	-0.023	0.073 ***	0.093 ***	0.043 **	1				
(12) FirmSize	0.618 ***	0.628 ***	0.542 ***	0.327 ***	0.585 ***	0.107 ***	0.115 ***	0.052 ***	-0.031	0.084 ***	0.377 ***	1			
(13) LEV	0.052 ***	0.043 **	0.042 **	0.051 ***	0.046 **	0.056 ***	-0.001	0.072 ***	0.048 **	0.069 ***	0.036 *	0.106 ***	1		
(14) ROA	0.176 ***	0.189 ***	0.158 ***	0.070 ***	0.161 ***	0.000	0.042 **	0.120 ***	-0.030	-0.008	0.080 ***	0.223 ***	0.244 ***	1	
(15) FFP	0.099 ***	0.163 ***	0.149 ***	0.170 ***	0.149 ***	0.087 ***	0.193 ***	0.542 ***	0.153 ***	0.069 ***	0.040 **	0.105 ***	0.014	0.140 ***	1

*** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$

Empirical Results

The F test, Likelihood Ratio (LR), Lagrange Multiplier (LM), and Hausman tests have been used to select estimators. As a result, the fixed effects estimator has been found to be valid. To account for heteroscedasticity, autocorrelation, and inter-unit correlation, a robust standard error estimator has been used. Robust standard errors can be used without issue when the sample size is large. (Wooldridge, 2002) The values of the variance inflation factor (VIF) have been checked for the multicollinearity problem. And it has been discovered that the values ranged from 1 to 2. There is no multicollinearity between the variables when VIF is less than 10 (Orhunbilge, 2002). To avoid the effect of extreme values, the values outside the range of 1% to 99.9% of the data have been revised (winsorised means) based on the central tendency mean. Table 5 shows the results of the regression analyzes of four models established within the study.

Table 5: Regression Analysis Results

	(1) ESG	(2) ENV	(3) SOC	(4) GOV
Bsize	0.413** (0.190)	0.563** (0.267)	0.287 (0.218)	0.398 (0.337)
Gdiversity	0.019 (0.042)	-0.020 (0.058)	-0.019 (0.046)	0.141** (0.061)
BoardBS	1.318 (1.163)	0.602 (1.883)	2.182 (1.895)	1.570 (1.946)
BoardInd	0.054** (0.024)	0.015 (0.034)	-0.032 (0.028)	0.237*** (0.042)
ACExp	0.589 (0.761)	-1.48 (1.043)	-0.142 (0.764)	4.487*** (1.365)
CEOduality	-3.43*** (0.975)	-1.532 (1.561)	-2.151* (1.259)	-8.035*** (1.371)
CSRcommittee	7.32*** (1.130)	9.54*** (1.634)	6.571*** (1.363)	5.376*** (1.829)
FirmSize	1.834** (0.861)	3.173** (1.324)	0.992 (0.924)	1.348 (1.221)
LEV	0.033 (0.021)	0.049* (0.029)	0.007 (0.026)	0.044 (0.034)
ROA	0.002 (0.027)	0.024 (0.043)	-0.003 (0.027)	-0.025 (0.045)
FFP	0.035 (0.021)	0.034 (0.028)	0.049 (0.031)	0.018 (0.037)
cons	-7.444 (12.939)	-34.302* (19.868)	9.629 (14.188)	1.578 (19.112)
Year Fixed Effects	Yes	Yes	Yes	Yes
Observations	2475	2475	2475	2475
R-squared	0.328	0.246	0.265	0.163

Robust Standard errors are in parentheses

*** $p < .01$, ** $p < .05$, * $p < .1$

Table 5 shows the regression results for models built with ESGP in column 1, while models built with ENV, SOC, and GOV sub-dimensions are shown in columns 2, 3, and 4, respectively. For all analyses, the fixed effects regression model has been used. F statistical values are significant in all analyses.

The findings in columns 1, 2, 3, and 4 show that board structure has a statistically significant impact on ESG, ENV, SOC, and GOV performance. Bsize has a positive and significant relationship with ESG and ENV performance. The H₁ hypothesis is supported for the ESG and ENV performances. Gdiversity and GOV performance have a positive and significant relationship. For the GOV performance, the H₂ hypothesis can be accepted in this case. In all variables, the H₃ hypothesis has been rejected. There is a positive and significant relationship between BoardInd and ESG and GOV performance. In this case, the H₄ hypothesis has been accepted for the ESG and GOV performance. A positive and significant relationship was found between ACExp and GOV performance. In this case, the H₅ hypothesis has been accepted for GOV performance. CEOduality has a negative and significant relationship with ESG, SOC, and GOV performance. In this case, the H₆ hypothesis has been accepted for the ESG, SOC, and GOV performance. There is a positive and significant relationship between CSRcommittee and ESG, ENV SOC, and GOV performance. In this case, the H₆ hypothesis can be accepted for all variables.

DISCUSSION AND CONCLUSION

This study examines the relationships between board structure (board diversity, board independence, board size, audit committee expertise, CEO duality and CSR committee) and ESG performances in the oil-gas-coal sector from 2010 to 2019. Data from Refinitiv's Thomson Reuters ASSET4, EIKON, and Datastream datasets have been used in this study to investigate the proposed impacts and relationships. The study's findings reveal the proposed impact of board structure on ESG performance. According to the findings of the analysis, the variables of

the board structure have a statistically significant effect on the ESG and Environmental, Social, and Corporate Governance sub-dimensions. In other words, the regression analyses conducted in the determined sector and observation period provide evidence that the board structure of the companies has an impact on the ESG performances and the Environmental, Social, and Corporate Governance sub-dimensions.

According to results, board size has a positive and significant relationship with ESG and environmental performance. Gender diversity and governance performance have a positive and significant relationship. There is a positive and significant relationship between board independence and ESG and governance performance. A positive and significant relationship was found between audit committee and governance performance. CEO duality has a negative and significant relationship with ESG, social and governance performance. There is a positive and significant relationship between CSR committee and ESG, environmental, social and governance performance. All results are consistent with relevant literature and theories.

The results should be interpreted in light of three major limitations. This study examined into oil-gas-coal companies. Furthermore, the sample covers the years 2010 to 2019. Therefore, the results may not be generalizable to other industries or be valid prior to 2010. The results' legitimacy could be confirmed in other ESG-sensitive sectors. It is recommended that similar studies be conducted in the future for the same sector or at the level of different sectors, taking into account country-based factors. Furthermore, the relationship between ESG, financial performance, and board structure can be put into question in future research.

REFERENCES

- Ahmed, K., Hossain, M., and Adams, M. B. (2006). The Effects of Board Composition and Board Size on the Informativeness of Annual Accounting Earnings. *Corporate Governance: An International Review*, 14(5), 418–431. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8683.2006.00515.x>
- Allouche, J., and Laroche, P. (2005). A Meta-Analytical Investigation Of The Relationship Between Corporate Social And Financial Performance. *Revue de Gestion Des Ressources Humaines*, 57, 1-29. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00923906/> adresinden erişildi.
- Amran, A., Lee, S., and Devi, S. (2014). The Influence of Governance Structure and Strategic Corporate Social Responsibility Toward Sustainability Reporting Quality. *Business Strategy and the Environment*, 23(4), 217-235. <https://doi.org/10.1002/bse.1767>
- Andres, P. D., Azofra, V., and Lopez, F. (2005). Corporate Boards in OECD Countries: Size, composition, functioning and effectiveness. *Corporate Governance: An International Review*, 13(2), 197-210. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8683.2005.00418.x>
- Arayssi, M., Dah, M., and Jizi, M. (2016). Women On Boards, Sustainability Reporting And Firm Performance. *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, 7, 376–401. <https://doi.org/10.1108/SAMPJ-07-2015-0055>
- Arena, C., Bozzolan, S., and Michelon, G. (2015). Environmental Reporting: Transparency to Stakeholders or Stakeholder Manipulation? An Analysis of Disclosure Tone and the Role of the Board of Directors. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 22(6), 346–361. <https://doi.org/10.1002/csr.1350>

- Barnea, A., and Rubin, A. (2010). Corporate Social Responsibility as a Conflict Between Shareholders. *Journal of Business Ethics*, 97(1), 71–86. <https://doi.org/10.1007/s10551-010-0496-z>
- Ben-Amar, W., Chang, M., and McIlkenny, P. (2017). Board Gender Diversity and Corporate Response to Sustainability Initiatives: Evidence from the Carbon Disclosure Project. *Journal of Business Ethics*, 142(2), 369–383. <https://doi.org/10.1007/s10551-015-2759-1>
- Bennouri, M., Chtioui, T., Nagati, H., and Nekhili, M. (2018). Female Board Directorship And Firm Performance: What Really Matters? *Journal of Banking & Finance*, 88, 267–291. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2017.12.010>
- Birindelli, G., Dell’Atti, S., Iannuzzi, A. P., and Savioli, M. (2018). Composition and Activity of the Board of Directors: Impact on ESG Performance in the Banking System. *Sustainability*, 10(12), 4699. <https://doi.org/10.3390/su10124699>
- Borghesi, R., Houston, J. F., and Naranjo, A. (2014). Corporate Socially Responsible Investments: CEO Altruism, Reputation, And Shareholder Interests. *Journal of Corporate Finance*, 26, 164–181. <https://doi.org/10.1016/j.jcorpfin.2014.03.008>
- Brown, W. O., Helland, E., and Smith, J. K. (2006). Corporate Philanthropic Practices. *Journal of Corporate Finance*, 12(5), 855–877. <https://doi.org/10.1016/j.jcorpfin.2006.02.001>
- Burke, J. J., Hoitash, R., and Hoitash, U. (2019). The Heterogeneity of Board-Level Sustainability Committees and Corporate Social Performance. *Journal of Business Ethics*, 154(4), 1161–1186. <https://doi.org/10.1007/s10551-017-3453-2>
- Carter, D. A., Simkins, B. J., and Simpson, W. G. (2003). Corporate Governance, Board Diversity, and Firm Value. *Financial Review*, 38(1), 33–53. <https://doi.org/10.1111/1540-6288.00034>
- Carver, J. (1990). *Boards That Make a Difference: A New Design for Leadership in Nonprofit and Public Organizations*. Jossey-Bass Nonprofit Sector Series and the Jossey-Bass Public Administration Series. Jossey-Bass, Inc.
- Chen, J. C., and Roberts, R. W. (2010). Toward a More Coherent Understanding of the Organization–Society Relationship: A Theoretical Consideration for Social and Environmental Accounting Research. *Journal of Business Ethics*, 97(4), 651–665. <https://doi.org/10.1007/s10551-010-0531-0>
- Cheng, E. C. M., and Courtenay, S. M. (2006). Board Composition, Regulatory Regime And Voluntary Disclosure. *The International Journal of Accounting*, 41(3), 262–289. <https://doi.org/10.1016/j.intacc.2006.07.001>
- Coffey, B. S., and Wang, J. (n.d.). *Board Diversity and Managerial Control as Predictors of Corporate Social Performance*. 17(14), 1595-1603. <https://link.springer.com/article/10.1023/A:1005748230228> adresinden erişildi.
- Cucari, N., Falco, S. E. D., and Orlando, B. (2018). Diversity of Board of Directors and Environmental Social Governance: Evidence from Italian Listed Companies. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 25(3), 250–266.
- Dass, N., Kini, O., Nanda, V., Onal, B., and Wang, J. (2014). Board Expertise: Do Directors from Related Industries Help Bridge the Information Gap? *The Review of Financial Studies*, 27(5), 1533–1592. <https://doi.org/10.1093/rfs/hht071>
- De Beaufort, V., and Summers, L. (2013). Women and Corporate Governance: Towards a New Model! In *ESSEC Working Papers* (No. WP1312; ESSEC Working Papers). ESSEC

- Research Center, ESSEC Business School. <https://ideas.repec.org/p/ebg/essewp/dr-13012.html>
- Dey, A., LaGuardia, P., and Srinivasan, M. (2011). Building Sustainability In Logistics Operations: A Research Agenda. *Management Research Review*, 34(11), 1237–1259. <https://doi.org/10.1108/01409171111178774>
- Donaldson, T., and Preston, L. E. (1995). The Stakeholder Theory of the Corporation: Concepts, Evidence, and Implications. *Academy of Management Review*, 20(1), 65–91. <https://doi.org/10.5465/amr.1995.9503271992>
- Dowling, J., and Pfeffer, J. (1975). Organizational Legitimacy: Social Values and Organizational Behavior. *Pacific Sociological Review*, 18(1), 122–136. <https://doi.org/10.2307/1388226>
- Dunn, P., and Sainty, B. (2009). The Relationship Among Board Of Director Characteristics, Corporate Social Performance And Corporate Financial Performance. *International Journal of Managerial Finance*, 5(4), 407–423. <https://doi.org/10.1108/17439130910987558>
- Eberhardt-Toth, E. (2017). Who should be on a board corporate social responsibility committee? *Journal of Cleaner Production*, 140, 1926–1935. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.08.127>
- Eccles, R. G., Ioannou, I., and Serafeim, G. (2014). The Impact of Corporate Sustainability on Organizational Processes and Performance. *Management Science*, 60(11), 2835–2857. <https://doi.org/10.1287/mnsc.2014.1984>
- Erhardt, N. L., Werbel, J. D., and Shrader, C. B. (2003). Board of Director Diversity and Firm Financial Performance. *Corporate Governance: An International Review*, 11(2), 102–111. <https://doi.org/10.1111/1467-8683.00011>
- Fama, E. F. (1980). Agency Problems and the Theory of the Firm. *Journal of Political Economy*, 88(2), 288–307. <https://doi.org/10.1086/260866>
- Fama, E. F., and Jensen, M. C. (1983). Separation of Ownership and Control. *The Journal of Law & Economics*, 26(2), 301–325.
- Fatemi, A., Glaum, M., and Kaiser, S. (2018). ESG Performance and Firm Value: The Moderating Role Of Disclosure. *Global Finance Journal*, 38, 45–64. <https://doi.org/10.1016/j.gfj.2017.03.001>
- Forker, J. J. (1992). Corporate Governance and Disclosure Quality. *Accounting and Business Research*, 22(86), 111–124. <https://doi.org/10.1080/00014788.1992.9729426>
- Foster, D., and Jonker, J. (2005). Stakeholder relationships: The Dialogue Of Engagement. *Corporate Governance: The International Journal of Business in Society*, 5(5), 51–57. <https://doi.org/10.1108/14720700510630059>
- Freeman, R. E. (2010). *Strategic Management: A Stakeholder Approach*. Cambridge University Press.
- Fuente, J. A., García-Sánchez, I. M., and Lozano, M. B. (2017). The Role of The Board of Directors In The Adoption Of GRI Guidelines For The Disclosure of CSR information. *Journal of Cleaner Production*, 141, 737–750. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.09.155>

- Gallego-Álvarez, I., and Pucheta-Martínez, M. C. (2020). Environmental Strategy In The Global Banking Industry Within The Varieties Of Capitalism Approach: The Moderating Role Of Gender Diversity And Board Members With Specific Skills. *Business Strategy and the Environment*, 29(2), 347–360. <https://doi.org/10.1002/bse.2368>
- Gallego-Álvarez, Prof. I., and Ortas, Prof. E. (2017). Corporate Environmental Sustainability Reporting In The Context Of National Cultures: A Quantile Regression Approach. *International Business Review*, 26(2), 337–353. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2016.09.003>
- García-Sánchez, I.-M., Martínez-Ferrero, J., and García-Meca, E. (2018). Board of Directors and CSR in Banking: The Moderating Role of Bank Regulation and Investor Protection Strength. *Australian Accounting Review*, 28(3), 428–445. <https://doi.org/10.1111/auar.12199>
- Gennari, F. (2019). How to Lead the Board of Directors to a Sustainable Development of Business with the CSR Committees. *Sustainability*, 11(24), 6987. <https://doi.org/10.3390/su11246987>
- Goodstein, J., and Boeker, W. (1991). Turbulence at the Top: A New Perspective on Governance Structure Changes and Strategic Change. *Academy of Management Journal*, 34(2), 306–330. <https://doi.org/10.5465/256444>
- Govindan, K., Kilic, M., Uyar, A., and Karaman, A. S. (2021). Drivers And Value-Relevance of CSR Performance In The Logistics Sector: A Cross-Country Firm-Level Investigation. *International Journal of Production Economics*, 231, 1–14. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2020.107835>
- Govindan, K., Shankar, M., and Kannan, D. (2018). Supplier Selection Based On Corporate Social Responsibility Practices. *International Journal of Production Economics*, 200, 353–379. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2016.09.003>
- Gray, R., Kouhy, R., and Lavers, S. (1995). Corporate Social And Environmental Reporting: A Review Of The Literature and A Longitudinal Study Of UK Disclosure. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 8(2), 47–77. <https://doi.org/10.1108/09513579510146996>
- Guest, P. M. (2009). The impact of board size on firm performance: Evidence from the UK. *The European Journal of Finance*, 15(4), 385–404. <https://doi.org/10.1080/13518470802466121>
- Hafsi, T., and Turgut, G. (2013). Boardroom Diversity and its Effect on Social Performance: Conceptualization and Empirical Evidence. *Journal of Business Ethics*, 112(3), 463–479. <https://doi.org/10.1007/s10551-012-1272-z>
- Haniffa, R., and Hudaib, M. (2006). Corporate Governance Structure and Performance of Malaysian Listed Companies. *Journal of Business Finance & Accounting*, 33(7–8), 1034–1062. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5957.2006.00594.x>
- Hart, S. L. (1995). A Natural-Resource-Based View of the Firm. *Academy of Management Review*, 20(4), 986–1014. <https://doi.org/10.5465/amr.1995.9512280033>
- Hawkins, D. (2006). *Corporate Social Responsibility: Balancing Tomorrow's Sustainability and Today's Profitability*. Springer.

- He, Z., Chen, P., Liu, H., and Guo, Z. (2017). Performance Measurement System And Strategies For Developing Low-Carbon Logistics: A Case Study In China. *Journal of Cleaner Production*, 156, 395–405. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.04.071>
- Hillman, A., Canella, A. A., and Harris, I. C. (2002). Women And Racial Minorities In The Boardroom: How Do Directors Differ? *Journal of Management*, 28(6), 747–763. [https://doi.org/10.1016/S0149-2063\(02\)00192-7](https://doi.org/10.1016/S0149-2063(02)00192-7)
- Htay, S. N. N., Rashid, H. M. A., Adnan, M. A., and Meera, A. K. M. (2012). Impact of Corporate Governance on Social and Environmental Information Disclosure of Malaysian Listed Banks: Panel Data Analysis. *Asian Journal of Finance and Accounting*, 4(1), 1–24. <https://doi.org/10.5296/ajfa.v4i1.810>
- Humphrey, J., Lee, D., and Shen, Y. (2010). *The Independent Effects of Environmental, Social and Governance Initiatives on the Performance of UK Firms* (SSRN Scholarly Paper ID 1663444). Social Science Research Network. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1663444>
- Huse, M., Nielsen, S. T., and Hagen, I. M. (2009). Women and Employee-Elected Board Members, and Their Contributions to Board Control Tasks. *Journal of Business Ethics*, 89(4), 581–597. <https://doi.org/10.1007/s10551-008-0018-4>
- Ibrahim, A. H., and Hanefah, M. M. (2016). Board diversity and corporate social responsibility in Jordan. *Journal of Financial Reporting and Accounting*, 14(2), 279–298. <https://doi.org/10.1108/JFRA-06-2015-0065>
- Ibrahim, N. A., Howard, D. P., and Angelidis, J. P. (2003). Board Members in the Service Industry: An Empirical Examination of the Relationship Between Corporate Social Responsibility Orientation and Directorial Type. *Journal of Business Ethics*, 47(4), 393–401. <https://doi.org/10.1023/A:1027334524775>
- Jamali, D. (2008). A Stakeholder Approach to Corporate Social Responsibility: A Fresh Perspective into Theory and Practice. *Journal of Business Ethics*, 82(1), 213–231. <https://doi.org/10.1007/s10551-007-9572-4>
- Jensen, M. C. (1993). The Modern Industrial Revolution, Exit, and the Failure of Internal Control Systems. *The Journal of Finance*, 48(3), 831–880. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.1993.tb04022.x>
- Jensen, M. C., and Meckling, W. H. (1976). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. *Journal of Financial Economics*, 3(4), 305–360. [https://doi.org/10.1016/0304-405X\(76\)90026-X](https://doi.org/10.1016/0304-405X(76)90026-X)
- Jizi, M. (2017). The Influence of Board Composition on Sustainable Development Disclosure. *Business Strategy and the Environment*, 26(5), 640–655. <https://doi.org/10.1002/bse.1943>
- Jizi, M. I., Salama, A., Dixon, R., and Stratling, R. (2014). Corporate Governance and Corporate Social Responsibility Disclosure: Evidence from the US Banking Sector. *Journal of Business Ethics*, 125(4), 601–615. <https://doi.org/10.1007/s10551-013-1929-2>
- Johnson, S. G., Schnatterly, K., and Hill, A. D. (2013). Board Composition Beyond Independence: Social Capital, Human Capital, and Demographics. *Journal of Management*, 39(1), 232–262. <https://doi.org/10.1177/0149206312463938>
- Jones, T. M. (1995). Instrumental stakeholder theory: A synthesis of ethics and economics. *Academy of Management Review*, 20(2), 404–437. <https://doi.org/10.5465/amr.1995.9507312924>

- Kao, E. H., Yeh, C.-C., Wang, L.-H., and Fung, H.-G. (2018). The relationship between CSR and performance: Evidence in China. *Pacific-Basin Finance Journal*, 51, 155–170. <https://doi.org/10.1016/j.pacfin.2018.04.006>
- Kesner, I. F. (1988). Directors' Characteristics and Committee Membership: An Investigation of Type, Occupation, Tenure, and Gender. *The Academy of Management Journal*, 31(1), 66–84. <https://doi.org/10.2307/256498>
- Krishnan, G., and Visvanathan, G. (2009). Do Auditors Price Audit Committee's Expertise? The Case of Accounting versus Nonaccounting Financial Experts. *Journal of Accounting, Auditing and Finance*, 24(1), 115–144. <https://doi.org/10.1177/0148558X0902400107>
- Laksmna, I. (2008). Corporate Board Governance and Voluntary Disclosure of Executive Compensation Practices*. *Contemporary Accounting Research*, 25(4), 1147–1182. <https://doi.org/10.1506/car.25.4.8>
- Liao, L., Luo, L., and Tang, Q. (2015). Gender Diversity, Board Independence, Environmental Committee And Greenhouse Gas Disclosure. *The British Accounting Review*, 47(4), 409–424. <https://doi.org/10.1016/j.bar.2014.01.002>
- Lo, S.-F., and Sheu, H.-J. (2007). Is Corporate Sustainability a Value-Increasing Strategy for Business? *Corporate Governance: An International Review*, 15(2), 345–358. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8683.2007.00565.x>
- Longo, M., Mura, M., and Bonoli, A. (2005). Corporate Social Responsibility And Corporate Performance: The Case of Italian SMEs. *Corporate Governance: The International Journal of Business in Society*, 5(4), 28–42. <https://doi.org/10.1108/14720700510616578>
- Luoma, P., and Goodstein, J. (1999). Research Notes. Stakeholders and Corporate Boards: Institutional Influences on Board Composition and Structure. *Academy of Management Journal*, 42(5), 553–563. <https://doi.org/10.5465/256976>
- Mahmood, Z., Kouser, R., Ali, W., Ahmad, Z., and Salman, T. (2018). Does Corporate Governance Affect Sustainability Disclosure? A Mixed Methods Study. *Sustainability*, 10(1), 207. <https://doi.org/10.3390/su10010207>
- Mallin, C. A., and Michelon, G. (2011). Board Reputation Attributes And Corporate Social Performance: An Empirical Investigation of the US Best Corporate Citizens. *Accounting and Business Research*, 41(2), 119–144. <https://doi.org/10.1080/00014788.2011.550740>
- Michelon, G., and Parbonetti, A. (2012). The Effect Of Corporate Governance On Sustainability Disclosure. *Journal of Management & Governance*, 16(3), 477–509. <https://doi.org/10.1007/s10997-010-9160-3>
- Mitchell, R. K., Agle, B. R., and Wood, D. J. (1997). Toward a Theory of Stakeholder Identification and Salience: Defining the Principle of who and What Really Counts. *Academy of Management Review*, 22(4), 853–886. <https://doi.org/10.5465/amr.1997.9711022105>
- Naeem, N. (2021). The Relationship Between The ESG Performance And Financial Performance Of Environmentally Sensitive Industries; A Comparison Between Emerging And Developed Markets. Istanbul Commerce University Graduate School of Finance Master Thesis.
- Naciti, V. (2019). Corporate Governance And Board Of Directors: The Effect Of A Board Composition On Firm Sustainability Performance. *Journal of Cleaner Production*, 237, 117727. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.117727>

- Nekhili, M., Boukadhaha, A., Nagati, H., and Chtioui, T. (2019). ESG Performance And Market Value: The Moderating Role of Employee Board Representation. *The International Journal of Human Resource Management*, 32(14), 3061-3087. <https://doi.org/10.1080/09585192.2019.1629989>
- Nekhili, M., Gull, A. A., Chtioui, T., and Radhouane, I. (2020). Gender-Diverse Boards And Audit Fees: What Difference Does Gender Quota Legislation Make? *Journal of Business Finance & Accounting*, 47(1–2), 52–99. <https://doi.org/10.1111/jbfa.12409>
- OECD. (2004). *OECD principles of corporate governance: 2004* (rev. version). OECD.
- Ortas, E., Álvarez, I., Jaussaud, J., and Garayar, A. (2015). The Impact Of Institutional And Social Context On Corporate Environmental, Social And Governance Performance Of Companies Committed To Voluntary Corporate Social Responsibility Initiatives. *Journal of Cleaner Production*, 108, 673–684. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.06.089>
- Parmar, B. L., Freeman, R. E., Harrison, J. S., Wicks, A. C., Purnell, L., and de Colle, S. (2010). Stakeholder Theory: The State of the Art. *The Academy of Management Annals*, 4(1), 403–445. <https://doi.org/10.1080/19416520.2010.495581>
- Pathan, S. (2009). Strong Boards, CEO Power And Bank Risk-Taking. *Journal of Banking & Finance*, 33(7), 1340–1350. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2009.02.001>
- Peng, L. S., and Isa, M. (2020). Environmental, Social and Governance (ESG) Practices And Performance In Shariah Firms: Agency or Stakeholder Theory? *Asian Academy of Management Journal of Accounting and Finance (AAMJAF)*, 16(1), 1–34.
- Pfeffer, J., and Salancik, G. R. (1978). *The External Control of Organizations: A Resource Dependence Perspective* (SSRN Scholarly Paper ID 1496213). Social Science Research Network. <https://papers.ssrn.com/abstract=1496213>
- Preston, L. E., and Donaldson, T. (1999). Dialogue. *Academy of Management Review*, 24(4), 619–620. <https://doi.org/10.5465/amr.1999.12600806>
- Roberts, J., McNulty, T., and Stiles, P. (2005). Beyond Agency Conceptions of the Work of the Non-Executive Director: Creating Accountability in the Boardroom. *British Journal of Management*, 16(1), 5–26. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8551.2005.00444.x>
- Roy, A., and Goll, I. (2014). Predictors of various facets of sustainability of nations: The role of cultural and economic factors. *International Business Review*, 23(5), 849–861. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2014.01.003>
- Salvioni, D. M., and Gennari, F. (2017). CSR, Sustainable Value Creation and Shareholder Relations. *Symphonya. Emerging Issues in Management*, 1, 36–49.
- Schuler, D. A., and Cording, M. (2006). A Corporate Social Performance–Corporate Financial Performance Behavioral Model for Consumers. *Academy of Management Review*, 31(3), 540–558. <https://doi.org/10.5465/amr.2006.21318916>
- Shahbaz, M., Karaman, A. S., Kilic, M., and Uyar, A. (2020). Board attributes, CSR engagement, and corporate performance: What is the nexus in the energy sector? *Energy Policy*, 143, 111582. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2020.111582>
- Shaukat, A., Qiu, Y., and Trojanowski, G. (2016). Board Attributes, Corporate Social Responsibility Strategy, and Corporate Environmental and Social Performance. *Journal of Business Ethics*, 135(3), 569–585. <https://doi.org/10.1007/s10551-014-2460-9>

- Siciliano, J. I. (1996). The relationship of board member diversity to organizational performance. *Journal of Business Ethics*, 15(12), 1313–1320. <https://doi.org/10.1007/BF00411816>
- Stuebs, M., and Sun, L. (2015). Corporate governance and social responsibility. *International Journal of Law and Management*, 57(1), 38–52. <https://doi.org/10.1108/IJLMA-04-2014-0034>
- Terjesen, S., Sealy, R., and Singh, V. (2009). Women Directors on Corporate Boards: A Review and Research Agenda. *Corporate Governance: An International Review*, 17(3), 320–337. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8683.2009.00742.x>
- Uyar, A., Kilic, M., Koseoglu, M. A., Kuzey, C., and Karaman, A. S. (2020). The Link Among Board Characteristics, Corporate Social Responsibility Performance, And Financial Performance: Evidence From The Hospitality And Tourism Industry. *Tourism Management Perspectives*, 35, 100714. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2020.100714>
- Uyar, A., Kuzey, C., Kiliç, M., and Karaman, A. S. (2021). *Board Structure, Financial Performance, Corporate Social Responsibility Performance, CSR Committee, and CEO Duality: Disentangling The Connection In Healthcare*. 28(6), 1730-1748. <https://doi.org/10.1002/CSR.2141>
- Smith, J., Adhikari, A., and Tondkar, R. (2005). Exploring Differences In Social Disclosures Internationally: A Stakeholder Perspective. *Journal of Accounting and Public Policy*, 24, 123–151. <https://doi.org/10.1016/j.jaccpubpol.2004.12.007>
- Vasconcelos, I. F. F. G. de, Alves, M. A., and Pesqueux, Y. (2012). Responsabilidade Social Corporativa E Desenvolvimento Sustentável: Olhares Habermasianos. *Revista de Administração de Empresas*, 52, 148–152. <https://doi.org/10.1590/S0034-75902012000200002>
- Velte, P. (2016a). Women on Management Board and ESG Performance. *Journal of Global Responsibility*, 7(1), 98–109. <https://doi.org/10.1108/JGR-01-2016-0001>
- Velte, P. (2016b). Sustainable management compensation and ESG performance – the German case. *Problems and Perspectives in Management*, 14(4), 17–24. [https://doi.org/10.21511/ppm.14\(4\).2016.02](https://doi.org/10.21511/ppm.14(4).2016.02)
- Xie, B., Davidson, W., and DaDalt, P. J. (2003). Earnings Management And Corporate Governance: The Role Of The Board And The Audit Committee. *Journal of Corporate Finance*, 9(3), 295–316.
- Yeh, C. M. (2019). Ownership Structure And Firm Performance Of Listed Tourism Firms. *International Journal of Tourism Research*, 21(2), 165–179. <https://doi.org/10.1002/jtr.2250>
- Zahra, S., and Pearce, J. (1989). Boards of Directors and Corporate Financial Performance: A Review and Integrative Model. *Journal of Management - J Manage*, 15, 291–334. <https://doi.org/10.1177/014920638901500208>

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 6 Issue 1, March 2022

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 28.02.2022

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 15.03.2022

DOI: 10.30692/sisad.1080115

MODERN ASTRONOMİNİN İSPANYA'YA GİRİŞİ: NOVATORES

Introduction of Modern Astronomy in Spain: Novatores

S. Ertan TAĞMAN

Dr. Öğr. Üyesi

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

ORCID ID: 0000-0002-4277-6726

setagman@mehmetakif.edu.tr

Atıf/Citation: S. Ertan Tağman (2022), "Modern Astronominin İspanya'ya Girişi", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.1 Mart 2022, s.39-49.

Öz: Günümüz modern bilimi on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda gerçekleşen Bilimsel Devrimin sonucu olarak görülmektedir. Kapalı dünyadan sonsuz evrene geçiş olarak nitelenen bu devrimin on altıncı ve on yedinci yüzyıldaki bir takım gelişmelerle tüm Avrupa'ya yayıldığı kabul edilmektedir. Özellikle, İngiltere, Almanya, Fransa, İtalya gibi ülkelerin katkıları ön plana çıksa da, İspanya gibi ülkelerin modern bilimin ortaya çıkmasında ve gelişmesindeki etkileri çoğu zaman görmezden gelinmiŐtir. On ikinci yüzyıldaki büyük bir çeviri dalgasının neden olduğu bilgi patlamasının baskısı altında ortaya çıktığı düşünölen Ortaçağ'daki ilk üniversitelerin birkaçına ev sahipliği yapan bir kültürün modern bilime etkisi en azından değerlendirilmeyi hak etmektedir. Bu çalışmamızda on altı ve on yedinci yüzyılda astronomi ile uğraŐan bir dizi İspanyol bilim insanının astronomi faaliyetinin ve kozmolojik fikirlerinin ilgili yönleri tanıtılacaktır. Özellikle novatores (yenilik taraftarları) olarak adlandırılan bir grup İspanyol bilim insanının Avrupa'da geliştirilen teknik ve yöntemleri özömsedikleri, yeni bilim ile ilgili tartıŐmalara katıldıkları gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Novatores, İspanya, Modern Bilim, Astronomi.

Abstract: Contemporary modern science is seen as the result of the Scientific Revolution which occurred in sixteenth and seventeenth centuries. It is accepted that this revolution, which is described as the transition from the closed world to the infinite universe, spread all over Europe with some developments in the sixteenth and seventeenth centuries. In particular, although the contributions of countries such as England, Germany, France and Italy came to the fore, the effects of countries such as Spain in the emergence and development of modern science were often ignored. The impact of a culture on modern science that is host to some of the first universities in the Middle Ages, which is thought to have emerged under the pressure of the information explosion caused by a great wave of translation in the twelfth century, deserves at least consideration. In this study, the relevant aspects of the astronomical activities and cosmological ideas of a number of Spanish scientists dealing with astronomy in the sixteenth and seventeenth centuries will be introduced. In particular, it will be tried to show that a group of Spanish scientists called novatores (innovation proponents) assimilated the techniques and methods developed in Europe and participated in development discussions.

Keywords: Novatores, Spain, Modern Science, Astronomy.

GİRİŞ

İspanya, derin tarihsel köklere sahip, kargaşa dolu bir geçmişi olan ve bugünkü kültürel mirasından da anlaşılacağı gibi geçmişinde büyük ihtişama sahip bir Avrupa ülkesidir. Modern Avrupa tarihinin önemli devletlerinden birisi olmanın ötesinde, tarihsel geçmişinde bir çok medeniyete ve kültüre ev sahipliği yapması onu ayrıcalıklı bir konuma oturtur. Tarih öncesi dönemlerde Avrupa ve Afrika'nın farklı bölgelerinden ham madde ihtiyacı olan ve değerli madenler arayan çeşitli halklar yarımadaya gelmişler ve yerleşmişlerdir. Buraya ilk yerleşenler, yaklaşık olarak milattan önce bin yılından itibaren, yarımadanın belirli bölgelerinde yaşayan Kuzey Afrika'dan bir halk olan İberlerdir. İberleri, Orta Avrupa'dan gelen Keltler izlemiş ve ikisinin kaynaşmasından yeni bir etnik grup olarak Keltiberler ortaya çıkmıştır. Fenikeliler ve Kartacalılar, Keltlerin yarımadaya gelişinden çok önce bu coğrafyada bulunsalar da, yarımadanın ilk yerleşimcileri olarak sayılmayan yabancı sömürgeci olarak değerlendirilmişlerdir (Altamira y Crevea, 1909, s. 59). Ticari kaygılara yarımadaya gelen Fenikeliler zamanla Gadir (Cádiz) ve Endülüste koloniler kurmuşlardır. Onlardan yaklaşık bir asır sonra Yunanlar Rosas, Ampurias ve Sagunto gibi şehirlere yerleşmiştir. Yarımadanın ilk madeni paraları Yunanlılar tarafından basılmış ve ayrıca üzüm bağları ve zeytin ağacı gibi İspanyol tarihinde temel öneme sahip olacak iki mahsul de Yunanlılar tarafından yarımadaya getirilmiştir (Kamen, 2009, s. 6). Fenikeliler, Yunanlara karşı savaşlarında Kuzey Afrika'daki bir Fenike kolonisi olan Kartacalılardan yardım istemişlerdir. Kartacalıların hakimiyetine giren İber Yarımadasında kısa bir süre sonra Romalılar tarafından, Yunan nüfuz alanlarını savunma bahanesiyle bir sınır anlaşmazlığı başlamış ve Romalılarla Kartacalılar arasında İkinci Pön Savaşı (M.Ö. 218-201) yaşanmıştır. Bu savaş İber Yarımadasındaki Kartacalıların gücünü yok etmiş, Roma'nın zaferinden sonra, Afrikalı Publius Scipio, altı yüzyıl boyunca Roma egemenliği altında kalacak olan İspanya'nın fethine başlamıştır. Yarımadanın Roma İmparatorluğu'na dahil edilmesi, Hispania için kültürel öneme sahip dönemlerden birine yol açmıştır. Kabaca M.Ö. ikinci ve M.S. beşinci yüzyıl arası Roma egemenliği genişlemiş, bu yedi yüzyıllık düzende Hispania, köklü bir dönüşüm geçirmiştir. Yarımada tamamen Roma'nın boyunduruğu altına girince, Seneca ve Lucanus gibi yazarlar ve Trajan ve Hadrian gibi seçkin imparatorlar üretecek büyüklükte bir Romalılaştırma gerçekleşmiştir. Bu dönemde yarımada, zamanın uluslararası siyaset sahnesinde tanınmış ve diğer Avrupa ülkeleriyle sınırları net bir şekilde çizilmiştir. Bununla birlikte, Romalılar sadece bölgesel bir yönetim bırakmakla kalmamış, Latin dili, hukuk ve belediye yönetimi gibi sosyal ve kültürel referansların mirasını da bırakmışlardır. Ancak hepsinden önemlisi, Hıristiyanlık Romalılar tarafından yarımadaya tanıtılmış ve halk arasında yaygın biçimde kabul edildiği için imparatorluğun temelleri sarsılırken bile bu yeni din varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

M.S. üçüncü yüzyılda yarımada, kuzeyde Katalan eyaletlerine giren Franklar ve güneyde Endülüs'e akınlar yapan Mağripliler tarafından istilalara ve düşman saldırılarına maruz kalmıştır. 409 yılında, Vizigot kralı Alaric tarafından Roma'nın yağmalanmasından bir yıl önce, bazı Germen kabileleri Sueviler, Vandallar ve Alanlar Pireneleri geçerek İspanya'ya ulaşmıştı. 415 yılından itibaren Vizigotlar da güçlerini yarımadanın tamamına yaymışlardır. II. Theodoric (453-66) döneminde, İspanya içindeki tüm bu barbar kabileler büyük ölçüde ortadan kaldırılmış ve Vizigotlar, Roma gücüne bağlı kalmadan yarımadayı kontrol etmeye başlamışlardır. Toledo'yu başkent yapmaları imparatorluktan bağımsız bir yarımada birliği için ilk girişimi oluşturmuş, bunun sonucu olarak Vizigotların ilk yarımada krallığının yaratıcıları olduğu ve Vizigot krallığının Hispania'yı birleştirmeye hizmet ettiği kabul görmüştür. Ulusal siyasette bir birlik kurulmasını sağlayan Vizigot İspanyası Eskiçağ'dan Ortaçağ'a geçişi simgeler (Ünsal, 2004, s.

12). 711'de Müslümanlar Tarık bin Ziyad komutasında Vizigot tahtının müttefiki olarak yarımada girmiştir. Son Vizigot kralı Rodrigo'nun birlikleri, kralın da öldüğü Guadalete Savaşı'nda yenilmiş ve sonraki yıllar yarımadanın çoğu Hıristiyanlar arasında ortaya çıkan şiddetli rekabetten dolayı da Müslümanların kontrolüne girmiştir. Hispania'nın Müslüman egemenliği sekiz yüzyıl sürmüştür. Müslüman hakimiyet dönemi Emirlik (711'den 756'ya), Halifelik (756-1031) ve Taifa Krallıkları (küçük bağımsız krallıklar 1031-1492) olmak üzere üç döneme ayrılmıştır. 1492'de Katolik Hükümdarlar, Kastilyalı Isabella ve Aragonlu Ferdinand'ın evliliği, iki krallığın birliğinin yolunu açmış ve İspanya için artan bir başarı döneminin başlangıcı olmuştur. Hükümdarlıkları sırasında Arapların İspanya'daki son kalesi Granada fethedilmiş ve aynı tarih 1492 yılında, Kastilya armasını taşıyan Kristof Kolomb komutasındaki karaveller Amerika'yı keşfe çıkmıştır. Takip eden iki yüzyıl, on altıncı ve on yedinci yüzyıllar, İspanyol devletinin en parlak dönemlerini oluşturmuştur.

Özellikle bu yüzyıllar yani modern bilimin oluşum dönemi olarak adlandırılan on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda ortaya çıkan gelişmeler bu çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Üç kültürlü olarak anılan Ortaçağ İspanyası'nın görünümü hiç kuşkusuz diğer Avrupa ülkelerinin panoramasından daha farklıdır. İslam, Hristiyan ve Musevi kültürlerin uyumlu birlikteliğinden doğan İber kültürü kaynağını Ortaçağ'dan alır. Bu kültür on altı, on yedinci yüzyıllarda ortaya çıkan ve tüm dünyayı etkileyen gelişmelere elbette kayıtsız kalamaz.

Her ne kadar tarihteki ilk üniversitelerden bazılarının bulunduğu Salamanca, Valencia, Alcalá ve Valladolid gibi kentlere sahip olsa da “İspanya Avrupa'nın en cahil ulusu” (Masson'dan aktaran Goodman, 2005) olarak nitelendirilmişti. Özellikle İspanya entellektüel yaşamını görmezden gelen bu düşüncenin kıvılcımları, Fransız Aydınlanmasının¹ en önemli eserlerinden sayılan *Encyclopédie méthodique* aracılığıyla tüm Avrupa'ya yayılmıştı. Hukukçu ve coğrafyacı Nicolas Masson de Morvilliers (1740-1789), *Encyclopédie méthodique* isimli eserinin “*Géographie moderne*” başlıklı makalesinde İspanya'nın nehirleri, dağları ve iklim bölgelerinin tanımlarını yaparken, aralara İspanyol toplumu hakkında iğneleyici suçlamalar yerleştirmişti. Bu ifadelerin merkezinde ise İspanyol Engizisyonunun etkisinden bahsetmekteydi: “*Bu iğrenç mahkeme nerede kurulursa kurulsun, eylem ve düşünce özgürlüğünü kısıtlar, tüm büyük ve faydalı görüşleri bastırır, köle ve ikiyüzlü toplum oluşturur, endüstrinin ve sanatın gelişmesini engeller.*” (Goodman, 2005). İspanyol Engizisyonu, kurbanlarının cesetlerine uygulanan korkunç işkencelerle birlikte ulusun zihnine saldırmış, tüm entellektüel yaratıcılığı söndürmüştü. Masson, tarihteki ilk üniversitelerin bazılarının bu ülkede kurulmasından olsa gerek, sorunun İspanya'daki eğitim kurumlarında olmadığını da ifade etmekteydi. Salamanca, Valladolid, Alcalá, Barcelona, Comptense ve Valencia gibi köklü on dokuz kadar üniversite vardı ve bunların çoğu, Fransa veya İngiltere'dekilerden daha iyi donanımlıydı, ancak ne işe yarardı diye soruyordu Masson: “*Düşünmek için izin istenmesi gereken bir ülkede bilginler nasıl yetiştirilebilir? İspanya'nın matematikçileri, fizikçileri, tarihçileri ve filozofları nerede? İspanya'ya ne borçluyuz? Son iki yüzyılda, son dört yüzyılda, son on yılda Avrupa için ne yaptı?*” (Goodman, 2005). Yine de

¹ Fransız Aydınlanmasının sonraki süreçte farklı boyutlarda, farklı uluslar üzerinde farklı etkileri olmuştu. Daha sonraki süreçte, Fransız İhtilali de kendi içindeki etkilerden biridir. Fransız Aydınlanmasının Türk düşünce hayatındaki etkileri için bkz; Demir, R. (1999). Türk Aydınlanması ve Voltaire, Doruk Yayınları. Ayrıca Fransız İhtilali'nin Osmanlılardaki etkisi için bkz: Karaman, M. A. (2018). Fransız İhtilalinin Osmanlı İmparatorluğuna Etkileri. SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 44, ss. 62-79.

Masson'un tasviri tam olarak olumsuz değildi. Özellikle eğitim-öğretim konusunda Avrupa'nın ilk ve önemli üniversitelerine sahip olan İspanya'da, bu üniversitelerdeki müfredatın temeli olan eserlerin, daha sonra diğer Avrupa ülkelerine yayılması belki de en önemli katkısı olarak nitelendirilebilir. Özellikle Arapça, Grekçe gibi metinlerden Latinceye çevrilmiş bilimsel metinler bu bağlamda değerlendirilebilir. Avrupa Rönesans'ı boyunca uygulanan en yeni matematiksel ve astronomik fikirlerin, İslam medeniyetlerinden dolayı yollarla ödünç alındığı Sinolog A.C. Graham tarafından çok etkileyici bir şekilde, şöyle ifade edilmektedir: “*Aslında ‘Bilimsel Devrime’ doğru bakarken en iyi tarihsel perspektifi bulmak istiyorsak, Yunan’a değil M.S. 750 yılından itibaren İspanya’dan Türkistan’a kadar uzanan İslam kültüründeki bakış açısını seçmemiz gerektiğine dair söylenecek çok şey mevcuttur.*” (Saliba, 1999). Avrupa’da ilk üniversiteler, büyük bir çeviri dalgasının neden olduğu bilgi patlamasının baskısı altında on ikinci yüzyılda ortaya çıkmıştı. Bilimsel metinlerin (özellikle Arapçadan ve nispeten Grekçeden) çevirisinde astronomi çalışmaları önemli bir yer tutmaktaydı.

Ortaçağ’da İspanya’da astronomiye olan özel ilginin nedeni (tarım, navigasyon, kutsal günlerin belirlenmesi, kozmografi, meteoroloji, astroloji vs.) tam olarak ortaya koyulmasa da Ortaçağ üniversitelerinde astronominin iki farklı bağlamda öğretilmesi bir ipucu verebilir. Astronomi bazı yerlerde tıp fakültesi öğrencilerine, hastalıkların tıbbi tedavisi için yıldızların etkisiyle birlikte uğurlu tarihleri belirlemelerini, flebotomi yapmalarını veya diğer hijyenik rutinleri gerçekleştirmelerini mümkün kılacak tıbbi astrolojinin unsurlarını ve astronomik varsayımlarını sağlamaları için öğretilmekteydi (Pedersen, 1981, s. 113). Astrolojiye olan ilginin on yedinci yüzyılda entellektüel çevrelerde azalmasının nedenleri bu alanın tarihçilerini de bu konuda düşünmeye itmiştir. Bu ilginin azalması, astrolojinin daha önce doğa felsefesinin bir parçası olarak görülmesi ve meşru bir bilgi türü olarak kabul edilmesinin azalması anlamına gelmekteydi. Özellikle astronomi ve astroloji arasındaki kesin çizginin net olmadığı dönemlerin, modern astronomi ile birlikte astrolojiden ayrılması Engizisyonun da bu konuda net kararlar almasını gerektirmişti. Bu dönemde astronomi ve astroloji ilişkisi bağlamında verilen dersler Papalık ve Engizisyon tarafından 1583 yılında yayınlanan *Coeli et terrae* başlıklı bildiri ile sadece tarım, tıp ve navigasyonla ilgili olanlar dışında “gelecekteki olası olaylar veya insanın özgür iradesine bağlı eylemler hakkında”² öngörülerde bulunmayı yasaklamıştı. Bu bir bakıma modern astronominin de İspanya’ya girişi ile hemen hemen aynı dönemlere denk gelmektedir. Bununla beraber popüler anlamda astrolojiye olan ilgi azalmamıştı. Hatta on sekizinci yüzyıl, İspanya’da astrolojik yayınların altın çağı olarak nitelendirildi (Tayra, 2017, s. 411). Ancak astronomiye olan bu tıbbî ilgi, Ortaçağ’ın astronomi literatürünün çoğundan sorumlu olmasına rağmen, astronomi öğrenimi veya öğretimi için ne özgün ne de en önemli uyarıcıydı. Çünkü bir öğrenci yükseköğretime geçmeden önce, astronomiyi quadrivium’un dört disiplininin biri olarak ve daha geniş eğitim çerçevesinde öğrenmek zorundaydı. Bu eğitimler de o dönemin genel karakteristiğini yansıtacak şekilde Aristoteles-Batlamyus çizgisi üzerinden verilmekteydi. Bilindiği üzere Ortaçağ üniversitelerinde verilen eğitim dört fakülte üzerinden düzenlenmişti: Sanat, Hukuk, Tıp ve Teoloji. Son üç fakültede yüksek öğretim görmek isteyen her öğrenci Sanat Fakültesine gitmek zorundaydı. Sanat Fakültesinde eğitim de *trivium* ve *quadrivium* üzerinden verilmekteydi. Trivium gramer, retorik ve mantık disiplinlerinden oluşurken, quadrivium aritmetik, geometri, astronomi ve müzik disiplinlerinden oluşuyordu. Özellikle astronomi öğretimi tıp alanında yükseköğretim görmek isteyen öğrenciler için çok çekici olmakla birlikte, özel bir disiplin olarak

² “Permissis tamen iudiciis, et naturalibus observationibus, quae navigationis, agriculturae, sive medicae artis iuvandae gratia conscripta fuissent. de futuris contingentibus successibus, fortuitisve casibus, aut iis actionibus, quae ab humana voluntate pendent.” Bull, Coeli et Terrae, Sixtus V, Constitutio S.D.N.D. Sixti Papae Quinti contra Exercentes Astrologiae Iudiciariae Artem (Rome, 1585), 5, aktaran, Tayra M.C. Lanuza Navarro, “From Intense Teaching to Neglect”. Ayrıca din-bilim ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; İltar ve Akçoru (2021) Dinin Bilimsel Çalışmalara Etkisi: Ortaçağ Astronomisi (VI. YY – XIII. YY) Örneği, Kaygı, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi, C. 20, S. 1.

görülmüyordu. Sadece tıbbî astroloji açısından temel astronomi eğitimi yeterli olabiliyordu. Ortaçağ üniversitelerindeki astronomi öğretiminde kullanılan temel eser, Sacrobosco'nun *De sphaera*³ adlı eseri idi. Bu eser Endülüslü astronomların tablolarının derlenmesinden oluşmakta ve özellikle çağı için yetkin bir eser olarak değerlendirilmekteydi (Chabas, 2006, s. 29). Elbette bu eserler, Batlamyus'un *Almajest*⁴ adlı eserini temele almaktaydı. Ancak on altıncı yüzyıldaki bazı gelişmeler astronomi eğitimini de doğrudan etkileyecekti.

Üniversitelerde ve diğer bilim kurumlarında “yenilik taraftarları” (*novatores*) olarak adlandırılan, İspanya'nın bilimsel geri kalmışlığı olarak tanımladıkları şeyle ilgilenen ve “modern bilimi” (Galile fiziği ve yeni astronomi) İspanya'ya tanıtma amacı ile üniversite müfredatında bir reform yapılmasını (üniversitede matematik öğretimini yeniden şekillendirilmesini) savunan İspanyol bilim insanlarından oluşan grupların ortaya çıkması astroloji gibi disiplinlerin gözden düşmesinde etkili olmuştu (Brotons, 2014). Novatores sadece astrolojinin müfredattan çıkarılmasını değil, yeni bilimsel anlayışın da müfredata girmesini savunuyordu. Bunun İspanya'daki bilim eğitiminde sonradan çok büyük değişikliklere neden olacağı öngörülebilir.

İspanya'da Yeni Astronomi

On altıncı yüzyılda İspanya'da önemli bir astronom olan **Jerónimo Muñoz** (1520-1591) **el-Kabîsî**'nin (ö. 990) *el-Medhal ilâ şınâ'ati aḥkâmi'n-nücum* adlı eserine *Comentarios al tratado de astrología de Alcabitus* başlıklı bir şerh yazmıştı. Bu eser üniversitelerde o dönem en çok okutulan astroloji eserlerinden biriydi. Ayrıca Batı'da **Rodoham Aegyptius** adıyla bilinen Mısırlı astrolog **Ali ibn Rıdvân**'ın (ö. 1061) *Kitâbü Şerhi(Tefsîri) 'l-Makâlâti 'l-Erba 'a li-Batlamyûs fi 'l-kaḍâyâ bi'n-nücum 'ale'l-havâdis* adlı eserinin *Centiloquium* (bu eser bazı tarihçilerce *Kitab Thamara*'nın yazarı dokuzuncu yüzyılda yaşayan **Ahmed ibn Yusuf el-Misrî**'ye atfedilir) başlıklı çevirisini 1568-1578 yılları arasında önce Valencia, daha sonra Salamanca üniversitelerinde verdiği matematik ve astronomi/astroloji derslerinde kullanmıştı. Muñoz'un İspanyol astronomisi ve matematik disiplinlerinin öğretimi üzerindeki etkisi çok büyüktü. Bu etkinin iki önemli boyutu vardı. Birincisi; yukarıda bahsedildiği üzere matematiksel astronomiye ilişkin eserleri ve ikincisi belki de daha da önemlisi, (her ne kadar kendisi yer-merkezli evren anlayışını desteklese de), kozmolojik sorgulamaları neticesinde ay-altı/ay-üstü veren ayrımını, göksel kürelerin varlığını, göklerin mükemmelliğini reddetmesi bakımından Aristoteles karşıtı olmasıydı. Muñoz'un çalışmaları, on yedinci yüzyılın İspanyol astronomi ve matematikçileri için temel referans kaynaklardan biri olarak kabul edilmişti (Tayra, 2017, s. 419). Özellikle öğrencilerinden **Antoni Joan Ripollés** (1554-1632), Salamanca Üniversitesi'nde profesör olan **Gabriel Serrano**, Alcalá Üniversitesi'nde ve dönemin matematik eğitimi için çok önemli bir merkez Sevilla'da ders veren kozmograf **Diego Pérez de Mesa** (1563-1632), Valencia'da ders veren **Leonardo Ferrer** (1623-1695) klasik astronomi eğitiminde Muñoz'un takipçisi olarak değerlendirilebilir.

On altıncı yüzyılda İspanya'da Salamanca, Alcalá, Valencia, Sevilla üniversitelerinde astronomi eğitimi verilmekteydi. Bunun dışında II. Philip tarafından Madrid'de kurulan “Academia de Matemáticas” ve “Consejo de Indias” astronomi eğitiminin verildiği önemli kurumlardı

³ **Johannes de Sacrobosco** (1195-1256) 1230 yılı civarında, en bilinen yapıtı olan *Tractatus de Sphaera* yayımlandı. Bu kitapta Sacrobosco, Dünya ve onun Evrendeki yerini tartışır. Bu eser gelecek dört yüzyıl boyunca Batı Avrupa'daki öğrencilerin başucu kitaplarından biri olacaktır. Dünyayı bir küre olarak tanımlaması ve bu fikrin ünü, on dokuzuncu yüzyılda var olan ve Ortaçağ bilim insanlarının istisnasız hepsinin dünyayı düz olarak tasavvur ettikleri fikrinin yanlışlığını gözler önüne sermiştir.

⁴ Batlamyus'un *Almajest* adlı eseri, Arapçadan, Latinceye ilk kez 1157 yılında Cremonalı Gerard tarafından yapılmıştı, ancak Ortaçağ üniversitelerinde yaygınlaşması Sacrobosco'nun *De sphaera* eseri sayesinde olmuştur. Bunun nedeni, üniversiteler kurulmadan önce astronomi faaliyetinin uzun süre akademik ortamlarda yürütülmemesi olabilir. İspanya'da akademik anlamda astronomi eğitimi 1460 yılında Salamanca Üniversitesi'nde başlamıştır. Astronomi kürsüsünün başına ilk olarak Polonyalı bir bilim insanı, Nicholas Polonius geçmiştir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Chabas, J. (1998). Astronomy in Salamanca in The Mid-Fifteenth Century: The *Tabulae Resolutae*, *Journal for the History of Astronomy*, 29:167–175.

(Borotons, 2007). Buralarda verilen eğitim, Skolastik gelenek çerçevesinde, Aristotelesçi çizgiden kopmadan Ortaçağ'daki kozmoloji tartışmalarını sürdürürken, Kopernik'in çalışmaları ve 1572 süpernovası ile 1577'deki kuyrukluyıldız gözlemleri sonucunda ortaya çıkan yeni gerçekler ile de yüzleşmek zorundaydı. Bunun dışında keşiflerle bağlantılı olsa gerek, denizcilik ile ilgili aletlerin ve astronomi cetvellerinin düzletilmesine ilişkin çalışmalar 1570'lerde başlamıştı. Bu çalışmalar Güneş'in sapma parametrelerini yeniden hesaplamak için tasarlanmış yeni aletlerle gerçekleştirilen önemli sayıda astronomik gözlemleri içeriyordu. Ayrıca gemilerde yolculuk esnasında boylamı doğru belirlemek için doğru yöntemi bulmak için çalışmalar hala devam etmekteydi. Klasik eğitim müfredatında bu tür sorunları halletmek gittikçe içinden çıkılmaz bir duruma dönüşmüştü. Bütün bu nedenler dolayısıyla eğitim müfredatında güncellemeler yapmak kaçınılmazdı. Örneğin Salamanca üniversitesinin müfredatında matematik, astronomi, astroloji ve coğrafya zorunlu dersler olarak bulunmaktaydı. Matematik eğitiminin içeriğinde aritmetik, geometri, astroloji ve kozmografi yer almaktaydı. Müfredat yukarıda bahsettiğimiz gibi sosyal ve tarihsel koşullara göre değişebiliyordu. Örneğin 1561 yılında, yani Kopernik'in eserinin basımından sadece 18 yıl sonra, "yeni astronomi" öğrencilerin isteğine göre müfredata dahil edilmişti. Bu konuda en önemli etken **Juan de Aguilera** ve kardeşi **Hernando de Aguilera** olmuştu. Her ne kadar çalışmalarında doğrudan Kopernik'e atıf olmasa veya isminden bahsetmeseler de *Canones astrolabii universalis* (1554) adlı eserlerinde, yeni sisteme ilişkin imalar bulunmaktaydı ve her ikisi de Aristoteles karşıtı olan Muñoz'un takipçilerindendi (Borotons, 1995, s. 55). Muñoz yukarıda da bahsedildiği üzere İspanya'daki astronomi eğitimi üzerinde etkisi büyük olan bir isimdi. Ayrıca kendisi Kopernik'in sistemi üzerine henüz öğrenci iken bir deneme yazmıştı.⁵ Bununla birlikte Kopernik'in resmî olarak İspanya'daki üniversite müfredatında yer alması 1594 yılına rastlamaktadır. Kopernik'in *De revolutionibus* adlı eseri 1543 yılında yayınlandığında, Aristotelesçi fizik ve Batlamyusçu astronomi ile Kutsal Kitab'a (İncil) aykırı düşünceleri ile dikkat çekmişti (Westman, 1980). Birden fazla nedenle⁶ çok etki yaratmayan bu düşünce 1572 yılında gözlemlenen süpernova ile değişmişti.⁷ On altıncı yüzyılda sadece on bilim insanı dışında, Güneş-merkezli anlayışa ilgi duyan kişi sayısı oldukça azdı, bunlar ise; İngiltere'den **Thomas Digges** (1546-1595) ve **Thomas Harriot** (1560-1621), İtalya'dan **Giordano Bruno** (1548-1600) ve **Galileo Galilei** (1564-1642), İspanya'dan **Diego de Zuniga** (1536-1597), Hollanda'dan **Simon Stevin** (1548-1620), **Georg Joachim de Rheticus** (1514-1574), **Michael Maestlin** (1550-1631), **Christoph Rothman** (1550-1608) ve **Johannes Kepler**'di (1571-1630).

Bunlardan özellikle İspanyol teolog ve felsefeci **Diego de Zúñiga**'nın Kopernikçi olarak tanımlanmasının nedeni, 1591'de yayınladığı *In Job commentaria* adlı eserinin yasaklanmasıydı. Bu eserde Zúñiga, İncil'de yer alan Eyüp suresinde "Dünyayı yerinden oynatır, direklerini titretir"⁸ şeklindeki altıncı ayeti yorumlamıştı. Zúñiga'ya göre Kopernik'in kuramı göksel fenomenleri ve gezegen hareketlerini, daha önceki kuramlara göre daha iyi açıkladığı gibi,

⁵ Muñoz'un 1568 yılında yazdığı *Astrologiarum* adlı eserinde Kopernik sisteminin bir temsilini yaptığını ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Victor Navarro Borotons, *The Reception of Copernicus in Sixteenth-Century Spain: The Case of Diego de Zuniga*, Isis, Mar., 1995, Vol. 86, S. 1, s. 58, 15 nolu dipnot.

⁶ Bu nedenler arasında, Osiander'in esere yazdığı önsözde, Güneş-merkezli sistemin sadece bir hipotez olduğunu söylemesi, dönemin akademik dünyasında doğa felsefesi ve astronomi arasındaki disiplinler ayrımı, bilim dünyası dışında astronomiye ilginin navigasyon, kartografi, coğrafya, tıp, tarım, takvim yapımı ve zamanın belirlenmesi gibi pratik ihtiyaçlarla sınırlı olması sayılabilir.

⁷ SN 1572 (*Tycho'nun Süpernovası*, *Süpernova 1572*), Tycho Brahe, *De nova et nullius aevi memoria prius visa stella* 1572'de yayınladığı eserinde bu süpernovadan bahsettiği için bu isimle anılmaktadır. Bu fizik alanında yazılmış ilk makalelerden biri olmak ile birlikte bir süpernova hakkında yapılan ilk bilimsel inceleme olduğu kabul edilir. Süpernova 1572'nin Samanyolu Galaksisi'ndeki görüntüsü, astronomi tarihindeki en karmaşık ve belirli olaylardan bir tanesi olarak kabul edilir. Bu tür yeni gözlemler yeni yıldız kataloglarının düzenlenmesi ihtiyacı doğurmuştur. Ortaçağlarda ortaya çıkan bu tür süpernovalar, Aristoteles'in ayüstü evrenin mükemmel olduğuna ilişkin görüşüne ve yermerkezli evren düşüncelerine karşı dönemin şüphecilerinin en büyük destek kaynaklarından biriydi. Ayrıntılı bilgi için bkz: Peter Barker, Bernard Goldstein, "The Role of Comets in the Copernican Revolution", *Studies in the History and Philosophy of Science*, 1988, 19:299-319.

⁸ İncil (9:6), "Qui commovet terram de loco suo, et columnae eius concutiuntur".

İncil'deki bu tür tam anlaşılamayan ayetleri de anlaşılır kılıyordu. Daha sonra (üzerinde hissettiği baskıdan olsa gerek) 1597'de yayınladığı *Philosophia prima pars* adlı çalışmasında Yer'in hareketinin imkânsız olduğu sonucuna varıyordu (Brotons, 1995). Bunun yanında Salamanca Üniversitesi'nde daha çok teknik bilgileri karşılaştırmak için *De Revolutionibus*'un kullanıldığı iddia edilmektedir (Brotons, 1995, s. 59). Kopernik'in eserinin belirli bölümleri "Cosmógrafo Mayor del Consejo de Indias"ta kozmografi eğitimi veren (muhtemelen Jerónimo Muñoz'un matematik ve astronomi derslerini takip eden) **Juan Cedillo Díaz** (c.1560–1625) tarafından *Ydea astronomica de la fabrica del mundo y movimiento de los cuerpos celestiales* başlığıyla çevrilmiştir. Cedillo, eserinde Kopernik'ten beş kere bahsetse de asıl meseleye (Güneş-merkezli sisteme) değinmemiştir. Eser'in 1625 yılında Cedillo'nun ölümünden birkaç yıl önce yayınlanmış olması muhtemeldir. Eserin neden geç yayınlandığına ilişkin en önemli gerekçe olarak, 1616 yılında Engizisyon tarafından Kopernik sisteminin yasaklanması görülmektedir (Granada, 2008). Ayrıca Cedillo, Müslüman astronomların (Battâni, Fergânî, Sabit bin Kurrâ) kuram ve modellerini, hesaplama tekniklerini ve verilerinin açıklamalarını eklediği çok iyi bir *Almajest* çevirisi olarak kabul edilen çalışmayı yapan **Juan Bautista Vélez**'den faydalandığını belirtmektedir. **Vélez**, yerin hareketli olduğuna ilişkin görüşü desteklemekteydi. Bir diğer önemli isim **Vicente Mut (1614-1687)** hukukçu ve askeri mühendis olarak görev yapmaktaydı. 1638'de Barcelona'da basılan ve Tycho Brahe ve Kopernik gözlemlerini karşılaştıran *Efemérides Generalesde los movimientos de los cielos por LXIV años, desde el de 1637 hasta el 1700 según Iíchón y Copérnico* başlıklı çalışmayı inceledikten sonra astronomiye ilgi duymuştu (Tillo, 1997, s. 166). Bu ilgi neticesinde dönemin önemli İtalyan astronomlarından olan ve Yer'in hareketli olduğunu savunan **Giovanni Battista Riccioli** (1598-1671) ile mektuplaşmaya başladı. 1649 yılında *De Sole Alfonsino restituto* adlı çalışmasını yayınladı. Bu çalışmasında, Batlamyus'un sadece gezegenler için düşündüğü ekuant modeli Güneş için revize eden Kepler tarafından ortaya koyulan parametreleri kendi gözlemleri ile karşılaştırdı. 1648 yılında Güneş'in çapının belirlenmesi için yaptığı gözlemler neticesinde yörüngesel salınımın⁹ ekuant modeldeki egzantiritesinin Batlamyus tarafından belirtilenden farklı olduğunu buldu. Böylece sonuçları Kepler, Kopernik, Brahe gibi bilim insanlarının verileriyle çelişiyordu. Bu sonuçları neticesinde gökyüzünün gerçek hareketi noktasında kozmolojik bir karara varmanın insan anlayışının ötesinde olduğu sonucuna varıyordu. Ancak yine kuyruklu yıldız gözlemleri neticesinde göklerin bozulmaz olduğu şeklindeki düşünceye de mesafeli durmuştu. Mut'un eserlerinde sıklıkla bahsettiği diğer önemli isim **Bernardo José Zaragoza y Vilanova** (1627-1679) idi. Zaragoza, on yedinci yüzyılın ikinci yarısında İspanyol biliminin yenilik taraftarları arasındaki en seçkin matematikçilerinden biriydi. Madrid Reales Estudios del Colegio Imperial'deki matematik kürsüsünün başkanlığını yapmasının yanı sıra Consejo de Indias'da kozmograf ve bilimsel danışman olarak görev yapmakta ve kralın kozmografi olarak diğer resmi görevleri yerine getirmekteydi. 1664 kuyruklu yıldızın gözlemlendiğinde, kuyruklu yıldızın ay-üstü aleme ait bir nesne olması gerektiği sonucuna varmıştı. 1675'de yazdığı *Esphera en común celeste y terráquea* başlıklı eserinde astronomi ve coğrafya alanında yeni bilgileri özümseyerek Sacrobosco'nun *Sphera* adlı eserini incelemişti. Yeni astronomi çalışmalarından da bahsettiği bu eserinde, gezegenlerin hareketine ilişkin Kepler'in birinci yasasına atıfla, gezegenlerin hareketlerinin spiral bir hareket olduğunu söylüyordu ve gezegenlerin hareketinin gerçek nedeni olarak Güneş'in manyetik alanından çok göksel doğaüstü varlıkları sorumlu tutuyordu. Her ne kadar klasik düşünceyi savunsa da, yeni astronomi anlayışı hakkında bilgiler vermesi ve gözlemleri neticesinde kendi düşüncesine göre bunlarda tutarsızlık olduğunu iddia etmesi, yeni bilim anlayışının da önünü açmıştır.

İspanya'da özellikle Valencia Üniversitesi'nde 1696'da "yenilik taraftarı/novatores" grubunun üyelerinden biri olan matematikçi **Juan Bautista Corachán**'ın (1661-1741) girişimleri ile

⁹ Güneş etrafında hareket eden gezegenler zaman içerisinde yavaş bir şekilde dönen eliptik yörüngeleri takip eder. Bu yörüngesel salınım hareketini, yani kafa sallama hareketini yaklaşık 25.800 yılda tamamlar. Bu olayın bir sonucu olarak ilkbahar noktası da her yıl 50'26" geriye kayar.

sonraki birkaç on yılda astroloji dersleri kaldırıldı ve astroloji çalışma geleneği terkedildi. 1661'de doğan Juan Bautista Corachán, 1680'lerde Valencia Üniversitesi'nde ilahiyat alanında doktora yapmış ve geleneksel astronomi (Aristoteles-Batlamyus) eğitimi almıştı. Ancak kuyruklu yıldızlar ile ilgili gözlemlerinde, Aristotelesçi ay altı/ay üstü evren ayrımının yanlışlığını dile getirmişti. *Discurso sobre el cometa que apareció este año 1682* adlı eserinde Aristoteles'in ay-üstü evren ile ilgili görüşleri ifade ettikten sonra kendi düşüncesinin modern düşünceye daha yakın olduğunu ve kuyruklu yıldızların ay-üstü evrende görüldüğünü ifade etmişti. Burada önemli bir istisna göze çarpar, Corachán daha çok **Jean-Baptiste Morin**'in (1583 – 1656) etkisi altında kalmıştır. Morin ise Descartes ve Galileo karşıtlığı ile bilinen, Gassendi ile birlikte çalışmış Fransız matematikçi ve astronomdur. Oysa İspanyol novatores üyeleri Gassendi, Galileo ve Descartes'in modern bilim anlayışını tercih etmişlerdi. Bu karşıtlığı nasıl aştıkları günümüzde de önemli bir konu olarak hala tartışılmaktadır. Corachán'ın en önemli katkısının matematik disiplinlerin öğretimi ve yeniden düzenlenmesi için on yedinci yüzyılda yayınlanan Öklid'in modern yorumlarının dahil edildiği yeni bir üniversite müfredatı hazırlama girişimi olduğu söylenebilir. Ayrıca astronomi, coğrafya, mekanik ve optikteki yeni gelişmeleri de müfredata dahil etmesi doğa bilimlerindeki modern fikirlerin İspanyol öğrencilere tanıtılmasını sağladı. Novatoresin diğer önemli bir ismi Tomas Vicent Tosca (1651-1723) teolog ve tıp doktoru olarak görev yaparken 1717 yılında Valencia Üniversitesi rektörü olmuştu. Kendisi her ne kadar bazı konularda fikir ayrılığına sahip olsa da Corachán'ın müfredata ilişkin düşüncelerini uygulamak istiyordu. Tosca yayınlanan on iki ciltlik matematik ansiklopedisi *Compendio mathematico* (1707-1715) adlı eserin astronomi bölümlerini kaleme almıştı ve Galileo kinematığının, Kepler ve Descartes optığının, Gassendi atomizminin ve genel olarak yeni metodolojik ve epistemolojik görüşün İspanya'da yayılmasına etkili olmuş bir isimdi (Brotons, 2000). Tosca, Kopernik sisteminin bir varsayım olarak kabul edilmesi gerektiğini savunur. Evren anlayışı her ne kadar Yer-merkezli olsa da, Aristotelesçi gelenekten farklı olarak, evrenin sınırsız olduğunu, yerler ve gökler arasında bir ayrım olmadığını, doğal yer ve gezegenlerin hareketini sağlayan küreler olmadığını, gezegenlerin Kartezyen vorteks hareketi yaptığını iddia etmekteydi. Bu düşünceler Skolastik evren anlayışından çok farklıydı. Elbette sadece Güneş-merkezli bir sistemin kabulüne indirgenecek bir anlayış bağlamında *Novatores*'in düşünceleri modern bilimin bir parçası gibi görünmese de, Skolastik düşünceye karşı tavırları gözlem-deneye bağlı olarak yeni bilim anlayışını da desteklemekteydi.

SONUÇ

İspanya'da bilimsel ihtiyaçları karşılayacak üç kurum bulunmaktaydı : Üniversiteler, Kilise ve Askeriye (Bu üçlü ile Osmanlılarda da İlmiye, Kalemîye ve Seyfiye gibi devlet yönetiminde söz sahibi olan sınıflarla benzerlik kurulabilir). Elbette bu kurumlar birbirinden bağımsız olarak algılanmamalıdır. Üniversiteler bilginin temel kaynağı olarak görülmekteydi. Burada görev yapanlar daha çok Skolastik eğitimi sürdüren ve Papalık ile doğrudan ilgisi olan bilim insanları ve dolayısıyla din adamlarından oluşmaktaydı. Özellikle Cizvit koleji olan Imperial College ve Nobles Seminaries'te eğitim alanlar Askeriye ile de bağlantılı olarak görev yapmaktaydı. Doğal olarak Üniversitelerde müfredatın iyileştirilmesi ve değiştirilmesi için baskın olan grupların (özellikle Cizvitler) saf dışı bırakılması, üniversitelerin tarikatlerin kontrolünden bağımsız kılınması gerekmektedir. Bu yolda atılan adımlar, Dominikenlerin güçlenmesini sağlamıştı. Ayrıca öğrencilerin barınması için Üniversite rektörlükleri inisiyatifinde « colegios mayores » (öğrenci yurdu) açılması ve burada başarılı öğrencilere burs bağlanması, Krallık için öğrenci yetiştirilmesi gibi bir amaca hizmet etmesini sağladı. Böylece Kilisenin etkisi azalmaktaydı. Bu reform eski tip kolejlerin yeni tip üniversitelere dönüşmesi anlamına geliyordu. Burada Krallığın ihtiyaçlarına göre eğitim modernize edilmişti. Bu sayede modern bilimi öğreten güncel metinlerin ve yeni müfredatın sisteme dahil edilmesi mümkün oluyordu. Hatta üniversitelerin kendi matbaa işlerini yapacak kişilerle anlaşmaları dahi bulunmaktaydı. Diğer önemli bir reform fen bilimleri (Fizik, Kimya, Biyoloji) ve tıp eğitimine ilişkin uygulamalı çalışmaların yapılabileceği fizik ve kimya laboratuvarı, botanik bahçeleri ve diseksiyon odalarının kurulmasıydı. Cizvitlerin

kovulması üniversitelerde bu tesislerin kurulmasını sağlamıştı. Astroloji ve tıp ilişkisi bağlamında değerlendirildiğinde astronomi gözlemlerinin artması sadece klinik kayıtlar açısından değil, astronomi ve meteoroloji gözlemlerinin de birikmesini ve ilerlemesini sağlamıştı. Sonuç olarak tüm bu gelişmeler ışığında eski öğretim olarak adlandırılan Skolastik anlayışa dayalı müfredat artık terk edilmişti. Bu “yeni astronominin” ve dolayısıyla modern bilimin İspanya’ya girmesinde etkili olan isimlerin ortak noktası **Jerónimo Muñoz** olmaktadır. Skolastik astronomi eğitimi alan ve alanındaki temel astronomi eserlerini Müslüman bilim insanlarının eserlerinden öğrenen biri olmasına rağmen, Aristoteles karşıtı düşünceleri ile sonraki süreçte yeni astronominin oluşmasında kilit isim olarak değerlendirilebilir. Daha sonraki süreçte *novatores*’in İspanya’da etkili olmasında kendisinin ve öğrencilerinin etkisi yadsınamaz. Bununla birlikte İspanya’nın, Avrupa’nın geri kalanından daha önce keşif ve sömürgecilik seferlerine başladıkları genel kabul görmektedir. Astronomiye ve dolayısıyla coğrafya, matematik gibi metinlere olan ilgilerinin temel nedeni temel astronomik ve coğrafi bilgilerin navigasyon için kullanılabilmesiydi. Deniz aşırı keşif ve sömürgeleştirme konusundaki muazzam ilgileri nedeniyle, İspanyol krallar matematik, astronomi ve coğrafyayı birleştiren bir konu olan kozmografinin gelişimini aktif olarak desteklediler. Bu entellektüel disiplinler, sömürgeciliğin başarısı için hayati önem taşıyordu. Astronomik bilgi, Avrupa’nın diğer bölgelerinde olmadığı şekilde hayati derecede devlet çıkarlarına hizmet etti ve devlet desteği aldı. Bütün bunlar bir araya geldiğinde Ortaçağ’da eğitim-öğretim merkezleri olmalarının ötesinde modern bilimin ve dünya görüşünün oluşumunda büyük etkisi olan üniversitelerin kurulmasında önemli bir etken olan klasik metinlerin çevrisi, İspanya merkezli bir çeviri hareketi sayesinde mümkün olmuştu. Bu çeviri hareketleri sonucunda yeni fenomenleri, eski dünya görüşleri ile anlamının mümkün olup olmadığı tartışması, epistemik ve kavramsal değişikliklerin de yönlendiricisi olmuştur. Modern bilim olarak adlandırdığımız epistemik ve kavramsal kırılmanın ancak çok kültürlü bir doğa ve evren anlayışı ile mümkün olduğunu göstermesi açısından, İspanya’daki erken dönem bilimsel çalışmalar belki de bilimsel ilerlemenin doğasının bilim tarihi bağlamında daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla bütün bu gelişmeler İspanya’nın canlı bir bilimsel kültüre sahip olduğunu fazlasıyla ortaya koymaktadır. Bu kültür, keşif ve sömürgeciliğin ürettiği ve genellikle yerel dillerde yürütülen pratik sorunlara ve ampirik kanıtlara odaklanarak ayırt edici olmaktadır. İspanyol bilim insanları da, Avrupa’daki doğa felsefesi ve yeni bilim tartışmalarına aktif olarak katılmışlar ve on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki Bilimsel Devrimine belirgin katkılarda bulunmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Altamira, R. (1909). *Historia de España y de la civilización española*. Barcelona: Herederos de Juan Gili.
- Barker, P., Goldstein, B. (1988). The Role of Comets in the Copernican Revolution, *Studies in the History and Philosophy of Science*, C. 19, S. 3, ss. 299-319.
- Brotons, V. N. (2000). Astronomy and Cosmography 1561-1625. Different Aspects of the Activities of Spanish and Portuguese Mathematicians and Cosmographers. L. Saiva, H. Leitao (Ed/Haz) içinde, *The Practice of Mathematics in Portugal*, (s. 225-273) Coimbra : Acta Universitatis Conimbricensis.
- Brotons, V. N. (2007). Astronomy and Cosmology in Spain in the Seventeenth Century: The New Practice of Astronomy and The End of the Aristotelian-Scholastic Cosmos, *Cronos* ss. 15-40.

- Brotons, V. N. (2014). *Disciplinas, saberes y prácticas: Filosofía natural, matemáticas, y astronomía en la sociedad española de la época moderna*, Valencia : Publicacions de la Universitat de València.
- Brotons, V. N. (1995). The Reception of Copernicus in Sixteenth-Century Spain: The Case of Diego de Zuniga, *Isis*, Mar., 1995, C. 86, S. 1, ss. 52-78.
- Chabas, J. (2006). The University Of Salamanca And The Renaissance Of Astronomy During The Second Half Of The 15th Century. Feingold, M. ve Brotons, V. N. (ed.) içinde, *Universities and Science in the Early Modern Period*, (ss. 29-37). Hollanda : Springer.
- Chabas, J. (1998). Astronomy in Salamanca in The Mid-Fifteenth Century: The Tabulae Resolutae. *Journal for the History of Astronomy*, C. 29, ss. 167–175
- Demir, R. (1999). *Türk Aydınlanması ve Voltaire*. Ankara : Doruk Yayınları.
- Goodman, D. (2005). Intellectual Life under the Spanish Inquisition: A Continuing Historical Controversy. *History*, C. 90, S. 3, ss. 375-386. url: <https://www.jstor.org/stable/24427884> adresinden erişildi.
- Granada, M. A. (2008). Essay Review: Early Translations of De Revolutionibus. *Journal for the History of Astronomy*, C. 39, S. 2, ss. 265–271.
- İltar, E. K., Akçoru, R. (2021). Dinin Bilimsel Çalışmalara Etkisi: Ortaçağ Astronomisi (VI. YY – XIII. YY) Örneği. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi*, C. 20, S. 1, ss. 239-263.
- İncil (2008). İstanbul : Yeni Yaşam Yayınları, (9:6).
- Kamen, H. (2009). *The Spanish Inquisition : A Historical Revision*. New Haven : Yale University Press.
- Karaman, M. A. (2018). Fransız İhtilalinin Osmanlı İmparatorluğuna Etkileri. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 44, ss. 62-79.
- Navarro, M. C. L. T. (2017). From Intense Teaching to Neglect : The Decline of Astrology at the University of Valencia and the Role of the Spanish Novatores. *Early Science and Medicine*. C. 22, S. 5/6, ss. 410-437.
- Pedersen, O. (1981). The Origins of the Theorica Planetarum. *Journal for the History of Astronomy*, C. 12, ss. 113-141.
- Saliba, G. (1999). Seeking the origins of Modern Science? *Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies*. C. 1, S. 2, ss. 139-152.
- Tağman, S. E. (2010). George Saliba: Biri Modern Bilimin Kökenlerini mi Arıyor? *Bilim Ve Ütopya*, S.198, ss.64-71.
- Tillo, S. T. (1997), Notes per a la biografia de Vicenç Mut Armengol (1614-1687), *Estudis Belarics*, S. 58, ss. 165-178.

Westman, R. (1980). The Astronomers Role in the Sixteenth Century: A Preliminary Study. *History of Science*, S. 17, ss. 105-147.

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 6 Issue 1, March 2022

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 26.02.2022

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 06.03.2022

DOI: 10.30692/sisad.1079575

HİNDİSTAN UZAY PROGRAMININ KURULUŞ DÖNEMİ POLİTİKALARI VE KISA TARİHÇESİ

The Establishment Period Policies and Brief History of Indian Space Program

Ulaş Kutsi ÇEZİK

Dr.

Noida International University, School of Liberal Arts,

Department of Political Science,

ORCID: 0000-0001-8987-7113

ulaskutsicezik@gmail.com

Atıf/Citation: Ulaş Kutsi Çezik, (2022), "Hindistan Uzay Programının Kuruluş Dönemi Politikaları ve Kısa Tarihçesi", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.1 Mart 2022, s.51-62.

Öz: Derin ve köklü bir medeniyet tarihine sahip olan Hindistan'ın uzayla olan ilişkisi antik döneme kadar uzanmaktadır. Soğuk Savaş Dönemi ile ortaya çıkan uzay rekabeti ise dünya çapında modern anlamda uzaya olan ilgiyi arttırmıştır. Hindistan'ın uzay macerası da bu ilginin bir tezahürü olarak İngilizlerden bağımsızlığını henüz aldığı kuruluş döneminin erken evreleri olarak adlandırılabilir bir dönemde Jawaharlal Nehru, Vikram Sarabhai ve Homi Bhabha gibi ülkenin önde gelen figürlerinin önderliğinde kısıtlı bir bütçeyle başlatılmıştır. Dönemin koşulları düşünülüğünde ekonomik olarak darboğazdaki ülkenin yöneticilerinin uzay alanında dünya devleriyle bir yarışa girme vizyonu ortaya koyarak bunu uzun dönemde başarıya dönüştürmesi dikkat çekicidir. Hindistan uzay programı kapsamında tamamlanan projeler ve ulaşılan uzay teknolojisi kapasitesi, programın mevcut bütçesi göz önüne alınarak diğer uzay programlarıyla kıyaslandığında farklı bir örnek teşkil etmektedir. Dünyanın sayılı uzay teknolojilerinden birine sahip olan Hindistan'ın uzay yolculuğunun "programın ilk yirmi yılını kapsayan kuruluş aşamasının" incelendiği ve bağımsızlık sonrası devlet politikaları ve bu politikaların uzay programı üzerindeki toplum merkezci yaklaşım ve yerli-milli olma hedefi arasındaki korelasyonun ele alındığı bu çalışmada, resmi raporlar, önde gelen figürlerin görüş ve değerlendirmelerinden faydalanılarak Hindistan Uzay Programında öne çıkan bulgular sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hindistan Uzay Programı, Hindistan Uzay Programı Tarihçesi, Hindistan Uzay Araştırma Organizasyonu (ISRO), Vikram Sarabhai.

Abstract: Having a deep and rooted history of civilization, India's relationship with space dates back to the ancient time. The space competition that emerged with the Cold War Era has increased the interest in space in the modern sense worldwide. As a manifestation of this interest, India's space adventure was started/launched on a limited budget under the leadership of prominent figures of India such as Jawaharlal Nehru, Vikram Sarabhai and Homi Bhabha at a time that can be called the early stages of its establishment period when India had just gained its independence from the British. Considering the conditions of the period, it is noteworthy that the rulers of country which has economically bottleneck put forward the vision of getting into competition with the world giants in the space field and turning it into a success in the long run. The projects which were completed and the space technology capacity which was achieved within the scope of Indian space program present a different example compared to other space

programs, taking into account the current budget of the program. India's journey which has one of the world's leading space technology space, "covering the first twenty years of the establishment of the program" has been checked and the post-independence government policies of these policies on the space program and the community-centered approach, and discussed the correlation between the goal of becoming in this study, both national and local, official reports, opinions and evaluations of the leading figures featured for India's space program by making use of the findings are presented.

Keywords: India Space Program, History of India Space Program, Indian Space Research Organisation (ISRO), Vikram Sarabhai.

GİRİŞ

Antik çağlardan itibaren ortaya konan Hindistan çeşitli yazılı ve görsel kaynaklarında uzaya dair bilgi birikimi mevcuttu. Vedalar, Mahabharata gibi dini eserler olan birçok Hint metininde özellikle galaksinin işleyişi odak noktası olarak ele alınmıştır. Bunun yanı sıra Hintli eski filozoflar uzayın işleyişine ve farklı süreçlerine çeşitli açılardan değinmiştir. Hintlilerin Antik Çağlar'dan beri sahip olduğu uzayla ilgili bilgilerin, çoğu zaman, doğru olduğu zaman içinde ortaya çıkmıştır. Öte yandan Hintlilerin sahip olduğu uzay bilgisi, uzay alan yazınına kısıtlı da olsa yansımıştır.

Hintlilerin roket teknolojisinin kullanımına dair bilgi, 18. yüzyılda İngilizlerle yapılan savaşlara kadar uzanmaktadır; bu sayede İngiliz ordularıyla yapılan savaşlarda, üzerinde barut bulunan bambu roketler kullanılmıştır. Tarihin daha sonraki dönemlerinde İngiltere sömürgesi altında olan Hindistan, bağımsızlığını kazandıktan kısa bir süre sonra Hintlilerin bilime olan yatkınlık ve ilgileri, dönemin politika üreticilerinin faaliyetlerinde belirleyici olmuştur.

Hindistan'ın bugün uzay alanında eriştiği başarılarla Vikram Sarabhai ve Homi Bhabha gibi bilim adamları başat roller üstlenmiştir. Bu çalışmada Hindistan Uzay Programının ortaya çıkışı, ilkeleri, kurumsallaşması ve Hindistan Uzay Araştırma Organizasyonu'nun (ISRO) yükselişini sağlayan unsurlara odaklanılarak uzay üzerine Hindistan'da yapılan çalışmaların tarihsel arka planı ele alınmıştır. Çalışma kapsamında bağımsızlık sonrası genç bir devlet olan Hindistan'ın ülke politikaları ve öncelikleri gözetilerek bu politikaların kuruluş aşamasında olan Hindistan Uzay Programı üzerindeki etki ve yansımaları tartışılmıştır. Bu minvalde kuruluş aşaması olarak adlandırılan programın ilk yirmi senelik dönemine çalışmanın kapsam ve sınırlılıkları dahilinde yer verilmiştir.

Hint Toplumunun Uzaya Olan İlgisinin Tarihsel Arka Planı

Hindistan coğrafyasında çeşitli gezegenler ve gök olayları üzerine, ulaşılan en eski bilgiler ve açıklamalar Vedic metinlerde bulunmaktadır. Konuyla ilgili olarak, Eski Sanskritçe metinler olan Mahabharata ve Rig Veda'da Vimana tasviri göze çarpmaktadır. Bu tasvirde bir geminin alevler içinde, uzay gemisinin kalkışını andırır sesler çıkartarak göğe yükselişinden söz edilmektedir (Harvey, 2011, s.141). Ayrıca, bu metinlerin bazılarında bazı yıldızların Güneş'e olan mesafeleri belirtilmiştir. Bunun yanı sıra, yaklaşık M.S. 500 yılında, ülkesinde ünlü bir astronom ve matematikçi olan Aryabhata, Dünya'nın kendi ekseninde dönen bir küre olduğunu tespit edip Güneş ile ilintili hareketlerini belirterek bir teori öne sürmüştür. Bu teori Kopernik'in teorisinden yaklaşık bin yıl önce ortaya çıkmıştır (Sheehan, 2007, s.144).

Önce Haydar Ali'nin, ardından Tipu Sultan'ın hâkimiyetinde bulunan güney Hindistan krallıklarından Mysore Krallığı'nda, 18. yüzyılın sonlarında özel roket birlikleri ile Hindistan'da roket kullanımı olduğu bilgisine rastlanmaktadır. Bu roketler, 1780 yılında gerçekleşen Pollilur Savaşlarında Hindistan ordularının İngiliz ordularını mağlup etmesinde önemli bir rol oynamıştır (Nagappa, 2014, s.xiii).

Pollilur Savaşlarından sonra mevcut teknolojiye yine İngiliz ordularına karşı Srirangapatana (1792) ve Seringapatam savaşlarında (1799) faydalanılmıştır. Bu savaşlarda kullanılan roketler,

temel olarak bambular üzerine barut konarak yapılmış olan roketlerdir. Üç kilometre menzili olan söz konusu roketler, ordudaki bütün birliklere dağıtılmış ve başarıyla kullanılmıştır. Bambu roketlerin bu şekilde kullanılması ve roketler ekseninde buna benzer olaylar İngilizler üzerinde bir tesir bırakmış ve bu tesir İngiliz Kraliyet Topçuları'nda Roket Birlikleri'nin kurulması ile sonuçlanmıştır. İngiliz Kraliyet Topçuları bünyesinde kurulan Roket Birlikleri'nin Hintlilerin roket mühendislik yönteminden yararlanması amacıyla çok sayıda roket İngilizler tarafından Hindistan'dan İngiltere'ye götürülmüştür (Harvey, 2011, s.141).

Yalnızca roket kullanımı değil, astronomik gözlemlerin de Hindistan'da uzun bir geçmişe sahip olduğu bilinmektedir. Hindistan'da astronomik gözlemlerin gerçekleştirildiği bilgisine antik Hint metinlerinden ulaşılmaktadır. Antik metinler dışında daha sonraki dönemlerde Hindistan coğrafyasında astronomik gözlemlerin gerçekleştirildiği ise kanıtsal niteliktedir. Bu noktada 1681-1743 yılları arasında yaşamını sürdürmüş olan halk arasında Sawai Jai Singh olarak bilinen Amber Kralı Jai Singh II'den söz etmek gerekmektedir. Teleskopun icat edilmesinden önce Sawai Jai Sing, Kuzey Hindistan'daki beş şehirde astronomik gözlemleri tasarlamıştır. Bu açıdan Hindistan'daki modern astronominin tarihi 18. Yüzyıl'ın ortalarına kadar uzanmaktadır. Örneğin teleskoplar, sonraları Hindistan Topografya ve Kartografya Etüt Merkezi (SOI) adını alacak kurum kurulduğunda, 1767 yılında enlemleri belirlemek için zaten kullanılmaktaydı. Madras (1792) ve Kodaikanal'da (1793) gözlemlerinin kurulması bölgede gözlemciliğin temellerini sağlamlaştırmış ve 1787 yılında Hindistan Topografya ve Kartografya Etüt Merkezi (SOI) adlı kuruma bir astronomun atanması ise, Hindistan'da astronomiyi gösterilen ilgiyi tasdik etmiştir (Indian National Science Academy, 1984).

Soğuk Savaş sonrası dönem itibariyle, dünyanın en fakir yirmi ülkesinden biri ve eğitim seviyesi oldukça düşük olan Hindistan, uzay programındaki başarıları ve girişimleri ile beklenilenin ötesine geçmiştir. Bununla birlikte Antik Çağlar'dan beri Hint toplumunun uzaya olan ilgisi ve roket teknolojisi kullanımının Hindistan'da 18. yüzyıla kadar uzandığı göz önüne alındığında Hindistan uzay programının başarılarına ulaşmış olması şaşırtıcı değildir (Sheehan, 2007, s.142).

20. yüzyılda bağımsızlığını kazanmasının ardından Hindistan, uluslararası arenada diğer ülkelerle rekabet etmek için kullanılan uzay ve roketlerle ilgili zaten belli bir birikim ve altyapıya sahipti. Bu nedenle, Hindistan Uzay Programının kurucu babası Vikram Sarabhai bir fikir öne sürmüştür. Sarabhai, modern teknoloji ve unsurlardan yararlanmadan ülkenin kalkınmasının mümkün olmadığını düşünmüştür. Bu görüş ile teknolojide gelişmek ve yüksek seviyelere ulaşmak için olağan adımları hızlı bir şekilde aşarak fark yaratacak rekabetçi teknolojik kapasiteye ulaşmayı amaçlamıştır, bu süreç Vikram Sarabhai tarafından "sıçrama" olarak adlandırılmaktaydı (Blamont, 2015, s. 3). Bu nedenle Hindistan Uzay Programının yapı taşı olan bu ilerici fikir, Vikram Sarabhai'nin Hindistan'ın uzay yolculuğunun başlamasını sağlayan vizyonuna aittir.

Hindistan Uzay Programının Kuruluş Aşamasındaki Temel Politikaları ve İlkeleri

Vikram Sarabhai tarafından kurulmuş olan Hindistan Uzay Araştırma Organizasyonu'nun (ISRO) oluşumu ile ilgili bazı temel stratejik özellikler bulunmaktaydı. Bu temel stratejik özellikler, uzay programının sürdürülebilirliği üzerine Sarabhai'nin şu ilkeleri üzerine oturtulmuştur:

- Kendi kendine yetebilmek
- Uzun vadeli plana bağlı çalışmak
- Süreç içinde ortaya çıkan gereklilikleri ekolojik etik değerler ve ülke dinamikleri gözetilerek bağımsız bir şekilde karşılamak
- Mümkün olduğunca esnek yapılanmış bir hiyerarşide etkili kararlar vermek
- Uzay Programının geliştirilmesinin devamlılığı için eğitim olanaklarını ve yetişmiş insan kaynağını artırmak (Murthi ve Sathyanarayan, 2015, s.504).

Bu noktada Vikram Sarabhai'nin bakış açısının ve Hindistan'a yönelik hedeflerinin bazı önemli boyutları bulunmaktadır. Kozmik ışın fizikçisi olan Vikram Sarabhai, uzay bilimi alanında çalışmalar gerçekleştirmek için Fizik Araştırma Laboratuvarı'nda yaptığı çalışmalar sırasında, sinyal yayınlamak tüm ülke ile tek merkezden bağlantı kurmak için uzay teknolojisinin geliştirilerek nasıl kullanılması gerektiğini düşünmeye başlamıştır. Vikram Sarabhai, bu tür girişimlerle ilgili görüşlerini meslektaşlarıyla da paylaşmıştır. Uydu iletişimini kullanarak kitlesel eğitim sağlamayı hedeflediği bu tür düşüncelerin arka planında da kritik bir amaç bulunmaktadır (Pal, 2015, s.32). Vikram Sarabhai'nin bakış açısına göre “*Hindistan’da nüfusun yüzde 82’si, 560.000 köye dağılmış durumdadır. Yoksulluk ve açlığın temel nedeni eğitimsizliktir. 560.000 eğitilmiş öğretmen bulmak söz konusu değildir, ancak mümkün olduğunca çok sayıda televizyon alıcısı bulmak mümkün olabilir. Bu şekilde kitlelerin entelektüel düzeyine etki edebilmek, hızlı ve muazzam olacaktır.*” (Blamont, 2015, s.4).

Uzay aracılığıyla fayda sağlayan ve yeni ortaya çıkan bu alan, ulusal kalkınmaya yardımcı olacak potansiyel bir mekanizma yaratabilmiştir. Hindistan Uzay Programının kurucu babası Vikram Sarabhai, “*Ulusal düzeyde ve ulusların birleşmesinde anlamlı bir rol oynayacaksa, ileri teknolojilerin insan ve toplumun gerçek sorunları için kullanılmasında rakipsiz olmalıyız.*” şeklinde düşüncelerini belirtmiştir (Moorthi, 2004, s.263).

1970 yılında Profesör Vikram Sarabhai, “sosyo-ekonomik uygulamaya” yönelik uzay misyonunu faaliyete geçirmiştir. Şu anda Hindistan, yaklaşık 500 akademik kurum ve endüstri kuruluşu tarafından desteklenen uzay araştırmaları yürüten farklı merkezler ve yaklaşık 14.000 destek, teknolojik ve bilimsel personele sahiptir. Aynı zamanda uzaktan algılama sistemini uzaya yerleştirme kapasitesine de sahiptir. Meteorolojik uyduları, farklı yörüngelerdeki iletişim uydularını ve uzaydaki uygulamaları içeren bu amaçla her türlü ‘uydu fırlatma aracını’ da yapabilme kapasitesine sahiptir (Kalam, 2008, 4). Uzay iletişiminin faaliyete geçmesiyle birlikte yaygın bir karasal televizyon ağına sahip olmamasına karşın Hindistan’ın sıçrama beklentisi iletişim uydularını kapsamlı bir şekilde faaliyete geçirebileceği ve yürütebileceği bir aşamaya ulaşmıştır (Arawamudan ve Arawamudan, 2017, s. 206).

Sarabhai’nin vefatı (1971) sonrası Uzay Uygulamaları Merkezi’nin başına geçen ve eski bir yönetici olan Yash Pal’a (2015) göre uzay teknolojisi uygulamaları, afet yönetimi ve uydu iletişimi gibi çeşitli alanlara genişletilmiştir. Bu yönüyle Hindistan Uzay Programı sadece teknolojik bir program olarak değil, aynı zamanda büyük bir sosyolojik program olarak da tanımlanabilir (Pal, 2015, s.32).

1980’lerin başlarında ekonomik, çevresel, sosyal ve siyasi boyutlar gibi tüm boyutlar göz önünde bulundurularak güvenlik sorunlarını ele alan uluslararası ilişkiler alanında güvenlik ile ilgili yeni ve genişleyen bir bakış açısını temsil eden bazı teoriler bulunmaktadır. Bu bakış açısı orduya odaklanmayı azaltırken güvenlikle alakalı diğer boyutları daha fazla ciddiye almaktadır. Bu açıdan bakıldığında Hindistan’ın uzay programı, Hindistan Uzay Programı aracılığıyla tüm alanlarda “tüm toplum”un ihtiyaçlarını karşılamayı hedefleyerek örnek bir yaklaşım oluşturmuştur. Diğer yandan Hindistan’ın uzay programının, kendi şartları bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Hindistan uzay programı “tüm toplum”un taleplerini karşılamaya odaklanırken, gelişmiş ülkeler dikkatlerini genelde bilimsel keşifler için çalışmaya ve örneğin Fransa, Japonya gibi bazı devletler de ekonomik kazanç elde etmeye yönelmektedir (Sheehan, 2007, s. 143).

Hindistan Uzay Araştırma Organizasyonu’nun (ISRO) 1982-1983 yıllarına kadarki raporuna göre, Hindistan Uzay Programı tarafından benimsenen ve Hindistan’ın yakın zamanda başlangıç vizyonlarıyla tutarlı başarılar elde ettiği iki önemli ilke bulunmaktaydı. Bu iki ilke ile, Hindistan Uzay Programının ilk aşamasında her şeyden önce “tüm Hintliler”in çıkarları göz önünde bulundurularak ve uzayın barışçıl kullanımına odaklanılarak Hint toplumu için temel bir hedef koyduğu iddia edilebilir. Başarılar, Hindistan’ın kendisini uzay teknolojisi üretme yeteneğine

sahip bir ülkeye dönüştürdüğünü göstermektedir; bu, mühendislikten kimya ve yazılım alanlarına kadar farklı sektörlerle çeşitlenmektedir. Bunun yanı sıra uzay sektörü birçok farklı sektörde Hindistan toplumuna fayda ve kazanç sağlamaya başlamıştır. Örneğin ulusal uydu sistemi sayesinde 1975-1976 yılları arasında sağlık, aile planlaması, tarım, hayvancılık ve mandıracılık üzerine özel olarak içeriklendirilmiş bilgilendirici televizyon programları ile uydu sistemi üzerinden çok sayıda köye ulaşmıştır (Indian National Science Academy, 1984).

Hindistan'ın uzay politikasının bir diğer önemli ilkesi de ülkenin uzay programının bağımsızlığını ve politikalarını tehlikeye atabilecek yabancı teknik yardıma bel bağlamak yerine kendi uyduları ve fırlatma araçlarıyla uzaydan fayda sağlamak ve uzayı keşfetmek için bağımsız bir seyir izlenilmesi sağlanarak kendi kendine yetme düzeyine ulaşmaktır. Çünkü Birleşik Krallık sömürgesi altında olduğundan dolayı Hindistan'ın sanayi devriminin faydalarını ve avantajlarını elde edemediği iddia edilmektedir (Sheehan, 2007, s. 149-150).

Bazı araştırmacıların Hindistan Uzay Programının bazı gözlemcilerinin, ilk zamanlarda uzay teknolojisinin kendi kendine yetme düzeyinin nispeten düşük olduğunu iddia etmelerine karşın Hindistan sonraki yıllarda da bu politikasını değiştirmemiştir. Kendine yetme hedefine rağmen uzay programının başlangıcında Hindistan'ın Uzay Programı dahilinde ileri teknoloji transfer ihtiyacı doğrultusunda zorunlu olarak işbirlikleri gerçekleştirilmiştir. Özellikle iki süper güç olan ABD ve Rusya'nın fırlatma tesislerinden ve ileri teknoloji seviyelerinden faydalanmak için ilk adımların atıldığı kilit işbirlikleri yapılmıştır. Öte yandan Hindistan kendi kendine yetme hedefinden vazgeçmemiştir, ayrıca program içinde teknolojik inisiyatif ve bağımsızlık konusunda kendi kendine yetme düzeyini korumayı sürdürmüştür (Sheehan, 2007, s. 149-150). Hindistan roket, uydu fırlatmak veya uzay bilimi ile ilgili verileri paylaşmak için ABD, Rusya ve Fransa ile kritik işbirlikleri yapmış olmasına rağmen, kısa sürede Hindistan'ın uzay biliminin hemen hemen her alanında kendi kendine yeterli hale geldiği belirtilmektedir. Güneş enerjisi için yüksek hassasiyetli hesap makineleri, gezegenler arası sintilasyon ağı, teleskoplar, uydular için sensörler, Hintli mühendisler ve yazılım geliştiriciler tarafından üretilen yazılımlar Hindistan'ın kendi kendine yetme düzeyine ulaşmış olduğunu gösteren örneklerdir (Indian National Science Academy, 1984).

Uzay teknolojisi sahasında kendi kendine yetme yaklaşımıyla ilgili olarak Hindistan'ın Bağlantısızlar Hareketi'ne ait ülkeler arasındaki değerlendirmesini gösteren kritik bir nokta bulunmaktadır. Bağlantısızlar Hareketi içinde kalarak Hindistan, Soğuk Savaş Dönemi'nde yalnızca tek bir kutbun etkisi altına girerek teknoloji transferi olanaklarını kısıtlamamış; aynı zamanda daha önce işbirliği yaptığı ABD ile Sovyet Rusya arasında bir denge sağlamıştır (Sheehan, 2007, s.143).

Buna ek olarak Hindistan özelinde bu türden teşebbüslerin, arka planında ise ABD'nin Sovyet yayılmasına karşı kurmak istediği "Kuzey Kuşak" tasarısı önem arz etmektedir. Pakistan, Hindistan ile ilişkilerini düzeltmediği için ABD ile sıcak ilişkiler kurmuştur. Bu doğrultuda; ABD, Pakistan'a istediği yardımı Ortadoğu'da kurulacak savunma ittifakına katılması karşılığında verebileceğini söylemiştir (Türkmen, 2017, s.243).

Hindistan Uzay Programının tarihinden, bir ülkenin kendi kendine yeterli olabilme düzeyinde ilerleyemezse gerekli veya kritik teknoloji transferini gerçekleştirme zamanı geldiğinde ülkenin bu durumdan dolayı mağduriyet yaşayabileceğini belirtmek gerekmektedir. Örneğin buna paralel olarak Sovyet Rusya'dan "kriyojenik motorlar" sisteminin satın alınması Hindistan'ın ihtiyaçları doğrultusunda mantıklı bir karar olarak değerlendirilebilmektedir. Çünkü o dönemde ABD'nin Hindistan'dan sadece iki motor için 800 milyon dolar talep etmesine karşın teknoloji transferini gerçekleştirmek için Sovyet Rusya ABD'ye kıyasla uygun bir fiyat karşılığında çizimler ve belgeleri de içeren daha kapsamlı bir teknoloji transferine yönelik Hindistan'a teklifte bulunmuştur (Arawamudan ve Arawamudan, 2017, s. 179). Eğer bir ülke kendi kendine yeterli olmadan belirli teknoloji transferini gerçekleştirmek için dış ilişkilerde manevra yapacak

yeterli alana sahip değilse büyük olasılıkla söz konusu ülke kendi kendine yeterli olabilmek seviyesine ulaşana kadar zorluk yaşayacaktır.

Hindistan Uzay Programının kendi kendine yetme ve toplum odaklı olma hedeflerinin yanı sıra uzayın barışçıl kullanımı da önemli ve baskın ilkelerden birisidir. Birçok bilim adamı, Hindistan Uzay Programının toplum merkezli kullanımları amaçlayarak kurulmuş olan dünyadaki tek uzay programı olduğunu kabul etmektedir. Çünkü dünya genelindeki uzay programlarının çoğu savunma ve güvenlik odaklı ortaya çıkmıştır. Bu açıdan bakıldığında, Hindistan Uzay Programı barışçıl bir zemine oturtulmuştur. Buna bağlı olarak bu barışçıl yaklaşım ilkesi günümüzde sürdürülmekte ve esas olarak Hindistan'ın uzay silahlanmasındaki rotasını belirlemektedir. Öte yandan Batı dünyası uzay ve uzay uygulamaları söz konusu olduğunda güvenlik kaygısını ön plana çıkararak kuşkucu yaklaşımlar sergilemektedir (Chandrashekar, 2011, s. 443-444).

Hindistan Uzay Araştırma Organizasyonu (ISRO) bünyesinde çeşitli farklı askerî uygulamalar yürütülmesine ve Hindistan uzay programından askerî uygulama konusunda faydalanabilmesine karşın Hindistan Devleti uzay teknolojisi içindeki askerî kapasiteye yalnızca Çin ve Pakistan'dan dolayı oluşan atmosferden kaynaklanan hassas faktörleri göz önünde bulundurarak yer açmaktadır. Daha önce belirtildiği üzere Hindistan'ın uzay programı askerî amaçlarla değil, barışçıl amaçlarla ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra gelişmekte olan bir ülke olarak kabul edilen Hindistan'ın kıtlık, yoksulluk, hastalıklar, doğal afetler ve eğitimsizlik gibi çeşitli sorun ve zorlukları bulunmaktadır. Dolayısıyla Hindistan Uzay Programı kapsamında toplum merkezli sorunlar, ülke güvenliği kaygısı içeren sorunlardan daha az önemli kabul edilmemektedir. Halihazırda sağlam bir uzay altyapısına sahip olan Hindistan, uzay programı ile bu sorun ve zorlukları aşabilmektedir (Biswas, 2008, s. 313-328).

Uzay programının kurucu babası Vikram Sarabhai'nin, başlangıçta uzay programının temel amacının, "kendi kendine yetme" zeminini göz önünde bulundurarak Hindistan'ın yalnızca "tüm toplum" yararına uzaya ulaşma hedefini vurguladığı belirtilmelidir. Bu açıdan bakıldığında, kurucu babanın belirlemelerine göre Hindistan ekonomisini zorlayabilecek ay, gezegenler ya da insanlı uzay operasyonları ile ilgili olarak gelişmiş ülkelerle rekabet etmek gibi gerçek dışı varsayımlarda bulunmak ve hayal kurmak yerine Hindistan doğrudan toplumun ihtiyaç duyduğu, öncelikle ülke çıkârlarını gözetmeyi benimseme yolunu tercih etmelidir. Bu bağlamda, Hindistan'ın Uzay Programı son döneme kadar Vikram Sarabhai'nin mütevazı ama etkili görüşünü benimsemiş ve takip etmiştir (Sheehan, 2007, s.156).

2002-2007 yılları arasında Hindistan Cumhurbaşkanı olan A.P.J. Abdul Kalam, Hindistan Uzay Programı ve programın kökenini, programa yapılan katkıları özetlediği program kapsamı hakkında önemli bir noktaya değinerek şunları ifade etmiştir:

"Uzay programının faydaları günümüzde tele-eğitim, tele-tıp, e-devlet, meteoroloji, iletişim ve yayıncılık, kaynak değerlendirme ve afet yönetimi yoluyla topluma ulaşmaktadır. Bunlar, stratejik düşünme ve titiz planlama ile gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, Hindistan ay araştırması için bir sondaj aracı göndermeye ve yeniden kullanılabilir fırlatma araçları geliştirmeye hazırlanmaktadır. Bu, uluslararası işbirliği aracılığıyla gezegenlerde insanlı misyonlar gerçekleştirmeye ve madencilğe kadar uzanacaktır. Hindistan'ın uzay programı aracılığıyla geliştirilen liderlik tutumları ve nitelikleri, ülkenin birçok sosyo-ekonomik programında önemli uygulamaların gerçekleşmesini sağlamıştır." (Kasturirangan, 2006, s. 185).

Bu minvalde, yönetici ve bilimsel danışman rolleri ile Hindistan uzay, savunma ve güvenlik hususlarında ilgili projelerde farklı pozisyonlarda yer aldıktan sonra ülkenin cumhurbaşkanlığını da yapmış saygın bir figürün Hindistan Uzay Programı hakkında etraflıca değerlendirme ve öngörülerini konuyu derinleştirme noktasında önem arz etmektedir.

Hindistan Uzay Programının Kuruluş Aşaması Tarihçesi

Hindistan Uzay Programı dahilinde üç isim ön plana çıkmaktadır: Hindistan Uzay Programının kurucu babası olarak kabul edilen Dr. Vikram Sarabhai, Hindistan için dönemin önemli bilim insanlarından Dr. Homi Bhabha ve bağımsız Hindistan'ın ilk Başbakanı olarak desteği önemli olan Pandit Jawaharlal Nehru (Rao, 2013, s.15).

Fotoğraf 1: Dr. Vikram Sarabhai ve Dr. Homi Bhabha Thumba'da.

Sarabhai, M., ISRO Kurucusu Vikram Sarabhai ve Homi Bhabha, 12 Ağustos 2020, Erişim Tarihi 13.11.2020. <https://www.thequint.com/voices/opinion/isro-vikram-sarabhai-birthday-centenary-mallika-sarabhai-tribute#read-more>.

Fotoğraf 2: Hindistan Uzay Programının babası Vikram Sarabhai, 1962'de Hindistan Ulusal Uzay Araştırmaları Komitesi (INCOSPAR) hakkında Jawaharlal Nehru'ya bilgi vermekte.

The Week, Congress lauds ISRO for Chandrayaan-2 project, Erişim Tarihi 28.07.2019, <https://www.theweek.in/news/india/2019/07/22/congress-lauds-isro-for-chandrayaan-2-praises-rolesnehru-manmohan.html>

Hindistan Uzay Programı, 1950'lerde atom enerjisi departmanının bir parçası olarak faaliyete geçmiştir. Atom Enerjisi Komisyonu başkanlığı görevini ise Homi Bhabha yürütmüştür. Homi Bhabha, atom enerjisinin bir enerji ve gelişme kaynağı olacağını; bu nedenle uzayın gelecekte sosyo-ekonomik ilerlemeye yeni bir yön katacağını öngörmüştür. Bu bakış açısı dahilinde Homi Bhabha, Hindistan'daki uzay uygulamasının tüm yönleriyle ilgilenmiş olan Vikram Sarabhai'nin önderliğinde Ağustos 1962'de Hindistan Ulusal Uzay Araştırmaları Komitesi'nin (INCOSPAR) kurulmasını sağlamıştır (Choudhury, 1998, s. 212-213). Bunun için Vikram Sarabhai Başbakan Gandhi ile görüşmüştür ve *“Uzayın eğitim gibi amaçlar için kullanılıp kullanılmayacağını test etmek istiyoruz.”* diyerek uzay teknolojisi alanında çalışmalar ve faaliyetler yürütmek istediğini ifade etmiştir. Başbakan'ın *“Fakat roketleriniz nerede ve bunu nasıl test edebilirsiniz?”* gibi sorularına Vikram Sarabhai, *“Arkadaşlarımız var; ABD'de, her yerde bilim adamı arkadaşlarımız var. Neler yapabiliriz, bir bakalım.”* diye cevap vermiştir (Pal, 2015, s.32).

Hindistan Ulusal Uzay Araştırmaları Komitesi (INCOSPAR), Hindistan Ulusal Bilim Akademisi (INSA) bünyesinde yer alan kuruluşlardan biriydi. Bu kuruluş, temel olarak uzayda keşifler gerçekleştirmiştir ve bu amaçla Hindistan Ulusal Uzay Araştırmaları Komitesi'ne (INCOSPAR) uluslararası ortaklıklar gerçekleştirme ve ulusal çıkarlarla tutarlı olduğu düşünülen faaliyetleri destekleme sorumluluğu verilmiştir (Harvey, 2011, s. 144).

Hindistan'ın uzay programı iki aşamaya ayrılabilir: Temel teknolojiyi edinmeye ve düşük kapasiteli teknolojilerle denemeler yapmaya odaklanılan yirmi yıllık ilk aşama ve yüksek kapasiteli sistemlerin modellenmesi ve uçuş testine odaklanılan on yıllık ikinci aşama (Mistry, 1998, s. 151-174).

Hindistan Uzay Programının ilk aşaması 1960'larda, yönetim çerçevesinin oluşturulması ve temel roketlerin işleyişinde deneyim kazanmaya çalışmakla başlamıştır. Hindistan'ın uzay programının ilk aşaması kapsamında Hintli bilim adamları, fırlatma aracı üretimi ve uydu operasyonlarında kendilerine fayda sağlayacak uzmanlık kazanmalarını sağlayan düşük kapasite ve deneysel programlarla özel olarak alakadar olmuşlardır (Mistry, 1998, s.152). 1963 yılında Hindistan'ın Thumba şehrinde ülkenin ilk roket fırlatma tesisi olan Thumba Ekvator Roket Fırlatma İstasyonu'nun (TERLS) kurulmasıyla “uzay” ile ilgili önemli bir adım atılmıştır (Choudhury, 1998, s.212-213). Bu tarihten itibaren Hindistan'daki bilim adamları roketlerin fırlatılmasına aşinalık kazanmışlardır. 1963-1975 yılları arasında İngiliz sondajlı 300'den fazla Sovyet, Fransız ve Amerikan roketi Hindistan'ın güney Thumba Menzili'nden fırlatılmıştır (Mistry, 1998, s. 152).

Hindistan Ulusal Uzay Araştırmaları Komitesi (INCOSPAR), 1969 yılında etkin çalışmaların gerekliliklerine işlevsel olarak cevap vermek ve Ulusal Ajans olarak bağımsız bir şekilde uzay teknolojisi ve sistemleri geliştirme sorumluluğunu almak üzere yeniden dizayn edilmiştir. Bu nedenle Hindistan Ulusal Uzay Araştırmaları Komitesi (INCOSPAR), Hindistan Uzay Araştırma Organizasyonu (ISRO) kurumuna dönüştürülmüştür. Daha sonra Haziran 1972’de Uzay Dairesi ve Uzay Komisyonu kurulmuştur. Bu durum, Hindistan Uzay Programının resmi başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Choudhury, 1998, s.212-213). Sonuç olarak, bu dönem boyunca Hindistan Uzay Araştırma Organizasyonu (ISRO), yurt içinde geliştirilen ancak yabancı devletlerin ve bir iletişim uydusunun (APPLE Uydusu) yardımıyla “Bhaskara” dünya gözlem uydusunu imal etmiştir. Ayrıca Hindistan Uzay Araştırma Organizasyonu (ISRO), 1979’dan 1983’e kadar ‘SLV-3 uydu fırlatma aracı’ testlerini dört kez gerçekleştirmiştir (Mistry, 1998, s. 153). İlk deneysel jeostatik haberleşme uydusu Ariane Yolcu Yüklü Deneyi (APPLE), 1981 yılında Hindistan Devleti tarafından faaliyete geçirilmiştir. Ariane Yolcu Yüklü Deneyi (APPLE) için Fransız Uzay Örgütü fırlatma aracı sağlamıştır. Öte yandan, uydu yerli imkânlarla inşa edilmiştir. Telekomünikasyon ve hava durumu izleme hizmetlerinin önünü açan ise bu uydu olmuştur. Bu sayede Hindistan tasarım, geliştirme ve operasyon deneyimleri kazanmıştır. Bu başarı 1983 yılında Hindistan Ulusal Uydu Sistemi’nin (INSAT) kurulmasını sağlamıştır. Hindistan Ulusal Uydu Sistemi (INSAT), ulusun gereksinimleri için operasyonel sistemlerin yürütülmesine yönelik ilk adım olarak düşünülebilir (Basu ve Khan, 2018, s. 62-64).

Uzay programının ikinci aşamasında Hindistan, göreve özgü sistemlere ve kapasite konularına daha fazla odaklanmıştır. 1980’lerin ortalarında başlayan ikinci aşamada telekomünikasyon ve meteoroloji için Hindistan Ulusal Uydusu (INSAT) yapımı planlanmış, Polar Uydu Fırlatma Aracı (PSLV) ve ardından Jeosenkron Uydu Fırlatma Aracının (GSLV) yapımına ağırlık verilmiştir. Ayrıca bu aşamada Hindistan Uzaktan Algılama Sistemi Uydusu (IRS) tasarlanmıştır (Mistry, 1998, s. 153). Bununla beraber daha önce belirtildiği üzere Hindistan Uzay Programının ilk 30 senesi iki temel aşamadan oluşmaktadır. Bu çalışmanın muhtevasını Hindistan Uzay Programının kuruluş aşaması olarak adlandırabileceğimiz ilk aşaması oluşturmaktadır, bundan dolayı çalışmamızın kapsam ve sınırlılıkları gözetilerek programın ikinci aşamasına dair genel bilgi verilmiştir.

SONUÇ

Hint toplumunun uzaya olan ilgisi Antik Çağlara’a dayanmaktadır. Bu bağlamda Hint antik ve dini metinlerinde yer alan “Vimana” adlı bugün kullanılan modern uzay gemisini akıllara getiren türden araçlar, güdümlü füzeleri andıran oklar vb. unsurlar dikkat çekicidir. Kısıtlı bütçeyle gerçekleştirilen büyük projelerin arkasında, Hint toplumunun matematik ve mühendislik alanlarına olan yatkınlığı dışında halihazırda var olan kültürel altyapı ve hayal gücünün tesiri de gözlenmektedir. Ayrıca Hindistan, uzay teknolojisinin tamamlayıcı unsurlarından olan roket bilimi ve sanayisine de aşinadır. Hindistan’ın ilk roket deneyimleri 18. yüzyıla kadar tarihlenebilir. Etkililiği ve isabetliliği müspet olmamasına rağmen Pollilur (1780), Seringapatam (1792) ve Srirangapattana (1799) savaşlarında Hindistan’daki Tipu Sultan tarafından İngiliz Ordusuna karşı ilkel roketler kullanılmıştır.

Bilim insanlarının değerlendirmeleri ışığında Dr. Vikram Sarabhai, Hint Uzay Programının kurucu babası olarak kabul edilmektedir. Uygulayıcı ve sürecin doğrudan bir parçası olan Dr. Homi Bhabha ve o yıllarda genç bir devlet olan Hindistan’a vizyoner politikaları ile yön veren bağımsız Hindistan’ın ilk başbakanı Pandit Jawaharlal Nehru, Hindistan Uzay Programı bağlamında önde gelen isimlerdendir. 1950’lerde, Hindistan Uzay Programı, Atom Enerjisi Kurumu’nun bir parçası olarak başlatılmıştır. Elde edilen bilgilere göre, Hindistan Uzay Programının gelişimi iki aşamadan oluşmaktadır. Bu programın ilk aşaması 1960’larda başlamış, bu dönemde yönetsel çerçeve ve ilkel roketlerle uzmanlık edinme için gayret gösterilmiştir. Programın bu ilk aşamasının hedefi, Hintli bilim adamlarının fırlatma aracı üretimi ve uydu operasyonlarında değerli deneyimler kazanmalarını sağlayan düşük kapasiteli

ve deneysel projelere odaklanmak olmuştur. Hindistan'ın ilk roket fırlatma tesisi Thumba Ekvator Roket Fırlatma İstasyonu (TERLS), 1963'te Thumba'da kurulmuştur. Hindistan Uzay Programı'nın uygulayıcı, işletici eli olarak nitelendirilebilecek olan Hindistan Ulusal Uzay Araştırmaları Komitesi (INCOSPAR), 1969 yılında uzay uygulamaları ve sistemlerinin ulusal bir kuruluş olarak bağımsız biçimde yürütülmesi sorumluluğunu kabul etmek üzere yeniden tesis edilmiştir ve Hindistan Ulusal Uzay Araştırmaları Komitesi (INCOSPAR), Hindistan Uzay Araştırma Organizasyonu (ISRO) olarak yeniden adlandırılmıştır. Bunu takiben, Haziran 1972'de Hindistan'ın uzay programının resmi başlangıcı olarak kabul edilebilecek Uzay Departmanı ve Uzay Komisyonu kurulmuştur. 1979'dan 1983'e kadar ISRO, yurt içinde ancak uluslararası yardımla üretilen 'Bhaskara' gözlem uydusunu üretmiştir. Hindistan Uzay Araştırma Organizasyonu (ISRO) ayrıca 1979 ve 1983 yılları arasında dört adet SLV-3 uydu fırlatma aracı deneyi gerçekleştirmiştir. 1983 yılında, bu başarı sayesinde Hindistan Ulusal Uydu Sistemi (INSAT) geliştirilmiştir. Hindistan Ulusal Uydu Sistemi (INSAT), ulusun ihtiyaçlarını karşılamak üzere işletme süreçlerinin uygulanmasına yönelik ilk adım olarak görülmektedir.

Hindistan Uzay Programı kurumsal olarak hayata geçirildikten sonra ortaya konan politika ve ilkelerin isabetliliği; sonraki yıllarda başarılı şekilde tamamlanan projeler, uluslararası arenada kazanılan prestij ve elde edilen uzay teknolojisi kapasitesi ele alındığında uzay alanında söz sahibi olmayı ve bu alanda gelişimi hedefleyen ülkeler açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bu politika ve ilkeler arasında özellikle iki unsur göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki "kendi kendine yeterlilik" ya da son dönemde ülkemizde de sıkça vurgusu yapılan yerli ve millî olma halidir. Buna göre özellikle Birleşik Krallık hegemonyası altında ekonomik olarak sömürülen ve buna bağlı olarak sanayi devriminin gelişmiş devletlere getirdiği kalkınma ve refahtan istifade edemeyen Hindistan Devleti, idari yönden bağımsızlığını kazandıktan sonra Jawaharlal Nehru önderliğinde ekonomik alandaki bağımsızlığını da edinmek üzere politikalar geliştirmiştir. Dolayısıyla bu politikaların ulusal uzay programına doğrudan tesiri, elde edilen bilgiler dahilinde tespit edilmiştir.

Bağlantısızlar Hareketi'nin öncülerinden olan Hindistan, Soğuk Savaş Dönemi'nde yaygın olarak bir kutbun etkisi altına giren, tercih yapan ya da tercih yapmaya zorlanan ülkelerden biri olmamıştır. "Kuruluş aşaması" olarak ele aldığımız Hindistan Uzay Programının ilk yirmi yılını oluşturan bu ilk evrede uzay alanında yabancı ülkelerle yapılan işbirlikleri ve teknoloji transferleri ele alındığında yine Bağlantısızlar Hareketi'ni ortaya çıkaran bu temel politika ve ilkeler başat rol oynamaktadır. Bu çalışmada "kuruluş aşaması" olarak ele alınan ve bir ulusal uzay programı açısından kritik bir evre olan başlangıç döneminde teknoloji transferi, uzay teknolojisine sahip olmayan her bir ülke için zaruridir. Aksi halde fazladan bütçe ve zaman gerekliliği kaçınılmazdır. Bu minvalde Hindistan'ın kuruluş aşaması içinde hem Sovyetler Birliği hem ABD ile yaptığı işbirlikleri, ülkenin uzay programının hızlı kalkınması açısından önemlidir. Zaman zaman iki süper gücün rekabetini de bu politikalar sayesinde özellikle teknoloji transferi süreçlerinde ekonomik anlamda avantaja çevirdiği çalışma kapsamında sunulan bilgilerden anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada daha önce ulusal uzay programının oluşumu çerçevesinde izlenen politika ve ilkelerin içinde göze çarpan iki unsurdan söz edilmiştir. Bunlardan ilki "kendine yeterlilik-yerli ve millî olma" hedefidir. İkinci mühim unsur "toplum merkezci" bir anlayış, yaklaşımdır. Hindistan Devleti bağımsızlığını kazandıktan sonra Jawaharlal Nehru yeni bir ulus devlet yaratma sürecinde toplum merkezci bir anlayışı ön plana çıkarmıştır. Bu toplum merkezci anlayış, ulusal uzay programı inşaatı için ortaya konan politika ve ilkelerle uyumludur. Öncelikle, güvenlik- savunma- silahlanma eksenli olarak ortaya çıkan ulusal uzay programları ile kıyaslandığında Hindistan Uzay Programı'nın toplum merkezci ve barışçıl amaç ve bakış açısıyla şekillendirilmesi kendi açısından özgün bir nitelik taşımaktadır. Kurucu baba olarak tabir edilen Vikram Sarabhai'nin uydular yardımıyla casusluk ya da silahlanma faaliyetleri için uydu üreten ve kullanan devletlerin aksine ülkedeki eğitimsizlikle mücadele etme arzusu ve

hedefi “toplum merkezci” bakış açısına güzel bir örnek teşkil etmektedir. Ek olarak Hindistan’ın uzay teknolojisi ve uydular aracılığı ile tarım arazileri ve okyanus üzerinde gözlem sistemleri kurması, yine uydular aracılığıyla geliştirilen bu gözlem sistemi ile afet yönetimi, ormancılık ve balıkçılık faaliyetlerine katkı sağlaması toplum merkezci yaklaşımın birer tezahürü olarak değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Arawamudan, R., Arawamudan, G. (2017). *ISRO: A Personal History*. India: Haper Collins Publishers.
- Basu, B., Khan, H. J. (2018). *Marching Ahead with Science*. Orissa: National Book Trust.
- Biswas, B. B. (2008). Strategic Utility of Indian Satellites. *The Indian Journal of Political Science*, 69(2): 313-328.
- Blamont, J. (2015). Starting the Indian Space Programme. M. Rao (Ed.) in, *From Fishing Hamlet to Red Planet India's Space Journey*. Harper Collins Publishers.
- Chandrashekar, S. (2011). India and the Peaceful Uses of Outer Space. *India Review*, 10(4): 440-52. <https://doi.org/10.1080/14736489.2011.624034>.
- Choudhury, U. (1998). Twenty-five years of Indian Space Program. *Economic and Political Weekly*, 33(5): 212-213.
- Harvey, B., Smid, H., Pirard, T. (2011). *Emerging Space Powers: The New Space Programs of Asia, the Middle East and South-America*. Springer Praxis Books in Space Exploration. Praxis Publishing.
- Indian National Science Academy. (1984). Space Research in India Jan. 1982- Dec. 1983, Report prepared by Indian National Committee for Space Research, presented at XXV COSPAR Meeting, Graz, Austria.
- Kalam, A. (2008). “Future of the Space Exploration and Human Development”, The Pardee Papers, No.1.
- Kasturirangan, K. (2006). The First Ten KR Narayanan Orations: Essays by Eminent Persons on the Rapidly Transforming Indian Economy. R. Jha (Ed.), *India's Space Enterprise-A Case Study in Strategic Thinking and Planning* içinde, Anu Press.
- Moorthi, D. (2004). “What ‘Space Security’ Means to an Emerging Space Power.” *Astropolitics*, 2(2), 261-269. <https://doi.org/10.1080/14777620490489516>.
- Pal, Y. (2015). From Fishing Hamlet to Red Planet India's Space Journey. M. Rao (Ed.) in, *The Romance of the Indian Space Programme* içinde, Harper Collins Publishers.
- Nagappa, R. (2014). *Evolution of Solid Propellant Rockets in India*. New Delhi: Defence Research and Development Organization.
- Rao, U. R. (2013). *India's Rise as A Space Power*. India: Cambridge University Press.
- Sarabhai, M., ISRO Hero Vikram Sarabhai, 12 Ağustos 2020, Erişim Tarihi 13 Kasım 2020 <https://www.thequint.com/voices/opinion/isro-vikram-sarabhai-birthday-centenary-mallika-sarabhai-tribute#read-more>.
- Sheehan, M. (2007). *The International Politics of Space*. New York: Routledge.

Murthi, S., Sathyanarayan, M.N. (2015). From Fishing Hamlet to Red Planet India's Space Journey. M. Rao (Ed.), *Space and Industry Interface* içinde, Harper Collins Publishers.

The Week, Congress lauds ISRO for Chandrayaan-2 project, Erişim Tarihi 28 Temmuz 2019. <https://www.theweek.in/news/india/2019/07/22/congress-lauds-isro-for-chandrayaan-2-praises-roles-nehru-manmohan.html>.

Türkmen, İ. (2017). 1950'li Yıllarda Türk Dış Politikası. (Ed., Serkan Kekevi, Yunus Emre Tekinsoy, İsmet Türkmen) içinde, *Türk Dış Politikası (1830-1989)*, (s. 243, ss. 519-585). Ankara: Berikan Yayınevi.

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 6 Issue 1, March 2022

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 17.01.2022

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 03.03.2022

DOI: 10.30692/sisad.1057864

**İŞ-AİLE ZENGİNLEŞMESİNİN YAŞAM TATMİNİ, KARIYER TATMİNİ VE
İŞ YÜKÜ FAZLALIĞI ALGISINA ETKİSİ: ISPARTA İLİ BANKA
ÇALIŞANLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

*The Effect of Work-Family Enrichment on Life Satisfaction, Career Satisfaction And
Workload Excess Perception: A Research on the Banking Sector of Isparta Province*

Betül OKUDUR SABUNCU

ÖĞr. Gör.

Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi

Uzaktan Eğitim Meslek Yüksekokulu, Çağrı Merkezi Hizmetleri Bölümü

ORCID ID: 0000-0002-4579-1120

betulsabuncu@isparta.edu.tr

Gaye ATİLLA

DoÇ. Dr.

Süleyman Demirel Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü

ORCID ID: 0000-0003-1421-917X

gayeatilla@sdu.edu.tr

Atıf/Citation: Betül Okudur Sabuncu & Gaye Atilla (2022), "İŞ-Aile Zenginleşmesinin Yaşam Tatmini, Kariyer Tatmini ve İş Yüğü Fazlalığı Algısına Etkisi: Isparta İli Banka Çalışanları Üzerine Bir Araştırma", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.1 Mart 2022, s.63-84.

Öz: Bu çalışma iş-aile zenginleşmesinin, yaşam tatmini, kariyer tatmini ve iş yüğü fazlalığı algısına etkisini ölçmeyi hedeflemektedir. Araştırma Isparta il merkezindeki banka çalışanlarının tamamını kapsamaktadır. Araştırmada anket tekniği kullanılmış, Süleyman Demirel Üniversitesi etik kurulundan 18.01.2022-21 tarih ve sayılı izin alındıktan sonra veriler kolayda örnekleme yoluyla elde edilmiştir. Çalışmaya 200 banka çalışanı katılmıştır.

Araştırmada regresyon ve korelasyon analizi ve bağımlı değişkenin demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğini ölçmek üzere t testi uygulanmıştır. Toplanan verilerin analizinde SPSS 22.0 programından yararlanılmıştır. Araştırma sonucunda, iş-aile zenginleşmesinin; kariyer ve yaşam tatmini ile pozitif, iş yüğü fazlalığı ile negatif yönde ilişkili olduğu görülmüştür. Regresyon analizine göre, işten aileye zenginleşmenin kariyer tatmini, yaşam tatmini ve iş yüğü fazlalığı algısını etkilediği, aileden işe zenginleşmenin de kariyer tatmini, yaşam tatmini

ve iş yükü fazlalığı algısını etkilediği görülmüştür. Ayrıca iş-aile zenginleşmesinin, banka personelinin eşinin çalışma durumuna, çalıştığı kurumun türüne, yapısına ve çalıştığı birime göre farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İş-Aile Zenginleşmesi, Yaşam Tatmini, Kariyer Tatmini, İş Yükü Fazlalığı.

Abstract: This study aims to measure the effect of work-family enrichment on life satisfaction, career satisfaction and the perception of overwork. The research covers all bank employees in the city center of Isparta. Questionnaire method was used in the research, and the data were obtained by easy sampling. 200 bank employees participated in the study. In research Carlson et al. (2006), the work-family enrichment scale developed by Kaçmar et al. (2014) was used in the short form created. In order to measure life satisfaction, Diener et al. (1985), for career satisfaction, Greenhaus et al. (1990) and the workload excess scale developed by Imosili (1985) was used to measure the workload excess. In addition, some demographic questions such as gender, marital status, number of children and type of institution were included.

In the study, regression analysis, correlation analysis and t test were used to measure whether the dependent variable differs according to demographic characteristics. SPSS 22.0 program was used in the analysis of the collected data. As a result of the research; According to the correlation analysis, work-family enrichment; It has been revealed that there is a positive relationship with career and life satisfaction and a negative relationship with excess workload. According to the regression analysis, it was concluded that enrichment from work to family affects career satisfaction, life satisfaction and perception of excess workload, while enrichment from family to work affects bank employees' career and life satisfaction and perception of workload excess. Also, it was concluded that the work-family enrichment may differ according to the working status of the spouse of the bank staff, the type of institution, the structure and the unit they work in.

Keywords: Work- family Enrichment, Life Satisfaction, Career Satisfaction, Workload Excess.

GİRİŞ

Kadınların iş yaşamına dahil olması ile birlikte yaşanan değişim, özellikle son yıllarda literatürde oldukça geniş yer tutmaktadır. Aile yaşamında oluşan, eşlerin rol değişimleri, aşırı rol yüklenmeleri, rol belirsizlikleri gibi negatif durumların bir sonucu olarak bireylerin yaşadıkları bu süreci ortaya koymak adına literatürde çatışma kaynaklı çalışmalara sıklıkla rastlanmaktadır. Öte yandan, birçok sosyolog tarafından bireylerin rol gereklerini yerine getirememesinin çatışmaya yol açabileceği düşüncesinin yanı sıra, çoklu rol üstlenmenin farklı kazanımlar sağlayabileceği de öne sürülmektedir (Marks, 1977, s.921). Son zamanlarda araştırmacılar tarafından iş-aile etkileşiminin pozitif yayılma, kolaylaştırma, iyileştirme, zenginleştirme gibi pozitif yönlerinin de araştırmalara konu olabileceği dile getirilmiştir (McNall, 2009, s.62). Toplumumuzda artık bir kültür haline gelen çift ebeveynin iş yaşamında var olmasının pozitif yanlarından da çalışmalarda söz edilmeye başlanmıştır. Bu araştırmalarda, çalışanların işlerinde ve ailelerinde üstlendikleri rollerin iş ve yaşam kalitesini nasıl etkilediği üzerinde durulmaktadır. Bu çerçevede ele alınan konulardan birisi de iş-aile zenginleşmesi kavramı olmaktadır. İş-aile zenginleşmesi, bireyin sahip olduğu rolden elde ettiği tecrübe ile diğer rollerine ait yaşam kalitesini artırması şeklinde tanımlanmakta (Greenhouse ve Powell, 2006) ve bu kapsamda, iş ile aile hayatı arasında pozitif ve çift yönlü bir etkileşimden söz etmektedir. Buna göre, iş yaşamında elde edilen kazanımlar aileyi, ailede elde edilen kazanımlar iş yaşamını etkilemektedir.

Son zamanlarda, iş-aile zenginleşmesinin iş yaşamına dahil edildiği görülmektedir. Buradaki amaç, insan kaynağının geliştirilmesinin ve güçlendirilmesinin sağlanmasıdır (Siu vd., 2010, s.470). Bu kapsamda, iş-aile zenginleşmesinin etkilerini ölçmeye yönelik, yoğun iş ortamı ve aşırı iş yükü ile bilinen banka çalışanları bu araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır. Bu örneklemin seçilme nedeni banka çalışanlarının, esnek çalışma saatleri, bireysel hedefe ulaşma ve işten atılma kaygısı, fazla iş yükü ile özellikle stres düzeyinin çok yüksek olması onlara bunlarla başa çıkmayı öğretirken, başta stres yönetimi olmak üzere birçok yetenek ve yetkinlik kazandırmaktadır. Bununla birlikte; kriz yönetimi, etkili iletişim becerisi, iş ve zaman yönetimi, takım çalışması, insanlara karşı sabırlı ve hoşgörülü olma, yoğun teknoloji kullanımı nedeniyle yeniliklerden haberdar olma gibi zenginlikler katmaktadır. Bu kazanımlar bireylerin aile

yaşamlarına yansıtılabilecektir. Kişiler aile yaşamında karşılaştıkları zorlukların, krizlerin üstesinden bu kazanımlarla daha kolay gelebilmektedir. Benzer şekilde, bireyin ailesinden aldığı güven, bağlılık, dayanışma, sevgi, aidiyet, özellikle çocuk sahibi olan bireylerin aldığı yoğun sorumluluk, birlik, beraberlik duygusu gibi elde edilmiş olan birçok kazanım sayesinde iş hayatında karşılaşılabileceği negatif durumlarda daha dayanıklı olmayı ve bu zenginliği iş yaşamına yansıtmayı sağlamaktadır.

Kavramsal Çerçeve

İş-Aile Zenginleşmesi

İş-aile zenginleşmesi kavramı, 2000'li yıllardan sonra “pozitif örgütsel davranış” eğilimi çerçevesinde, Greenhouse ve Powell (2006) tarafından ilk kez kuramsal bir boyutta ele alınmıştır. Sieber (1974) tarafından ortaya çıkarılan Rol Birikim Kuramına dayandırılarak geliştirilen iş-aile zenginleşmesi kavramı, “*bir bireyin sahip olduğu rolden elde ettiği tecrübenin, başka bir role ait yaşam kalitesini artırması*” şeklinde tanımlanmıştır (Greenhouse ve Powell, 2006, s.74). Rol Birikim Teorisine göre, kişilerin hayatı boyunca üstlenmiş olduğu roller ile elde ettiği kazanımlar, başarılar, ödüller, saygınlık gibi çeşitli özelliklerin, elde edeceği yeni rolleri etkileyebileceği, hatta kişinin rol çokluğu arttıkça, iş ve aile alanlarında sahip olduğu her rolün birbirini pozitif yönde etkilediği ifade edilmektedir (Çalışkan ve Arıkan, 2015, s.123). Bu bağlamda iş-aile zenginleşmesi iki boyutlu bir kavramdır işten aileye ve aileden işe doğru elde edilen kazanımların birbirine etkisini temel almaktadır.

İş-aile zenginleşmesi, bireylerin iş-aile etkileşimleri sayesinde kazanmış oldukları tüm maddi ve manevi kaynakların, yeteneklerin ve birikimlerin, bu iki alanı (iş-aile, aile-iş) karşılıklı olarak olumlu yönde etkilemesi şeklinde ifade edilmektedir. Bu bağlamda bireyin aile yaşamındaki edindiği tecrübe ve beceriler iş yaşamındaki etkinliği, başarıyı ve verimliliği artırmakta benzer şekilde, bireyin aile alanında edindiği beceri ve tecrübeler, iş yaşamının başarısını ve verimliliğini artırmaktadır (Greenhouse ve Powell, 2006, s.73).

İş-aile zenginleşmesi, işten aileye ve aileden işe zenginleşme olmak üzere iki boyutta değerlendirilmektedir. İşten aileye zenginleşme, bireysel iş deneyiminin ve elde edilen maddi / ahlaki kaynakların aile hayatına pozitif etkisiyle elde edilir ve aileden iş hayatına zenginleşme, bireyin aile hayatından elde etmiş olduğu mutluluk, huzur, sorumluluk sahibi olma gibi özellikleri çalışma hayatına yansıtması yoluyla gerçekleşir (Carlson vd., 2006, s.143). Bu çerçevede, Greenhaus ve Powell (2006), iş-aile zenginleşmesi için hazırladıkları modelde, bireylerin yaşamlarındaki zenginleşme sürecini belirleyen farklı faktörlerin olabileceğini ifade etmişlerdir. Bu faktörler beş gruba ayrılırlar: beceri ve perspektif, psikolojik ve fiziksel faktörler, sosyal sermaye faktörleri, esneklik ve maddi faktörlerdir (McNall vd., 2010, s.383). Bu faktörlerden bir veya daha fazlası bir role uygun olarak ortaya çıkarsa, başka bir rolün olumlu gelişimine katkıda bulunarak bir kaynak haline geldiği ileri sürülmektedir (Carlson vd., 2006, s.132). Nitekim; iş-aile etkileşiminin bu pozitif kazanımların, işten aileye ve aileden işe pozitif yayılma sayesinde olduğunu yapılan araştırmalar desteklemektedir (Kirchmeyer, 1992b; Stephens vd., 1997; Grzywacz ve Marks, 2000a; Sumer ve Knight, 2001; Hammer vd., 2002; Hanson vd., 2003; Carlson vd., 2004; Wayne vd., 2004; Aryee vd., 2005; Srivastava, 2009; Carlson vd., 2011).

İş-aile zenginleşmesinin, bireyler üzerinde iş tatmini, örgüte bağlılık, girişkenlik ve aileden memnun olma gibi birçok pozitif etkisi bulunmaktadır (Masuda vd., 2012, s.198). Girişken ve hevesli çalışanlar, emeklerini anlamlı ve değerli gördükleri için bunu aile hayatına aktardıklarında olumlu bir ortam yarattıkları görülebilmektedir ya da verimli bir iş gününden sonra kendilerini daha olumlu ve daha iyi hissettikleri için aile hayatlarında şefkatli, olumlu, hoşgörülü davranabilmektedirler (Marais, 2014, s.4).

İş-aile zenginleşmesi kavramı ile ilgili literatür taraması yapılmış, bu kavramın diğer hangi değişkenlerle ilişkilendirildiği ve ne gibi sonuçlar elde edildiği incelenmiştir. Bu bağlamda Türkçe literatürde iş-aile zenginleşmesinin; hizmetkar liderlik (Çalışkan ve Atan, 2013), psikolojik yılmazlık, mükemmeliyetçilik ve yaşam tatmini (Arıkan, 2015), iş tutkusu ve duygusal emek (Bektaş ve Çetin, 2020), mesleki canlılık (Korkmaz, 2021), sosyal destek ve yaşam tatmini (Avcı ve Günay, 2021) ile çalışıldığı görülmektedir.

Yurt dışında yapılan çalışmalar incelendiğinde iş-aile zenginleşmesinin; performans (Carlson vd., 2011), çalışma desteği, iyimserlik, aşırı iş yükü (Aryee vd., 2005), duygusal destek ve iletişim becerileri (Srivastava, 2009), iş ve yaşam tatmini (Yasir vd., 2019; Rhee ve Zheng, 2019), kişilik ve iş-aile desteği (Wayne vd., 2006), rol kaynakları ve işe bağlılık (Siu vd., 2010), iş-aile tatmini çıktıları (Jaga ve Bagraim, 2011), iş-aile çatışması (Gareis vd., 2009), öz-yeterlik (Chan vd., 2016) ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Son yıllarda sıklıkla görülen iş-aile zenginleşmesi ile ilgili yapılan çalışmaların odak noktasının, insan kaynağının geliştirilmesi ve güçlenmesinde yol gösterici olabileceği ifade edilmektedir (Siu vd., 2010, s.470).

Yaşam Tatmini

Yaşam tatmini, bireyin yaşamının olumlu ya da olumsuz bazı yönlerinin kısa bir değerlendirmesini (Heller vd., 2002, s.3) ve genel olarak, yaşamdan memnun olma derecesini ifade eder (Keser, 2005, s.55). Yaşam tatmini, kişilerin işleri dışındaki yaşamları hakkında duygusal tepkilerini ve hayata karşı bakış açılarını gösteren genel bir tutumdur (Özdevecioğlu, 2003, s.697). Bu nedenle yaşam tatmininin yargısal kalitesi önemlidir (Diener, 1985, s.71).

Yaşam tatmini ile iyi oluş kavramı genellikle birbirleriyle karıştırılan kavramlardır (Keser, 2003, s.122). Oysa, yaşam tatmini, öznel iyi oluş kavramının bir alt boyutu olarak ele alınmaktadır. Öznel iyi oluş kavramı, daha genel bir çerçevede yaşam tatminini de içine alır (Şad, 2017, s.63) ve olumlu duygulanım, olumsuz duygulanım ile yaşam tatmini halinde üç alt boyuttan oluşmaktadır (Diener, 1984, s.543). Olumlu ve olumsuz duygulanım, öznel iyi oluş kavramının duygusal boyutunu oluştururken, yaşam tatmini ise, daha çok bilişsel boyutunu oluşturmaktadır (Diener vd., 1985, s.265).

Yaşam tatmini ile ilgili araştırma yaparken tatmin ifadesinin bireyler için neyi ifade ettiğini bilmek, alınan cevapların anlamlılığı açısından değerli olacaktır. Tatmin, en genel ifade ile beklentiler ile kişilerin sahip oldukları arasındaki farktır, bu fark az ise tatmin yüksek olacaktır (Kovacs, 2007, s.29). Dolayısıyla bireylerin yaşamlarından tatmin olup olmadıkları değerlendirilirken, yaşamdan ne bekledikleri ile ilgili de bilgi alınmalıdır. Fakat bu hem karmaşık hem de öznel bir kavramdır bu yüzden yaşam tatminini genellemek oldukça zordur. Yaşam tatmini kavramı, “*bireylerin mutluluğunun ve esenliğinin öznel ve açık bir ifadesidir*” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanım öznel çünkü yapılan araştırmalarda insanlara tüm yaşamlarından memnun olup olmadıkları sorulur bu tanım açıktır, çünkü önceden araştırmacılar tarafından sosyal mutluluk ve huzurun bileşenlerinin tanımı yapılmamaktadır ve araştırmaya katılan her bireyin yaşamından memnun olup olmadığı kendi algılamalarına göre değerlendirilmektedir (Donovan ve Helpert, 2002, s.7).

Yaşam tatmini, kişinin kendi hayat kalitesine göre, hayatı algılama şekli ile kendisinin seçmiş olduğu kriterler üzerinden bir yargıya varmasıdır (Wright ve Perrone, 2010, s.798). Yaşam tatmini, bireylerin yaşamı algılamalarına göre genel olarak üç kategoride sınıflandırılmıştır; Birincisi; erdem, değerlilik, iyi oluş gibi dış kriterler bazında tanımlanmıştır. İkincisi; kişilerin yaşamlarını pozitif değerlendirmelerine sebep olan seçenekler üzerine temellenerek, bireylerin yaşamlarına ait yargılarını hangi nedenlerin etkilediği incelenmiştir. Üçüncüsü; günlük yaşamın seyri ele alınarak bireyin gün içerisinde karşılaştığı durumlar karşısında pozitif duygularının negatif duygularından baskın olup olmamasına ilişkin değerlendirmeye alınmıştır (Özer ve Karabulut, 2003, s.73).

Bireylerin yaşam tatminini etkileyen dört faktör bulunmaktadır. İlk kategoride, işle ilgili faktörler yer almaktadır. Bu kategoride kişinin yaptığı işin gereklilikleri, görev tanımı, iş yükü, aldığı maaş, organizasyondaki rolü, terfi fırsatları, işbaşı eğitimi gibi faktörler bulunmaktadır (Dockery, 2003, s.78). İkinci kategori kişisel faktörlerdir. Cinsiyet, yaş, eğitim durumu, kişilik özellikleri, beklentiler, bireyin olumsuz ya da olumlu duygusallık durumu gibi faktörler bu kategoride değerlendirilir. Üçüncü kategori, çevresel faktörlerdir. Bu kategoride, bir kişi alternatif iş bulma şansına sahiptir. Dördüncü ve son kategori de sosyal faktörlerdir. Bu kategoride aile ve aile çevresi ile ilişkiler, sosyal ağlar, kişinin üyesi olduğu sosyal organizasyonlar bulunmaktadır (Özdevecioğlu ve Aktaş, 2007, s.8).

Yaşam tatmini ile bireylerin hayatları boyunca geçirdiği gelişim süreci gözlenebilmektedir. Bu şekilde ulaşılabilen bilgiler ışığında bireylerin yaşam kalitelerinin ve sosyal gelişmelerinin takip edilmesi, ilgili sonuçların değerlendirilerek farklı politikalarla kaliteli bir yaşam için gerekli şartların oluşturulması gerekmektedir (Saris vd., 1996, s.7). Bununla birlikte, işin yaşamımızın bir parçası olması nedeniyle, yaşam tatminini değerlendirirken iş ile ilgili memnuniyet derecesinin de göz önünde bulundurulması önemlidir. Bu iki doyumun birbirine etkisi yadsınmaz (Atilla Gök vd., 2016, s.539).

Kariyer Tatmini

İşgören-işveren beklentilerinin karşılıklı ve aynı oranda karşılanmasının ne kadar değerli olduğunun anlaşılmasıyla birlikte alan yazında kendine yer bulan kariyer tatmini kavramı (Yıldızhan, 2011, s.26) bireylerin hedeflerine ulaşmadaki seçimlerinin ve davranışlarının itici gücü olarak tanımlanmaktadır (Cheng vd., 2015, s.844). Kariyer tatmini; bireyin ücret, ilerleme, gelişim fırsatları gibi kariyerlerine ilişkin içsel ve dışsal etkilerden elde ettikleri memnuniyet derecesidir (Judge vd., 1995, s.487). Başka bir ifade ile, bireyin kariyerle ilgili amaçlarına (gelir, başarı, gelişim vb.) ve başarıya ulaşmadaki ilerlemesinin değerlendirilmesidir (Spurk vd., 2011, s.315). Bu kapsamda kariyer tatmininin bir boyutu, bireylerin kariyerlerinden elde edilen tatmin ile kariyer başarıları; diğer boyutu, gelecekte olması istenilen kariyer hedefleri için algılanan umuttan oluşmaktadır (Nauta vd., 2009, s.234).

Çalışanların kendi kariyerlerine karşı hissettikleri duyguları içeren kariyer tatmini; yaşam tatmini, (Sharbaugh, 2009, s.106) gelir seviyeleri ile ilgili arzular, yeni yetenekler edinme ihtiyacı, kendilerini geliştirme ve başarı hedeflerinden memnun olma derecesinin de göstergesidir (Yap vd., 2010, s.584). Bu bağlamda kişilerin kariyer hedeflerine ulaşmalarının sonucunda elde ettikleri memnuniyet derecesi, kariyer tatmini sağlamanın ana konusunu oluşturmaktadır.

Kariyer tatmini genel olarak bireylerin ilgi alanları, karakterleri ve bunların iş çevresi ile uyumudur (Stevens, 1997, s.36) ve her bireyin, sorunun az olduğu ya da hızlı çözülebilir olduğu kurumsal bir iş ortamında çalışmak, yaptığı işten, kariyer ve iş tatmini sağlamak ve işinde terfi fırsatlarından yararlanmak gibi iş ortamında olmasını istediği şartlar bulunmaktadır (Sarıışık, 2007, s.153). Bu şartları sağlamada kaynaklar, personellere sağlanan haklar ile özellikle finansal destek önemli bir yer tutmaktadır.

Her kişide farklı olması ile birlikte bireylerin kariyer tatminini etkileyen bazı temel faktörler bulunmaktadır. Yapılan araştırmalar kariyer tatmininin; çalışma koşulları, ödüllerin adil dağılması, iş yükü, stres, bireylerin özel hayatı ve iş hayatı arasındaki çatışmalardan kaynaklanan olumsuz duygulardan etkilendiğini ortaya koymaktadır. Bunun yanında iş ortamında çalışanlara siyasi görüş, cinsiyet, etnik köken vb. konularda ayrımcılık yapılması kişinin kariyerinden duyduğu memnuniyeti azaltmaktadır (Gürkan vd., 2011, s.590).

Kişilerin kariyer tatmininin sağlanabilmesi için yaşamlarında var olan süreçlerin takip edilmesi gerekmektedir (Vatansever, 2008, s.96). Buna göre, çalışanların kariyerlerinden duydukları memnuniyet derecesinin artırılması için beş temel faktörün önemli olduğu ileri sürülmektedir.

Bu faktörler; kariyer başarıları, kişinin tüm kariyer, gelir ve kendini gerçekleştirme hedeflerine ulaşma derecesi, yeni beceri ile yetkinlik elde etme konusundaki ilerlemeler şeklinde sıralanabilir (Greenhaus vd., 1990, s.67). Ayrıca, araştırmalar iş-yaşam dengesinin kariyer tatmininin önemli bir belirleyicisi olduğunu göstermektedir (Vatansever, 2008, s.21). Bu bakımdan, çalışanlarından yüksek verim bekleyen yöneticiler, kariyer tatmini ile ilgilenmeli ve önemsemelidir (Kumudha ve Abraham, 2008, s.49).

İş Yükü Fazlalığı Algısı

İş yükü fazlalığı, iş ile ilgili tüm stres faktörleri içinde en önemli olanı ve en sık karşılaşılanlarından biridir. Bireyin çalıştığı kurumda kendisine yüklenen işin normalin üzerinde olduğuna yönelik algısı olarak tanımlanmaktadır (Karoshi, 2003, s.3). İş yükü fazlalığı kavramı, çalışanların mesai saatleri içinde yetenekleri ile uyumlu olarak yapabileceklerinden fazla iş yapmasının oluşturduğu zorunluluktur (Yüksel, 2005, s.215).

Organizasyonlarda genellikle çalışanların iş yükü, her bir iş ve pozisyon için en uygun (optimal) çalışma şekli ve süresi göz önünde bulundurularak belirlenmektedir. Çalışanların bu optimal iş yükü, idealin üzerindeyse, bu durum aşırı iş yükü ile ifade edilebilir. Aşırı iş yükü nicel ve nitel olmak üzere iki grupta incelenebilmektedir (Özkalp ve Kırel, 2005, s.435). Nicel iş yükü; işin çok, zamanın az olduğu durumlarda ortaya çıkmaktadır. Zaman baskısı, iş yapma becerisine ve yeteneğine sahip olsa bile, bireyi psikolojik olarak olumsuz yönde etkilediği gibi işi yapma şeklini de olumsuz yönde etkilemektedir. Nitel iş yükü ise iş gerekleri ile işgörenin sahip olduğu özellikler arasında, işgörenin aleyhine bir dengesizliğin olmasından söz etmektedir. Yani, işgören işin gerektirdiği bilgi, beceri ve bireysel niteliklere sahip değil ise, bu durumda iş ile işgören arasında uyumsuzluk oluşacak ve işgörenin işi gerçekleştirmesi mümkün olmayacaktır (Eroğlu, 2007, s.455). Sonuç olarak, çalışanlar üzerinde iş yükünün neden olduğu sorunu ve bu iş yükünün ideal boyutların üzerinde veya altında olup olmadığını tartışmak mümkündür.

Çalışan ile iş arasındaki iş yüküne ilişkin uyumsuzluk, genellikle tükenmeye yol açar (Leiter ve Maslach, 2005, s.546). İşgörenlerde, yoğun şekilde birkaç görevi yerine getirmenin oluşturduğu yorgunluk, stres ve sıkıntı bireyin aile rolleri için harcayacağı enerjiyi olumsuz şekilde etkileyerek işin aile hayatını içine almasına neden olacaktır (Keser, 2006, s.105). Bu nedenle iş yükü fazlalığı ile sıklıkla ilişkilendirilen tükenmişlik, işten ayrılma niyeti, iş-aile çatışması gibi negatif kavramların yerini iş-aile zenginleşmesi, iş-aile yayılımı, iş-aile kolaylaştırması gibi pozitif temelli konuların alması hem bireylere hem de yöneticilere farklı bir bakış açısı sağlayacaktır.

Değişkenler Arası İlişkiler ve Hipotezlerin Oluşturulması

Greenhaus ve Powell'in (2006) çalışmasında ilk kez ele alınan iş-aile zenginleşmesi kavramı kişilerin rolleri gereğince edindiği deneyimlerin, diğer rollerine ait yaşam kalitesini ve performansını artırmasını sağlayan çift yönlü bir etkiden oluştuğu ifade edilmektedir. İş-aile zenginleşmesinin öncülleri ve ardılları incelendiğinde bireylerin yaşamlarına dair pozitif çıktılar ve kazanımlar sağladığı görülmektedir. Bu kapsamda yaşam ve kariyer tatmini ile olumlu çıkarımlar, iş yükü ile olumsuz çıkarımlar sağlayabileceği düşünülerek çalışmanın değişkenleri oluşturulmuştur. Alan yazında iş-aile zenginleşmesi ile ilgili yapılan çalışmalar incelenmiş kariyer tatmini ile ilişkilendirilen çalışmalara rastlanmıştır. Bu çalışmalar işten aileye zenginleşmenin kariyer tatminini pozitif yönde etkilediğini göstermektedir (Rastogi vd.,2019). Her iki değişkenin bir arada olduğu araştırma sonucuna göre; iş-aile zenginleşmesinin kariyer ve yaşam tatmini ile pozitif ilişkili olduğu ayrıca iş-aile zenginleşmesinin yaşam tatmini üzerindeki etkisinde kariyer tatmininin aracı rolünün bulunduğu görülmüştür (İplik ve Ülbeği,2021). Bu doğrultuda H₁ hipotezi oluşturulmuştur. Yine ilişkilendirilen değişkenler arasında yaşam tatminine rastlanmıştır. Çalışmalar, iş-aile zenginleşmesinin yaşam tatminini pozitif yönde etkilediğini göstermektedir (Rashid vd.,2011; Yasir vd.,2019; Rhee ve Zheng, 2019; Avcı ve

Günay,2021). Buna göre H_2 hipotezi oluşturulmuştur.İşten aileye zenginleşmenin iş yükü fazlalığı ile negatif yönde ilişkili olduğunu gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Lapierre vd., 2017). Buna göre, H_3 hipotezi oluşturulmuştur. Ayrıca aileden işe zenginleşme ile medeni durum arasında pozitif, çocuk sayısı, eşin çalışma durumu arasında negatif ilişkinin olduğu görülmüştür (Lapierre vd., 2017). İş-aile ve aile-iş boyutlarının da yaşam tatmini ve stres üzerinde etkisi olduğu ifade edilmiştir. Cinsiyet, medeni durum, yaş, çocuk sayısı gibi değişkenlerin ise her iki boyut ile yapılan çalışmalarda düzenleyici rolü olabileceği belirtilmiştir (McNall, 2010; Zhang vd., 2018). Bu doğrultuda alt hipotezler oluşturulmuştur.

Literatürde yer alan bu çalışmalardan yola çıkarak araştırmada, iş-aile zenginleşmesinin yaşam tatmini, kariyer tatmini ve iş yükü fazlalığı algısına etkisi incelenmiştir.

H₁ : İş aile zenginleşmesinin kariyer tatminine etkisi vardır.

- **H_{1a}**: İşten aileye zenginleşmenin kariyer tatminine etkisi vardır.
- **H_{1b}**: Aileden işe zenginleşmenin kariyer tatminine etkisi vardır.

H₂ : İş aile zenginleşmesinin yaşam tatminine etkisi vardır.

- **H_{2a}** : İşten aileye zenginleşmenin yaşam tatminine etkisi vardır.
- **H_{2b}** : Aileden işe zenginleşmenin yaşam tatminine etkisi vardır.

H₃ : İş aile zenginleşmesinin iş yükü fazlalığı algısına etkisi vardır.

- **H_{3a}** : İşten aileye zenginleşmenin iş yükü fazlalığı algısına etkisi vardır.
- **H_{3b}** : Aileden işe zenginleşmenin iş yükü fazlalığı algısına etkisi vardır.

H₄: İşten aileye zenginleşme cinsiyete göre farklılık gösterir.

H₅ : İşten aileye zenginleşme medeni duruma göre farklılık gösterir.

H₆: İşten aileye zenginleşme eşin çalışma durumuna göre farklılık gösterir.

H₇: İşten aileye zenginleşme çocuk sahibi olup/ olmama durumuna göre farklılık gösterir.

H₈: İşten aileye zenginleşme çalışılan kurumun yapısına göre farklılık gösterir.

H₉: İşten aileye zenginleşme çalışılan kurumun türüne göre farklılık gösterir.

H₁₀: İşten aileye zenginleşme çalışılan birime göre farklılık gösterir.

Yöntem

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, iş-aile zenginleşmesinin banka çalışanlarının yaşam tatmini, kariyer tatmini ve iş yükü fazlalığı algısına etkisini ölçmektir. Literatür incelendiğinde iş-aile zenginleşmesinin ilişkilendirildiği konular arasında yerli ve yabancı yazında araştırmamıza konu olan değişkenlere rastlanmamıştır. Bu anlamda literatüre katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini, Isparta ilinde bulunan katılım ve konveksiyonel banka çalışanlarının tamamı oluşturmaktadır. Süleyman Demirel Üniversitesi etik kurulundan alınan izin doğrultusunda 18.01.2022 tarihli ve 116/21 sayılı karar ile anketin uygulanması uygun bulunmuştur. Verilerin toplanmasında kolayda örneklem yöntemi kullanılmıştır.

Araştırmaya konu olan banka çalışanlarının çok yoğun olması ve vakit kısıtlarının bulunması nedeni ile verilerin geri dönüş oranı düşük olabilmektedir. Bu nedenle araştırmada veri toplama aracı olarak, yüksek yanıt oranına sahip, daha kapsamlı ve detaylı bilgi alınmasını sağlayan (Böke, 2011, s.264) yüz yüze anket yöntemi kullanılmıştır. Anketi uygulamaya başlamadan önce bankaların şube müdürlerinden izin alınmıştır. Bazı şubelerden izin alınamadığından bu şubeler araştırmaya dahil edilememiştir.

Araştırmada iş-aile zenginleşmesi, kariyer tatmini, yaşam tatmini ve iş yükü fazlalığı ölçeklerinin yer aldığı anket, izin alınan tüm banka şubelerine dağıtılmış, 200 banka çalışanı ile yüz yüze anket yapılmıştır. Bazı anketlerin eksik doldurulmuş olması nedeniyle araştırmaya 192 anket dahil edilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Araştırma, 4 grup değişkenden oluşmaktadır. Ayrıca ölçeklere ek olarak katılımcılara demografik sorular yöneltilmiş, yaş, cinsiyet, medeni durum, sektörel tecrübe, kurum türü, çocuk sayısı vb. bilgiler istenmiştir. Ölçeklere ilişkin bilgiler şöyledir;

İş-aile Zenginleşmesi Ölçeği; Türkçe yazın incelendiğinde iş-aile zenginleşmesi ile ilgili yapılan çalışmaların (Çalışkan vd., 2013; Çalışkan ve Arıkan, 2015; Konaklı ve Arslan, 2017) büyük bir kısmında Carlson vd. (2006) tarafından geliştirilen ölçeğin kullanıldığı görülmektedir. Bu nedenle çalışanların iş-aile zenginleşmesi düzeylerini ölçmek amacıyla Carlson vd. (2006) tarafından geliştirilen 18 maddelik İş-Aile Zenginleşmesi Ölçeği'nin (Work-Family Enrichment Scale), Kaçmar vd. (2014) tarafından kısaltılan 6 maddelik şekli kullanılmıştır. Ölçeğin güvenirlik ve geçerliliği ile Türkçe uyarlaması Ülbeği ve İplik (2018) tarafından yapılmıştır. İş-Aile Zenginleşmesi ve Aile-İş Zenginleşmesi şeklinde 2 alt boyuttan oluşan ölçekte İlk 3 soru işten aileye zenginleşmeyi ve son 3 soru aileden işe zenginleşmeyi ölçmeyi amaçlamaktadır. Ters puanlanmış madde bulunmamaktadır. Ölçekte beşli likert (Kesinlikle Katılmıyorum için "1" ve Kesinlikle Katılıyorum için "5") kullanılmıştır.

Yaşam Tatmini Ölçeği; Diener vd. (1985) tarafından geliştirilen beş ifadeden oluşan likert tipi ölçek kullanılmıştır. Ölçek tek boyuttan oluşmaktadır. Türkçeye uyarlaması Köker (1991) tarafından yapılan ölçek; "yaşamım pek çok yönüyle ideallerime yakındır", "yaşam koşullarım mükemmel" gibi olumlu ifadelerden oluşmaktadır.

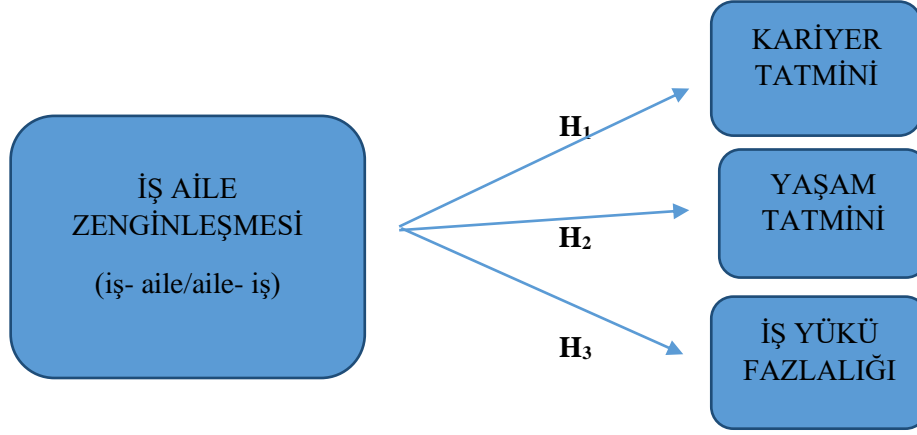
Kariyer Tatmini Ölçeği; Greenhaus vd. (1990, s.86) tarafından geliştirilen ölçek 5 maddeden oluşmaktadır. Türkçeye uyarlaması Avcı ve Turunç (2012) tarafından yapılmıştır. Ölçekte 5'li Likert (1=Kesinlikle katılmıyorum, 5=Kesinlikle katılıyorum) kullanılmıştır. Ölçekte "Kariyerimde elde ettiğim başarılarımdan memnunum", "Tüm kariyer hedeflerim düşünüldüğünde kariyerimdeki ilerlemelerden memnunum" şeklinde olumlu ifadeler yer almaktadır.

İş Yükü Fazlalığı Ölçeği; Çalışanların iş yükü fazlalığı düzeylerini tespit etmek amacıyla Imoisili (1985) tarafından geliştirilen ve Alam (2016) tarafından Türkçeye uyarlanan 5 ifadeden oluşan iş yükü fazlalığı ölçeği kullanılmıştır. Ölçek tek boyutlu ve 5'li Likert (1=Kesinlikle Katılmıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum) formundadır.

Araştırmanın Modeli

Araştırma modelinde 4 değişken bulunmaktadır. Değişkenler arası ilişkinin incelenmesi için ilişki modelini oluşturulmuştur. İlişki modelini, iki ya da daha çok değişken arasında aynı anda değişimin gerçekleşip gerçekleşmediğini ortaya koymayı amaçlayan bir tarama yaklaşımıdır (Karasar, 1994,s.82). Bu modelde, iş-aile zenginleşmesindeki bir değişimin kariyer tatmini, yaşam tatmini ve iş yükü fazlalığında da bir değişime neden olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada yapılan literatür taraması ve kavramlar ile ilişkili genel kabul doğrultusunda model oluşturulmuştur. Bağımlı değişken iş-aile zenginleşmesi, bağımsız değişken kariyer tatmini, yaşam tatmini ve iş yükü fazlalığıdır. Her bir bağımsız değişken için hem işten aileye, hem de aileden işe ilişkiler incelenecektir. Bu bağlamda, banka çalışanlarının iş aile zenginleşmesinin önce kariyer tatminine etkisi, sonra yaşam tatminine ve iş yükü fazlalığı algısına etkisi Şekil 1’de yer alan modele göre analiz edilecektir.

Şekil 1: Araştırmanın Modeli

Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında toplanan verilerin analizinde “SPSS (Statistical Package for Social Sciences) 22.0” paket programlarından yararlanılmıştır. Toplanan verilere güvenilirlik analizi yapılmış ve anket geneli için Cronbach's Alpha değeri 0,826 olup, bu değer yüksek derecede güvenilir kabul edilmektedir (Kalaycı, 2014, s.405). Ayrıca ankette kullanılan ölçeklere güvenilirlik analizi yapıldığında aşağıdaki tabloda görüleceği üzere her birinin yüksek derecede güvenilir olduğuna yönelik sonuçlar elde edilmiştir.

Tablo 1: Ölçeklerin Güvenirlik, Ortalama ve Standart Sapma Analizleri

Ölçekler	Madde Sayısı	Güvenirlik (Cronbach a)	Ortalama	Standart Sapma
Kariyer Tatmini	5	0,917	3,40	0,960
Yaşam Tatmini	5	0,842	3,31	0,790
İş Yükü Fazlalığı Algısı	5	0,887	3,17	0,950
İş Aile Zenginleşmesi	6	0,836	3,50	0,750

Araştırmanın hipotezleri test edilmeden önce normallik analizleri (Test of Normality) yapılmıştır. Kolmogorov-Smirnov testinin sonucuna göre; verilerin normal dağılıma uymadığı görülmüştür.

Tablo 2: Normallik Analizi

Faktörler	Kolmogorov-Smirnov ^a			Çarpıklık	Basıklık
	Statistic	df	P		
Kariyer Tatmini	0,145	192	0,000	-0,595	0,000
Yaşam Tatmini	0,113	192	0,000	0,000	-0,467
İş Yükü Fazlalığı Algısı	0,110	192	0,000	-0,467	0,113
İş Aile Zenginleşmesi	0,125	192	0,000	-0,623	0,703

Fakat faktörler normal dağılmasa da çarpıklık ve basıklık değerlerinin -1 ile +1 arasında bir değer alması durumunda normal dağılımdan çok sapmadığı için normal olduğu varsayılabilir (Çokluk vd., 2014, s.78). Ayrıca Merkezi Limit Teoremine göre örneklem sayısı 30'dan büyük olduğunda, veriler normal dağılmasa da normal olduğu varsayılarak parametrik testlerin uygulanabileceği ifade edilmektedir (Ardahan ve Mert, 2013, s.891). Nitekim normallik analizi sonuçları ve örneklem sayılarına bakıldığında bu değerlendirmeleri karşıladığından analizlerde parametrik testler kullanılmıştır.

Bulgular Ve Değerlendirme

Araştırma demografisi ve hipotezlere (ana, alt hipotezler) yönelik analizler bu başlık altında incelenmiştir.

Demografik Sorulara İlişkin Bulgular

Bu bölümde katılımcıların demografik özelliklerine göre dağılımı frekans ve yüzde istatistikleri tablolar halinde verilmiş ve yorumlanmıştır.

Tablo 3: Katılımcıların Demografik Bilgileri

Demografi	Değişken	Sayı	Oran
Cinsiyet	Kadın	74	38,5%
	Erkek	118	61,5%
Medeni Durum	Evli	149	77,6%
	Bekâr	43	22,4%
Evli iseniz eşiniz çalışıyor mu?	Evet	106	71,1%
	Hayır	43	28,9%
Çocuk Var mı?	Çocuk Var	120	80,5%
	Çocuk Yok	29	19,5%
Eğitiminiz	Önlisans	20	10,4%
	Lisans	136	70,8%
	Lisansüstü	36	18,8%
Yaş	20-29 Arası	36	18,8%
	30-39 Arası	129	67,2%
	40-49 Arası	27	14,1%

Kurumunuz	Halkbank	32	16,7%
	Ziraat Bankası	23	12,0%
	Kuveyt Türk Katılım Bankası	19	9,9%
	Garanti Bankası	17	8,9%
	QNB Finansbank	15	7,8%
	İş bankası	15	7,8%
	Akbank	11	5,7%
	Yapı Kredi	10	5,2%
	Vakıfbank	10	5,2%
	TEB	7	3,6%
	Ziraat Katılım Bankası	6	3,1%
	Türkiye Finans Katılım Bankası	6	3,1%
	Ing Bank	5	2,6%
	Şekerbank	5	2,6%
	Denizbank	5	2,6%
	HSBC	4	2,1%
	Albaraka Türk Katılım Bankası	2	1,0%
	Pozisyonunuz	Gişe Yetkilisi	38
Uzman Yardımcısı		26	13,5%
Uzman		48	25,0%
Yönetmen		64	33,3%
Müdür		16	8,3%
Bağlı olduğunuz birim	Operasyon	79	41,1%
	Pazarlama	113	58,9%

Tabloda görüldüğü gibi burada katılımcılara ait demografik bilgiler yer almaktadır. Katılımcıların büyük çoğunluğu (%67,2) 30-39 yaş aralığındadır. %77,6'sının evli olduğunu ve evli olanlardan %71,1'inin eşinin çalıştığı, %80,5'inin çocuk sahibi olduğu görülmektedir.

Katılımcıların iş ve eğitim durumları ile ilgili olarak çoğunun (%70,8) lisans mezunu olduğu, %63,5'inin özel, %36,5'inin kamu bankası çalışanı olduğu görülmektedir. Katılımcıların %82,8'inin konvansiyonel (*Halkbank, Ziraat, Garanti, Finansbank, İş bankası, Akbank, Yapı Kredi, Vakıfbank, TEB, ING, Şekerbank, Denizbank ve HSBC*) %17,2'sinin Katılım Bankası (*Kuveyt Türk, Ziraat Katılım, Türkiye Finans, Albaraka Türk*) çalışanı olduğu görülmektedir. Çalışanların birbirine yakın oranlarda Pazarlama(%58,9) ve Operasyon(%41,1) birimlerinde çalıştıkları ayrıca yönetmen, uzman, gişe yetkilisi, uzman yardımcısı ve müdürlük pozisyonlarında çalıştıkları görülmektedir.

Ölçekler arası Korelasyon Analizi ile İlgili Bulgular

Hipotez analizleri kapsamında 3'ü ana, 7'si alt hipotez olmak üzere toplam 10 hipotez test edilmiştir. Hipotez testlerine geçilmeden önce bütün faktörleri bir arada görüp daha anlamlı yorumlama yapabilmek için mevcut faktörler arasındaki ilişki durumuna bakılmıştır. Bu amaçla Pearson Korelasyon analizi yapılmıştır.

Tablo 4: Faktörler Arası Korelasyon Analizi

	Kariyer Tatmini	Yaşam Tatmini	İş Yükü Fazlalığı Algısı	İşten Aileye Zenginleşme	Aileden İşe Zenginleşme
Kariyer Tatmini	1				
Yaşam Tatmini	,747**	1			
İş Yükü Fazlalığı	-,286**	-,325**	1		
İşten Aileye Zenginleşme	,546**	,537**	-,201**	1	
Aileden İşe Zenginleşme	,319**	,372**	-,301**	,522**	1

Faktörler arasında ilişkiye bakıldığında; iş yükü fazlalığı algısı faktörü ile diğer faktörler arasında negatif anlamlı korelasyon olduğu görülmektedir. Yani kariyer tatmini, yaşam tatmini, işten aileye zenginleşme ve aileden işe zenginleşme faktörleri pozitif yönlü arttığında, iş yükü fazlalığı algısı düşmektedir. İş yükü fazlalığı faktörü dışındaki faktörler arasında ise pozitif anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir.

Hipotezlere Yönelik Analizler

İş-Aile Zenginleşmesi ölçeği iki boyutludur. Dolayısıyla analizler; işten aileye zenginleşmenin kariyer tatmini, yaşam tatmini ve iş yükü fazlalığı faktörlerinin her birine etkisinin yanı sıra aileden işe zenginleşme faktörünün kariyer tatmini, yaşam tatmini ve iş yükünün fazlalığı faktörüne etkisi şeklinde yapılmıştır.

Tablo 5: İşten Aileye Zenginleşmenin Kariyer Tatminine Etkisine Yönelik Hipotez Testi Sonuçları

	<i>B</i>	<i>SH_B</i>	β	<i>t</i>	<i>R</i>	<i>R</i> ²	<i>F</i>	<i>p</i>
Sabit	1,419	0,196		7,230	0,546	0,298	80,637	0,000
İşten Aileye Zenginleşme	0,498	0,056	0,546	8,980				

Bağımlı Değişken: Kariyer Tatmini

İşten aileye zenginleşmenin kariyer tatminine etkisini belirlemeye yönelik yapılan regresyon analizi sonucuna bakıldığında; modelin anlamlı olduğu ($F=80,637$, $p<0,05$), işten aileye zenginleşmenin kariyer tatminine ait varyansı açıklama oranının %30 ($R^2=0,298$) olduğu görülmektedir. Ayrıca işten aileye zenginleşme düzeyindeki 1 puanlık artışın kariyer tatminine 0,546 ($\beta=0,546$) puanlık pozitif ve anlamlı bir etkisinin olacağı görülmektedir ($t=8,980$, $p<0,05$). Dolayısıyla H_{1a} hipotezi kabul edilmiştir. Bu durumda, bireylerin işte elde ettikleri pozitif kazanımları aileleri ile ilişkilerinde uygulayabilmeleri durumunda kariyerlerinden duydukları memnuniyetin artacağı söylenebilir.

Tablo 6: Aileden İşe Zenginleşmenin Kariyer Tatminine Etkisine Yönelik Hipotez Testi Sonuçları

	<i>B</i>	<i>SH_B</i>	β	<i>t</i>	<i>R</i>	<i>R</i> ²	<i>F</i>	<i>p</i>
Sabit	1,973	0,315		6,261	0,319	0,102	21,531	0,000
Aileden İşe Zenginleşme	0,368	0,079	0,319	4,640				

Bağımlı Değişken: Kariyer Tatmini

Aileden işe zenginleşmenin kariyer tatminine etkisini belirlemeye yönelik yapılan regresyon analizi sonucuna bakıldığında; modelin anlamlı olduğu ($F=21,531$, $p<0,05$), aileden işe zenginleşmenin kariyer tatmini faktörüne ait varyansı açıklama oranının %10 ($R^2 =0,102$) olduğu görülmektedir. Ayrıca aileden işe zenginleşme algısındaki 1 puanlık artışın kariyer tatminine 0,319 ($\beta =,319$) puanlık pozitif ve anlamlı bir etkisinin olacağı görülmektedir ($t=4,640$, $p<0,05$). Dolayısıyla H_{1b} hipotezi kabul edilmiştir. Bu durumda banka çalışanlarının, aileleri sayesinde elde ettikleri pozitif kazanımları iş ortamında uyguladıkları ölçüde kariyerlerinden duydukları memnuniyetlerinin artacağı ifade edilebilir.

Tablo 7: İşten Aileye Zenginleşmenin Yaşam Tatminine Etkisine Yönelik Hipotez Testi Sonuçları

	<i>B</i>	<i>SH_B</i>	β	<i>t</i>	<i>R</i>	<i>R</i> ²	<i>F</i>	<i>p</i>
Sabit	1,127	0,233		4,841	0,537	0,288	76,973	0,000
İşten Aileye Zenginleşme	0,601	0,068	0,537	8,773				

Bağımlı Değişken: Yaşam Tatmini

İşten aileye zenginleşmenin yaşam tatminine etkisinin olup olmadığını belirlemeye yönelik yapılan regresyon analizi sonucuna göre; modelin anlamlı olduğu ($F=76,973$, $p<0,05$), işten aileye zenginleşmenin yaşam tatminine ait varyansı açıklama oranının %29 ($R^2 =0,288$) olduğu görülmektedir. Ayrıca işten aileye zenginleşme düzeyindeki 1 puanlık artışın yaşam tatminine 0,537 ($\beta =,537$) puanlık pozitif ve anlamlı bir etkisinin olacağı görülmektedir ($t=8,773$, $p<0,05$). Dolayısıyla H_{2a} hipotezi kabul edilmiştir. Yani, bireyler işte elde ettikleri kazanımları ailelerine taşıyabildikleri ölçüde yaşamlarından memnun olma dereceleri artacaktır.

Tablo 8: Aileden İşe Zenginleşmenin Yaşam Tatminine Etkisine Yönelik Hipotez Testi Sonuçları

	<i>B</i>	<i>SH_B</i>	β	<i>t</i>	<i>R</i>	<i>R</i> ²	<i>F</i>	<i>p</i>
Sabit	1,948	0,252		7,734	0,372	0,138	30,527	0,000
Aileden İşe Zenginleşme	0,350	0,063	0,372	5,525				

Bağımlı Değişken: Yaşam Tatmini

Aileden işe zenginleşmenin yaşam tatminine etkisini belirlemeye yönelik yapılan regresyon analizi sonucuna bakıldığında; oluşturulan modelin anlamlı olduğu ($F=30,527$, $p<0,01$), aileden işe zenginleşmenin yaşam tatmini faktörüne ait varyansı açıklama oranının %14 ($R^2 =0,138$) olduğu görülmektedir. Ayrıca aileden işe zenginleşme algısındaki 1 puanlık artışın yaşam tatminine 0,372 ($\beta =,372$) puanlık pozitif ve anlamlı bir etkisinin olacağı görülmektedir ($t=5,525$, $p<0,05$). Dolayısıyla H_{2b} hipotezi kabul edilmiştir. Banka çalışanları ailelerinden aldıkları pozitif mirasları işlerine ne kadar yansıtırlarsa aynı ölçüde yaşamlarından aldıkları memnuniyet düzeyi artacaktır.

Tablo 9: İşten Aileye Zenginleşmenin İş Yükü Fazlalığı Algısına Etkisine Yönelik Hipotez Testi Sonuçları

	<i>B</i>	<i>SH_B</i>	β	<i>t</i>	<i>R</i>	<i>R</i> ²	<i>F</i>	<i>p</i>
Sabit	3,702	0,217		17,077	0,201	0,040	8,010	0,005
İşten Aileye Zenginleşme	-0,185	0,065	-0,201	-2,830				

Bağımlı Değişken: İş Yükü Fazlalığı Algısı

Katılımcıların işten aileye zenginleşmelerinin iş yükü fazlalığı algısına etkisinin olup olmadığını belirlemeye yönelik yapılan regresyon analizi sonucuna bakıldığında; modelin anlamlı olduğu ($F=8,010$, $p<0,05$), işten aileye zenginleşme faktörünün iş yükü fazlalığı algısına ait varyansı açıklama oranının %4 ($R^2=0,040$) olduğu görülmektedir. Açıklanan varyans oranı düşük olsa da işten aileye zenginleşme düzeyindeki 1 puanlık artışın iş yükü fazlalığı algısında -0,201 ($\beta =,201$) puanlık negatif ve anlamlı bir etkisinin olacağı görülmektedir (-2,830, $p<0,05$). Yani işten aileye zenginleşmenin iş yükü fazlalığı algısına olumsuz bir etkisi vardır. H_{3a} hipotezi kabul edilmiştir. Buradan hareketle, banka çalışanlarının işten elde ettikleri pozitif kazanımları ailelerine taşıyabilmeleri onların iş yükü fazlalığını daha az hissetmelerini sağlayacaktır. Yani, işten aileye zenginleşme sağlanır ise bireyler iş yükü oranı artsa da zenginleşmenin pozitif etkisiyle bu durumu olumsuz karşılamayabilir.

Tablo 10: Aileden İşe Zenginleşmenin İş Yükü Fazlalığı Algısına Etkisine Yönelik Hipotez Testi Sonuçları

	<i>B</i>	<i>SH_B</i>	β	<i>t</i>	<i>R</i>	<i>R</i> ²	<i>F</i>	<i>p</i>
Sabit	4,507	0,314		14,341	0,301	0,090	18,887	0,000
Aileden İşe Zenginleşme	-0,344	0,079	-0,301	-4,346				

Bağımlı Değişken: İş Yükü Fazlalığı Algısı

Aileden işe zenginleşmenin katılımcıların iş yükü fazlalığı algısını etkileyip etkilemediğine yönelik yapılan regresyon analizi sonucuna bakıldığında; oluşturulan modelin anlamlı olduğu ($F=18,887$, $p<0,05$), aileden işe zenginleşmenin iş yükü fazlalığı algısına ait varyansın %9'unu ($R^2 =0,090$) açıkladığı görülmektedir. Açıklanan varyans oranı düşük olsa da aileden işe zenginleşmedeki 1 puanlık artışın iş yükü fazlalığı algısında -0,301 ($\beta =,301$) puanlık anlamlı bir etkisinin olacağı görülmektedir (-4,346, $p<0,05$). Yani aileden işe zenginleşmenin iş yükü fazlalığı algısını azaltmaya yönelik olumlu bir etkisinin olduğu söylenebilir. H_{3b} hipotezi kabul edilmiştir. Dolayısı ile banka çalışanları ailelerinden aldıkları pozitif duyguları (sabırlı olmak, hoşgörülü olmak gibi) işlerine yansıtılabildikleri ölçüde iş yükünü daha az hissedebileceklerdir.

İşten Aileye Zenginleşmenin Demografik Değişkenlere Göre Farklılaşp Farklılaşmadığına Yönelik Bulgular

Tabloda işten aileye zenginleşmenin demografik değişkenlere göre farklılaşma durumlarını gösteren bağımsız t testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 11: İşten Aileye Zenginleşmenin Demografik Değişkenlere Göre Farklılaşp Farklılaşmadığına Yönelik Hipotez Testi Sonuçları

		<i>N</i>	<i>X</i>	<i>ss</i>	<i>t Testi</i>		
					<i>t</i>	<i>Sd</i>	<i>p</i>
Cinsiyetiniz	Kadın	74	3,09	0,813	-0,361	190	0,718
	Erkek	118	3,13	0,922			
Medeni Durum	Evli	149	3,15	0,902	0,970	190	0,333

	Bekâr	43	3,00	0,797			
Eş Çalışma Durumu	Evet	106	3,02	0,914	-2,800	147	0,006
	Hayır	43	3,47	0,794			
Çocuğunuz Var mı?	Çocuk Var	120	3,19	0,949	1,521	60	0,133
	Çocuk Yok	29	2,97	0,651			
Kurum Türü	Kamu	70	2,85	1,030	-2,940	111	0,004
	Özel	122	3,27	0,743			
Kurum Yapısı	Katılım Bankaları	33	3,60	0,857	3,560	190	0,000
	Konveksiyonel Bankalar	159	3,01	0,853			
Çalıştığı Birim	Operasyon	79	2,96	0,935	-2,026	190	0,044
	Pazarlama	113	3,22	0,826			

İşten aileye zenginleşmenin, katılımcıların cinsiyetine göre farklılık gösterip göstermediğine bakıldığında; kadın ve erkek katılımcıların ortalamalarının birbirine yakın olduğu ve mevcut farkın istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir ($t=-,361$, $p>0,05$). Dolayısıyla H_4 hipotezi reddedilmiştir. Buradan hareketle, banka çalışanının kadın ya da erkek olmasının, işten aileye zenginleşme konusunda bir belirleyici olmadığını söyleyebiliriz.

İşten aileye zenginleşme algısının katılımcıların medeni durumuna göre farklılık gösterip göstermediğine bakıldığında; evli ($\bar{X}= 3,15$) ve bekâr ($\bar{X}= 3,00$) katılımcıların işten aileye zenginleşmeye yönelik algıları arasındaki mevcut farkın istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir ($t=0,970$, $p>0,05$). H_5 hipotezi reddedilmiştir. Dolayısı ile banka çalışanlarının evli ya da bekar olması ile işten aileye zenginleşme arasında anlamlı bir fark yoktur.

İşten aileye zenginleşmenin evli katılımcıların eşlerinin çalışma durumuna göre farklılık gösterip göstermediğine bakıldığında; eşi çalışan ($\bar{X}= 3,02$) ile eşi çalışmayan ($\bar{X}= 3,47$) katılımcıların işten aileye zenginleşmeye yönelik algıları arasındaki mevcut fark istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($t=-2,800$, $p<0,05$). Bu durumda, eşi çalışmayan katılımcıların işten aileye zenginleşme algısı eşi çalışanlara göre daha yüksektir. Dolayısıyla H_6 hipotezi kabul edilmiştir.

Evli katılımcıların, işten aileye zenginleşmesinin çocuğunun olup olmasına göre farklılık gösterip göstermediğine bakıldığında; çocuğu olanların ($\bar{X}= 3,19$) işten aileye zenginleşmesi ile çocuğu olmayanların ($\bar{X}= 2,97$) işten aileye zenginleşme durumu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır ($t=1,521$, $p>0,05$). Dolayısıyla H_7 hipotezi reddedilmiştir. Banka çalışanlarının çocuğunun olması/olmaması işten elde ettikleri kazanımları aileye taşıma konusunda etkili bir faktör olmamaktadır.

İşten aileye zenginleşmenin katılımcıların çalıştığı kuruma göre farklılık gösterip göstermediğine bakıldığında; kamu bankaları ($\bar{X}= 2,85$) ile özel bankalarda ($\bar{X}= 3,27$) çalışan katılımcıların işten aileye zenginleşmeye yönelik algıları arasındaki mevcut farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir ($t=-2,940$, $p<0,05$). Dolayısıyla H_8 hipotezi kabul edilmiştir. Özel banka çalışanlarında işten aileye zenginleşmenin kamu bankalarında çalışanlara göre daha yüksek olduğu söylenebilir.

İşten aileye zenginleşmenin katılımcıların çalıştığı kurumun yapısına göre farklılık gösterip göstermediğine bakıldığında; katılım bankaları ($\bar{X}= 3,60$) ile konveksiyonel bankalarda ($\bar{X}=$

3,01) çalışan katılımcıların işten aileye zenginleşmeleri arasındaki mevcut farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir ($t=3,560$, $p<0,05$). Katılım bankalarında çalışanların işten aileye zenginleşme düzeyi konveksiyonel bankalarda çalışanlara göre daha yüksektir. Dolayısıyla H_9 hipotezi kabul edilmiştir.

İşten aileye zenginleşmenin katılımcıların çalıştığı birime göre farklılık gösterip göstermediğine bakıldığında; operasyon birimleri ($\bar{x}= 2,96$) ile pazarlama birimlerinde ($\bar{x}= 3,22$) çalışan katılımcıların işten aileye zenginleşme düzeyleri arasındaki mevcut farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir ($t=-2,026$, $p<0,05$). H_{10} hipotezi kabul edilmiştir. Buna göre pazarlama birimlerinde çalışanların işten aileye zenginleşmeye yönelik algısı operasyon birimlerinde çalışanlara göre daha yüksektir.

Tartışma

Son yıllarda, negatif bakış açısını simgeleyen iş-aile çatışması gibi iş yaşamının olumsuz yönlerinin öne çıkarıldığı çalışmalardan ziyade pozitif bir bakış açısıyla çalışanların iş ve aile hayatında üstlendikleri rollerin bireylerin yaşamlarındaki olumlu etkilerinin araştırıldığı görülmektedir. İnsan kaynağının güçlenmesi ve geliştirilmesinde yeni yolların aranması nedeniyle bu araştırmaların öne çıkarılmasının anlamlı olduğu düşünülmektedir (Siu vd., 2010,s.470). Literatür incelendiğinde araştırmamıza konu olan değişkenlerden bazıları ile ilgili çalışmalara rastlanmıştır. Burada bu araştırmanın sonuçları ile daha önceden yapılmış olan araştırma sonuçları kıyaslanarak tartışılacaktır.

Bu araştırmada; iş-aile zenginleşmesinin, kariyer ve yaşam tatmini ile pozitif, iş yükü fazlalığı ile negatif yönde ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer bir ifade ile banka çalışanları işte elde ettikleri pozitif kazanımları ailelerine aktarabildikleri ölçüde kariyerlerinden ve yaşamlarından memnun olma düzeylerinin arttığı ve iş yükü fazlalığı algısının aynı oranda düştüğü görülmüştür. Bu sonuçlar Rashid vd. (2011) ile Avcı ve Günay'ın (2021) iş-aile zenginleşmesinin yaşam tatminine pozitif etkisi olduğu, Rastogi vd.'nin (2019) iş-aile zenginleşmesinin kariyer tatminini artırdığı, çalışanların organizasyondaki kariyerlerinden memnun olmalarını sağladığı ve Mishra'nın (2015) ile Lapierre ve diğerlerinin (2017) aşırı iş yükünün, iş-aile ilişkisine negatif etkisi olduğu yönündeki bulguları ile örtüşmektedir.

Araştırmamızda elde edilen bulguların, Hollbrook (2005), Dyson-Washington (2006), Van Steenberg, Ellemers ve Mooijaart (2007), Rashid vd. (2011), Çalışkan ve Arıkan (2015), Rhee ve Zheng'in (2019) aileden işe zenginleşmenin yaşam tatminine etkisini, Tiedje ve arkadaşları'nın (1990) kariyer sahibi olmanın, evde çocuklarla geçirilen zamanı daha iyi değerlendirmeye yardımcı olduğunu ortaya koyan Rastogi vd.'nin (2019) iş-aile zenginleşmesinin çalışanların organizasyondaki kariyerlerinden memnun olmalarını sağladığını ortaya koyduğu çalışmalarıyla örtüştüğü, Avcı ve Günay'ın (2021) aileden işe zenginleşme ile yaşam tatmini arasında bir etki olmadığını ifade eden bulguları ile örtüşmediği görülmektedir. Bu farklılığın sebebinin örneklemin farklı kesimler tarafından seçilmiş olmasının etkili olabileceği düşünülmektedir.

Araştırmanın bağımlı değişkeni iş-aile zenginleşmesi ile demografik özellikler arasında yapılan fark testleri sonucunda, iş-aile zenginleşmesi ile banka çalışanının çalıştığı kurumun türü (kamu/ özel), yapısı (katılım/ konveksiyonel), çalıştığı birim (operasyon/ pazarlama) ve eşinin çalışma/ çalışmama durumu arasında anlamlı bir fark olduğu görülmüştür. Yapılan çalışmalarda, aileden işe zenginleşme ile medeni durum arasında pozitif, çocuk sayısı, küçük çocuk sahibi olma, eşin çalışma durumu, eşin çalışma saatleri arasında negatif ilişki olduğu görülmüştür (Lapierre vd., 2017). Banka çalışanının eşinin çalışma durumunun iş-aile zenginleşmesinde farklılık göstermesi konusunda araştırma sonucumuz bu çalışma ile örtüşmektedir. Fakat incelemiş olduğumuz diğer faktörlerle ilgili bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Son olarak, Rashid ve diğeri (2011) ile Yasir ve diğeri (2019) hemşireler, Rhee ve Zheng'in (2019) şirket çalışanları, İplik ve Ülbeğinin (2021) kadın girişimciler üzerine yaptıkları çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda banka çalışanlarının iş-aile zenginleşmesini ortaya koyan bu çalışma ile literatüre katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Son yıllarda iş-aile zenginleşmesi kavramı hem uluslararası hem Türkçe yazında araştırmacıların ilgisini çeken konular arasındadır. Ancak artan ilgiye rağmen çatışma kaynaklı konular ile kıyaslandığında zenginleşme ile ilgili halen yeterli düzeyde çalışmanın olmadığı görülmektedir. Araştırmaya konu olan pozitif yönlü iş-aile etkileşimlerinden biri olarak tanımlanan iş-aile zenginleşmesinin, yaşam tatmini, kariyer tatmini ve iş yükü fazlalığı ile ilişkilendirildiği bir çalışmaya yerli ve yabancı yazında rastlanmamıştır bu anlamda literatüre katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Bu çalışmada iş-aile zenginleşmesinin, banka çalışanlarının; yaşam tatmini, kariyer tatmini ve iş yükü fazlalığı algısına etkisini ölçmek amaçlanmıştır. Araştırmanın sonucuna göre; iş-aile zenginleşmesinin, kariyer ve yaşam tatmini ile pozitif, iş yükü fazlalığı ile negatif yönde ilişkili olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sonuca göre, işten elde ettiği kazanımları ailesine aktaran banka çalışanlarının kariyerlerinden duydukları memnuniyet ve yaşamlarından memnun olma dereceleri ile becerilerin üstünde hissedilen işlerin üstesinden gelme düzeyi artmaktadır. Zenginleşmenin diğer boyutuna bakıldığında benzer şekilde, aileden işe zenginleşmenin bireylerin kariyer ile yaşam tatminini pozitif ve iş yükü fazlalığı algısını negatif etkilediği görülmüştür. Buradan hareketle, çalışanlar ailelerinden elde ettikleri tecrübeleri iş hayatına uygulayabildikleri ölçüde, kariyerlerinden ve yaşamlarından duydukları memnuniyet artacak ve iş yükünü daha az hissedeceklerdir.

Araştırmanın bağımlı değişkeni iş-aile zenginleşmesi ile demografik özellikler arasında yapılan fark testleri sonucunda, iş-aile zenginleşmesi ile banka çalışanının medeni durumu, cinsiyeti ve çocuk sahibi olup/olmaması arasında anlamlı bir fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Öte yandan, çalıştığı kurumun türü (kamu/ özel), yapısı (katılım/ konveksiyonel), çalıştığı birim (operasyon/ pazarlama) ve eşinin çalışma/ çalışmama durumu arasında anlamlı bir fark olduğu görülmüştür. Buna göre, kamu ya da özel bankalarda çalışanlar ile katılım ya da konveksiyonel bankalarda çalışanlarda iş-aile zenginleşmesinin diğerlerine göre farklılık gösterdiği söylenebilir. Buradaki farklılık örgüt kültürünün, normların, çalışma şekillerinin farklı olması olabilir. Benzer şekilde, banka çalışanının operasyon ya da pazarlama biriminde çalışması ve (evli ise) eşinin çalışıyor ya da çalışmıyor olması iş- aile zenginleşmesinde belirleyici bir faktör olmaktadır. Bankalarda her birimin beklenen yetkinliği ve kazanımları farklılık göstermektedir. Banka çalışanlarının eşinin çalışması durumu aile yaşamındaki tüm dengeleri değiştirebileceği için farklılık gösteriyor olabilir. Bu bağlamda iş-aile zenginleşmesinin birçok faktörden etkilendiği söylenebilir.

Sonuç olarak bu çalışma, yoğun iş gerekleri ile bilinen banka çalışanlarının yaşam tatmini, kariyer tatminini artırmak ve bu aşırı iş yükünü daha az hissetmelerini sağlamanın önemini vurgulamaktadır. İş-aile ve aile-iş zenginleşmesi ile çalışanlara esnek çalışma saatleri, bireysel hedefe ulaşma ve işten atılma kaygısı, fazla iş yükü ile özellikle stres düzeyinin çok yüksek olması bunlarla başa çıkmayı öğretirken, başta stres yönetimi olmak üzere birçok yetenek ve yetkinlik kazandırmaktadır. Bununla birlikte; kriz yönetimi, etkili iletişim becerisi, iş ve zaman yönetimi, takım çalışması, insanlara karşı sabırlı ve hoşgörülü olma, yoğun teknoloji kullanımı nedeniyle yeniliklerden haberdar olma gibi zenginlikler kazandırmaktadır. Bu zenginlik bireylerin aile yaşamına yansiyabilecektir. Kişiler aile yaşamında karşılaştıkları zorlukların, krizlerin üstesinden bu kazanımlarla daha kolay gelebilecektir. Benzer şekilde, ailesinden aldığı güven, bağlılık, dayanışma, sevgi, saygı, aidiyet, birlik, beraberlik duygusu gibi elde edilmiş olan birçok kazanım sayesinde iş hayatında karşılaşılabileceği negatif durumlarda daha dayanıklı

olmayı ve bu zenginliği iş yaşamına yansıtmayı sağlamaktadır. Buna göre banka çalışanlarının yaşam ve kariyer tatmin düzeylerinin yüksek tutulması ve iş yükünün etkilerinin en aza indirilmesi için kurumlar tarafından çeşitli çalışmaların yapılması ve iş-aile zenginleşmesinin sağlanmasını önemseyen bir kurum kültürünün oluşturulması önerilmektedir.

Bu araştırma Isparta ili banka çalışanları ile sınırlıdır. Bundan sonraki yapılacak çalışmalarda daha kapsamlı bir örneklem grubu ile farklı sektörlerden örneklem seçilerek karşılaştırmalı olarak çalışılması önerilmektedir. İş yaşamında karşılaşılan zorlukların negatif etkilerini pozitif çevirmek, insan kaynağının geliştirilmesi ve güçlendirilmesinin sağlanması, çalışanların kuruma aidiyet kazanması, motivasyon, verimlilik gibi birçok açıdan zenginleştirmenin işgören ve yöneticilere farklı bir bakış açısı sağlayarak katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

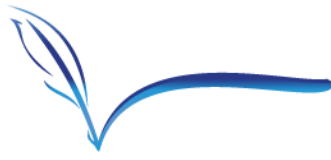
- Ardahan, F. Mert. M. (2013). Impacts Of Outdoor Activities. Demographic Variables And Emotional İntelligence On Life Satisfaction: An Econometric Application Of A Case In Turkey. *Social Indicators Research*, 113(3), 887-901. <https://doi.org/10.1007/s11205-012-0118-5>
- Arıkan, S. Ç. (2015). İş-Aile Çatışmasının Öteki Yüzü: İş Aile Zenginleşmesi Ve Psikolojik Yılmazlık, Mükemmelliyeçilik, Yaşam Doyumu Değişkenleri İle Etkileşimi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(4), 121-142. <https://doi.org/10.18037/ausbd.55613>
- Atilla Gök, G., Erdem, R., ve Kurtuluş Yıldız, F. (2016). Dış Kaynaktan Yararlanma Yoluyla Çalıştırılan Personelin İş Ve Yaşam Doyumu Düzeyleri Arasındaki İlişki, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (23), 43-55.
- Avcı, Ö. F. ve Günay, A. (2021). Algılanan Sosyal Destek Ve İş-Aile Zenginleşmesi Bağlamında Çalışan Kadınların Yaşam Tatmininin İncelenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(32), 1240-1260. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.890090>
- Bektaş, U., ve Çetin, M. (2020). Pandemi Sürecince Sağlık Çalışanlarında İş Tutkusu, Duygusal Emek Ve İş Aile Zenginleşmesi İlişkisinin İncelenmesi. *Electronic Turkish Studies*, 15(6).
- Böke, K. (2011). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, 3. Baskı, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Carlson, D. S. Kaçmar, M. K. Wayne, J. H., Ve Grzywacz, J. G. (2006). Measuring The Positive Side Of The Work-Family İnterface: Development And Validation Of A Work-Family Enrichment Scale. *Journal Of Vocational Behavior*, 68(1), 131-164. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2005.02.002>
- Chan, X. W. Kalliath, T. Brough, P. Siu, O. L. O'driscoll, M. P. ve Timms, C. (2016). Work-Family Enrichment And Satisfaction: The Mediating Role Of Self-Efficacy And Work-Life Balance, *The International Journal Of Human Resource Management*, 27(15), 1755-1776. <https://doi.org/10.1080/09585192.2015.1075574>
- Cheng, M. Cheng, C. Tian, Y. Fan, X. (2015). Student Nurses' Motivation To Choose Gerontological Nursing As A Career İn China: A Survey Study, *Nurse Educ. Today*, 35(7), 843-848. <https://doi.org/10.1016/j.nedt.2015.03.001>

- Çalışkan, S. C. Ürü Sanı, F. O. Atan, Ö. Ve Yozgat, U. (2013). Hizmetkâr Liderliğin İş-Aile Zenginleşmesi Üzerindeki Etkisinde Kapsamlı Bir Model Geliştirme Arayışları: Örgütle Özdeşleşme Ve Pozitif Psikolojik Kaynakların Bu Etkileşimdeki Aracılık Rolü Üzerine Bir Araştırma, içinde, *21. Ulusal Yönetim Ve Organizasyon Kongresi Bildiri Kitabı*, (298-304). Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü.
- Çalışkan, S. C. ve Çetinaslan Arıkan, S. (2015). İş-Aile Çatışmasının Öteki Yüzü: İş-aile Zenginleşmesi Ve Psikolojik Yılmazlık, Mükemmeliyetçilik, Yaşam Doyumu Değişkenleri İle Etkileşimi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(4):121-142.
- Çokluk, Ö. Şekercioğlu, G. Büyüköztürk, Ş. (2014). *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik: Spss Ve Lisrel Uygulamaları*. İstanbul: Pegem Akademi.
- Diener, E. F. (1984). Subjective Well-Being, *Psychological Bulletin*, 95(3): 542-575.
- Diener, E. F. Horwitz, J., Emmons, R. A. (1985). Happiness Of The Very Wealthy, *Social Indicators Research*, (16), 263-274.
- Dockery, A. M. (2003). Happiness, life satisfaction and the role of work: Evidence from two Australian surveys, School of Economics and Finance, *Curtin University of Technology*, 77-95.
- Donovan, N. Halpern, D. ve Sargeant, R. (2002). *Life Satisfaction: The State Of Knowledge And Implications For Government*, Cabinet Office, Strategy Unit.
- Eroğlu, F. (2007). *Davranış Bilimleri*, 7. Baskı. İstanbul: Beta Basım.
- Gareis, K. C., Barnett, R. C., Ertel, K. A., ve Berkman, L. F. (2009). Work Family Enrichment And Conflict: Additive Effects, Buffering, Or Balance?, *Journal Of Marriage And Family*, 71(3), 696-707. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2009.00627.x>
- Gürkan G. Ç. ve Koçoğlu M. (2011).Yaratıcı Örgüt İkliminin Kariyer Tatmini Üzerine Etkisinde Duygusal Bağlılığın Aracı Değişken Rolü: Türkiye’de Bir Vakıf Ve Bir Devlet Üniversitesinde Karşılaştırmalı Bir Araştırma , *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(29), 588-602.
- Greenhaus, J. H. Parasuraman, S. ve Wormley, W. M. (1990). Effects Of Race On Organizational Experiences. *Job Performance Evaluations, And Career Outcomes, Academy Of Management Journal*, 33(1), 64–86. <https://doi.org/10.5465/256352>
- Greenhaus, J. H. Powell, G. N. (2006). When Work And Family Are Allies: A Theory Of Work-Family Enrichment. *Academy Of Management Review*, 31, 72–92. <https://doi.org/10.5465/amr.2006.19379625>
- Heller, D. Judge T. A. ve Watson, D. (2002). The Confounding Role Of Personality And Trait Affectivity In The Relationship Between Job And Life Satisfaction. *Journal Of Organizational Behavior*, 23, 815-835. <https://doi.org/10.1002/job.168>
- İplik, E., ve Ülbeği, İ. D. (2021). The Effect of Work-Family Enrichment on Career and Life Satisfaction of Women Entrepreneurs. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 18(42), 1-1. <https://doi.org/10.26466/opus.913203>
- Jaga, A., ve Bagraim, J. (2011). The Relationship Between Work-Family Enrichment And Work-Family Satisfaction Outcomes. *South African Journal Of Psychology*, 41(1), 52-62. <https://doi.org/10.1177/008124631104100106>

- Judge, T. A. Cable, D. Boudreau, J. ve Bretz, R. (1995). An Empirical Investigation Of The Predictors Of Executive Career Success. *Personnel Psychology*, 48(3), 485–519. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1995.tb01767.x>
- Kalaycı, Ş. (2014). *Spss Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım Ltd. Şti.
- Karasar, N. (1994). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: 3A Araştırma Eğitim Danışmanlık Ltd. Basım.
- Karoshi. (2003). Reduce Stress, Workload And Work Time And Improve Work-Life Balance Before It's Too Late, Hot Topics In Collective Bargaining Issues. *Public Service For Alliance Of Canada*, (5), 1-19.
- Keser, A. (2003). Çalışmanın Anlamı, İnsan Yaşamındaki Yeri Ve Yaşam Doyumu Üzerinde Bir Uygulama (Basılmamış Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Keser, A. (2005). The Relationship Between Job And Life Satisfaction In Automobile Sector Employees In Bursa / Turkey. *İş-Güç Endüstri İlişkileri Ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 7(2), 52-63.
- Konaklı, T. ve Arslan, S. (2017). Pozitif Örgütsel Davranış Bağlamında Öğretmenlerde İş Aile Zenginleşmesinin İncelenmesi. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 5(3): 223-244. [doi: 10.14689/issn.2148-2624.1.5c3s10m](https://doi.org/10.14689/issn.2148-2624.1.5c3s10m)
- Korkmaz, F. (2021). Mesleki Canlılık Kazanımında İş-Aile Zenginleşmesinin Rolü: Yapısal Eşitlik Model Analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 942-955. <https://doi.org/10.20491/isarder.2021.1176>
- Kovacs, A. (2007). The Leisure Personality: Relationships Between Personality, Leisuresatisfaction And Life Satisfaction, Phd. Thesis, Indiana University School of Health.
- Kumudha, A. ve Abraham, S. (2008), Organization Career Management And Its Impact On Career Satisfaction: A Study In The Banking Sector. *Icfai University Journal Of Bank Management*,7(3), 71-81.
- Lapierre, L. M. Li, Y. Kwan, H. K., Greenhaus, J. H., Drenzo, M. S. ve Shao, P. (2017). A Meta-Analysis Of The Antecedents Of Work-Family Enrichment. *Journal Of Organizational Behavior*, 39(4): 385-401. <https://doi.org/10.1002/job.2234>
- Leiter, M. P. ve Maslach, C. (2005). A Mediation Model Of Job Burnout. In A. S. G. Antoniou & C. L. Cooper (Eds.). *Research Companion To Organizational Health Psychology*, Cheltenham, United Kingdom: Edward Elgar.
- MARİS, E. De Klerk, M. Nel, J. A. (2014). The Antecedents And Outcomes Of Work-Family Enrichment Among Female Workers. *Sa Journal Of Industrial Psychology*, 40(1), 1-14.
- Marks, S. R. (1977). Multiple Roles And Role Strain Some Notes On Human Energy Time And Commitment. *American Sociological Review*, 42(6), 921–936. <https://doi.org/10.2307/2094577>
- Masuda, A. D. Mcnall, L. A. Allen, T. D. (2012). Examining The Constructs Of Work-To-Family Enrichment And Positive Spillover. *Journal Of Vocational Behavior*, 80(1), 197-210. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2011.06.002> [Get rights and content](#)

- McNall, L. A. Masuda, A. D. Ve Nicklin, J. M. (2009). Flexible Work Arrangements, Job Satisfaction, And Turnover Intentions: The Mediating Role Of Work-To-Family Enrichment. *The Journal Of Psychology*, 144(1), 61-81. <https://doi.org/10.1080/00223980903356073>
- McNall, L. A. Nicklin, J. M. Ve Masuda, A. D. (2010). A Meta-Analytic Review Of The Consequences Associated With Work-Family Enrichment. *Journal Of Business And Psychology*, 25(3), 381-396.
- Mishra, S. D. (2015). *Family Environment And Achievement Motivation Of School Going Adolescents: An İntervention Report*. Lulu. Com.
- Nauta, A. Van Vianen, A. Van der Heijden, B., Van Dam, K., ve Willemssen, M. (2009). Understanding the factors that promote employability orientation: the impact of employability culture, career satisfaction, and role breadth self efficacy. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 82(2), 233-251. <https://doi.org/10.1348/096317908X320147>
- Özdevecioğlu, M. (2003). İş Tatmini Ve Yaşam Tatmini Arasındaki İlişkinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma, içinde, *11. Ulusal Yönetim Ve Organizasyon Kongresi*, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Özdevecioğlu, M. Aktaş, A. (2007). Kariyer Bağlılığı, Mesleki Bağlılık Ve Örgütsel Bağlılığın Yaşam Tatmini Üzerindeki Etkisi: İş-Aile Çatışmasının Rolü, *Erciyes Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (28), 1-20.
- Özer M. Karabulut Ö. (2003). Yaşlılarda Yaşam Doyumu. *Geriatrı*, 6 (2), 72-74.
- Özkalp, E. ve Kırel, Ç. (2005). *Örgütsel Davranış*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Rashid, W. E. W. Nordin, M. S. Omar, A. ve İsmail, I. (2011). Social Support, Work-Family Enrichment And Life Satisfaction Among Married Nurses In Health Service. *International Journal Of Social Science And Humanity*, 1(2), 150.
- Rastogi, M. Karatepe, O. M. ve Mehmetoğlu, M. (2019). Linking Resources To Career Satisfaction Through Work-Family Enrichment. *The Service Industries Journal*, 39(11-12), 855-876. <https://doi.org/10.1080/02642069.2018.1449835>
- Sarıışık, M. (2007). Turizm Sektöründe Meslek Sahibi Olmaya Yönelten Etkenler: Meslek Yüksekokulu Öğrencilerine Yönelik Bir Çalışma. *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 18(2), 143-160.
- Saris, W.E. Veenhoven, R. Scherpenzeel, A.C. And Bunting B. (1996). A Comparative Study Of Europe. *Erasmus University Press*, 11-48.
- Sharbaugh, S. M. (2009). Relationship Among Nurses' Professional Identity, Career Satisfaction, Occupational Commitment, And Intent To Stay, Widener University. *Doctorial Dissertation*, 106.
- Sieber, S. D. (1974). Toward A Theory Of Role Accumulation. *American Sociological Review*, (39), 567-578.
- Siu, O. L. Lu, J. F. Brough, P. Lu, C. Q. Bakker, A. B. Kallath, T. Ve Kan, S. (2010). Role Resources And Work-Family Enrichment: The Role Of Work Engagement. *Journal Of Vocational Behavior*, 77(3), 470-480. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2010.06.007>
- Spurk, D. Abele, A. E. Ve Volmer, J. (2011). The Career Satisfaction Scale: Longitudinal Measurement Invariance And Latent Growth Analysis. *Journal Of*

- Occupational And Organizational Psychology*,84(2), 315-326.
<https://doi.org/10.1111/j.2044-8325.2011.02028.x>
- Stevens, B. L. (1997). The Impact Of Managed Care On Career Satisfaction Among Psychologists, Michigan State University. *Doctorial Dissertation*, 36.
- Şad, B. (2017). Konaklama İşletmelerinde Çalışan Bireylerin Tükenmişlik Düzeylerinin Yaşam Doyumuna Etkisi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, Balıkesir. <https://hdl.handle.net/20.500.12462/3232>
- Tiedje, L. B. Wortman, C. B. Downey, G. Emmons, C., Biernat, M. ve Lang, E. (1990). Women With Multiple Roles: Role-Compatibility Perceptions, Satisfaction, And Mental Health. *Journal Of Marriage And The Family*, 63-72. <https://doi.org/10.2307/352838>
- Ülbeği, İ. İplik E. (2018). İş-Aile Zenginleşmesi Ölçeğinin Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(4): 722-741.
<https://dx.doi.org/10.20491/isarder.2018.545>
- Vatansever Ç. (2008). Work And Non-Work Life Balance, And Its Relation To Organizational Commitmentand Career Satisfaction. (Basılmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Wayne, J. H. Randel, A. E. ve Stevens, J. (2006). The Role Of Identity And Work-Family Support İn Work-Family Enrichment And Its Work-Related Consequences. *Journal Of Vocational Behavior*, 69(3), 445-461. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2006.07.002>
- Wright, S. L. Perrone, K. M. (2010). An Examination Of The Role Of Attachment And Efficacy İn Life Satisfaction. *The Counseling Psychologist*, 38(6), 796-823.
<https://doi.org/10.1177/0011000009359204>
- Yap, M. W. Cukier, M. R. Holmes, C-A Hannan, (2010), Career Satisfaction: A Look Behind The Races. *Industrial Relations*, 65 (4), 584-608.
<https://doi.org/10.7202/045587arCopiedAn err>
- Yıldızhan, Y. (2011). Örgütsel Adalet İle İş Doyumu Arasındaki İlişki: Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü Örneği. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Yüksel İ., (2005), İş Aile Çatışmasının Kariyer Tatmini Ve İş Tatmini Davranışları İle İlişkisi. *İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 19 (2), 301- 314.
- Zhang, Y. Xu, S. Jin, J. Ve Ford, M. T. (2018). The Within And Cross Domain Effects Of Work-Family Enrichment: A Meta-Analysis. *Journal Of Vocational Behavior*, (104), 210-227. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2017.11.003>

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 6 Issue 1, March 2022

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 26.01.2022

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 13.02.2022

DOI: 10.30692/sisad.1063532

THE MEDIATING ROLE OF THE ANXIETY LEVEL IN THE EFFECT OF TRUSTING CO-WORKERS ON HELPING BEHAVIOURS TO CO-WORKERS DURING COVID-19 PANDEMIC

Covid-19 Pandemisinde İş Arkadaşına Yardım Etme Davranışının İş Arkadaşına Güvene Etkisinde Kaygı Düzeyinin Aracı Rolü

Fuat YALMAN

Dr. Öğr. Üyesi

Düzce Üniversitesi

İşletme Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü

ORCID ID: 0000-0002-1041-1837

fuatyalman@duzce.edu.tr

Nurperihan TOSUN

Dr. Öğr. Üyesi

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü

ORCID ID: 0000-0001-6548-3099

nkarabulut@cumhuriyet.edu.tr

Atıf/Citation: Fuat Yalman & Nurperihan Tosun (2022), "The Mediating Role of the Anxiety Level in the Effect of Trusting Co-Workers on Helping Behaviours to Co-Workers During COVID-19 Pandemic", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.1 Mart 2022, s.85-97.

Abstract: The main purpose of this study is to determine the mediating role of the anxiety level in the effect of trusting co-workers on helping behaviors to co-workers during the COVID-19 pandemic. A hospital-based cross-sectional research design was used in the study. The study population consisted of nurses working in four different public hospitals providing secondary health services in other regions of Istanbul. The convenience sampling method was preferred in the study. The data were collected by the researchers themselves using the online questionnaire technique. The total number of questionnaires evaluated and used to analyze the data is 527. IBM SPSS Statistic Base 23 V and AMOS package programs were used to analyze the data. Descriptive statistics, independent sample t-test, ANOVA test, and structural equation modeling were applied to the data. The findings obtained with the structural equation analysis showed that the model's construct validity was provided. The empirical result of the study revealed that the outbreak of COVID-19 increased nurses' anxiety levels. In addition, it has been determined that the effect of nurses'

trust towards each other on their helping behavior is partially mediated by COVID-19 anxiety. The COVID-19 anxiety levels of the nurses, who acted with a high sense of trust in their colleagues, decreased their helping behavior towards each other.

Keywords: Helping Co-Workers, Trusting Co-Workers, Anxiety Nurse, COVID-19.

Öz: Bu çalışmanın temel amacı, COVID-19 pandemisinde iş arkadaşlarına güvenmenin iş arkadaşlarına yardım etme davranışlarına etkisinde kaygı düzeyinin aracı rolünü belirlemektir. Araştırmada hastane temelli kesitsel araştırma deseni kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini İstanbul'un farklı bölgelerinde ikinci basamak sağlık hizmeti veren dört farklı kamu hastanesinde çalışan hemşireler oluşturmuştur. Kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Veriler çevrimiçi anket tekniği kullanılarak araştırmacıların kendileri tarafından toplanmıştır. Değerlendirilen ve verilerin analizinde kullanılan toplam anket sayısı 527'dir. Verilerin analizinde IBM SPSS 23 ve AMOS paket programları kullanılmıştır. Verilere tanımlayıcı istatistikler, bağımsız örneklem t testi, ANOVA testi ile yapısal eşitlik modellemesi uygulanmıştır. Yapısal eşitlik analizi ile elde edilen bulgular, modelin yapı geçerliğinin sağlandığını göstermiştir. Araştırmanın ampirik sonucu, COVID-19 salgınının hemşirelerin kaygı düzeylerini artırdığını ortaya koymuştur. Ayrıca hemşirelerin birbirlerine olan güvenlerinin birbirlerine yardım etme davranışları üzerindeki etkisinin COVID-19 kaygısının kısmen aracılık ettiği belirlenmiştir. Meslektaşlarına karşı yüksek güven duygusu ile hareket eden hemşirelerin COVID-19 kaygı düzeyleri birbirlerine yardım etme davranışlarını azaltmıştır.

Anahtar Kelimeler: İş Arkadaşlarına Yardım Davranışı, İş Arkadaşlarına Güven, Kaygı, Hemşire, COVID-19.

INTRODUCTION

Because the epidemic brings many medical or social behavior changes into question, it has been stated that the obligation to comply with the rules requires a sustainable spiritual adaptation skill. It is observed that difficulty in harmony and uncontrollable levels of anxiety and fear can quickly weaken the immune system (Turkey Psychiatric Association, 2020). Therefore, it has been widely observed that the nature of the COVID-19 pandemic has brought about anxiety and fear in both the community and healthcare workers. In addition, the lack of a vaccine and an effective treatment method for the virus in this process has further increased the levels of these feelings and caused uncertainty about where the process will go (Ahorsu et al., 2020).

The most important reasons why the COVID-19 pandemic causes widespread anxiety or fear on both the society and healthcare workers are as follows: It has been stated that the infection is contagious, poses an imminent threat, is invisible, and widens its sphere of influence gradually (Pappas et al., 2009). It is because pandemics such as the COVID-19 outbreak are seen as matters of concern. Even though the impact of this epidemic on global mental health has not been recorded and measured, it has been observed that the anxiety and fear levels of the societies and especially the healthcare workers increase due to the face-to-face contact with the patients, especially during the periods when the epidemic first emerges and the number of cases increase (Rajkumar, 2020; Cagatay vd., 2021). In this context, it is also essential to examine the effects of the COVID-19 anxiety level on the behavior of nurses, whose risk of being infected with the New Coronavirus is much higher than other segments of the society since the beginning of the epidemic.

On the other hand, it is known that one of the critical factors in the success of an organization is helping the colleagues with whom employees work (Ehrhart, Bliese, and Thomas, 2006). Therefore, it is emphasized that helping behavior is more vital in cases where all activities in organizations significantly affect the organizational mission (Dyne and LePine, 1998). As this behavior develops among employees, positive results based on synergy in activities will be high (Rotemberg, 1994).

Therefore, many organizations use internal control mechanisms and avoid self-serving behaviors. Consequently, they change their reward systems, internal processes, decision-making processes, and structures in this direction (Meyer, 1983; Sitkin & Bies, 1994). In cases where self-managing teams emerge in organizations and trust in authorized employees, internal control mechanisms are reduced or abolished, and interaction is increased; it has also been observed that the concepts

of organizational trust, trusting co-workers, and helping co-workers have increased significantly (Golembiewski & McConkie, 1975; Larson & LaFasto, 1989). At the same time, it has been stated that in organizations where self-managing teams are employed, “trust” should replace “control” for direct observation of employees to be more practical.

Literature

Trusting Co-Workers

Trusting co-workers is defined as a person's general belief and trust in the qualifications and abilities of their colleagues within an organization and the desire to be dependent on them and be prone to them. It is an essential element in building a successful organization (Tanner, 2007). It has been stated that this situation means general guidance and awareness regarding the organization's reliability (Li et al., 2012).

At the same time, it has been stated that trusting co-workers is one of the essential components of organizational success, and organizations have a significant advantage thanks to administrative support (Vakola et al., 2011). It has been observed that trusting co-workers in the workplace environment is associated with higher organizational performance and competitive power (Vineburgh, 2010). In addition, it has been observed that personnel who experience a high level of organizational trust exhibit behaviors for an accountable and more productive organization (Chen et al., 2015). However, it was emphasized that trusting co-workers increase employees' job satisfaction, encourages cooperation, organizational commitment, and productivity, centralizes problems, effective communication, and information sharing, and compensates for the limited abilities of employees (Elewa & Aly El Banan, 2019).

Helping Co-Workers

Helping other group members, also considered sharing resources or supporting those who lagged in their work, is optional with many potential benefits for the organization and the entire working group (Anderson and Williams, 1996; Organ, 1988). It has been observed that the behavior of helping colleagues mainly develops without expecting a response and does not come out in a planned way; on the contrary, it occurs spontaneously as a result of the person's willingness and that the person's optimistic state leads to this behavior (Omoto and Snyder, 1995).

In the research, helping co-workers has been stated as a behavioral style that positively affects job performance (Ehrhart et al., 2006). However, it was emphasized that this behavior pattern is more vital, especially in cases where all activities in the organization are essential, and all of these activities affect the primary purpose significantly (Dyne & LePine, 1998). As this attitude increases among the employees in the organization, the synergy-based benefit in the activities will also be high (Rotemberg, 1994). It has also been reported that support for colleagues has a vital role in the workplace, especially in employees' coping with stress and tension (Gillen et al., 2002).

COVID-19 Anxiety Level

As the epidemic brings many additional medical or social behavior changes into question, it has been emphasized that the obligation to comply with the rules requires a sustainable spiritual adaptation skill because it is stated that the difficulty in alignment, the uncontrollable levels of anxiety and fear can weaken the immune system soon (WHO, 2020, Turkey Psychiatric Association, 2020).

Today, the concepts of anxiety and fear are accepted as general emotional problems (Akpınar, 2013; İlhan et al., 2014), and it has been stated that many reasons in life can create feelings of anxiety and fear. Therefore, what is seen as a source of fear and anxiety and the level of anxiety is experienced depend on the personality and the person's perspective on events (Kapıcı, 2004).

Therefore, it has been observed that the COVID-19 epidemic and pandemic also cause society's fear and anxiety (Ahorsu et al., 2020).

At the same time, pandemics such as the COVID-19 outbreak are seen as matters of concern. It has been observed that individuals' levels of fear and anxiety also increase, especially when the epidemic first emerges and the number of cases increases (Rajkumar et al., 2020). In a study of about 9000 people on social media, it was found that 67.3 percent of the participants were very or highly concerned about COVID-19, while 48.8 percent, most of the time, self-quarantined to avoid COVID-19 (Nelson et al., 2020).

This research explored the levels of trusting co-workers, helping co-workers, and COVID-19 anxiety level of nurses by examining the mediation role of the anxiety level in the effect of trusting co-workers on assisting co-workers amid a severe crisis, specifically COVID-19. The mediation effect of COVID-19 anxiety level was tested. It is of great value for healthcare organizations to foster employee psychological recovery and provide them organizational support and organizational trust during a crisis such as COVID-19. Although there are various studies on the relationship between trusting co-workers and helping co-workers in the past literature, no study deals with these concepts as in this study. Moreover, studies examining how COVID-19 anxiety levels direct the behaviors of nurses, who are qualified as health professionals, are minimal. In addition, with this research, the mediation role of the anxiety level in trusting co-workers on helping co-workers during the COVID-19 pandemic was examined for the first time on nurses. Therefore this study has added diversity to the field of practice.

Material and Methods

Participants

Data collection was carried out by a hospital-based survey at the four public hospitals providing secondary care in four different regions in Istanbul. The population consisted of 4.500 nurses from these public hospitals. Five hundred twenty-seven nurses, who gave their consent, were informed about the objective, procedures, and confidentiality. The convenience sampling technique, one of the non-random sampling methods, was used to select the participants. The sample size was distributed proportionally to each public hospital. Approximately 132 nurses were reached from each hospital.

Research design

The hospital-based cross-sectional study design was used at governmental public hospitals in Istanbul. The study was conducted in four secondary public hospitals in Istanbul. The names of the hospitals are kept confidential. The study was designed and executed by researchers. The study period was from December 25, 2020, to February 25, 2021.

Measurements of variables

We applied the Turkish version of Nyhan and Marlowe's (1997) organizational trust scale to measure trusting co-workers, which features a Likert-type scale made up of four items. The organizational trust scale has two sub-dimensions: trust in supervisor and trust in an organization, consisting of 12 items. The sub-dimension of trust in an organization comprises four items and covers items 9-12. Therefore trusting co-workers was measured by four things. The instrument presented high reliability for the study sample ($\alpha=0.840$). And then, We applied the Turkish version of the "helping co-workers scale" (Fouk et al., 2020) to measure helping co-workers, which features a Likert-type scale made up of three items. The instrument presented high reliability for the study sample ($\alpha=0.893$). After that, We applied the Turkish version of the anxiety scale (Lee, 2020) to measure COVID-19 anxiety level, which features a Likert-type scale made up of five items. The instrument presented high reliability for the study sample ($\alpha=0.883$).

In the first stage, permission was requested from the researchers who developed the original scales for the adaptation process, and their approval was obtained. The scales were translated into Turkish separately by three experts who know both the language of the original scale and Turkish very well. In the second stage, the translations made by the authors and the translation group consisting of experts were compared. While making the comparison, each item was examined to determine whether the translations were appropriate for the intended meaning. The third stage is the provision of the previous step. At this stage, the scales translated into Turkish were given to a group of 3-5 people who are experts in the language of the original scale and independent from the experts in the second stage, and these experts were asked to translate the scales from Turkish back to the original language. Later, the authentic expression of each item was compared one-to-one with the expression resulting from this translation. With the translation in the third stage, it was seen that the original scale was appropriate.

The concept of language equivalence is also named language validity in the literature. For this purpose, the original scale and the draft scale were applied to a group of at least 30 people who know the languages of both scales well. The application process first used the original scale and then the Turkish scale at two-week intervals. After the application, the total scores of each individual in the study group obtained from both the original scale and the Turkish scale were calculated. It was observed that the Pearson correlation coefficient of the relationship between the two applications was significant ($p < 0.01$), and the degree of the coefficient was 0.82, which shows a very high degree of harmony.

Ethics approval

Before conducting the study, we obtained informed consent from the participants. This research was carried out upon the ethics committee's approval Duzce University Scientific Research and Publication Ethics Committee (Date: 24.12.2020, Decision Number: 2020/269).

Data analysis

The quantitative research methodology was used to suit the purpose and the research's central problem. The data set analysis was performed using IBM SPSS Statistic Base 23 V and AMOS statistical analysis programs. First, the reliability analysis was performed on the data. Then, the main variables of the research (trusting co-workers, helping co-workers, and COVID-19 anxiety level) were examined in terms of means, standard deviations, reliability coefficients, frequency distribution, and variance values. Second, confirmatory factor analyses, using structural equation modeling in AMOS, were performed to assess different latent structure models of the relationship between trusting co-workers, helping co-workers, and COVID-19 anxiety level. Third, a path analysis technique was performed to test the mediating effect of COVID-19 anxiety level. Models examined were based on the results from previous research about factor structures of the relationship between trusting co-workers, helping co-workers, and COVID-19 anxiety levels among nurses. Criteria for determining confirmatory factor analysis model fit and measurement invariance were based on conventional standards (Munro, 2005).

Results

Demographic findings

Table 1 shows 55% male employees, of which a large part comprises male participants. A maximum number of nurses lie between 18 and 35 years (76%). There were a statistically significant difference in trusting co-workers score according to marital status (t -test = -3.670; $P < .05$), in COVID-19 anxiety level score according to age categories (ANOVA test = 4.104; $P < .05$) and in helping co-workers score according to age categories (ANOVA test = 2.501; $P < .05$). However, there was no significant relationship with trusting co-workers among the sex of the participants and the age categories of the participants. Therefore there was no significant relationship with COVID-19 anxiety level among the sex of the participants and the marital status

of the participants. Furthermore, there was no significant relationship with helping co-workers among the sex of the participants and the marital status of the participants (Table 1).

Table 1. The mean scores according to some coronavirus related factors, sociodemographic characteristics of nurses and t-test and ANOVA test regarding Trusting Co-Workers, Helping Co-Workers, COVID-19 Anxiety Level

Variables	Frequency (n)	Percentage (%)	Trusting Co-Workers (TCW)		COVID-19 Anxiety Level (CAL)		Helping Co-Workers (HCW)	
			t-Test/ ANOVA A (t/F)	p-value (2tailed)	t-Test/ ANOVA A (t/F)	p-value (2tailed)	t-Test/ ANOVA A (t/F)	p-value (2tailed)
Sex								
Male	292	55.4						
Female	235	44.6						
Age categories			2.026 ^b	.090	4.104 ^b	.003	2.501 ^b	.042
18-25 years	178	33.8						
26-35 years	220	41.7						
36-45 years	96	18.2						
46-55 years	25	4.7						
56-65 years	8	1.5						
Marital Status			-3.670 ^a	.000	1.675 ^a	.094	.412 ^a	.680
Married	254	48.2						
Unmarried	273	51.8						

a Independent sample t-test

b ANOVA test

Descriptive findings related to factors

Descriptive statistics, averages, standard deviations, reliability coefficients, number of participants, and variance values are given in Table 2. Accordingly, while the trusting co-workers are medium-level, helping co-workers raises COVID-19 anxiety.

Table 2. Descriptive statistics related to factors

Factors	N	Mean	Standard Deviation	Variance	Cronbach's alpha
Trusting co-workers	527	2.7989	.94117	.886	0.840
Helping co-workers	527	4.2770	.77345	.598	0.893
COVID-19 anxiety level	527	4.0239	.96578	.933	0.883

The model fit measures

Table 3 shows as a result of the confirmatory factor analysis (CFA), the overall reliability coefficient was Alpha= 0.830. Because $0.80 \leq \alpha < 1.00$, the scale is highly reliable. Ensuring validity and reliability shows the existence of a structural relationship between trusting co-workers, helping co-workers, and COVID-19 anxiety levels of the nurses.

Table 3. Model fit measures

Measure	Estimate	Threshold	Interpretation
CMIN/DF	3.985	Between 1 and 5	Acceptable range
CFI	0.962	≥ 0.90	Within range
GFI	0.943	≥ 0.85	Within range
SRMR	0.070	≤ 0.08	Within range
RMSEA	0.075	≤ 0.10	Within range
NFI	0.951	≥ 0.90	Within range
RFI	0.932	≥ 0.90	Within range
TLI	0.948	≥ 0.90	Within range

RMSEA: root mean square error of approximation; SRMR: standardized root mean residual; CMIN: chi-square value; DF: degrees of freedom; CFI: comparative fit index; RFI: relative fit index; GFI: goodness of fit index; NFI: normed fit index; TLI: tucker lewis index.

The results of the measurement model

It was assumed that the reasoning between the variables in the research model could be explained. CFA was performed to test the validity of the scales used, and the structure of all scales was verified. Figure 1 shows the CFA results and model fit for the variables of trusting co-workers, helping co-workers, and COVID-19 anxiety level.

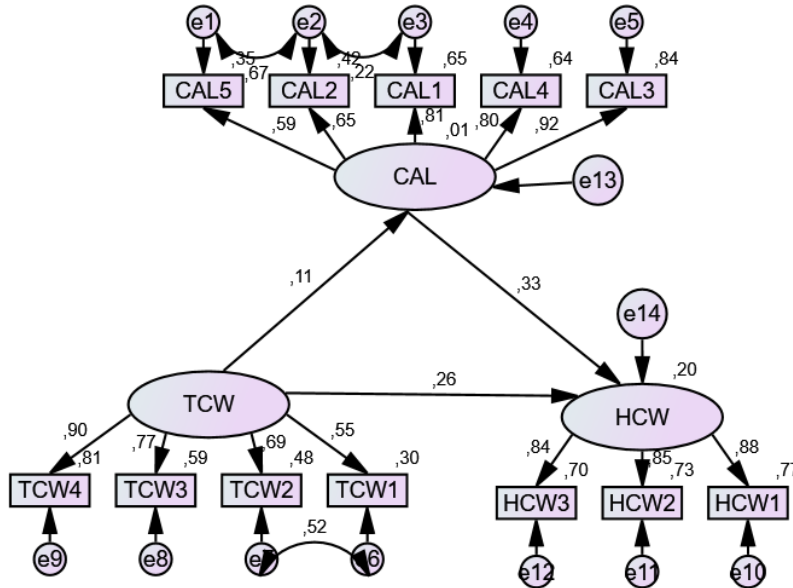

Figure 1. The results of the entire model

Source: Output from IBM AMOS

Table 4 provides various measures of the measurement model. The estimates or standard loading of each item ranges from 0.51 to 0.91.

Table 4. The items' estimate and the constructs' Cronbach's α , AVEs, and CRs.

Constructs	Items	Estimate	Cronbach's α	Average Variance Extracted (AVE)	Construct Reliability (CR)
Trusting Co-Workers (TCW)	TCW1	0.551	.840	0.54	0.77
	TCW2	0.690			
	TCW3	0.767			
	TCW4	0.898			
COVID-19 Anxiety Level (CAL)	CAL1	0.809	.883	0.58	0.84
	CAL2	0.651			
	CAL3	0.917			
	CAL4	0.799			
	CAL5	0.589			
Helping Co-Workers (HCW)	HCW1	0.879	.893	0.73	0.91
	HCW2	0.854			
	HCW3	0.839			

Since the calculated AVE values are more significant than 0.5, the factors have fit validity. Also, the elements have high construct reliability since the CR values are more important than 0.7. The fit values were examined to show that the data fit the model well (Table 5).

Table 5. The result of the structural model

Hypothesis	Paths	Estimate	S.E.	C.R.	P	Result
Effect of Trusting Co-Workers on Helping Co-Workers (Before Mediation)						
H ₁	HCW <--- TCW	,327	,058	5,629	***	H ₁ supported
Effect of Trusting Co-Workers on Helping Co-Workers (After Mediation)						
H ₂	CAL <--- TCW	,101	,046	2,202	,028	H ₂ supported with a partial mediation
	HCW <--- CAL	,406	,061	6,683	***	
	HCW <--- TCW	,288	,055	5,210	***	

When the mediator variable (COVID 19 Anxiety Level) is included in the model with the independent variable (Trusting Co-Workers) are included in the model, the direct effect of the independent variable (Trusting Co-Workers) on the dependent variable (Helping Co-Workers) is reduced. The standardized regression value between the independent (Trusting Co-Workers) and the dependent (Helping Co-Workers) decreased from 0.258 to 0.037 (Table 6).

Table 6. The indirect effect of the model

Indirect Path	Unstandardized Estimate	Standardized Estimate	p-value
TCW --> CAL --> HCW	0,041	0,037	***

Discussion

The result reveals that, without COVID-19 anxiety level, there is a significant relationship between ‘trusting co-workers’ and ‘helping co-workers,’ meaning due to the outbreak of COVID-19, the nurses are getting in anxious feelings. On the other hand, with the appearance of anxiety from COVID-19, as a mediator, the indirect relationship between ‘trusting co-workers’ and ‘helping co-workers’ becomes less significant, resulting in a partial mediation. As the spread of COVID-19 continues, anxiety from COVID-19 affects people’s mindset, making them feel anxious. At the same time, it has been reported that confronting uncertain situations, especially when there is a potential risk of death, can increase people's concern and anxiety levels, leading both healthy and vulnerable individuals to engage in protective behavior (Shigemura et al., 2020). Therefore, it has been observed that the COVID-19 pandemic and pandemic nature also cause normal anxiety states (Ahorsu et al., 2020). A study conducted on university students reported that about a quarter of university students showed at least a mild level of anxiety due to the COVID-19 outbreak (Cao et al., 2020). Another study emphasized that concern for COVID-19 dramatically impacted people's mental health (Torales et al., 2020). In addition, it has been observed that due to direct contact with COVID-19 patients, healthcare professionals follow the patients' suffering and death, which further increases their fear and anxiety levels (Pappa et al., 2020; Chen et al., 2020). With the emergence of the Covid-19 pandemic, extraordinary working conditions have become necessary for all healthcare professionals, and healthcare professionals have been subjected to severe physical and mental pressure in this process. In previous pandemic periods and the Covid-19 pandemic in some studies conducted during the pandemic period, it has been reported that individuals show many stress and anxiety-related reactions during the pandemic, and these reactions are more common in healthcare workers (Matsuishi et al., 2012 ; Huang et al., 2020; Consolo et al., 2020; Ekinci and Ekinci, 2021). These studies show that the mental health of healthcare professionals is adversely affected by reasons such as longer working hours, the risk of disease transmission and transmission to the immediate environment,

uncertainties regarding the pandemic, and duties carried out with additional personal protective equipment. One of the reasons why healthcare workers experience stress and anxiety is the fear of infecting their families and relatives with the Covid-19 virus (Tengilimoğlu et al., 2021).

As a finding of the study, it can be said that the trust of the nurses in their colleagues is at an average level. Beal et al. (2020) state that during the COVID-19 pandemic, healthcare team members had to rely on each other to make the right decisions quickly to save many lives under harsh working conditions. Romeu Labayen et al. (2021) found in their study that nurses felt a lack of trust in management when they saw that management was more concerned with allocating equipment rather than their safety.

Trust in their colleagues and managers is of great importance in the psychological resilience of healthcare workers working under severe conditions during the Covid-19 pandemic. When employees trust that their organization puts their well-being first, they feel psychologically safe and empowered to raise safety concerns, which improves patient safety in day-to-day clinical practice (Sujan et al., 2019). It is a crucial strategy for building trust during the pandemic. Leaders need to listen to the specific concerns of healthcare professionals, understand the sources of emotional distress, reassure healthcare professionals that their concerns are heard, and provide targeted support to reduce regards to the greatest extent possible (Rangachari and Woods, 2020).

Another finding in our study is that nurses' level of helping their colleagues is high. Sharif Nia et al., 2020 states that nurses show more "helpful behavior" to other nursing colleagues than other healthcare providers. Also, some nurses are willing to volunteer and use their rest hours or holidays to care for COVID-19 patients. Contrary to this finding, it can be thought that employees who have a high fear of COVID-19 will have less contact with their co-workers and therefore will help them less (Yasar et al., 2021). In the study conducted by Yasar et al.(2021), it was seen that the fear of COVID-19 reduces the effect of trust in colleagues on helping co-workers. In other words, it has been determined that due to the COVID-19 epidemic, nurses have a high level of fear and avoid helping their co-workers.

CONCLUSION

The main goal of this paper is to analyze the levels of trusting co-workers, helping co-workers and COVID-19 anxiety level of nurses during the COVID-19 outbreak in Turkey, to determine the structural relationship between trusting co-workers, helping co-workers and COVID-19 anxiety level with structural equation modeling and to test the mediating effect of COVID-19 anxiety level with path analysis. This COVID-19 anxiety level creates a significant threat to the nurses exposed to COVID-19 patients as part of their role. For this, the study hypothesized 'trusting co-workers' directly impacts helping co-workers. Furthermore, COVID-19 anxiety level mediates the direct relationship between 'trusting co-workers' and 'helping co-workers.' And also, by conducting confirmatory factor analysis, it was observed that the relationships between trusting co-workers, COVID-19 anxiety level, and helping co-workers had an acceptable index of fit. The overall reliability coefficient was found to be $\text{Alpha} = 0.830$. Because $0.80 \leq \alpha < 1.00$, the scale is highly reliable. Ensuring validity and reliability shows a structural relationship between trusting co-workers, COVID-19 anxiety level, and helping co-workers. The result found that with a direct effect of 'trusting co-workers,' there is a significant impact on helping co-workers. Thus, H1 is statistically supported. On the other hand, with the presence of a mediator, COVID 19 anxiety level, it can be seen that the relationship between 'trusting co-workers' and 'helping co-workers' becomes less significant and creates a partial mediation effect into the relationship.

Mental health problems and working environments of health workers should be given importance in order to maintain well-being and to provide adequate human resources in the conduct of health services. For nurses working in hospitals under severe working conditions during the Covid-19

pandemic to be psychologically stronger and more resilient, it is recommended that the institution's managers take activities to improve the perception of trust of the employees. To effectively coping the COVID-19 pandemic and such epidemics that may occur in the future and ensure the continuity of health services, it is recommended that the authorities implement practices that will improve the mental state of health personnel and increase their social support. It will be possible to provide longer-term and higher quality health care services by protecting healthcare professionals' general health and mental health and creating working environments that provide an environment of trust and support each other's sense of helping each other. Lack of trust in management and co-workers can increase nurses' perception of risk. Understanding the factors involved in risk perception can assist decision-makers who help protect nurses in clinical practice. In addition, the results from this study can help managers and policymakers.

There are some limitations of the study. The fact that the study was conducted in a single province and the sample size is limited makes it difficult to generalize the findings and comments. In this cross-sectional study, a momentary situation during the pandemic period was examined. It is recommended to examine the study with other health professionals and different variables.

REFERENCES

- Ahorsu, D. K., Lin, C. Y., Imani, V., Saffari, M., Griffiths, M. D., & Pakpour, A. H. (2020). The Fear of COVID-19 of COVID-19 Scale: development and initial validation. *International Journal of Mental Health and Addiction*. <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00270-8>.
- Akpınar, B. (2013). Analysis of Candidate Teachers' Stress Level in Terms of Different Variables. *Dicle University Journal of Ziya Gökalp Education Faculty*, 21, 229-241.
- Anderson, S. E. & Williams, L. J. (1996). Interpersonal, job, and individual factors related to helping processes at work. *Journal of Applied Psychology*, 81, 282-296.
- Beal, J. A. (2020). Lessons Learned from the COVID-19 Pandemic for Pediatric Workplaces. *MCN: The American Journal of Maternal/Child Nursing*, 45(5), 309.
- Brown, T. A. (2006). *Confirmatory Factor Analysis for Applied Research*. New York: Guilford Press.
- Byrne, B. M. (2001). *Structural equation modeling with AMOS: Basic concepts, applications, and programming*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Cao, W., Fang, Z., Hou, G., Han, M., Xu, X., Dong, J., & Zheng, J. (2020). The psychological impact of the COVID-19 epidemic on college students in China. *Psychiatr Res.* 287, 112934. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.112934>.
- Chen, P., Sparrow, P. R., & Cooper, C.L. (2016). The relationship between person-organization fit and job satisfaction. *J. Manag. Psychol*, 31, 946–959.
- Chen, S. Y., Wu, W. C., Chang, C. S., Lin, C. T., Kung, J. Y., Weng, H. C., ... & Lee, S. I. (2015). Organizational justice, trust, and identification affect organizational commitment in hospital nursing staff. *BMC health services research*, 15(1), 363.
- Chen, Y., Zhou, H., Zhou, Y., & Zhou, F. (2020). Prevalence of self-reported depression and anxiety among pediatric medical staff members during the COVID-19 outbreak in Guiyang, China. *Psychiatry Res.*, 288:113005. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113005> PMID: 32315886.

- Consolo, U., Bellini, P., Bencivenni, D., Iani, C., & Checchi, V. (2020). Epidemiological aspects and psychological reactions to COVID-19 of dental practitioners in the Northern Italy districts of Modena and Reggio Emilia. *International journal of environmental research and public health*, 17(10), 3459.
- Çağatay, A., Arslan, Ü. & Yılmaz, S. (2021). The Effect Of The Covid-19 Pandemic On Health Services. *International Scientific and Vocational Studies Journal*, 5 (2), 218-229.
- Dyne, L. V & LePine, J. A. (1998). Helping and voice extra-role behaviors: Evidence of construct and predictive validity. *The Academy of Management Journal*, 41(1), 108-119.
- Ehrhart, M. G., Bliese, P. D. & Thomas, J. L. (2006). Unit-level OCB and unit effectiveness: Examining the accumulative effect of helping behavior. *Human Performance*, 19(2), 159-173.
- Ekinci, İ., & Ekinci, E. (2021). Covid-19 Pandemi Döneminde Sağlık Çalışanlarında Anksiyete, Depresyon, Duygu Düzenleme Güçlüğü ve Uyku Kalitesinin İncelenmesi. *İstanbul Kanuni Sultan Süleyman Tıp Dergisi (IKSST)*, 13(2), 61-68.
- Elewa, A. H. & Aly El Banan, S. H. (2019). Organizational Culture, Organizational Trust and Workplace Bullying Among Staff Nurses at Public and Private Hospitals. *International Journal of Nursing Didactics*, 9 (4), 10-20.
- Foulk, T. A., De Pater, I. E., Schaerer, M., Du Plessis, C., Lee, R. & Erez, A. (2020). It's lonely at the bottom (too): The effects of experienced powerlessness on social closeness and disengagement. *Personnel Psychology*, 73, 363-394.
- Gillen, M., Baltz, D., Gassel, M., Kirsch, L. & Vaccaro, D. (2002). Perceived safety, climate, job demands, and coworker support among union and nonunion injured construction workers. *Journal of Safety Research*, 33, 33-51.
- Golembiewski, R. T. & McConkie, M. (1975). The centrality of interpersonal trust in group processes. C. L. Cooper (Ed.) In, *Theories of group processes*. New York: Wiley.
- Hair, J. F., Jr., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2019). *Multivariate data analysis* (8th ed.). Cengage Learning, EMEA.
- Harrington, D. (2009). *Confirmatory Factor Analysis*. New York: Oxford University Press, p.21-35.
- Huang, Y., & Zhao, N. (2020). Generalized anxiety disorder, depressive symptoms and sleep quality during COVID-19 outbreak in China: a web-based cross-sectional survey. *Psychiatry research*, 288, 112954.
- İlhan, N., Bahadırılı, S. ve Toptaner, N. E. (2014). Determination of the relationship between mental status and health behaviors of university students. *Marmara University Journal of Health Sciences Institute*, 4 (4), 207-215.
- Kapıcı, E. G. (2004). Bullying type and severity among elementary school students and its relationship with depression, anxiety, and self-esteem. *Ankara University Journal of Educational Sciences*, 37 (1), 1-13.
- Larson, C. E. & LaFasto, F. M. J. (1989). *Teamwork: What must go right/what can go wrong*. Newbury Park, CA: Sage.
- Lee, S. A. (2020). Coronavirus Anxiety Scale: A brief mental health screener for COVID-19 related anxiety. *Death Studies*, 44 (7), 393-401. doi: 10.1080/07481187.2020.1748481.
- Lee, S. M., Kang, W. S., Cho, A. R., Kim, T., & Park, J. K. (2018). The psychological impact of the 2015 MERS outbreak on hospital workers and quarantined hemodialysis patients.

- Compr Psychiatry*. 2018; 87, 123–127. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2018.10.003>
PMID: 30343247.
- Li, P. P., Bai, Y. & Xi, Y. (2012). The contextual antecedents of organizational trust: a multidimensional cross-level analysis. *Management and Organization Review*, 8(2), 371-396.
- Matsuishi, K., Kawazoe, A., Imai, H., Ito, A., Mouri, K., Kitamura, N., ... & Mita, T. (2012). Psychological impact of the pandemic (H1N1) 2009 on general hospital workers in Kobe. *Psychiatry and clinical neurosciences*, 66(4), 353-360.
- Meyer, J. W. (1983). Organizational factors are affecting legalization in education. J. W. Meyer & W. R. Scott (Eds.) In, *Organizational environments: Ritual and rationality* (217-232). San Francisco: Jossey-Bass.
- Munro, B. H. (2005). *Statistical Methods For Health Care Research*. Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins.
- Nelson, L. M., Simard, J. F., Oluyomi, A. et al. (2020). US public concerns about the COVID-19 pandemic from a survey given via social media. *JAMA Intern Med*, 180(7), 1020-1022.
- Sharif Nia, H., Arslan, G., Naghavi, N., Sivaranjan Froelicher, E., Kaveh, O., Pahlevan Sharif, S., & Rahmatpour, P. (2021). A model of nurses' intention to care of patients with COVID-19: Mediating roles of job satisfaction and organisational commitment. *Journal of clinical nursing*, 30(11-12), 1684-1693.
- Nyhan, R. C. & Marlowe, H. A. (1997). Development and psychometric properties of the organizational trust inventory. *Evaluation Review*, 21(5), 614-635.
- Omoto, A. M. & Snyder, M. (1995). Sustained Helping Without Obligation: Motivation, Longevity of Service, and Perceived Attitude Change Among AIDS Volunteers, *Journal of Personality and Social Psychology* 68 (4), 671-686.
- Organ, D. W. (1988). *Organizational citizenship behavior: The "good soldier" syndrome*. Lexington, MA: Lexington Books.
- Pappa, S., Ntella, V., Giannakas, T., Giannakoulis, V.G., Papoutsis, E., & Katsaounou, P. (2020). Prevalence of depression, anxiety, and insomnia among healthcare workers during the COVID-19 pandemic: A systematic review and meta-analysis. *Brain, Behaviour, and Immunity*. Ahead of Print <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2020.05.026>.
- Pappas, G., Kiriakou, I. J., Giannakis, P., & Falagas, M. E. (2009). Psychosocial consequences of infectious diseases. *Clin Microbiol Infect* 15(8), 743-747.
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Paine, J. B. & Bachrach, D. G. (2000). Organizational citizenship behaviors: A critical review of the theoretical and empirical literature and suggestions for future research. *Journal of Management*, 26, 513-563.
- Rajkumar, R. P. (2020). COVID-19 and mental health: A review of the existing literature. *Asian Journal of Psychiatry*, 52, <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102066>.
- Rangachari, P., & L Woods, J. (2020). Preserving organizational resilience, patient safety, and staff retention during COVID-19 requires a holistic consideration of the psychological safety of healthcare workers. *International journal of environmental research and public health*, 17(12), 4267.
- Romeu Labayen, M., Tort Nasarre, G., Alvarez, B., Subias Miquel, M., Vázquez Segura, E., Marre, D., & Galbany Estragués, P. (2021). Spanish nurses' experiences with personal protective equipment and perceptions of risk of contagion from COVID-19: A qualitative rapid appraisal. *Journal of clinical nursing*.

- Rotemberg, J. J. (1994). Human Relation in the Workplace. *Journal of Political Economy*, 102 (4), 684-717.
- Shigemura, J., Ursano, R.J., Morganstein, J.C., Kurosawa, M., & Benedek, D. M. (2020). Public responses to Japan's novel 2019 coronavirus (2019-Nov): mental health consequences and target populations. *Psychiatr. Clin. Neurosci.* 74 (4), 281-282.
- Sitkin, S. B. & Bies, R. J. (1994). The legalization of organizations: A multi-theoretical perspective. S. B Sitkin & R. J. Bies (Eds.) In, *The legalistic organization*: 19-49. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Sujan, M. A., Huang, H., & Biggerstaff, D. (2019). Trust and psychological safety as facilitators of resilient health care. In, *Working Across Boundaries* (pp. 125-136). Crc Press.
- Tanner, B. M. (2007). Analysis of the relationships among job satisfaction, organizational trust, and organizational commitment in an acute care hospital. (Ph.D. Thesis). San Francisco, California, USA: Faculty of Saybrook Graduate School and Research Center.
- Tengilimoğlu, D., Zekioğlu, A., Tosun, N., Işık, O., & Tengilimoğlu, O. (2021). Impacts of COVID-19 pandemic period on depression, anxiety and stress levels of the healthcare employees in Turkey. *Legal Medicine*, 48, 101811.
- Torales, J., O'Higgins, M., Castaldelli-Maia, J. M., & Ventriglio, A. (2020). The outbreak of COVID-19 coronavirus and its impact on global mental health. *Int. J. Soc. Psychiatr.* <https://doi.org/10.1177/0020764020915212>, 20764020915212.
- Turkey Psychiatric Association (2020). Preventive, protective, and therapeutic psychiatric services in the treatment of COVID-19. Accessed November 24, 2020, https://www.psikiyatri.org.tr/TPDDData/Uploads/files/COVID19_Pandemi_Psikiyatrik_TedavilerTPDRTACB-05052020.pdf.
- Vakola, M., Bouradas, D. & Nikolaou, I. (2011). The role of silence on employees' attitudes "the day after" a merger. *Emerald Group Publishing Limited*, 40(6), 723-741.
- Van Dyne, L. & LePine, J. A. (1998). Helping and voice extra-role behaviors: Evidence of construct and predictive validity. *Academy of Management Journal*, 41, 108-119.
- Vineburgh, J. H. (2010). A study of organizational trust and related variables among faculty members at HBCUs.
- World Health Organization (2020). Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public, Erişim 20 Kasım 2020, <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/need-extra-precautions/people-at-higher-risk.html>.
- Yaşar, M. E., Yalman, F. ve Çelik, Ş. (2021), "Pandemi Sürecinde Hemşirelerin Covid-19 Korkusu, Güven Duygusu ve Yardımlaşma Durumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(21), s.206-226.

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 6 Issue 1, March 2022

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 31.01.2022

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 17.02.2022

DOI: 10.30692/sisad.1065609

OSMANLI DEVLETİ TİMAR SİSTEMİNDE İNTİKÂL MESELESİ: SİVAS SANCAĞI ÖRNEĞİ (1573-1651)

*The Issue of Transfer in The Ottoman State's Timar System: The Case of The Sub-Province
of Sivas (1573-1651)*

Ali AÇIKEL

Prof. Dr.

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü

ORCID ID: 0000-0001-9477-6923

ali.acikel@gop.edu.tr

Sibel PEKDOĞAN

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Doktora Öğrencisi

ORCID ID: 0000-0001-8680-5528

sibelbeg@gmail.com

Atıf/Citation: Ali Açikel & Sibel Pekdoğan, (2022), “Osmanlı Devleti Timar Sisteminde İntikâl Meselesi: Sivas Sancağı Örneğı (1573-1651)”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.1 Mart 2022, s.99-120.

Öz: Timar sistemi, Osmanlı toprak rejiminin esasını teşkil etmekle birlikte devletin siyasî, askerî ekonomik ve içtimâî yapısı üzerinde oldukça önemli bir role sahip olmuştur. Bu sistemin en önemli hususlardan biri de şüphesiz timar sisteminin bel kemiğini oluşturan timar sahiplerinin timarlarını mahlûl kılan sebepler ve timar almaya layık olan yeni sipahilere boş olan timarların intikali meselesidir. Fevt, feragat ve sefere gitmeme gibi nedenler bir timarın intikaline sebep teşkil eden başlıca hususlardır. Osmanlı yönetimi sipahinin vefatı halinde timarını oğullarına veya kardeşine ya da kan bağı olmayan başka bir sipahiye bazı şartlar dâhilinde tevcih etmektedir. Sipahinin timarından feragat etmesi, hizmetini ihmal ederek sefere katılmaması ya da firar etmesi durumunda boşalan timarlar çoğunlukla çeşitli seferlerde ve muharebelerde gösterdikleri hizmet ve yararlılıkları mukabelesinde yeni sipahilere intikal etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde timar sisteminin işleyişini ve tarihsel gelişimini tahrir kayıtlarını içeren Mufassal ve İcmâl Defterleri ile tevcih tezkire kayıtlarının kronolojik olarak tutulduğu timar Ruznamçe Defterleri sayesinde takip edebilmekteyiz. Bu makalede Sivas sancağında bir timarın intikaline yol açan sebepler 36, 239, 392 ve 645 numaralı Timar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri ve 1066 numaralı Yoklama Defteri esas alınarak incelenmiş, defterlerin

sağladığı verilere dayanarak bazı tespit ve değerlendirmelerde bulunulmuştur. Çalışmanın amacı Osmanlı tımar sistemi hakkında yapılan çalışmalara katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Sipahi, Sivas Sancağı, Tımar, Zeamet, Ruznamçe Defteri, Yoklama Defteri.

Abstract: Although the tımar system was the basis of the Ottoman territorial regime, it had a very important role on the political, military, economic and social structure of the state. One of the most important aspects of this system is undoubtedly the reasons that make the fiefs of the tımar owners, which form the backbone of the tımar system, empty and the issue of transfer of the empty fiefs to the new cavalries who are worthy of receiving fief. Reasons such as death, waiver and not going to the expedition are the main considerations that cause transfer of the empty fiefs. In case of the death of a cavalry, the Ottoman administration places his fief on his sons or brother, or on another cavalry who is not related to blood, under certain conditions. If the cavalry renounces his fief, does not participate in the expedition by neglecting his service, or escaping from the expedition, the vacated fiefs are mostly transferred to new cavalries in response to their service and usefulness in various expeditions and battles.

We can follow the operation and historical development of the tımar system in the Ottoman Empire thanks to the Detailed and Summary Registers containing land writing records and the Daily Fiefs Registers, where the appointment records are kept chronologically. In this article, the reasons leading to the transfer of a fief in the sanjak of Sivas were examined based on the Tımar and Zeamet Daily Registers No. 36, 239, 392 and 645 and the Checking-out Register No. 1066, and some determinations and evaluations were made based on the data provided by the registers. The aim of the study is to contribute to the studies on the Ottoman tımar system.

Keywords: Ottoman Empire, Cavalry, Sivas Sanjak, Small fief, Medium-sized fief, Daybook, Checking-out Register.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti gerek Anadolu'da ve gerek Rumeli'de fethedilen bölgelerin öncelikle idarî teşkilatını tesis etmiştir. Osmanlı idarî teşkilatında en büyük ünite eyalettir ve beylerbeyi tarafından idare edilir (Sertoğlu, 1992, s. 3). Beylerbeyi, 14. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nde taşra kuvvetlerinin kumandanı ve çeşitli sancaklara dağılmış beylerin amiri durumundayken (İnalçık, 1995, s. 548), yeni fetihlerden sonra kurulan eyaletlerin idarî ve askerî amirine denilmiştir (İpşirli, 1992, s. 69). Padişahın çoğunlukla Anadolu'da kaldığı zamanlarda ise özellikle Rumeli beylerinin amiri durumunda bulunmuştur. Rumeli'de fütuhatin genişlemesiyle, Rumeli Beylerbeyliği 1357'den sonra oluşturulmuş ve Osmanlı kuvvetlerinin fiili kumandanı sıfatıyla bir müddet tek beylerbeylik olarak kalmıştır. Daha sonraki süreçte Anadolu ve Rumeli'de meselelerin giderek büyümesi ve sorumluluk bölgelerinin de genişlemesiyle 1393'te Anadolu Beylerbeyliği teşkil edilerek devlet iki büyük idarî kısma ayrılmıştır (İnalçık, 1995, s. 548-549). Rumeli ve Anadolu Beylerbeyliği'nden sonra kurulan Rum (Sivas-Amasya) Beylerbeyliği (Gökbilgin, 1965, s. 51-61; Şimşirgil, 1990, s. 288-299) ve Karaman Beylerbeyliği'nin (Gökbilgin, 1968, s. 29-38) de katılımıyla beylerbeylik tamamen bölgesel bir anlam kazanmıştır (Kunt, 1978, s. 26-27).

Beylerbeyi, eyalette en üst yönetici olarak devletin otoritesini temsil eder. Eyaletin her sancağına doğrudan doğruya merkezden bir sancakbeyi atanırken, paşa sancağı olarak ifade edilen ve eyaletin de yönetim merkezi olan sancağın yöneticisi ise doğrudan beylerbeyidir (Yücel, 1974, s. 665). Beylerbeyi, öncelikle eyaletindeki tımarlı sipahi ordusundan sorumludur. Emri altındaki eyalet kuvvetleri devlet ordusunun en büyük kısmını oluşturur. Dolayısıyla beylerbeyinin başta gelen görevi, en mükemmel şekilde kuvvetlerini hazırlayıp orduya katılmaktır (İnalçık, 1995, s. 550). Bu bakımdan gerek beylerbeyi gerek sancakbeyleri ve gerekse çeribaşılar, tımarlı siphahiler ve zeamet sahipleri tımar sistemi zincirindeki askerî sınıf mensuplarını oluştururlar (Yücel, 1974, s. 665). En küçük idarî ve mülki bir ünite olan ve nahiyelerden oluşan sancaklar, imparatorluğun gerçek idarî ve askerî birimidir (İnalçık, 1954, s. 108). Başka bir ifade ile sancaklar eyalet teşkilatının en önemli alt birimini, idarî teşkilatın da temel birimini teşkil etmektedir (Kunt, 1978, s. 17). Bundan dolayı Osmanlı Devleti, hâkimiyeti altında kalan ve tımar sisteminin uygulandığı alanlarda idarî, askerî ve malî birçok hususun tespit ve teşkili için yaptırdığı tahrirlerde genellikle yasa ve yönetiminin yeterince yerleştiği birimler olan sancakları esas almıştır (İnalçık, 2003, 109; Kunt, 1978, s. 18). Sancakların Osmanlı merkezî idare düzenince en önemli alt birim olarak

görünmesi, devlet merkezinin ülkeyi idare etmek için yaptığı yazımların yani tahrir defterlerinin her sancak için ayrı ayrı düzenlenmiş olmasından anlaşılmaktadır. Yine tımarlı sipahinin tımarının bulunduğu sancakta oturmasının kesin hükme bağlanması, bundan da önemlisi bir sancaktaki mahlûl (boş) tımarların yine aynı sancakta tımarından mazul olan sipahilere verilmesi, tımarlı sipahileri bir sancak altında tutma çabasını gösterir ki, bu da sancakların kanunnamelerde idarî birim olarak bütünlüğünü belirten önemli bir husustur (Kunt, 1978, s. 18-19). Sancağın yönetiminden sorumlu olan sancakbeyinin iki temel görevi vardır. Öncelikli görevi, sancağındaki tımar sahiplerinin tek komutanı olarak daima savaşa hazır bir asker olup, sefere katılmaktır (Yücel, 1974, s. 666). Sefer ilan edildiğinde kumandan sıfatıyla emri altındaki sipahilerle toplanılması emredilen mahalle giderek (Deny, 1997, s. 188), beylerbeyinin bayrağı altında toplanıp sultanın ordusuna iltihak eder (Uzunçarşılı, 2016, s. 569). Aynı zamanda sipahinin tımarından azlını gerektirecek ağır suçlarda arzını bildirir (Kunt 1978, s. 24). Sancakbeylerinin askerî görevinden sonra ikinci önemli görevi idarîdir. Bu bağlamda vazifesi, reayanın güvenini ve düzenini yani asayişini sağlamak, yasal ve idarî kararları uygulamaktır (İnalçık, 1954, s. 108).

Osmanlı Devleti idarî taksimatında sancaklardan sonra idarî ve adli birimler olan kazalar yer almakta, başında ise kadı bulunmaktadır. Kaza, bir merkez (şehir veya kasaba) ile onun çevresindeki birkaç nahiyeden oluşmakla birlikte, bazı nahiyeler de kaza olarak geçmektedir (Çakar, 2002, s. 265). Nahiyeler, Osmanlı İmparatorluğu'nda coğrafi ve idarî manada küçük veya büyük bir çevreyi ve bölgeyi ifade eden terim olmasının yanı sıra esas itibarıyla tımar sistemi çerçevesinde ortaya çıkan ve coğrafi bir bütünlük gösteren bölgelerdir (Gökbilgin, 1964, s. 37). Tımar sisteminin işleyişini ortaya koymak için hazırlanan sancaklara ait tahrir defterlerinde kaza yerine nahiyeler birimi esas alınmış, dolayısıyla kaza birimi bazen nahiyeler olarak gösterilmiştir (Şahin, 2006, s. 307). Nahiyelerde tımar tasarruf eden sipahilerin komutanı çeribaşılardır. Çeribaşılar genellikle tımar, bazen de zeamet tasarruf ederler ve dirliklerinin bulunduğu yerde otururlar (Özcan, 1993, s. 270). Sancakbeyi, alaybeyi ve subaşı gibi serbest tımar tasarruf eden çeribaşılar, memur oldukları hizmetlerinde daim oldukları sürece zeamet ve tımarları tasarruflarında olur ve sebepsiz olarak ellerinden alınıp başkasına verilmez. Vefat ettiklerinde ya da sefere gitmediklerinde, zeamet ve tımarları oğluna, oğlu yoksa başkasına verilir (Şahin, 1979, s. 923).

Osmanlı Devleti, yukarıda ana hatlarıyla izah ettiğimiz idarî teşkilat çerçevesinde fethedilen yerlerin vergilendirilebilir kaynaklarının hesaplanması ve nüfuslarını tespit etmek amacıyla sayımlar yaptırmıştır. Yapılan bu sayımların otuz yılda bir tekrarlanması kanun olmakla birlikte (Kütükoğlu, 1991, s. 40) bazen daha uzun aralıklarla da yapılmıştır. Bununla birlikte, yeni bir padişahın tahta geçmesinde, bir bölgede toprak tasarruf veya mülkiyet sahiplerine ait ihtilâfların artmasında, vergi gelirlerinin herhangi bir suretle artmış ya da azalmış olması durumunda, ıslah ve düzenlemelerde (tensikat), göçler ve salgın hastalıklar nedeniyle kısa sürede meydana gelen önemli demografik değişikliklerde (Sertoğlu, 1992, s. 80-81) ve defter harici kalan yerleri deftere kaydetmek¹ için sayımlar yapılmıştır. Bahsedilen sebeplerden dolayı yapılan bu tahrirler genelde teftiş amaçlıdır. Böyle olmakla birlikte tahririn yapılmasını icap ettiren en önemli etken ise yeni bir fütuhattır (İnalçık, 1987, s. XVIII). Çünkü devlet, tımar sistemini kurmak ve sürekli bir merkezi denetim sağlamak için, eyaletlerdeki bütün gelir kaynaklarını ayrıntılı olarak tespit etmek ve bu kaynakların tımar olarak dağılımını gösteren defterler düzenlemek zorundadır. Dolayısıyla tımar sisteminin uygulanması, merkezi denetimi sağlamak için eyaletlerdeki vergi kaynaklarının ayrıntılı olarak saptanması ve bu kaynakların tımar olarak dağıtımını gösteren defterler düzenlenmesine bağlıdır (İnalçık, 2003, s. 112). Bu defterler, ayrıntılı tahrir kayıtlarını içeren

¹ Halil İnalçık'ın naklettiği kanunname kaydına göre bu husus "Tahrir-i vilayetten murad hariç ez-defter olanlar dâhil olmaktır" şeklinde belirtilmektedir. Hariç-ez-defter tabiri, arazi ve reaya, her ikisi için de kullanılır. *Hariç ez-defter* ile *ziyade* arasında esas itibarıyla bir fark yoktur. Ancak sipahiler genellikle ellerinde kayıtlı bulunan gelir miktarından fazlasını yani *ziyadeyi* vergiden kurtulmak için tahrir esnasında gizleyebilirler. Tahrir sırasında bu duruma karşı şiddetli cezalar emredilmekle birlikte, ziyadeleri meydana çıkarmak için sipahilere yetkiler verilmiş ve mükâfatla teşvik olunmuşlardır (İnalçık, 1987, s. XVIII).

Mufassal Defterler, bu defterlere dayanılarak gelirlerin has, zeamet ve tımar olarak dağılımını gösteren İcmâl defterleri ve Osmanlı Devleti'nin gelir kaynaklarının kanalize edildiği harcama alanlarını, iki tahrir arasında meydana gelen değişiklikleri kaydeden ve tımar tevcih tezkire kayıtlarını içeren Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri'dir (Afyoncu, 1994, s. 102; Sertoğlu, 1992, s. 84). Çalışmamıza esas teşkil eden tımar ruznamçe defterleri iki tahrir arasındaki günlük muamelâtı, yeni tevcih veya inhilâlleri ve bunlarla ilgili kayıtları ihtiva etmesi bakımından tımar sisteminin en önemli kaynakları olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nde merkez ya da beylerbeyi tarafından verilen has, zeamet ve tımar tezkirelerinin kronolojik kayıtlarının bulunması yönüyle mufassal ve icmâl defterlerinden önemli ölçüde farklıdır (Howard, 1987, s. 41-42). Yapılan tahrir neticesinde tespit edilen vergi gelir kaynaklarının vazife sahiplerine istihkaklarına göre dağıtılması has, zeamet ve tımarları meydana getirir (İnalcık, 1964-65, s. 758-759). Bu bağlamda yıllık vergi gelirleri en az yüz bin akçe ise *has*, yıllık vergi gelirleri en az yirmi bin akçe ve en fazla yüz bin akçe üzerinde olan toprak dirligi bir kimseye berat ile tevcih olunursa buna *zeamet*, yıllık geliri yirmi bin akçeye kadar olana ise *tımar* denilmektedir. Timardaki yıllık en az gelir belirlenmemekle birlikte en düşük derecedeki yıllık gelir, tımarların en az geliri olarak kabul edilmektedir (Sertoğlu, 1992, s. 79).

İnalcık, tımar usulünü, “*muayyen bir arazinin tevcihi veya araziye ait hakların verilmesinden ziyade, bazı vergilerin havalesinden ibaret olarak*” olarak tanımlar (1959, s. 43). En temel fonksiyonu askerî olan bu sistem sayesinde merkezden denetlenen büyük bir sipahi gücü beslenerek sultanın ordusuna asker sağlanmıştı (İnalcık, 2003, s. 118). Yine bu sistem sayesinde devletin en kuvvetli temel taşı olan ve imparatorluğun büyümesinde birinci derecede hizmetleri görülen tımarlı süvari teşkilâtı meydana gelmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nda askerî kuvvetin temeli, ordunun dörtte üçü bu tımarlı sipahilerden oluşmuştur (İnalcık, 1964-65, s. 760; Barkan, 1979, s. 287; Gökbiçgin, 1979, s. 4). Beylerbeyinden sipahiye kadar, sultanın eyaletlerdeki yürütme gücünü temsil etmesi, kırsal alandaki reyanın korunmasıyla yükümlü bir tür polis gücü oluşturması, sistemin idarî bir birim olarak fonksiyonunu göstermektedir (İnalcık, 2003, s. 121). Bu şekilde sistemin idarî ve askerî yönü göz önüne alındığında, sipahiyi köydeki düzenden sorumlu tutması, asayişin temin ve vergileri toplamak gibi devlete ait salahiyetlerle (Barkan, 1980, s. 875), toprağın reaya tarafından daimî surette kullanılması konusundaki devlet düzenlemelerinin uygulayıcısı (İnalcık, 2008, s. 105) olması, buldukları bölgelerin sosyal düzeninin ve siyasi çatisinin teşekkül ve inkişafında oynadıkları rolün çok önemli olduğunu göstermektedir (Ergenç, 2010, s. 591).

Osmanlı Devleti'nde tımar almaya hak kazanmış kişinin berat alabilmesi için Defterhane tarafından verilen tezkire suretlerini ihtiva eden tımar ruznamçe defterleri bir tımarın tevcihiyle birlikte intikaline sebep olan hususlar hakkında da önemli veriler sunmaktadır (Afyoncu, 2008, s. 276-277). Bu bağlamda incelememizin temel kaynaklarını Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde 36, 239, 392 ve 645 numarada kayıtlı bulunan Sivas sancağına ait Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri ve her eyalette tımarlı sipahiler ile zeamet sahiplerinin isim, künye ve hüviyetleriyle tımar yerlerini ve miktarını gösteren, bir nevi sancak içi yoklama defteri olarak kabul edilen (Mete, 1999, s. 193), sefer sırasında da bağlı bulunduğu eyaletin beylerbeyi tarafından beraberinde götürülerek, yoklamaların yapıldığı ve bu yoklamaya göre münhallerin doldurulduğu defterler (Uzunçarşılı, 2016, s. 567) olan yoklama defterlerinden 1066 numaralı Sivas yoklama defteri oluşturmaktadır.

1. Tımarın İntikaline Yol Açan Sebepler

Osmanlı Devleti tımar sisteminde bir tımarın intikaline yol açan sebeplerin başında fevt (ölüm) ve feragat gelmektedir. Bununla birlikte hizmetin yerine getirilmemesi, fiziksel engel ya da yaşlılıktan dolayı emeklilik (tekaüd), her türlü suçlar (cinayet, dine saygısızlık, isyan², sarhoşluk,

² Sadece sipahinin isyan etmesi halinde değil, devlete karşı olan hareketlerde de yer alması bir sipahinin tımarından azlını gerektiren bir durumdur. Meselâ, Aksaray nahiyesi Gündek köyü ve gayriden 5270 akçelik tımara mutasarrıf olan sipahi Hüseyin, Konya'da vuku bulan şehzâdeler muharebesinde (29 Mayıs 1559) hem kendisi, hem de oğlu

Müslüman bir kadınla zina vb.) ve reyalarına karşı kötü muamele, timarın kaybedilmesinde etkili olduğu gibi (Beldiceanu, 1985, s. 67-68), seferden kaçma (fırar), sefere varmama (nâ-bedîd, niyâmed), ayrıcalıklarını kötüye kullanma, görevi ihmal de bir timarın mahlûl duruma düşmesinin diğer önemli nedenleridir (Howard, 1987, s. 85-96).

Timar ruznamçe defterlerinde yer alan timar tevcih kayıtları sipahinin ismini, varsa unvanını, sipahinin ve zaimin toplamda ne kadar timar ve zeamete tasarruf ettiğini bildirdiği gibi timarın kimden ve ne şekilde intikal ettiğini de ayrıntısıyla vermektedir. Bu durum timar rûznamçe defterlerinde “ân-tahvîl-i...”³, tahrir defterlerinde ise “...den intikâl etmiştir” kaydıyla belirtilmektedir. Ancak beratın zayıf (kayıp) olduğu durumlar ve cülûs-ı hümayûn gibi berât yenilemesi yapılan tevcihlerde, herhangi birinden intikal söz konusu olmadığı için intikal sebebi yer almamakta, bu durum belgelerde “ân tahvîl-i hod” kaydıyla belirtilmektedir.

Osmanlı Devleti’nde bir timarın mahlûl (boş) olmasını geçerli kılan sebepler altı kısma ayrılır. Bunlar; mahlûl-ı sırf, mahlûl-ı gayr-ı sırf, mahlûl-ı defter, mahlûl-ı icmâl, mahlûl-ı mufassal ve mahlûl-ı hâric. Osmanlı kanunnamelerinde “mahlûl-ı sırf” olarak geçen husus, bir zeamet ya da timar sahibinin vefatı ya da kendi isteğiyle (ihtiyarıyla) timarından vazgeçmesi durumudur. Timar sahibinin hizmet ifa etmemesi, esir düşmesi, aklını yitirmesi ya da savaşa gitmemesi (niyâmed) gibi durumlarda yine timarı mahlûl olur ve bu hususlar “mahlûl-ı gayri sırf” olarak ifade edilir (Akgündüz, 1990, s. 489). İncelediğimiz defterlerde timarın mahlûl olmasındaki sebepler çoğunlukla mahlûl-ı sırf ve mahlûl-ı gayri sırf olarak adlandırılan kısımlara girmektedir.

1573, 1601, 1620, 1632-1646 ve 1651 tarihlerinde Sivas sancağında tespit edilen intikal sebepleri aşağıda Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Sivas Sancağında Tespit Edilen İntikal Sebepleri

İntikal Sebebi	Defter Numarası ve Tarih					Toplam
	1573 DFE. RZ.36	1601 DFE. RZ.236	1620 DFE. RZ.392	1633-1646 DFE. RZ.1066	1651 DFE. RZ.645	
Fevt/Ölüm	80	33	33	134	42	322
Feragat	22	42	29	10	-	103
Sefere Gitmeme	7	8	19	14	28	76
Toplam	109	83	81	158	70	500

Timar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri ve Yoklama Defteri’nde tespit ettiğimiz intikal sebepleri bizi aynı zamanda önceki sipahinin timarını neden kaybettiğinin nedenlerine de götürmektedir. Bu bağlamda intikal şekilleri fevt/ölüm, feragat ve sefer niyâmed/sefere varmama olmak üzere olmak üzere üç başlık halinde toplanmıştır. Tablo 1’de görüldüğü üzere, Sivas sancağında bir timarın intikalinde rol oynayan ilk etken ölümdür. İkinci sırayı, dirlik sahibinin kendi isteği ile timarından vazgeçmesi ve timarının başkasına intikal ettiğini belirten feragat kayıtları takip etmektedir. Geri kalan kısmını ise sipahinin sefere gitmemesi nedeniyle azledilerek, mahlûl olan timarının başka bir sipahiye verilmesi oluşturmaktadır.

şehzade Bâyezid’e tâbi oldukları için bundan sonra kendilerine dirlik verilmemesi yönünde Karaman beylerbeyine 7 Temmuz 1560 tarihli hüküm gönderilmiştir (BOA, ADVN. MHM. d. nr. 3, 1993, s. 534).

³ Tahvîl, sefere iştirak etmemek veya ölüm sebepleriyle boş (mahlûl) kalan timar ve zeametlerin başka birine tevcihi anlamında kullanılır (Pakalın, 1993, III, s. 381).

1.1. Fevt/Ölüm

İncelediğimiz defterlerde tımarın intikalinde karşımıza çıkan ilk etken yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ölümdür. Osmanlı yönetimi, tımar sahibinin vefatıyla mahlûl olan tımarını, öncelikle seferde veya çeşitli hizmetlerde yararlılıkları görülen oğlu/oğullarına veya aynı şekilde hizmet ve yararlılıkları mukabelesinde kan bağı olmayan başka birine vermektedir. Yukarıdaki Tablo 1’de işaret edildiği üzere, 1573 yılında sipahinin vefatından dolayı tımarının başka birine intikali hususunda 80, 1601 yılında 33, 1620 yılında 33 ve 1651 yılında 42 adet kayıt tespit edilmiştir. 1633-1646 dönemine ait 1066 numaralı Sivas yoklama defterinde ise bu hususa yönelik tespit ettiğimiz kayıt sayısı 134’tür.

Tablo 2: Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri ve Yoklama Defterine Göre Sivas Sancağında Fevt Durumunda Tımarın İntikalindeki Dağılım

Tarih ve Defter Numarası	Sipahinin vefatıyla tımarının oğluna intikali	Sipahinin vefatıyla tımarının kardeşine intikali	Sipahinin vefatıyla tımarının başka bir kişiye intikali	Toplam
1573 (DFE. RZ.36)	52	-	28	80
1601 (DFE. RZ.239)	17	6	10	33
1620 (DFE. RZ.392)	5	-	28	33
1633-1646 (DFE. RZ.1066)	30	6	98	134
1651 (DFE. RZ.645)	14	2	26	42
TOPLAM	118	14	190	322

Tablo 2’de Sivas sancağında tımarın fevt durumundaki intikaline dair incelenen defterlerde tespit edilen toplam 321 kaydın dağılımı şu şekildedir: 118 adet kayıt sipahinin vefatıyla tımarının oğluna intikali, 14 adet kayıt sipahinin vefatıyla tımarının kardeşine intikali, 190 adet kayıt ise sipahinin vefatıyla tımarının başka bir kişiye intikali. Sipahinin vefatıyla tımarının oğluna, kardeşine ya da başkasına intikalinin en fazla olduğu defter 1633-1646 tarihli yoklama defteridir. Defter kayıtlarında 30 adet kayıt sipahinin vefatıyla tımarının oğluna, 6 adet kayıt kardeşine, 98 adet kayıt ise başka bir kişiye intikali ile alakalıdır. Sipahinin vefatıyla tımar intikalinin en fazla olduğu bir diğer defter 1573 tarihli defterdir. Bu defterdeki 80 adet intikal kaydından 52’si sipahinin vefatıyla oğluna/oğullarına intikaline, diğer 28 kayıt ise başkasına intikaline dairdir. Dönemin siyasî olayları da bu defterdeki tımar tevcihlerine çoğunlukla yansımıştır. Keza kayıtlarda yararlılık gösterilen seferlerin başında Kıbrıs seferi geldiği gibi vefat eden 80 sipahinin 23’ü de Kıbrıs Seferi ve bu sefere bağlı çeşitli muhafaza ve muharebelerde vefat etmiştir. Geriye kalan 57 sipahinin vefat sebebi kaydedilmemiştir. Yine 1573 tarihinde 52 adet tımar, sipahinin vefatıyla oğluna intikal ederken, 28 adet kayıt başka bir kişiye verilmiştir. Vefat sebebiyle tımar intikalinin en fazla olduğu defterlerden biri de 1651 tarihli defterdir. Defter bilgilerine göre 42 adet intikal kaydından 14 tanesi sipahinin vefatıyla oğluna intikalini 26 adet kayıt ise başka bir kişi lehine intikalini kapsamaktadır.

Yine Tablo 2’deki verilerden hareketle bazı hususların üzerinde durmamız gerekiyor. Meselâ, 1573 yılında sipahinin vefatıyla tımarının oğluna intikaline dair veri toplam intikal kayıt sayısı içerisinde % 64,55’i oluştururken, bu oran 1601’de % 51,51’e, 1620’de yaklaşık % 35’lik bir azalmayla % 15,15’e, hemen aşağıda izah edileceği üzere genel yoklamanın yapıldığı döneme tekabül eden 1633-1646 yıllarında ise %22,38’e düşmüştür. En fazla düşüşün yaşandığı 133-1646 döneminin başında, IV. Murad, memleket genelinde bütün kurumlarda ihya ve reform çabalarına girişmiş; bu kapsamda devletin en önemli kurumu olan tımar sisteminin yeniden düzenlenmesi veya en azından işleyen kısımlarının ıslahı için 1632-1633 yıllarında genel bir teftiş yaptırarak memleketteki tüm tımar ve zeametlerin yoklanması emrini vermiştir (Naima Mustafa Efendi,

1968, s. 1186; Barkey, 2011, 75-76). Teftiş esnasında zeamet ve timarlar gerekli görüldüğünde ya da münhal olduğunda belirtilen kriterlere göre yeniden tahsis edilmiştir. Özellikle boş timarlar üzerinde yapılan eylem reformun anlamını değerlendirmede ve Osmanlı yönetiminin timar sisteminde son yarım yüzyılda meydana gelen dönüşümünün mahiyetini ortaya koymak açısından çok önemlidir. Şöyle ki 1632-33 yoklamasında çeşitli sebeplerle boş (münhal) olan timar ve zeametler ortaya çıkmıştır. İşte bu boş timarlara atamanın nasıl olacağıyla ilgili olarak, gönderilen talimatta; boş dirliklerin, sipahilerin oğullarına değil de sipah birliklerinin ücretli olanlarıyla kapıkullarından talip olanlara, talep etmemelerine rağmen muharebelerde kabiliyetini gösterip layık olduklarını kanıtlayanlara verilmesi emredilmiştir (Howard, 1987, s. 214-216; Koçi Bey, 1939, s. 25).

Timarları kimlerin alabileceğine dair alınan bu yeni kararlarda, Osmanlı Devleti timar sisteminde kanûn-ı kâdimin mihenk taşı olan sipahi ve sipahizâdelikten oluşan bir intikalle askerî sınıfa bağlılık prensibi (Howard, 1987, s. 211), timarların sipahi-zadelere verilme zorunluluğunun olmamasına dönüşerek, sistem dışından vezirlerin hane halkından kişilere, maaşlı görevlilere, bölük mensuplarına, savaşa katılan hizmet ve yararlılıkları görülen kişilere timar sahibi olma kapısını açmış; Osmanlı yönetimi teorik olarak timar vermemesi gereken kişilere timar tahsis etmiştir (Barkey, 2011, 77). Bu yeni grup mensupları, Koçi Bey, Kâtip Çelebi, Ayn Ali Efendi, Kitâb-ı Müstetab yazarı gibi dönemin devlet adamları ve aydınlarının çok yerdığı kişilerdir. Bunlar Osmanlı Devleti'nin eski ihtişamına dönülmesini, kanûn-ı kâdim üzere yapılacak reformlara bağlamışlardır (Howard, 1987, s. 211). İşte bu durum Tablo 2'den hareketle değerlendirdiğimiz; babadan oğula intikal eden timarlardaki düşüşün nedenini - özellikle 1632 den sonra- açıklamaktadır.

1632-33 yılında timar isteminde yapılan düzenlemenin önemli hususlarından bir tanesi de bu tarihten itibaren timar sahiplerinin boyu, saç ve göz rengi ile birlikte öne çıkan fiziksel özelliklerinin kaydedilmesinin istenmesidir (Howard, 1987, s. 224). Buna karşılık timarın tahsis edildiği arz sahibinin devlet adına yapacağı mükellefiyetlere/hizmetlere çok az yer verilmiştir. Yani timar sahibinin kimliği ve timarın tahsis edilme nedeni çok genel ifadelerle kaydedilmiştir. Dolayısıyla kayıtlar “*Müteveffâ babası İsmail tahviliden mezkûr Hasan alub berât itmişdir*” (BOA, DFE. RZ. d nr.1066, s. 156), “*Uzun boylu kara kaşlı ela gözlü mezkûr Kaya gelüb müteveffâ babası fevtinden alub berât eylemişdir*” (BOA, DFE. RZ. D. nr. 1066, s. 192/2), “*Orta boylu kara yağız kara kaşlı olan mezkûr Pir Civan gelüb timar-ı mezbûru müteveffâ babası Ali tahvilinden berât itmişdir*” (BOA, DFE. RZ. d. nr. 1066; 262/3) şeklinde olup, sipahilerin evde/seferde ya da hangi sefer, muharebe ve muhafazalarda vefat ettikleri bilgisi çoğunlukla kaydedilmemiştir.

Fevt durumunda timarın intikaline yönelik defterlerdeki verilerden sonra, tevcih ve intikal ile ilgili her hususiyetin meşru dayanağı olan kanunname hükümlerine bakmamız gerekir. Bilindiği üzere hayatta olan züema ve erbâb-ı timarın oğullarına dirlik verilmez. Timarın babadan oğula intikalinde, bir dirlik sahibi öldüğünde vergi geliri kendisine ait olan arazi, gelirleri göz önünde tutularak erkek çocukları arasında taksim edilir, ancak bu çocukların savaşa ve döğüşe gücü yeter (harp ve darba kadir) olanları varsa ona verilir. Eğer çocuğu çok küçük ise, hizmete gücü yetecek yaşa gelinceye dek, cebeli göndermek şartı ile yine verilir. Erkek çocuk bırakmadan ölen dirlik sahibinin timar ya da zeameti, cebelilerden müstahak olana verilmek üzere beylerbeyiler tezkire verip sonra İstanbul'dan padişah beratı ile teslim edilir (Mustafa Nuri Paşa, 1992, s. 133). Yine padişah uğrunda, muhafaza ve muharebelerde şehit olan sipahi ile kendi evinde ölenlerin oğullarına timar verilmesi konusunda Osmanlı kanunları eşit değildir. Bu durum babası dirliğinin miktarına göre değişkenlik gösterse de şehit olan züema ve erbâb-ı timarın oğullarına fazlasıyla verilir (Hezarfen Hüseyin Efendi, 1998, s. 141; Ayn Ali Efendi, 2021, s. 62).

Timarın fevt durumunda intikali ile ilgili olarak kaleme alınan 1530 tarihli timar kanunnamesinde, yirmi binden aşağı timar tasarruf eden sipahilerden seferde ve yoldaşlıkta vefat etmiş olanların on binden yirmi bine kadar iki nefer yarar oğullarının birine dört bin ve diğerine üç bin akçelik timar

verileceği belirtilmektedir (Gökbilgin, 1967, s. 39). Bununla birlikte, on bin akçeden aşağı olup yine seferde vefat etmiş sipahilerin iki nefer oğullarından birine üç bin, diğerine ise iki bin akçelik ve eğer sipahi kendi evinde vefat etmişse on bin akçeden yukarısı için yarar iki oğlundan birine üç bin, diğerine iki bin akçelik timar verileceği kaydedilmiştir (Akgündüz, 1992, IV/I, s. 565). Ancak vefat eden sipahinin iki bin veya üç bin akçelik timarı olsa ve iki oğlu bulunsu bu durumda ber vech-i iştirâk ikisine bir berâtla babalarının timarı intikal eder. Örneğin, Sivas sancağı Sorkun nahiyesinde Alâeddin Hacı köyünden 2.100 akçe timar tasarruf eden Gülâbi Kıbrıs seferi sırasında vefat etmiştir. Vefatıyla mahlûl olan timarı, timar tasarruf etmeyen İbrahim ve Zorlu adlı çocuklarına kanun gereği intikal edecektir. Babalarının 2.100 akçelik timarı bir beratla hizmet ve yararlılıkları karşılığında müşterek olarak 979/1572 yılında tevcih edilmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr.36, s. 29/3). Yine Sivas sancağı Tozanlı nahiyesi Ermenis köyünden 1301 akçe be-nevbet timar tasarruf eden Hamid Bey Kıbrıs seferinde vefat etmiştir. Vefatıyla mahlûl olan timarı, 15 Nisan 1571 tarihinde timar tasarruf etmeyen oğlu Gülâbi'ye tevcih olunmuştur (BOA, DFE. RZ. d. nr. 36, s. 20/2).

Babalarının vefatı halinde timar almaya aday olan çocuklarının alacakları timarların büyüklüğü de babalarının dirliğinin derece ve gerçek büyüklüğüne göre belirlenmektedir (İnalçık, 2000, s. 159). Kıbrıs seferinde vefatıyla timarının oğluna intikal ettiği bir diğer sipahi, Sivas sancağı Kazabad nahiyesi Beğarslan köyünde 2.999 akçelik timar tasarruf eden Mehmet Bey'dir. Vefatıyla mahlûl olan timarı, oğlu Yusuf Bey'e 2.000 akçe olarak 14 Temmuz 1571 tarihinde intikal etmiştir (BOA, DFE. RZ. nr.36, s. 17/3). Görüldüğü gibi babasının timarının tamamı değil sadece 2.000 akçelik kılıç kısmı tevcih edilmiştir. Geriye kalan 999 akçe hisse ise daha sonra başka bir sipahiye tevcih edilmiştir. Diğer bir örnek, Sivas sancağı Niksar nahiyesinde timarının baş köyü olan Ahrakıl ve gayri köylerden 1.300 akçe be-nevbet timardan hisse tasarruf eden Ali Bey ile ilgilidir. Vefatıyla mahlûl olan timarı çocukları Osman ve Mehmed'e kanun üzere intikal etmiştir. Osman ve Mehmed kardeşler südde-i sa'âdete müteveffâ sipahi Ali'nin sahîh sulbi oğulları olduğuna dair Niksar müfettişinin ilamını ibraz etmişlerdir. Merkezden "*mezbûrlar müteveffâ-i mezkûrun sahîh sulbi oğulları olub ve ibraz eyledükleri berât babaları berâtı olub kılıç timarları ise ve ellerine tahvîl mektubu verilmiş ise bunun emsâli sipâhîzâdelere ne mikdar timar verülü gelmiş ise bunun dahi babaları timarından*" kanun üzere Osman ve Mehmet kardeşlere yine be-nevbet etmek üzere ber vech-i iştirâk olarak 29 Aralık 1600 tarihinde tevcih edilmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr. 239, s. 44/2). Eğer sipahinin üç oğlu varsa bu durumda, "*amma oğlu üç olsa, üçüncüsüne timar yokdur, illâ meğer âhar timara talib ola*" (Akgündüz, 1992, IV/I, s. 488) şeklinde hükümde belirtildiği gibi üçüncü oğluna babasının timarı verilmez ancak, başka bir timara talip olabilir. Bununla birlikte, babalarının vefatıyla mahlûl olan timarı ber vech-i iştirâk tasarruf eden iştikakçılardan birinin vefat etmesi halinde diğer kardeşi (üçüncü olan) mahlûl olan timarı, kardeşi ile tek beratla tasarruf edebilir (Akgündüz, 1991, III, s. 128). Keza babalarının timarını ber vech-i iştirâk tasarruf eden kardeşlerden biri öldüğünde hissesi diğer kardeşine intikal etmektedir. Başkasına verilmesi kanuna aykırıdır (Sertoğlu, 1992, s. 86). Bu hususa misal olarak, Sorkun nahiyesi Karafatma köyü ve Ortapınar mezrasından 3.100 akçe timara ber-vech-i iştirâk bir berat ile Ali ve Safer adlı kardeşler mutasarrıftır. Ancak bu kardeşlerden Ali'nin vefatıyla hissesi mahlûl kalmıştır. Mahlûl olan hisseyi diğer kardeşi olan Hanifi'ye, Sorkun alaybeyinin arzıyla

"...ber-mûceb-i emr-i 'âlî zikr olunan timar müteveffâ Ali tahvîlinden elinde olanıyla birikdirülüb cümle timarı 3.100 akçelik üzere merkûm Hanifi'ye tevcih idüb tezkiresün viresüz deyu tis'a ve elf Recebül-mürecebinin yigirmi beşinci gününde [30 Ocak 1601] Rum Beğlerbeğisine hüküm-i şerîf verilmiştir" (BOA, DFE. RZ. d. nr. 239, s. 84/2).

Bununla birlikte, babalarından kalan timarı ber vech-i iştirak tasarruf eden kardeşlerden birinin vefatı durumunda diğer kardeşi "*o yer bizim hacetimiz değildir*" diyerek talepte bulunmazsa bu durumda timarın başka birine (ahara) verilmesi kanundur (Barkan, 1980, s. 8-9).

Yukarıda bahsettiğimiz hükümler sipahi çocuklarının küçük (sagîr) olmamaları yani yarar durumunda olmalarıyla intikal eden timarlardır. Seferde vefat eden sipâhinin çocukları yarar olmayıp sagir yani “*bülûğa ermemiş, vasiye muhtaç çocuk*” (Şemseddin Sami, 1999, 826) ise yarar olana kadar cebelü eştirmek üzere üç bin akçelik, çocuk bir tane ise iki bin akçelik timar, evinde vefat eden sipahinin sagir çocuklarına ise cebelü ile timar verilmeyip yarayınca (bulûğa erince) hisar eri gediği verilir sonra timarları tevcih olunmuştur (Akgündüz, 1992, IV/I, s. 565).

Bir oğulun babasının yerine geçebilmesi için on iki yaşında olması ve dilekçesini yedi yıllık bir süre içinde beylerbeyine sunmuş olması gerekmektedir. Babasının ölümünden sonra sefere gidebilecek yaşa geldiği halde yedi yıl içinde timar talebinde bulunmamış sipahi her türlü hakkını kaybeder. Aslına bakılırsa babalarının dirliğinden kendilerine timar verilmiş olan sipahiler, eskiden on yaşına gelinceye kadar sefer zamanı yerine bir cebelü gönderip, on yaşına geldiğinde ise kendisinin sefere gitmesi icap ederken, seferlerin uzaklarda olmasıyla bu yaş sınırı on altıya çıkarılmıştır (Akgündüz, 1991, III, s. 127-128). Bu bağlamda yedi sene timar talebinde bulunmak maksadıyla sefere gitmeyen, Âsitâne’ye ya da beylerbeyi kapısına mülâzemet etmeyen sipahilerin timar hakları kaybolur ve deftere raiyyet yazılır (Barkan, 1980, s. 849). Bu husus Kanunî Sultan Süleyman döneminde hazırlanan 1536 tarihli Timar İntikal ve Tevzi Kanunnamesinde

“...ve bir sipahi hayliden müteveffâ olsa, oğulları timar talebine vardukda babanız çoktan vefat etmişdir denilüb veyâhud bir ma’zul sipahi ma’zul olalı hayli müddet olub lâkin beylerbeğiye mülâzemet idüb timar müyesser olamamak ile zaman geçmeğin sizin gibilere timar verilmek yokdur.” “bir ma’zul sipâhi ki yedi yıldan berü ma’zül olub asla beğlerbeğiye timar talebine gelmeyüb ve bir sipahizâde ki, babası vefat etdükte on iki yaşında olub yedi yıl geçüb kat’â beğlerbeğiye timar talebine gelmeye, anın gibiler kâsibler silkine münselikdir, timar verilmeye deyü emr olunmuş idi...” “Şol sipahizade ki veya ma’zul ki, zikrolunan müddet içinde timar talebine asla ve kat’â beğlerbeğiye mülâzemet etmemiş ola, ana timar verilmeye deyü emr olunmuş idi” (Akgündüz, 1992, IV/I, s. 577)

şeklinde izah edilmektedir. Görüldüğü gibi gerek mazul gerekse vefat etmiş bir sipahinin oğlu/oğullarının timara namzet olmasının şartı yedi yıl içinde beylerbeyi kapısına gidip timar talebinde bulunmaktır. Bunlar, bağlı buldukları otorite tarafından kendilerine verilen bir dilekçeyle yeniden timar alabilirler. Sipahinin mülâzemetle sefere gittiği tevcih tezkire kayıtlarında da belirtilmektedir. Örneğin, Sivas sancağı Salur, Hacı, Çaylos, Acı Pınar ve Çayviran köylerinden olmak üzere 2.796 akçe be-nevbet timardan hisseye mutasarrıf olan Ulaş, Kıbrıs seferinde vefat etmiştir. Vefatıyla mahlûl olan hissesi oğlu Durmuş’a intikal etmiştir. “*mezkûr bendeleri Kıbrıs seferine mülâzemetli seferlenüb hizmette bulunub yarar bendelerinden olmağın sair şerikleri ile ber-karar-ı sâbık be-nevbet etmek üzre atası hissesi...*” 12 Haziran 1571 tarihinde buna tevcih olunmuştur (BOA, DFE. RZ.36, s. 17/1). Kayıta Durmuş Bey’in, babasının vefatından sonra beylerbeyi kapısına giderek timar talebinde bulunduğunu yani mülâzemetli olarak sıra beklediği görülmektedir.

Beylerbeyi ve sancakbeyleri öldüklerinde mertebelerine göre adamlarına timar verilmesi kanun gereğidir. Beylerbeylerinin on bir adet adamına ve sancakbeylerinin altı adet adamına düşenden timara emir verilir (Ayn Ali Efendi, 2021, s. 63). Beylerbeylerinin kapı halklarının ileri gelenlerinden bir kısmına, beylerinin vazife başında ya da mazul iken vefat etmiş olma durumlarına göre belirli oranlarda büyük timarlar verildiği gibi beylerbeyinin oğullarına da timarlar verilmektedir. Örneğin, bir oğlu kalmışsa 40 bin, iki veya üç oğlu kalmışsa her birine 20 veya 25’er bin akçelik zeamet verilmektedir. Aynı şekilde sancakbeyleri vefat ettiklerinde hizmete yarar bir oğlu var ise 30 bin akçelik zeamet, iki veya üç oğlu kalmışsa her birine 10’ar, 15’er bin akçelik timarlar verilmektedir (Barkan, 1980, s. 887).

Timar sahiplerinin vefatlarında timarlarının oğullarına intikal edebilmesi için sipahinin vefat ettiğinde mezkûr timarın üzerinde olması gerekir. Örneğin, Kadirkulu adlı sipahi Sorkun nahiyesi

Sürmeli köyünden 1.800 akçe timara mutasarrıfken vefat etmiştir. Oğlu Şerafeddin Bey'in merkezden talebi, babasının vefatıyla mahlûl olan timarın kendisine tevcih edilmesidir. Merkezden,

“inâyet ricâ itmeğin timar-ı mezbûr mezkûrun üzerinde iken fevt olub timarı mahlûl ise ve mezbûr Kadir Kulu mezbûrun sahîh sulbi oğlu olub ibraz eyledüğü berât babası berâtı olub kılıca yarar ise bunun emsâli sipâhizâdelere ne-mikdar timar virülû gelmiş ise buna dahi babası timarından ol-mikdar timar”

tevcih edilmesi yönünde çıkan kararla oğlu Şerafeddin'e babasının timarı 10 Ocak 1601 yılında tevcih edilmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr.239, 73/2). Sivas Alaybeyi İbrahim Bey, Venk nahiyesinde timarının baş kalemi olan Günmezar köyü ve gayriden 3.000 akçe timara mutasarrıf olan Mehmed Bey'in vefat etmesiyle timarının oğlu Mustafa'ya intikâl etmesi için merkeze mektupla arzını bildirmiştir. Merkez, “...zîkr olunan 3.000 akçe timar müteveffâ-i mezbûr babası Mehmed tahvilinden timarı olduğu sancakta sâkin olub ve Alaybeğisi yerağı elinde (bayrağı altında) sefere eşmek şartıyla...” Mustafa'ya 30 Aralık 1649'da tevcih etmiştir (BOA, DFE. RZ.d. nr. 645, s. 178). Sonisa nahiyesi İrak köyü ve gayriden 6.600 akçe timar tasarruf eden Ahmet Bey Girit seferinde şehit olmuştur. Oğlu Ali Bey, babası timarının kendisine intikali için merkeze başvurmuştur. Merkez, timarı olduğu sancakta sakin olması ve sefere gitmesi şartıyla babası timarını kendisine 24 Mayıs 1650 tarihinde tevcih etmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr. 645, s. 200). Bir örneğimiz de vefatıyla mahlûl olan timarın kardeşe intikaliyle alâkalıdır. Timar tevcih tezkiresine göre, Sivas sancağı Karakuş nahiyesi Karaköprü, Hacıbeğli ve Candır? köylerinden 3.200 akçe be-nevbet timara 1.600'er akçe hisseyle Receb ve Mehmed kardeşler mutasarrıftır. Kardeşlerden Mehmed'in vefatıyla be-nevbet hisse mahlûl olmuştur. Bunun üzerine Recep Bey merkeze başvurarak, yararlılığından dolayı kendisine 1.000 akçe terakkî verildiğini ve bu terakkînin kardeşi Mehmet'in vefatıyla mahlûl kalan hissesinden karşılanmasını talep etmiştir. Merkez, “...be-nevbet timar vech-i meşrûh üzere müteveffâ-i merkûm karındaşı Mehmet tahvilinden elinde olan timarına zam olunub cümle timarı ber vech-i tekml 3.200 akçelik üzere...” kardeşi Recep'e 9 Temmuz 1650 tarihinde tevcih etmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr. 645, s. 217).

Sipahi oğullarının babaları timarını talep ettiklerinde gerçek sipahi zade yani “sâhîh sulbi oğlu” olduklarını bölgenin önde gelen zaim ve sipahilerinin şahitliğiyle ispat etmeleri de kanun gereğidir. Vefat eden timarlı sipahilerin geride kalan oğul ve oğullarının vefat ya da feragat eden sipahinin oğlu olduğuna dair bölgenin belli sayıda önde gelen zaim ve sipâhilerinin şahitliğiyle düzenlenen bu belgelere “sahîh sipahî-zâdelik şehâdetnâmesi” denilmektedir (Sağırılı, 2005, s. 124). Sipâhizâdelik şehâdetnâmelerinin düzenlenmesine ilişkin ilk kayıtlar Evâhir-i Rebiülevvel 943/Eylül 1536'da Lütî Paşa Rumeli beylerbeyi iken kendisine gönderilen hüküm suretleridir. Bunlara göre, sipahi oğulları timar istemeye geldiklerinde sefer-i hümâyuna yarar yiğit oğulları olduğu takdirde timar verilecektir. Ancak tezvîr (uydurma) ve telbîs (sahtekârlık) edilip gerçekte sipahi zade olmayanların meydana çıkması ve sahîh sipahi zadelerin belli olması için subaşılardan ve sipahilerden on nefer mutemed (güvenilir) şahitlerin dinlenmesi ve bu şahitlerin isimlerinin subaşı veya sipahi olarak ayrıntılı şekilde yazılması ve Divân-ı Hümâyun'a bildirilmesi gerekmektedir (Gökbilgin, 1967, s. 44; Akgündüz, 1992, IV/I, s. 577). Belli sayıda zaimlerin ve sipahilerinin şahadetleriyle sâhîh sipâhizâdelik şahadetnamelerinin düzenlenmesinin asıl gayesi sipâhi-zâde olmayan kişilerin ellerine geçirdikleri eski tarihli beratlarla sipahizâdelik iddiasında bulunmalarının önüne geçebilmektir. Şahadetnameler, sancakbeyleri, timar defterleri kethüdası ya da iki zaim tarafından oluşturulmaktadır (Sağırılı, 2005, s. 130). Her ne kadar ferman hükmü şahit sayısını on olarak belirtse de tevcih kayıtlarında daha ziyade on iki ve bazı kayıtlarda ise şahit sayısının on üç olduğunu belirtmeliyiz. Örneğin, Hüseyinâbâd nahiyesinde 9.000 akçe timar tasarruf eden Mustafa Bey'in timarının 5.300 akçelik hissesi ahara verilmiştir. Tasarrufunda 3.700 akçe timar kalan mezkûr Mustafa sefer-i hümâyunda vefat etmiştir. Timar tasarruf etmeyen oğulları Ömer ve Ebubekir ise babalarının vefatıyla mahlûl olan hissenin kendilerine intikâl etmesini talep etmeleri üzerine “Müteveffâ-i mezbûrun sulbi oğulları ve ibraz eyledikleri berâtları babaları berâtları olduğuna dergâh-ı 'âlî müteferrikalarından ze 'âmete mutasarrıf olan Mustafa

ve yine dergâh-ı ‘âlî müteferrikalarından Ali ve dergâh-ı ‘âlî çavuşlarından Ömer Çavuş ve bunlardan gayri on nefer mu‘temedün ‘aleyh sipâhiler” in şehadetiyle mahlûl olan babaları timarı Ömer ve Ebubekir kardeşlere 24 Nisan 1600 tarihinde tevcih edilmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr. 239, s. 28). Bu kayıta Ömer ve Ebubekir’in, mezkûr Mustafa’nın oğulları olduğuna 13 kişinin şahadet ettiğini görüyoruz.

Bazı tevcih kayıtlarında şahitlerin tasarruf ettiği hâsıl miktarı ve timarının baş köyü de kaydedilmiştir. Örneğin, Sivas sancağında 12.497 akçe timar tasarruf eden Mahmud Bey vefat etmiştir. Timar tasarruf etmeyen oğlu Ömer, babasının timarına talip olmuş ve müteveffâ Mahmud’un oğlu olduğuna “...Aşhanı nam karye ve gayriden 20.000 akçe ze ‘âmete mutasarrıf olan Dîvânî Hümâyûn kâtiblerinden katib Zülfikâr ve yine liva-i mezbûrda Buzhane ve Sulusaray nâm karye ve gayriden ze ‘âmete mutasarrıf Mustafa ve bunlardan on nefer mu‘temedün ‘aleyh...” sipâhiler (toplam 12 kişi) şehâdet etmişlerdir (BOA, DFE. RZ. d. nr. 239, s. 19/2). Bir diğer örnek tevcih kaydında, “ellerinde olan berât bilâ şüphe ataları berâtı olduğuna erbâb-ı timardan 12.500 akçelik timar tasarruf eden Halil ve 3.402 akçelik timara mutasarrıf olan İsak Çavuş ve gayri on nefer yarar mu‘temedün ‘aleyh sipâhiler...” şeklinde kaydedilen şahadet kısmında toplam 12 şahitten sadece iki şahidin adı ve tasarruf ettikleri dirlik miktarı belirtilmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr.36:5/1). Çoğunlukla şahitlik kayıtları böyle olmakla birlikte “...ellerinde olan berât ataları berâtı olduğuna erbâb-ı timardan on iki nefer mu‘temedün ‘aleyh sipahiler şehâdet etmeğın...” (BOA, DFE. RZ. d. nr. 36, s. 12/2) kaydında görüldüğü üzere sadece şahit sayısının 12 olduğu kaydedilerek erbâb-ı timarın şahadetleri vurgulanmış, tasarruf ettikleri hâsıl miktarı bir tarafa, isimleri dahi kaydedilmemiştir. Önceleri daha tafsilâtlı olarak kaydedilen şahadet kısımları zamanla daha stilize bir hâl alarak kısa şekle dönüştürülmüştür.

Timarlı sipahinin vefat etmesiyle timarının erkek evladı yoksa veya timara talip değilse, hizmet ve yararlılığı görülen ve kan bağı olmayan diğer bir kişiye intikal ettiğini belirtmiştik. Bu hususla alâkalı incelenen defterlerde çok sayıda intikal kaydı tespit edilmiştir. Örneğin, Sivas sancağı Komanat nahiyesi Kızıl köyü ve gayri köylerden 3.300 akçe timar tasarruf eden Seyyid Yahya Bey’e suhte taifesi muharebesinde yoldaşlık ettiğinden 27 Temmuz 1571 tarihinde 1.000 akçe terakki verilmiş, verilen terakki ise vefat eden sipahi Zeynel’in mahlûlünden karşılanmıştır (BOA, DFE. RZ. d. nr. 36, s. 17/2). Yine İsa Bey, Sivas sancağı Masluncuk köyünde 1.500 akçe be-nevbet timara mutasarrıfken vefatıyla timarı mahlul kalmıştır. Divân-ı Hümâyûn kâtiplerinden Ahmed Bey’in adamlarından olan ve seferlerdeki yararlılığından dolayı iki defa terakkiye emr-i şerîf verilen Osman Bey merkeze müracatında, müteveffâ İsa’nın mahlûl olan hissesinin kendisine tevcih edilmesini istemiştir. Merkezden, “ber-mûceb-i emr-i ‘âlî zikr olunan 1.500 akçe be-nevbet timar müteveffa İsa tahvilinden timarına” tevcih olunması yönünde karar çıkmış ve 17 Eylül 1600’de tezkire verilmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr.239, s. 105). 16 Eylül 1600 tarihli bir diğer tezkire kaydında 2.100 akçelik timar tasarruf ederken vefat eden Sevindik’in mahlûl olan timarının Tebriz ve Çimpe kaleleri muhafazasında hizmetleri ve yararlıkları bulunan Mustafa adlı sipahiye tevcih edilmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr. 239, s. 113/1).

1.2. Feragât

Ferağ, Arapça bir kelime olup “vazgeçme, terk etme”(Şemsettin Sami, 1999, s. 986) anlamlarına gelmektedir. Kendi isteğiyle timarından vazgeçmek bir timarın kaybedilmesine yol açan nedenler arasındadır (Beldiceanu, 1985, s. 69). Feragat, Osmanlı Devleti timar sisteminde, tasarrufunda olan dirlik hakkını başkasına bırakarak dirliğinden vazgeçme anlamı taşımakta ve incelediğimiz defterlerde timarın intikaline sebep olan usullerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak sipahinin kendi isteğiyle de olsa timarından neden vazgeçtiği belgelerde çoğunlukla belirtilmemektedir. Bu husus genellikle dirliğinden memnun olmayan sipahilerin daha iyi bir timar elde etmek için timarından feragat ederek mazul duruma düşmek istemeleri şeklinde yorumlanmaktadır (Albayrak, 1975, s. 52). Bu hususla alakalı olarak Rumeli beylerbeyine gönderilen 1537 tarihli fermanında (Akgündüz, 1992, IV/I, s. 578), erbâb-ı timardan bazı sipahiler sırf terakki elde etmek için hile ve bahane göstererek timarlarından feragat ettikleri ve daha geliri

bir timara talip olarak terakki elde ettikleri bildirilmiştir. Dolayısıyla bu gibi durumlara müsaade edilmeyeceği, bu sipahilerin ellerindeki timarları olduğu gibi tasarruf edecekleri ve bu suretle terakki elde etmelerinin engellenmesi hususunda dikkatli davranılması emredilmiştir (Gökbilgin, 1967, s. 46). Terakki sağlamak için hile ve bahane ile timarından feragat ederek diğer timara talip olanların bu haklarını kötüye kullanmalarını önlemek adına bu gibi alınan tedbirler ise çoğu zaman etkili olmamıştır. Özellikle de seferlere gitmedikleri için kayıtları tamamen silinmiş olan timar sahiplerinin bir kolayını bulup tekrar timar almaları da mümkün olmuştur (Barkan, 1980, s. 890).

Timarından bir şekilde feragat ederek gelersiz kalan sipahilerin bir kısmının bu müddet zarfında ticaretle meşgul oldukları görülmüştür. Örneğin Dergâh-ı Mualla çavuşlarından Koyun Emîni Mahmud Çavuş'a gönderilen bir hüküm, bazı sipahilerin timarlarından feragat ederek kâr-ı kisb (ticaret) ile meşgul oldukları ve deftere celeb⁴ olarak yazıldıklarını göstermektedir (BOA, ADVN. MHM. d. 7, 1999, s. 155). Yine timar sisteminin büsbütün bozularak devlet idaresinde büyük bir buhrana sebep olduğu 16. yüzyılın sonlarına doğru yapılan yolsuzluklardan biri de feragatin, iş adamı vasfındaki yeni timar sahiplerinin sefer zahmetinden, baş ve can korkusundan bir çare olarak gördükleri bir yol olmasıdır. Şöyle ki bunlar huzur içinde kâr ve kazançlarıyla meşgul olabilmek için sefer zamanlarında timarlarını birtakım araçlara, seferden dönüşte bu timarlarından eski sahipleri lehine feragat etmek şartıyla devir ve tahvil ettirmenin yolunu bulmuşlardır (Barkan, 1979, s. 320). Meselâ bu hususla alakâli olarak, sefer zamanı yaklaştığında bazı timar sahiplerinin timarlarından feragat edip başkalarına tevcih ettirdikleri duyulduğundan sefer sona erinceye kadar hiç kimseye bu gibi timarlar için tezkire veya berat verilmemesi ile ilgili 15 Ocak 1566 tarihinde Rumeli, Rûm, Anadolu ve Karaman Beylerbeyilerine hüküm gönderilmiştir (BOA, ADVN. MHM. d. 5, 1994, s. 144).

Tablo 3: Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri ve Yoklama Defterine Göre Sivas Sancağında Timardan Feragat Sebepleri

Tarihi ve Defter Numarası	Hüsn-i İhtiyârıyla (kendi rızasıyla)	Pîr-i fani Olmak / Seferle İktidarı Olmamak	Sebebi Belirtilmeyen	Toplam
1573 (DFE. RZ.36)	11	11	-	22
1601 (DFE. RZ.239)	39	3	-	42
1620 (DFE. RZ.392)	9	-	20	29
1633-1646 (DFE. RZ.1066)	-	-	10	10
1651 (DFE. RZ.645)	-	-	-	-
TOPLAM	59	14	30	103

1573, 1601, 1620 ve 1633-1646 tarihli Tımar Ruznamçe ve Yoklama defterinden hareketle incelediğimiz tevcih tezkire kayıtlarında Sivas sancağında timarın intikalinde rol oynayan ikinci etken feragattir. Tablo 3'te gösterildiği üzere, 1573'de 22, 1601'de 42, 1620'de 29 ve 1633-1646 tarihleri arasında 10 adet olmak üzere toplam 103 sipahi Sivas sancağında çeşitli nedenlerle timarından feragat etmiştir. 1651 tarihli Tımar Ruznamçe Defteri'nde feragat yoluyla timarın intikaline dair kayıt mevcut değildir. Yine yukarıdaki tablodaki verilerden timar sahibinin hüsn-i ihtiyârıyla oğluna ya da başka bir kişiye ve pîr-i fânî (yaşlı)/nâ-tüvân (güçsüz, zayıf) olmasından dolayı sefere iktidarı olmaması ve sair sebeplerle feragat ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda 36 numaralı defterdeki feragat kayıtlarına göre 11 kişi hüsn-i ihtiyârıyla ve 11 tanesi de pîr-i fânî olmasından dolayı feragat etmiştir. 239 numaralı defterde kişinin hüsn-i ihtiyârıyla yaptığı feragat 39 iken 3 adet feragat kaydı da kişinin pîr-i fânî olmasından dolayı yapılmıştır. 392 numaralı defterde 29 feragat kaydından 9 tanesi kişinin hüsn-i ihtiyârıyla yapılmış, 20 adet feragat kaydının

⁴ Kesilecek hayvanı, özellikle koyunu getirerek kasaplara satan tacir anlamındadır. Şemsettin Sami, Kamus-ı Türki, İstanbul 1999, s. 479.

ise sebebi belirtilmemiştir. 1633-1646 tarihleri arasında tespit ettiğimiz 10 adet feragat kaydında da feragat sebebi yazılmamıştır.

Tablo 4: Timar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri ve Yoklama Defterine Göre Sivas Sancağında Feragat Durumunda Timarın İntikalindeki Dağılım

Tarihi ve Defter Numarası	Sipahinin Oğluna feragati	Sipahinin kardeşine feragati	Başka bir sipahi yararına feragat	Toplam
1573 (DFE. RZ.36)	11	-	11	22
1601 (DFE. RZ.239)	7	6	29	42
1620 (DFE. RZ.392)	-	1	28	29
1633-1646(DFE. RZ.1066)	1	-	9	10
1651 (DFE. RZ.645)	-	-	-	-
TOPLAM	19	7	77	103

Yine Tablo 4'ten hareketle feragat kayıtlarından 36 numaralı defterdeki 22 adet feragat kaydından 11 tanesi sipahinin oğluna feragatini, 11 tanesi de sipahinin başka bir sipahi yararına yaptığı feragati oluşturmaktadır. 239 numaralı defterde yer alan 42 adet feragat kaydının 7 tanesi sipahinin oğluna feragatini oluştururken, 6 tanesi sipahinin kardeşine ve 29 tanesi de sipahinin başka bir sipahi yararına feragatini oluşturmaktadır. 392 numaralı defterde yer alan 29 kayıttan 1 tanesi sipahinin kardeşi yararına, 28 tanesi ise sipahinin başka bir sipahi yararına feragatini oluşturmaktadır. 1066 numaralı Sivas yoklama defterinde feragat yoluyla timarın intikaline dair 10 adet kayıt tespit edilmiştir. Bu kayıtlardan 1 tanesi sipahinin oğluna intikalini, diğerleri ise sipahinin başka sipahi yararına feragatini işaret etmektedir. Ancak defterde, “Orta boylu açuk kaşlu saruşın mezkûr İsmail gelüb fâriğ Ahmet tahvilinden alub berât itmışdir” (BOA, DFE. RZ. d. nr. 1066, s. 356/3) şeklindeki kayıta görüldüğü üzere kişinin hüsn-i ihtiyarıyla ya da pîr-i fâni olması gibi feragat sebepleri kaydedilmemiştir.

Osmanlı yönetimi sipahinin yaşlılığından dolayı timarını başka birine feragat etmesine müsaade ettiği gibi bazı vergilerin de talep edilmemesi noktasında hassasiyet göstermiştir. Örneğin Özi'de timara mutasarrıf iken yaşlılığından dolayı sefere gitmeye iktidarı olmayan Dursun Bey “*mecrih u mariz ve pîr ü ihtiyâr u amel-mande*” olduğundan Niğbolu Kalesi muhafazasına verilmiş ve hizmette olduğu sürece “...sâyir ma'zûl erbâb-ı timâr ile seferde ve sâyir hizmetlerde mevcûd bulunmadı deyü ehl-i orf tâyifesine ve âhardan bir ferde tekâlîf-i şâkka ve hâricden bir ferde hilâf-ı şer'-i şerîf ol vechile rencide” ettirilmemesi yönünde Niğbolu kadısına hüküm göndermiştir (BOA, ADVN. MHM. d. 85, 2002, s. 278).

Timar sahiplerinin oğulları, kardeşleri ya da başka bir sipahi lehine timarından feragat ettikleri görülmektedir. Belgelerde sıklıkla kaydedilen “hüsn-i ihtiyarıyla” ifadesi herhangi bir baskı ve zorlama olmadan sipahinin kendi rızası ile feragat ettiğini gösteren bir durumdur. Örneğin, “*Zikr olunan 3.000 akçe timar berâtı verüb hüsn-i ihtiyarıyla ferâgat iden Ali tahvilinden mahlûl olmağın Rumun timarları defterdarı Hacı İsmail kullarının bu def'a vâki' olan seferde külli hizmet ve yoldaşlık vücûda gelmişdir deyü sulbi oğlu Mahmud'a timarı verilmek ricasına...*” (BOA, DFE. RZ. d. nr. 645, s. 22/3) şeklinde kaydedildiği üzere mezkûr Ali'nin timarını kendi rızasıyla verdiği belirtilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde zaim ve timar sahiplerinin hayatta iken dirliğini oğluna bırakması kanuna aykırıdır. Ancak bu hususun bazı istisnaları bulunmaktadır. Şöyle ki bir sipahi ihtiyarlayıp ya da hastalanıp sefere ve hizmete muktedir olmazsa ve yetiştirilmiş yarar yiğit oğlu bulunursa kendisine de bundan sonra timar talep etmemek üzere yani “min ba'd kendüye dirlik olmamak/almamak” şartıyla timarını kısmen veya tamamen oğlu ya da oğullarına tevcih edilmesini isteyebilmektedir (Gökbilgin, 1967, s. 44; İnalçık, 2000, s. 159; Barkan, 1979, s. 317). 1536 tarihli Timar İntikâl Kanunnâmesi bu hususla ilgili olarak sipahinin pîr (yaşlı) ve nâ-tüvân (güçsüz) olduğu için hizmette iktidârı kalmamışsa yetişmiş yarar yiğit oğul/oğullarına kendisine

bundan sonra dirlik almamak üzere timarını oğluna bırakabildiğini belirtmektedir (Akgündüz, 1992, IV/I, s. 577; Hazarfen Hüseyin Efendi, 1998, s. 141). Keza timar tevcih kayıtlarında bu husus sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Örneğin “*zıkr olunan 500 akçe timara mutasarrıf olan Pir Aziz pir-i fani olub sefer-i hümayûna iktidarı olmayub kendüye min ba'd timar almamak üzere timar tasarruf etmeyen oğlu*” İbrahim’e timarını feragat etmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr. 36, s. 66/1). Yine, “*...Hazar oğlu mezkûr Şakir der-i devlete gelüb Sivas sancağında Tozanlu nâhiyesinde Karkın nâm karye ve gayriden 1.300 akçe timara mutasarrıf olan Hazar pir-i fani olub sefere iktidarı olmamağla kendüye min-ba'd dirlik almamak üzere...*” timarından oğlu yararına feragat etmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr. 239, s. 102). Bir diğer tevcih kaydında, Hızır isimli sipahi Sivas sancağında 3.150 akçe timara mutasarrıf iken, yaşlılığından dolayı timarını, timar tasarruf etmeyen oğulları İbrahim ve Recep’e ber vech-i iştirâk (ortaklaşa) tasarruf etmeleri için bırakmıştır (DFE. RZ. d.nr. 239; 16/1). Son olarak, Sivas sancağı Niksar nahiyesi Başçiftlik köyünden 1.200 akçe timar tasarruf eden Ali, timarını Uyvar seferinde hizmetleri olan ve karşılığında 3.000 akçe terakkiye layık görülen, aynı zamanda Dergâh-ı ‘âlî çavuşlarından İbrahim Çavuş’un adamı olan oğlu Mehmet’e devretmiştir. Mezkûr Mehmet’in aldığı iptida timarının üstüne, 1.200 akçe babasının feragatinden ve 1.000 akçe de aldığı terakki olmak üzere 5.200 akçelik timar tevcih edilmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr.239, s. 41/1).

Bir sipahi timarından feragat ettiğinde, bu terk ettiği timar diğer bir sipahiye tevcih olunup, südde-i sâadetten berât-ı âlişân verilinceye kadar bu tezkereli ise tezkere verilmeli, tezkeresiz ise beylerbeyi tarafından başkasına berat verilmemelidir. Beylerbeyi, feragat eden sipahiye başka bir timar vermeyecektir. Çünkü bu suretle iki timar birden tasarruf etmiş olur (Gökbilgin, 1967, s. 41). Bu hususla alakalı incelenen defterlerde bazı tevcih kayıtlarına rastlanmaktadır. Örneğin, Kasım oğlu İbrahim’e Donânâmâ-yı Hümâyûndaki hizmet ve yoldaşlığına karşılık 3.000 akçe ibtidâ timar verilmiş, ancak müyesser olmamıştır. Sivas sancağı Yıldız nahiyesi Beduhtun köyünden 2.700 akçe timar tasarruf eden sipahi Ali’nin vefatıyla mahlûl olan timarı oğlu Abdülfettah’a 1 Ekim 1599’da tevcih olunmuştur. Ancak Abdülfettah babasının vefatıyla kendisine intikâl eden timarından daha sonra feragat etmiştir. Abdülfettah’ın feragatinden mahlûl olan timar 22 Kasım 1600’de mezkûr İbrahim’e tevcih edilmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr. 239, s. 43/1). Diğer bir timar feragat kaydında, Cafer oğlu İbrahim, Sivas sancağında Kızılcaviran köyü ve gayriden 3.150 akçe timara kardeşi Zeynel ile ber-vech-i iştirâk ikisi bir berâtla mutasarrıftır. Zeynel, kardeşi İbrahim lehine timarından kendi isteğiyle feragat etmiş ve timar hissesi 27 Temmuz 1600 tarihinde İbrahim’e tevcih edilmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr.239, s. 19/1).

1.3. Sefere gitmeme (sefer-i nâ-bedîd/niyâmed)

Osmanlı Devleti timar sistemi kapsamında Sivas sancağında timardan azledilmeyi gerektiren ve belgelere “nâ-bedîd” veya “niyâmed” olarak kaydedilen diğer bir husus sipahinin memur olduğu sefere gitmemesidir. Bilindiği üzere timar tevcihleri sıkı sıkıya vazifeye bağlıdır. Ayn Ali Efendi’nin “*...ve subaşuların ve sipahilerin cüz’i bahane ile timarları alınmaya. Meğer emrolunan hizmete varmayalar veya sefer-i hümayûna varmayalar...*” (2021, s. 90) şeklinde izah ettiği gibi sefere katılmamak ve hizmette bulunmamak sipahinin timarından azledilmesini gerektirir. Yine timar sistemi ile ilgili bir risâlede

“...ve bir bahşi dahi ze’amet ve timardır ki erbâb-ı Divâna ve a’dâlarıyle mukatele vü mukabelesinde ba’zı dil-âverâne ta’yin olunmuşdur ki bu taifeye zü’emâ ve erbâb-ı timâr dirler, asker didikleri bu taifedir. Alaybeğleri ve çeribaşuları vardır, anlar dahi ze’amet ve timar tasarruf ederler. Cümlesi me’mûr oldukları hizmetlerinde daim ve kaim oldukça ze’amet ve timarları tasarruflarında olur. Bilâ sebep ellerinden alınup âhara verilmez. Hatta birisi uğur-ı hümayunda giriftar u şehid veyâ fevt, nâ-bedid olsa pes kanun vaz’ olunmuşdur, zeamet ve timarı oğluna, oğlu yoğ ise ahara virilür.”(Şahin, 1979, s. 923)

şeklinde ifade edildiği gibi, sefere gitmeyen ya da gidip seferden firar eden sipahinin timarı elinden alınmaktadır. Bu sebeple timarından ma'zul olan sipahinin yeniden timara talip olabilmesi için ise tekrar sefere eşmesi ve yeni münhaller beklemesi gerekmektedir (Albayrak, 1975, s. 52). Bununla birlikte sefere gitmedikleri için kayıtları tamamen silinmiş olan timar sahiplerinin bir yolunu bulup tekrar timar almaları da mümkün olmuştur (Barkan, 1980, s. 889). Sipâhilerin kanuna aykırı olarak timar almalarının önlenmesi yönünde 1536 tarihli Timar İntikâl ve Tevzî Kanunâmesinde

“...ve sefere varmayub min ba'd dirlik verilmemek emrolunan sipahilerin sebab-i azilleri görülmemek ile her biri bir tarikle tîmara tâlip olub emrime muhâlif çok sipahiler yine timarlar alırlar imiş. Ol bâbda dahi kemâliyle dikkat ve ihtimâm edüb sipahiye timar tevcih olunmalu olduklarında yoklama defterine ve sebab-i azline ol mahallere nazar edüb, timar verilmesine mâni olmayub emr üzere tîmara müstehâk ise andan sonra tevcîh edüb ve südde-i sa'adetime irsâl etdikleri tezkerede dahi anın sebab-i azlin bile kayd edüb tafsîl ile ve tezkereleri tafsîl eyleyeler” (Akgündüz, 1992, IV/1, s. 578)

maddesiyle sefere gitmedikleri için timarından azledilen sipahilerin azil sebeplerinin hususiyetle kaydedilmesi istenmiştir. Keza incelediğimiz defterlerde sefere gitmeyenlerin durumu “*timar-ı İbrahim ân tahvîl-i biradereş Musa ki nâ-bedîd*” (BOA, DFE. RZ. d. nr. 239, s. 106/2) şeklinde timar sahibinin kimliğinin açıklandığı kısımda, ya da “*zîkr olunan 2.500 akçelik hisse timar Kıbrıs seferine gelmeyen Mahmud tahvîlinden*” (BOA, DFE. RZ. d. nr. 36, s. 55/1) ve “*zîkr olunan 300 akçelik hisse Kıbrıs seferine gelmeyen İbrahim tahvîlinden*” (BOA, DFE. RZ. d. nr. 36, s. 57/1) şeklinde tevcih açıklama kısmında yer almaktadır.

XVI. asrın son çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyâsî, askerî ve iktisadî şartların da etkisiyle sefere memur olan timar sahipleri, bu vazifelerini yerine getirmediğinde mazul sayılarak timarının başkasına verilmesi veya ağır bir cezaya çarptırılması gibi uygulamalarla karşı karşıya kalmıştır. Örneğin, 1593-1606 Osmanlı-Avusturya Savaşları sırasında Budin seferine memur edilen Satırcı Mehmed Paşa'ya gönderilen Evâsıt-ı Recep 1005/28 Şubat-9 Mart 1597 tarihli fermanında, firar eden askerlere bundan sonra dirlik verilmeyeceğini bildirmiştir (Selanikî Mustafa Efendi, 1999, II, s. 674). Bazı olağanüstü durumlarda ise sefere katılmayan sipahiler için azledilmek veya tazminat ödemek gibi yaptırımların yanı sıra türlü hakaretlere maruz kalmak ve hatta asılmak gibi örfî cezalar da uygulanmıştır. Yine önemli bir sefer vuku bulduğunda, zamanında orduya katılmayanların evlerinin kapılarının önüne asılacağı, yollarda vakit kaybedenlerin çadırlarının başlarına yıkılacağı yönünde tehditlerde de bulunulmuştur (Barkan, 1979, s. 325-326). Aslına bakılırsa Osmanlı yönetimi bu yaptırım ve uygulamalarla özellikle önemli olan seferlere büyük ölçüde katılımın temin edilmesini amaçlamıştır.

Tablo 5: Timar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri ve Yoklama Defterine Göre Sivas Sancağında Sefere Gitmeme Durumunda Timarın İntikalindeki Dağılım

İntikal Sebebi	Defter Numarası ve Tarih					Toplam
	1573 DFE. RZ.36	1601 DFE. RZ.239	1620 DFE. RZ.392	1633-1646 DFE. RZ.1066	1651 DFE. RZ.645	
Sefere Gitmeme	7	8	19	14	28	76

Elimizdeki defter kayıtlarından hareketle oluşturduğumuz Tablo 5'e göre, 36 numaralı defterde 7 adet sipahinin sefere gitmedikleri için timarları ellerinden alınmıştır. Sipahilerin bu dönemde

(1573) gitmekten kaçındıkları ya da gidip firar ettikleri sefer Kıbrıs seferidir. İlgili kayıtların bazılarında baktığımızda; Mehmed Bey, Sivas sancağı Artukâbâd nahiyesinde tımarının baş köyü olan Akkarbansaray ve gayri köylerden 20.000 akçe zeamete tasarruf etmektedir. Ayrıca kendisine Nahçıvan seferindeki yararlılıklarından dolayı 3.000 akçe terakki verilmiştir. Verilen terakki yine Artukâbâd nahiyesi Karaağaç köyünden 3.100 akçe tımar tasarruf eden ve memur olduğu sefere gitmeyen Mehmed tahvilinden karşılanarak 23.100 akçe olarak tevcih edilmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr. 36, s. 42/1). Yine, Sivas sancağı Tozanlı nahiyesi Hisarcık, Sisviran ve gayri köylerden 2.200 akçe tımar tasarruf eden Bali Bey sefere gitmediği için tımarı mahlûl olmuştur. Mahlûl tımar, 800 akçe noksanıyla Magosa muharebesindeki hizmet ve yararlılıkları karşılığında iptidadan Rum'da 3.000 akçe tımar verilen sipahi Mehmed'e intikal etmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr.36;4/1).

İncelenen defterlerden 1601 tarihli 239 numaralı defterde Sivas sancağı sipahilerinin bu dönemde (1595-1601) gitmek istemedikleri ya da kaçtıkları seferlerin başında Eğri ve Uyvar Seferleri gelmektedir. Sipahilerin hangi sebepten dolayı sefere katılmadıkları bilgisinin kayıtlarda yer almamıştır. Bilindiği üzere III. Mehmed'in de ordularının başında katıldığı Eğri Seferi zaferle sonuçlanmıştır. Ancak zaferden hemen sonra kalenin Türklerin eline geçmesini sindiremeyerek yardıma gelen Avusturya Arşidükü Maximilien ve Eflak voyvodası Sigismund kumandasındaki büyük bir ordu Eğri'den kalkacak olan Türk ordusunu bastırmak için harekete geçmişlerdir. Avusturya ordusu üzerine sevk edilen Vezir Hadım Cafer Paşa düşman ordusunun çok fazla olduğunu bildirmiş, bu sırada askerinin büyük bir kısmı gerek soğuktan ve dondan ve gerekse düşman askerinin çokluğundan geri dönmüştür (Danışman, 1965, s. 119-123). Bu gibi hususlar dikkate alındığında askerlerin sefere gitmemeleri ve firarlarıyla ilgili olarak bazı değerlendirmeler yapmak zor olmasa gerekir. Hatta Mustafa Nâimâ Efendi, bu seferden hemen sonra meydana gelen ve zaferle sonuçlanan Haçova Muharebesi (26 Ekim 1596)'nin ardından Sadrazam Ciğalazâde Sinan Paşa'nın yaptırdığı yoklamada, seferde bulunmayan askerleri "kaçak" addetmesi, dirliklerini kesmesi ve ele geçirdiklerini de ağır şekilde cezalandırması neticesinde can korkusuyla barınacak bir yer bulamayan askerlerin Anadolu'ya geçerek Celâli eşkıyasına dönüşmeleri sebebiyle sadrazamı eleştirmektedir (Nâimâ Mustafa Efendi, 1967, I, s. 168-171). Yine bunun bir sonucu olarak, incelediğimiz defterlerde hâli ve harabe olan birçok tımarın, belgelere "mevcûdü'l-ism, ma'dümü'l-cism" (ismi olup kendisi olmayan) olarak kaydedildiğini ve bu tür işlem görmeyen, terk edilmiş tımarların yeni hak sahiplerine berat edildiğini yeri gelmişken belirtmek gerekir⁵.

1601 tarihli 239 numaralı Tımar Rûznâmçe Defteri kayıtlarında 8 adet sefere varmadıkları için tımarı ellerinden alınan sipahilere ait hüküm tespit edilmiştir. Sivas sancağı Mecidözü nahiyesi Kürtler köyü ve gayriden 9.000 akçe timara mutasarrıf olan İbrahim Bey'in Uyvar seferine gitmediğinden tımarı mahlûl olmuş, mahlûlünden Erdel Seferi'nde hizmetleri bulunan sipahi Abbas'a tevcih edilmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr. 239, s. 35). Diğer bir tevcih kaydında, 3.000 akçe timardan mazul olan sipahi Mehmed merkeze başvurmuş, "...Sivas sancağında Nıksar nahiyesinde Avara nâm karye ve gayriden 3.000 akçe timara mutasarrıf olan dergâh-ı mu'allâm müteferrikalarından Mahmud Eğri seferine gelmeyüb tımarı mahlûldür deyu ..." kendisine verilmesini rica etmiştir. Merkezden, "...ber-müceb-i emr-i 'âlî zıkr olunan 3.000 akçe tımar vech-i meşrûh üzere sefere gelmeyen merkûm Mehmed tahvilinden elinden giden tımarı bedeli merkûm Mahmud'a..." tevcih edilmesi için tezkere verilmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr. 239, s. 44/1). 19 Şevval 1009/23 Nisan 1601 tarihli bir başka tevcih kaydına göre, İbrahim ve Musa kardeşler, Sorkun nahiyesi Kayacak köyünde 1.600 akçe timara ber vech-i iştirâk tasarruf etmektedir. Ancak

⁵ Birkaç örnek şöyledir: "Orta boylu ela gözlü açuk kaşlı mezkûr Osman gelüb ma'dümü'l-cism olan Mustafa tahvilinden alub berât itmiştir." (BOA, DFE. RZ. d. nr. 1066, s. 366/2); "Mezkûr Mahmud gelüb Ömer'in ma'dümü'l-cism olduğundan alub berât eylemiştir." (BOA, DFE. RZ. d. nr. 1066, s. 2/2); "Tımar-ı Emin an tahvil-i ma'dümü'l-cism" (BOA, DFE. RZ. d. nr. 1066, s.314/2).

sipahi Musa vaki olan sefere gitmediğinden mahlûl olan hissesini kardeşi İbrahim'in talebi üzerine kendisine tevcih olunmuştur (BOA, DFE. RZ. d. nr. 239, s. 106/2).

1633-1646 dönemine ait 1066 numaralı Sivas yoklama defterinde sefere gitmediği için timarından azledilen sipahi sayısı 14'tür. Çoğu kayıta "*karacık kaşlu ela gözlü mezkûr Piri Mehmet timar-ı mezbûru sefere varmayan Kenan tahvîlinden alub berât itmişdir*" (BOA, DFE. RZ. d. nr. 1066, s. 218), "*Orta boylu ela gözlü esmerül-levn mezkûr Mehmet gelüb timar-ı mezbûru sefere varmayan Veli tahvîlinden alub berât itmişdir.*" (BOA, DFE. RZ. d. nr.1066, s. 218/2) örneklerinde görüldüğü üzere sipahinin memur olduğu seferin adı kaydedilmemiştir. Bazı kayıtlarda sipahilerin gitmekten kaçındıkları seferin adı kaydedilirken, "*Orta boylu açuk kaşlu mezkûr Ali timar-ı mezbûru Bağdad seferine varmayan Baki tahvîlinden berât eylemişdir.*" (BOA, DFE. RZ. d. nr. 1066, s. 276/1), "*Mezkûr Mustafa gelüb Bâyezid'in Bağdad Seferine varmaduğundan alub berât eylemişdir.*" (BOA, DFE. RZ. d. nr. 1066, s. 3/2); bazı kayıtlarda ise "*Kara yağız vasatu'l-kâme ela gözlü olan mezkûr Mehmed gelüb sene selâse ve erba'un ve elf Şevvâl tarihli sefere gelmeyen Süleyman tahvîlinden alub berât eylemişdir.*" (BOA, DFE. RZ. d. nr. 1066, s. 14) şeklinde sipahinin gitmediği seferin adı yerine tarihi belirtilmiştir. Bu kayıttaki tarihten (Şevval 1043/Nisan 1634) hareketle sipahinin memur olup gitmediği seferin Lehistan Seferi olduğunu tespit edilebilir.

İncelediğimiz rûzname defterleri içerisinde sefere gitmediği için dirliği elinden alınıp başka bir sipahiye intikalini fazla olduğu defterlerden birisi 1620 yılına ait 392 numaralı defterdir. Bu hususa yönelik 19 adet hüküm tespit edilmiştir. Sipahilerin gitmekten kaçındıkları seferler; Erdel ve İran (Tebriz, Şark ve Revan) seferleridir. Bunların yanı sıra sipahilerin vaki olan seferlerde hizmette (kale fethi, toprak nakli gibi) ve yoklamalarda bulunmamaları da timarlarının elinden alınarak tevcih tezkirelerinde nâ-bedîd kaydolmalarına sebep olmuştur. Örneğin, Dergâh-ı mu'allâ çavuşlarından Mahmut Çavuş'un oğlu Mustafa Bey'e yararlılığı mukabelesinde 6.000 akçe ihtida timar tevcihi yapılmıştır. Mezkûr Mustafa'ya yapılan 6.000 akçe ihtida timarın 3.000 akçesi Sivas sancağı Sonisa nahiyesi Kuru köyü ve gayriden timar tasarruf eden, ancak Tebriz ve Erdel seferlerine gitmediğinden timarı elinden alınan Receb Bey'in mahlûlünden karşılanmıştır (BOA, DFE. RZ. d. nr. 392, s. 17). Sefere varmadığından timarı elinden alınan bir diğer sipahi Yusuf'tur. Sivas sancağı Artukabad nahiyesi Ahmet Danişmend köyü ve gayriden 3.000 akçe timar tasarruf eden Yusuf, Revan Seferi'ne memur iken gitmemiş ve timarı mahlul olmuştur. Yusuf Bey'in mahlûl timarı, sefer-i hümâyûnda hizmetleri mukabelesinde 3.000 akçe timara layık görülen Hıdır Bey'e intikâl etmiştir (BOA, DFE. RZ. d. nr. 392, s. 19/1). Son örnek tevcih kaydına göre, Sivas sancağı Hüseyinabad nahiyesi Ali Fakih köyü ve gayriden 3.000 akçe timara mutasarrıf olan Seyyid Bey, memur olduğu Şark seferine gitmemekle birlikte Revan kalesi fethi, top nakli hizmetlerinde ve dahi yoklamalarda bile bulunmamasından dolayı timarından azledilmiştir. Mezkûr Seyyid'in mahlûlünden, yararlılığı Sivas Alaybeyi Hasan Bey'in mektubuyla bildirilen ve 3.000 akçe timara layık görülen sipahi Ali'ye tevcih edilmiştir (DFE. RZ. d nr.392;52/2).

Sipahinin sefere gitmediği için dirliğinin elinden alınıp, başka bir sipahiye intikalinin en fazla olduğu defter ise 1651 yılına tekabül eden 645 numaralı defterdir. Defter kayıtlarına göre bu hususla alakalı 28 tevcih tezkire hükmü tespit edilmiştir. Dönemin siyasî olayları göz önüne alındığında bu dönemde sipahilerin gitmekten kaçındıkları sefer Girit seferi ve bu sefere bağlı olan muhafaza ve muharebelerle birlikte çeşitli hizmetlerde mevcut olmamalarıdır. Bu hususa dair tevcih tezkire kayıtlarından birkaç örnekler şöyledir: "...*Ali me'mur olduğu Girit ceziresi seferine gelmeyüb ve toplar naklinde ve Kandiye Kal'ası muhafazasında ve hudûd boylarında mevcut olmayub timarı ol-vecihle mahlûl olmağın...*" (BOA, DFE. RZ. d. nr. 645, s. 18), "...*Hüseyin me'mur olduğu Girit ceziresi seferine gelir iken yolda fîrar idüb Kandiye kal'ası muhafazasında ve muharebelerde timar-ı mezbûr vaki olan hizmetlerde mevcûd bulunmayub ile ol-vecihle timar-ı mezbûr mahlûldür...*" (BOA, DFE. RZ. d. nr. 645, s. 188), "...*Hüseyin me'mur olduğu Girit seferine gelmeyub toplar naklinde ve muhasara ve muharebelerde vesair hidemât-i hümâyûnda sancağı askerîyle mevcûd bulunmayub timarı ol-vecihle mahlûldür...*" (BOA, DFE. RZ. d. nr. 645;219), "...*İbrahim timarı olduğu sancakta sâkin olmayub ve me'mur olduğu Girit*

seferine varmayub firar idüb timar-ı mezbûr mahlûl olmağla..." (BOA, DFE. RZ. d. nr. 645, s. 234).

Bu örneklerde Girit seferi öne çıkmaktadır. Bu nedenle 1647 senesi Girit cephesinde cereyan eden olaylara göz atmamız gerekiyor. Kaptan-ı deryalığa tayin olunan Musa Paşa'nın 1647 senesi yazında yapılacak harekâta Çeşme'de bekleyen askeri almak için bu limana gelmişken düşman gemilerinin hücumu hazırlandıklarını görünce, askerleri gemilere almadan geri dönmesi (Cezar, 1960, IV, s. 1972-1973), askere firar etmenin yolunu açmış olabileceğine, Musa Paşa'nın bu hareketi her ne kadar azline sebep olsa da bu dönemde seferden firar eden asker kadar; kendisinden beklenen işi göremeyen, mücadele cesareti gösteremeyen, elindeki donanmaya komuta edemeyen Kaptan-ı deryaların varlığına da işaret etmek gerekir. Daha önce de belirttiğimiz üzere timar ve zeamet sahipleri kendi timar bölgelerinin koruyucusu ve gözeticisidir, timarının gerektiği gibi ekilip dikilmesine dikkat etmesi, sefer emri verildiğinde atıyla, yetiştirdiği cebelisiyle bağlı olduğu sancakbeyi veya beylerbeyinin sancağı altında sefere iştirak etmesi gerekmektedir. Bu nedenle sipahilerin timarları olduğu mahalde sakin olmaları kanun gereğidir (Hezarfen Hüseyin Efendi, 1998, s. 140). Böyle olmasına rağmen timar sahiplerinin timarı olduğu sancakta sakin olmadıkları timar tevcih tezkirelerine yansımıştır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, timar sistemi çerçevesinde yaptırdığı tahrirlerde idarî ve askerî bakımdan eyaletlerin en önemli alt birimi olan sancakları esas almıştır. Bundan dolayı tahrir defterleri her sancak için ayrı ayrı oluşturulmuş, sancaklara ait tahrir defterleri ise coğrafi bir bütünlük gösteren nahiye birimi esasına göre düzenlenmiştir. Osmanlı Devleti'nde fevt, feragat ve sefere gitmeme bir timarın mahlûl kalarak başkasına intikal etmesine yol açan başlıca sebeplerdir. İncelenen defterlerde Sivas sancağında da fevt, feragat ve sefere gitmeme bir timarın intikalinde rol oynayan öncelikli etkenler olarak karşımıza çıkmıştır.

Bir timarın yeni sipahiye intikalinin sebeplerinden biri olan vefat konusunda en fazla dikkati çeken husus sipahinin seferlerde veya bu seferlere bağlı çeşitli muharebe ve muhafaza hizmetleri sırasında vefat etmiş olmasıdır. İncelememize konu olan yılların siyasi koşulları göz önüne alındığında; Batı'da uzun Avusturya seferleri, Doğu'da İran seferleri ve yine bu yıllarda gelişerek 1596'lardan itibaren Anadolu'nun sosyal hayatını felce uğratan Celâli asilerinin ortaya çıkarttığı büyük gerilimin timar tevcih tezkirelerine yansıyan neticeleri olarak değerlendirmek gerekir. Buna karşın bazı kayıtlarda sipahinin vefatına sebep olan bilgiler mevcut değildir.

Osmanlı yönetimi, timar sahibinin vefatıyla mahlûl olan timarı, öncelikle seferde veya çeşitli hizmetlerde yararlılıkları görülen oğul/oğullarına vermektedir. Bununla birlikte, Sivas sancağında timarların fevt durumundaki intikallerine baktığımızda, % 59,19 ile en fazla oranı sipahinin vefatıyla timarının kan bağı olmayan başka bir kişiye intikali oluşturmaktadır. Bu oranı % 36,44 ile sipahi oğluna intikali oluştururken, sipahinin vefatıyla timarının kardeşine intikal ettiği oran ise % 4,36'dır. 1632-1633 yılında yapılan genel yoklamada çeşitli sebeplerle münhal olan timar ve zeametlerin sipahilerin oğullarına değil de muharebelerde yeteneğini gösterip dilâverliğiyle göz dolduran, timar almaya layık olduklarını kanıtlayan yiğitlere verilmesi yönündeki talimat, Sivas sancağında belirtilen yıllarda babadan oğula intikal eden timarlardaki düşüşün nedenini - özellikle 1632'den sonra- açıklamaktadır.

Sipahinin seferde veya evinde vefatıyla timarının oğluna intikalinde, sipahinin oğlu olduğuna dair bölgenin belli sayıda önde gelen zaim ve sipahilerinin şahitliğiyle düzenlenen sipahi-zâdelik şahadetnamesinde tatbik edilen usullerle, Sivas sancağı timar ruznamçe defterlerinde yer alan tevcih tezkire hükümlerinde bazı hususlar dışında temelde bir fark bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı kanunları sipahi ve zaimin hastalığından ya da yaşlılığından dolayı sefere gidecek gücü olmadığından timarını bazı şartlarla oğluna feragat etmesine müsaade etmiştir. İncelememizde Sivas sancağında feragat yoluyla el değiştiren timarlarda sipahinin kendi rızasıyla timarından

vazgeçmesi ilk sırayı almakta, bunu ise yaşlılığından dolayı timarını oğluna ya da başkasına feragat etmesi takip etmektedir. Bazı kayıtlarda ise feragate yol açan sebepler yer almamıştır. Feragatten dolayı timarın intikalindeki dağılımda % 74,75'lik oranla ilk sırayı sipahinin başka bir sipahi yararına feragati ve % 18,44 ile sipahinin oğluna feragati oluşturmaktadır.

Osmanlı kanunnamelerine göre timardan azledilmeyi gerektiren bir diğer husus sipahinin memur olduğu sefere gitmemesidir. İncelediğimiz timar ruznamçe defterlerinde Sivas sancağında 1573-1651 döneminde toplam 76 sipahi çağırıldığı sefere ve bu seferlere bağlı muharebelere ve diğer hizmetlere gitmedikleri ya da gidip firar ettikleri için timarları ellerinden alınmıştır. İncelemelerimize göre sipahinin sefere gitmediği için dirliğinin elinden alınıp başka bir sipahiye intikalinin en fazla olduğu defter 28 adet kayıtla 1651 tarihli 645 numaralı Timar ve Zeamet Ruznamçe Defteri'dir. Bununla birlikte defterlerde sipahilerin hangi sebeple sefere katılmadıkları bilgisi tevcih kayıtlarında yer almamıştır. Sipahilerin gitmekten kaçındıkları seferlerin adı bazı kayıtlarda yer almasına karşın seferin adı bazı kayıtlarda yer almamış bunun yerine seferin tarihi belirtilmiştir. Defterlerde yer alan kayıtlarda dikkati çeken noktalardan biriside sipahilerin seferlerde olduğu gibi kale fethi, kale inşası, toprak ve top nakli gibi hizmetlerde ve yoklamalarda bulunmamaları da timarlarının ellerinden alınarak tevcih tezkirelerine nâ-bedîd veya niyâmed kayıt edilmelerine sebep olmuştur.

Son olarak, bu çalışmada timar sisteminin işleyişinde önemli bir yere sahip olan intikal meselesi ve sebepleri, arşiv belgeleri, alanla ilgili yapılmış çalışmalar, tevcih ve intikal ile ilgili her hususiyetin meşru dayanağı olan kanunname hükümleri ışığında irdelenmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nde timar sisteminin işleyiş sürecine olan etkisi bakımından alanla ilgili yapılan çalışmalara önemli ölçüde katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Timar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri (DFE. RZ.)

BOA, DFE.RZ. d. nr. 36, BOA, DFE.RZ. d. nr. 239, BOA, DFE.RZ. d. nr. 392, BOA, DFE.RZ. d. nr. 645.

Yoklama Defteri

BOA, DFE.RZ. d. nr. 1066 (1633-1646)

Yayınlanmış Mühimme Defterleri (BOA. ADVN.MHM. d.)

3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993.

5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1994.

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1999.

85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041/1630-1631) Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2002.

Araştırma eserler (kitap ve makaleler)

- Afyoncu, E. (1994). Defterhâne. İçinde, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt. 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 100-104.
- Afyoncu, E. (2008). Rûznâmçe. İçinde, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt. 35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 276-278.
- Akgündüz, A. (1991). *Osmanlı Kanunnameleri Ve Hukuki Tahlilleri*, cilt. III. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Akgündüz, A. (1992). *Osmanlı Kanunnameleri Ve Hukuki Tahlilleri*, cilt. IV/I. İstanbul: Fey Vakfı.
- Albayrak, S. (1975). *Budîn Kanunnâmesi Ve Osmanlı Toprak Meselesi*, İstanbul: Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser.
- Avni Ömer Efendi. (1951), *Kânûn-ı Osmânî Mefhûm-ı Defter-i Hâkanî*, (Haz.) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Belleten*, Cilt: XV, Sayı:59, Ankara, s. 381-399.
- Ayn-ı Ali Efendi. (2021) *Osmanlı Kanunları ve Devlet Teşkilâtı*, (Haz.) Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yeditepe.
- Ayn-ı Ali Efendi. (1979), *Kavânîn-i Âli Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, (Haz.) Tayyib Gökbilgin, İstanbul: Enderun.
- Barkan, Ö. Lütfi. (1979). Tımar. İçinde, *İslam Ansiklopedisi*, cilt. XII/I, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, s. 286-333.
- Barkan, Ö. Lütfi. (1980) Feodal Düzen Ve Osmanlı Tımarı. İçinde, *Türkiye'de Toprak Meselesi; Toplu Eserler 1*, İstanbul: Gözlem.
- Barkey, K. (2011). *Eşkîyalar Ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (Çev.) Zeynep Altok, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Beldiceanu, N. (1985). *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*. (Çev.) Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Teori.
- Cezar, M. (1960). *Mufassal Osmanlı Tarihi IV*, İstanbul.
- Çakar, E. (2002). Kanuni Sultan Süleyman Kanun-Nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt. XII/1, s. 261-282.
- Danışman, Z. (1965). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi VIII*, İstanbul: Danışman.
- Danışmend, İ. Hâmi. (1972). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt:3, İstanbul: Türkiye.
- Deny, J. (1997). Sancak. İçinde, *İslam Ansiklopedisi*, cilt. X, Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Ergenç, Ö. (2010). Osmanlı'da "Serbest Dirlik" Uygulamasının Boyutları ve Bunun Mâli-İktisadi Faaliyetlerin Düzenlenmesindeki Yeri. (Ed.) Rahmi Deniz Özbay ve Fahri Solak. *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri*, cilt. I, s. 204-214. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Gökbilgin, M. Tayyib. (1967). Kanunî Sultan Süleyman'ın Tımar ve Zeâmet Tevcih Fermanları, *İ. Ü. Tarih Dergisi*, cilt. XVII/22, s.35-48.
- Gökbilgin, M. Tayyib. (1964). Nahiye. İçinde, *İslam Ansiklopedisi*, cilt. IX, s. 37-39, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.

- Hezarfen Hüseyin Efendi (1998). *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, (Haz.) Sevim İlgürel, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Howard, Douglas A. (1987). *The Ottoman Timar System and Its Transformation 1563-1656* (Basılmamış Doktora Tezi), Indiana University. ABD.
- İnalcık, H. (1954) *Ottoman Methods of Conquest*, *Studia Islamica*, Brill.
- İnalcık, H. (1959). İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü Ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi, *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*. Ankara. Yapı Kredi, s. 29-46.
- İnalcık, H. (1964-1965). Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu. *Türk Kültürü*, cilt. III/25-36, s.758-765.
- İnalcık, H. (1987). *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnalcık, H. (1995). Eyâlet. İçinde, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt. 11, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 548-550.
- İnalcık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, Cilt.1, (Çev.) Halil Berktaş. İstanbul: Eren.
- İnalcık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (Çev.) Ruşen Sezer. İstanbul. Yapı Kredi.
- İnalcık, H. (2008). Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi, *Doğu Batı, Makaleler* cilt. II, s. 96-110. Ankara: Doğu Batı.
- İpşirli, M. (1992). Beylerbeyi. İçinde, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Cilt. VI, İstanbul. Türkiye Diyanet Vakfı, s. 69-74.
- Koçi Bey (1939). *Risale*, (Haz.) Ali Kemal Aksüt, İstanbul: Vakıf Matbuât.
- Kunt, M. (1978). *Sancaktan Eyâlete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Lütfi Paşa (1991) *Asafnâme*. (Haz.) Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul. Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Mete, Z. (1999). *Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muâmelât: Sancakbeyi Belge ve Defterleri*. *Osmanlı Araştırmaları*, cilt. XIX, s. 181-221.
- Mustafa Nuri Paşa (1992). *Netâic'ül Vukuât*. (Haz.) Neşet Çağatay. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Nâimâ Mustafa. (1967). *Tarih-i Naima* cilt. I, (Çev.) Zuhuri Danışman, İstanbul: Zuhuri Danışman.
- Özcan, A. (1993). Çeribaşı. İçinde, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt. 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s.270-272.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Cilt. III, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Sağırılı, A. (2005) *Timar Ahkâmlarındaki Kayd-şod Muâmelesi ve Timar Tevcihlerindeki Yeri*. *Tarih Dergisi*, Sayı: 42, s. 111-136.
- Selanikî Mustafa. (19999). *Tarih-i Selânikî*, cilt. II, (Haz.) Prof. Dr. Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Sofyalı Ali Çavuş Kanunâmesi*. (1992), (Haz.) Mithat Sertoğlu. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Şahin, İ. (1979). Tımar Sistemi Hakkında Bir Risale. *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı 32, s.905-935.
- Şahin, İ. (2006). Nahiye. İçinde, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s.306-308.
- Şemsettin Sami. (1999). *Kâmûs-ı Türkî*, 7. Baskı, İstanbul: Çağrı.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2016). *Osmanlı Tarihi*, Cilt. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2009). *Osmanlı Tarihi*, C III. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yücel, Y. (1974). Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler. *Bellekten*, cilt. XXXVIII/152, s. 657-708.
- Zinkeisen, J. W. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1574-1623)*. Cilt. III, (Çev.) Nilüfer Epçeli. İstanbul:Yeditepe.

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 6 Issue 1, March 2022

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 01.02.2022

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 06.03.2022

DOI: 10.30692/sisad.1066733

DONANMA MECMUASI GÖZÜNDEN İTİLAFA DEVLETLERİ DONANMALARI*

Allied Navies Through The Eyes Of The Navy Journal

Fatih ÖZASLAN

Arş. Gör.

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü

ORCID ID: 0000-0001-8136-6255

fzaslan@aku.edu.tr

Atf/Citation: Fatih Özaslan, (2022), “Donanma Mecmuası Gözünden İtilaf Devletleri Donanmaları”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.1 Mart 2022, s.121-137.

Öz: 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devlet donanması yabancı devlet donanmalarına göre oldukça zayıf kalmıştır. Özellikle İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya'nın donanmalarını güçlendirmesi Osmanlı Devleti'nin de bu konuya önem vermesini sağlamıştır. Ancak devletin ekonomik durumu bu gelişmeyi engellemiştir. II. Meşrutiyet döneminde yetkililer basınında yardımıyla donanma konusunda halkı bilinçlendirmek isteyerek yardım toplamışlardır. Bu konuda en çok yayın yapan gazetelerin başında Donanma Mecmuası gelmektedir.

Donanma Mecmuası 1910 senesinde yayın hayatına başlamış ve içerisinde siyasi, askeri, toplumsal birçok konuya yer vermiştir. Mecmuada özellikle Osmanlı donanmasının nasıl güçlendirileceği konusunda birçok yazar fikirlerini ifade etmiştir. Bunun yanında donanma konusunun önemini iyice anlatabilmek için yabancı devlet donanmaları hakkında da birçok makale yazılmıştır. Donanma Mecmuası yazarları özellikle yabancı basını takip ederek elde ettikleri bilgileri halka aktarmıştır. Bu çalışmada İtilaf Devletlerinden İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, Yunanistan ve sonradan ittifaka katılan Amerika donanmaları hakkında detaylı bilgiler üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Donanma, İtilaf Devletleri, Mecmua

Abstract: In the 18th and 19th centuries, the Ottoman state navy remained rather weak compared to the foreign state navies. In particular, the strengthening of the navies of England, France, Italy and Russia enabled the Ottoman Empire to attach importance to this issue. However, the economic situation of the state hindered this development. During the Second Constitutional Monarchy, the authorities sought to raise awareness of the public about the navy, with the help of the press, and collected aid. The Navy Journal is one of the newspapers that publishes the most on this subject.

* Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tarafımca hazırlanan “Donanma Mecmuası'nın Siyasi, Askeri ve Sosyal Açından İncelenmesi” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Navy Journal started its publication life in 1910 and included many political, military and social issues. In the journal, many writers expressed their ideas about how to strengthen the Ottoman navy. In addition, many articles have been written about foreign state navies in order to explain the importance of the navy. The authors of the Navy Journal conveyed the information they obtained to the public, especially by following the foreign press. In this study, detailed information about England, France, Russia, Italy, Greece and the American navies that later joined the alliance were emphasized.

Keywords: Navy, Allied states, Journal

GİRİŞ

İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra ülkenin birçok yerinde çok sayıda dernek ve cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyetlerden biri de Osmanlı donanmasına yardım sağlamak amacıyla 19 Temmuz 1909'da kurulan Donanma Cemiyeti'dir. Donanma Cemiyeti nizamnamesinin 23. Maddesinde "Cemiyetin neşir organı ve muamelatı olarak aylık bir mecmua çıkartılacaktır" hükmü yer almaktadır. Bu hüküm doğrultusunda cemiyet, amaç ve hedeflerini anlatabilmek için makaleler ve risaleler neşredebileceği *Donanma Mecmuası*'nı yayınlamaya başladı (Özçelik, 2000, s.12). Mecmuanın idarehanesi İstanbul Bâb-ı Âli caddesindeki *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti* merkezi umumisidir. *Donanma Mecmuası*, günümüzde Donanma Dergisi adıyla yayın hayatını sürdürmektedir (Karaman, 2017, s.219).

II. Meşrutiyet döneminin en önemli yayın organlarından olan *Donanma Mecmuası* 1910-1919 yılları arasında 192 sayı olarak yayınlandı. Bu sayılardan Mart 1918'deki, fevkalade nüsha olarak adlandırılıp, Çanakkale cephesindeki başarılarla atfedildi.

Donanma Mecmuası başlangıcında aylık yayınlanmasına rağmen ilerleyen tarihlerde haftalık olarak çıkmaya başladı. Mecmua incelendiğinde bazı dönemler yayınlanamadığı görülmektedir. Örneğin, 47-48. sayılar Ocak 1913'te yayımlandıktan sonra 49. sayı Haziran 1914'te yayınlanmıştır. Yine 128. sayı Şubat 1916'da yayınlanırken 129. sayının Temmuz 1917'de yayımlandığı görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği zor şartlar da mecmuanın yayın hayatına olumsuz etki etti. Savaş sürerken Donanma Cemiyeti kağıt sıkıntısı yüzünden mecmuanın iki hafta çıkarılmadığını belirtti. *Donanma Mecmuası* 50. sayıdan itibaren haftalık yayınlanmaya devam ederken 187. sayıda yeniden aylık yayınlanacağı ilan edildi. Bundan sonra zaten mecmuanın ömrü uzun olmadı ve 191. Sayıdan sonra artık yayınlanmadı (Karaman, 2017, s. 220).

Donanma Mecmuası'nı şekil yönünden incelediğimizde bir dış kapak ve bir iç kapaktan oluştuğu görülmektedir. Dış kapakta genellikle Türk bayrağı ile bir gemi resmi bulunmaktadır. İç kapakta ise genelde devlet büyüklerinin resimleri ya da bazı mekânların fotoğrafları yer almaktadır. Örneğin birinci sayıda Padişah Mehmed Reşad'ın denizci kıyafeti ile çekilen bir resmi bulunur. Mecmua genel olarak iç sayfalarında çok sayıda resim ve fotoğraflara yer vermektedir. Mecmuanın arka kısımlarında ise daha çok reklamlara ve bağış yapanların isimlerine yer verilmektedir.

Mecmuanın her sayısının ilk sayfasında idârehanesi, telefon numarası, telgraf adresi gibi bazı bilgiler verilmektedir. Sayfanın ortasında mecmuanın adı "Donanma" şeklinde ifade edilmektedir. Ancak 129. sayıdan itibaren "*Donanma Mecmuası*" olarak neşredildiği görülmektedir. İlk sayfada ayrıca yayınlanan sayının numarası ile birlikte şu ifade yer almaktadır: "*Ayda bir defa neşrolunur. Musavver, ahlâki, edebi, tarihi, fenni mecmuadır.*" 49. sayıya kadar sadece H. tarih kullanılmışsa da bu sayıdan itibaren hem Rumi hem Hicri tarihin kullanıldığı görülmektedir.

Donanma Mecmuası'nda ağırlıklı olarak askeri ve fenni yazılara yer verilmeyle birlikte tarih, edebiyat, sanat ve spor alanlarında da hatırı sayılır miktarda yazı bulunmaktadır. *Donanma*

Mecmuası bünyesinde önemli yazarları barındırmaktadır. Ali Şükrü, Ahmet Refik, Ali Haydar Emir, Mahmut Muin, Ali Rıza Seyfi, H. Hüsnü, M. Safvet, Süleyman Nutku, Köprülüzade Mehmet Fuat, M. Rauf bunlardan bazılarıdır. Mecmuada kadın yazarların olması da dikkat çekicidir. Kadın yazarlar içinde Salime Servet Seyfi ön plana çıkmaktadır. Salime Servet'in yazılarının yanında şiiirleri de mecmuada yer bulmaktadır. *Donanma Mecmuası*'nda yabancı devletler ilgili birçok yazı bulunmaktadır. Bu yazılar daha çok devletlerin donanmaları ile ilgilidir.

İtilaf Devletleri Donanmaları

İngiltere Donanması

Donanma Mecmuası'nın 75. Sayısındaki “*Vukuat-ı Ahire-i Bahriye*” başlıklı yazıda Avusturya, Fransa ve İngiltere'nin Akdeniz'de bulunan donanmaları hakkında bilgi verilmektedir. Verilen bilgilere göre İngiltere'nin Akdeniz'de; 4 dretnot kruvazörü, 4 zırhlı kruvazör, 4 seri kruvazör, 16 torpidobot muhribi, 17 açık deniz torpidosu ve 6 taht el-bahri bulunmaktadır. Bu gemilerin bir kısmı Malta'da bir kısmı da Cebelitarık'ta durmaktaydı. Akdeniz'de bulunan bu İngiliz donanması 68 büyük, 38 vasat topla mücehhezdir (Daver, 1915, s. 422).

“*Vukuat-ı Ahire-i Bahriye*” başlığıyla bir başka makale de mecmuanın 76. Sayısında bulunmaktadır. Bu yazıda İngiltere ile Almanya'nın Manş Denizi'nde yaşadığı bir çatışma anlatılmaktadır. İngiltere donanmasına ait olan Formidable isimli zırhlı, Plymouth açıklarında iken bir Alman taht el-bahri tarafından batırılmıştır. İngiliz filosu Alman taht el-bahrini kovalamışsa da yakalamayı başaramamıştır. Batan Formidable zırhlısı, İngiltere'nin ikinci filosunu oluşturan sekiz savaş gemisinden birisiydi. 1901 yılında üretilen bu gemi, 15250 ton ağırlığında, 18.5 mil süratinde ve 15600 beygir gücündeydi. Mürettebatı ise 750 kişiden oluşmaktaydı. Teçhizatına bakılacak olursa; 4 adet 40 çap uzunluğunda 30.5 cm'lik büyük, 12 adet 45 çap uzunluğunda 15 cm'lik vasat, 18 adet 7.6 cm'lik ve 6 adet 4.7 cm'lik küçük olmak üzere 40 toptan oluşmaktadır. Gemide ayrıca 2 makineli tüfek ve dörder adet 45 cm'lik taht el-bahir torpido kovani bulunmaktadır (Daver, 1915, s. 443).

Donanma Mecmuası'nın 80. Sayısındaki “*Şimal Denizi Muharebe-i Bahriye*” isimli makalede İngiltere ile Almanya'nın Baltık Denizi'ndeki mücadeleleri anlatılmaktadır. Makalede İngiltere ve Almanya'nın bu denizde bulunan bahri gücü hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre İngiliz filosu; Tiger, Lion, Princess Royal ve New Zealand isimindeki beş kıta' savaş kruvazörü ile 4000-5700 ton hacminde 25-30 mil hızında, 15 ve 10 cm'lik topların mücehhez olduğu kruvazörlerden ve 25 torpidobot muhribinden oluşmaktaydı. İngiltere donanmasındaki harp kruvazörlerinin özellikleri şu şekildedir: (Daver, 1915, s. 503)

İsim	Ton	Sürat	Top	Mürettebat
İndomitable	17600	28.7		750
Inflexible	17600	28.4	8 adet 30.5'luk	750
Invincible	17600	28.6	16 adet 10.2'lik	750
Indefatigable	19050	29.1	8 adet 30.5'luk	800
New Zealand	19100	27.6	8 adet 30.5'luk	980
Australia	19500	28.3	16 adet 10.2'lik	980
Lion	26800	31.7	8 adet 34.3'lük	980
Princess Royal	26800	32.7	16 adet 10.2'lik	980
Tiger	28900	30	8 adet 34.3'lük	1020

Verilen bilgilere göre Baltık Denizi'nde yaşanan çatışma üç saat sürmüş ve Almanlar Tiger isimli İngiliz gemisini batırmayı başarmıştır.

Çanakkale Boğazı'na en çok gemi gönderen İngiltere donanması bu cephede büyük yaralar aldı. İngiltere'nin bu bölgede hasara uğrayan ve batan gemileri mecmuanın 86. Sayısında aktarılmaktadır. Buna göre hasar alan gemiler: (Daver, 1915, s. 601)

İsim	Ton	Sürat	Top
Queen Elizabeth	28500	25	36 adet
Lord Nelson	16750	19	38 adet
Agamemnon	16750	19	38 adet
Hampshire	11000	23.5	30 adet
Dublin	5500	24.8	12 adet
Amethyst	3050	23.6	20 adet
Sapphire	3050	22.3	20 adet
Inflexible	17600	26.5	34 adet
Prince George	15150	18	38 adet
Cornwallis	14200	19.5	28 adet

Batan gemiler ise:

Ocean	13150	18.8	32 adet
Irresistible	15200	18	40 adet

Donanma Mecmuası'nın 156. Sayısında İngiltere donanmasına yapılan bir ziyaret ile ilgili yazı bulunmaktadır. Fransız bir temsilcinin kaleminden İngiliz donanmasına ait yeni gemiler hakkında şu yorumlar yapılmaktadır:

“Biz, bu gemilerden ikisine kabul edildik. Harb mevki'lerini, zırh kulelerini, taht el-bahir tarassud mevzilerini, 96 ton sıkleti olan ve dakikada 1947 librelilik iki humbara endaht eden cesim-i toplanla mücehhez bir tareten gezdik. Her şey ateş kontrolünün yed ve uhdede bulunması ve aynı gözle idare olunması esasına göre tertip ve teşkil edilmişti. Birkaç sene akdem Sir Percy Scott'ın ihtira etmiş bulunduğu usul, mazhar-ı tekâmül olmuş: Ağır toplanla ikinci batarya toplanı arasında artık fark ve tefâvüt kalmamıştır. Her şey, tek ve aynı tevcih tahtında hareket ediyordu. Bu, bilâ şüphe pek ziyade mucib-i memnuniyet neticeler vermiş şayan-ı hayret bir usuldür. Yeni gemilere bu usulü temsil eden tesisatın vaz' edilmesi; tecrübe devresinin muvaffakiyetle geçirmiş olduğuna delalet eder.

Bu gemiler, düşmanın nefsinin koruyamayacağı baskın hareketlerine de elverişlidir. Süratleri, torpidoya karşı bir zaman emniyet teşkil eder. Mâmafih bunlar, iştiâli mümkün mertebe tadil ve tecrit edecek tertibat ile de mücehhezdir. Yine bunlar; Britanya bahriyesinin, ağır darbeler havale etmeğe elverişli olup denizlerin hâkimiyetini temine yegâne vasıta teşkil eden kuvvetli sath-ı bahr gemisine itimadını isbat edecek birer delildir.” (Donanma, H.1334, s. 1719).

Mecmuanın 165. Sayısında bir İngiliz filosunun Zebrüj Limanına baskın verdiği haberi yer almaktadır. İngilizler bu limanın kontrolümü Almanlardan geri almak istemiş ve limana çok sayıda asker çıkarmıştır. Yaşanan mücadeleyi Almanlar kazanarak limanı ellerinde tutmayı başarmışlardır. Muharebede İngiltere donanmasına ait 3'ü küçük olmakla birlikte 5 kruvazör

almanlar tarafından batırılmıştır. Bunlardan başka 3 torpido muhribi ve çok sayıda motorlu torpido da batmıştır. Batan gemilerden Sirius kruvazörü 3450 ton hacminde olup hızı ise saatte 18 mildir. 2 adet 15.2'lik, 6 adet 12'lik, 8 adet 5.7'lik 1 adet 4.7 cm'lik topa sahip olan bu kruvazör 1890 senesinde inşa edilmiştir. Mürettebatı ise 275 kişiden oluşmaktadır. İnterpid ve Iphigenia kruvazörleri de 1890 yılında inşa edilmiş olup 3500 ton hacminde ve 18 mil hızındadır. 4 adet 12 cm'lik topa sahiptirler (Donanma, H. 1334, s. 1886).

Mecmuanın 187. Sayısında İngiliz donanmasının sahte dretnotlarla Almanları Baltık Denizi'nde oyaladığından bahsedilmektedir. İngilizler ahşaptan yelkenli gemileri makyajlayarak dretnot görüntüsü vermiş ve Almanların birkaç ay boyunca Baltık Denizi'nde hareketsiz kalmalarını sağlamışlardır. İngilizler bu sayede gerçek gemileri ile başka yerlerde işlerini rahatça görmüştür. İngilizler bu taktiği Çanakkale cephesinde de denemiş fakat Baltık'taki kadar olumlu sonuçlar alamamıştır (Donanma, H. 1334, s. 2216).

İngiltere donanması ile ilgili bilgi aktarılan bir başka yazıda mecmuanın 188. Sayısında mevcuttur. Verilen bilgiler şu şekildedir:

“İngiliz Sefaini:

(Temeraire) ve (Superb) dretnotları: 1907 senesinde inşa edilmişlerdir. 19000 ton cesametinde 22 mil süratle haizdir. 10 tane 30.5'luk, 16 adet 10.2'lik top; 4 tane 4.7'lik 5 tane makineli top ve 1-2 tane tayyare topuyla; 3 tane 45'lik torpido kovaniyle mücehhezdirler. Mürettebatları 850 kişidir.

(Lord Nelson) ve (Agamemnon) zırhlıları: 1916 senesinde inşa edilmişlerdir. Süratleri 19 mildir. 4 adet 30.5'luk, 10 adet 23.4'lük, 24 tane 7.6'lık 2 tane 4.7'lik top; 2 tane makineli top; 5 tane 45'lik kovan ve 1-2 tane tayyare topuyla mücehhezdirler. Mürettebatları 860 kişidir. Her ikisi de Çanakkale muharebesine iştirak etmiş ve hasara uğramışlardır.

Seri Kruvazörler: Muhtelif sistemde bulunan bu gemiler 3000-4000 tonluk, 25-30 mil hıza sahip 9-12 tane 10 veya 15'lik toplarla mücehhezdir. Mürettebatları cesametlerine göre 300 ile 400 kişidir.

Torpidobot muhribleri: Bunlarda muhtelif cesametler ve sistemlerde 730 ile 1200 tonalık 27 ile 35 mil süratinde, üçer dörder tane 10'luk top ve ikişer üçer tane 53'lük çifte torpido endaht kovaniyle mücehhezdirler. Mürettebatları 76 ile 120 kişidir.” (Donanma, H. 1334, s. 2229).

İngiltere donanması ile ilgili son yazı mecmuanın 191. Sayısındaki *“İngiltere'nin Yeni Sefâin-i Harbiyesi”* başlıklı yazıdır. Yazıda İngiltere'nin savaş esnasında ürettiği yüksek özellikli gemilerden bahsedilmektedir. Bu gemilerden Hood muharebe kruvazörü 268 metre uzunluğunda olup 8 tane 38'lik top ile donatılmıştır. Hızı saatte 30 mildir. Bu gemi torpil ve mayın ile batmayacak şekilde inşa edilmiştir. Anson muharebe kruvazörü ise Hood'dan daha seri olup aynı teçhizat ve tertibata sahiptir. İngiliz mühendisleri yine harp esnasında şimdiye kadar görülmemiş süratte beş kruvazör inşasına muvaffak olmuşlardır. Bunlardan Furious namında olanı Hariciye Nazırı Balfour'u Washington'da önemli bir meselenin müzakeresi için Amerika'ya götürmüş ve bahr-i muhit'i kebirü üç günde kat' eylemiştir. Bu seyahat sırasında gemi saatte 74 km hıza ulaşmıştır. Bu gemiler 256 metre uzunluğunda olup muharebe kruvazörlerinden biraz küçüktürler; fakat motorları daha kuvvetlidir (Donanma, H. 1335, s. 2280).

Fransa Donanması

Donanma Mecmuası'nda Fransa donanması ile ilgili ilk makale 69. Sayıdaki *“Bahr-i Sefid'de Fransa, İtalya, Avusturya Kuvvetleri”* başlığıyla kaleme alınmıştır. Makalede verilen bilgilere

göre İngiltere ve Fransa 1912 yılında bir anlaşma yapmış ve bu anlaşmaya göre İngiltere Akdeniz’de bulunan donanmasını Kuzey ve Manş denizlerine çekerek bu bölgedeki hakimiyeti Fransa’ya bırakmıştır. Böylelikle İngiltere kuzeyde Almanya ile mücadele ederken Fransa’da Akdeniz’de İtalya ve Avusturya ile mücadele edebilecekti.

Makalede devletlerin sahip olduğu donanma programlarından ve mevcut gemilerden bahsedilmektedir. Verilen bilgiye göre 1915 yılı başlarında Fransa 23500 ton hacminde 4 adet dretnotu donanmasına katacaktır. Bu gemilerin her birinde 12 adet 30 cm’lik ve 22 adet 14 cm’lik topla 4 adet 45 cm’lik torpil kovani bulunmaktadır. Bu gemilerin hızı saatte 21 mil olacaktır. Fransa donanmasında mevcut her biri 18500 ton ağırlığında 6 adet benzer dretnot vardır. Bu gemilerin her birinde 4 adet 30 cm’lik, 12 adet 24 cm’lik top ve 4 adet 45 cm’lik torpil kovani bulunmaktadır. Hızları saatte 20,5 mildir. Bunlardan başka donanmada 14000-15000 tonluk hacimlerde 5 adet zırhlı gemi bulunmaktadır. Gemilerin her birinde 4 adet 30 cm’lik, 10 adet 19 cm’lik top ve 45 cm’lik iki torpil kovani mevcuttur. Süratleri 19,5 mildir. Zırhlı kruvazör olarak 13000-14000 ton hacminde 7 tane gemi bulunmaktadır. Bunlar 6.5, 10.5 ve 19 cm’lik toplara sahiptir ve hızları saatte 23 mildir. Fransa’nın yeni programı ile birlikte 36 tane açık deniz torpidosu ve 16 taht el-bahir daha donanmaya eklenecektir (Donanma, 1914, s. 329).

Makalede son olarak İtalya-Avusturya ve Fransa kuvvetleri şu şekilde karşılaştırılmaktadır: (Donanma, 1914, s. 330)

İtalya	Avusturya	Yekûn	Fransa	
9	13	22	21	Zırhlı
9	3	12	20	Zırhlı kruvazör
14	5	19	25	Adi kruvazör
23	12	35	59	Torpedo muhribi
29	6	35	73	Taht el-bahir

Donanma Mecmuası’nın 75. Sayısında Abidin Daver “*Vukuat-ı Ahire-i Bahriye*” başlıklı yazısında devletlerin sahip olduğu donanmalar hakkında bilgi vermektedir. Verilen bilgilere göre Fransa donanması şu şekildedir:

“Zırhlı sefain:

4 dretnot; 48 adet 30.5 cm’lik, 88 adet 14 cm’lik

6 şibh dretnot; 24 adet 30.5 cm’lik, 72 adet 24 cm’lik

5 zırhlı; 24 adet 30.5 cm’lik, 18 adet 16.4 cm’lik, 30 adet 19.4 cm’lik, 36 adet 16.4 cm’lik,

4 zırhlı; 16 adet 30.5 cm’lik, 30 adet 14 cm’lik, 10 adet 16.4 cm’lik

6 eski zırhlı; 10 adet 30.5 cm’lik, 47 adet 14 cm’lik, 10 adet 19.4 cm’lik

22 zırhlı kruvazör; 66 adet 19.4 cm’lik, 42 adet 14 cm’lik

122 adet 30.5 cm'lik, 72 adet 24 cm'lik, 10 adet 27 cm'lik, 99 adet 19 cm'lik olmak üzere 303 adet büyük, 423 adet vasat top ile mücehhez 47 sefine-i harbiyeden müteşekkildir.

Kruvazörler:

12 adet kruvazör; 2 adet 24 cm'lik, 44 adet 16.4 cm'lik, 28 adet 14 cm'lik

Fransız kruvazör filosu 2 adet büyük 72 vasat topla mücehhez 12 sefinden müteşekkildir.

Torpedo sefaini:

87 kıta' torpedo bot muhribi, 14 kıta' açık deniz torpidosu, 145 kıta' torpidobot, 76 kıta' taht el-bahirden mürekkebe olmak üzere 322 kıta' torpedo sefinesinden mürekkebe bulunmaktadır." (Daver, 1915, s. 422).

Mecmuanın 86. Sayısında Abidin Daver, Çanakkale cephesindeki gelişmeleri ve Osmanlı askerinin kahramanlıklarını anlatmaktadır. Ayrıca İngiltere ve Fransa'nın bu cephede şimdiye kadar zarar gören ve batan gemileri hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre Fransa'nın hasar alan gemisi "Suffren"dir. Bu gemi 12730 ton hacme, 18 mil hıza ve 44 adet büyük topa sahiptir. Çanakkale'de batan Fransız gemi sayısı üçtür. Bu gemilerden "Bouvet" 12 ton hacme, 18,2 mil hıza, 34 adet topa; Goulois 11300 ton hacme, 18,2 mil hıza, 42 adet topa; Charlemange ise 4800 ton hacme, 18,4 mil hıza ve 16 adet topa sahiptir. (Daver, 1915, s. 601)

Donanma Mecmuası'nın 133. Sayısındaki "Fransa'nın Maket Donanması" başlıklı makalede Özellikle Dunkerque saldırısından sonra Fransız donanmasının gücü tartışılmaktadır. Almanya Erkân-ı Harbiye-i Umumiyesinin yaptığı açıklamaya göre 25 Nisan gecesi Alman torpidobotları Dunkerque limanına baskın yaparak birkaç Fransız torpidobotunu batırmıştır. Bunun yanında Fransız donanmasının Akdeniz'de özellikle Avusturya donanması tarafından zor durumlara düşürüldüğü anlatılmaktadır. Avusturya şimdiye kadar Fransa donanmasına ait 4 hatt-ı harp sefinesi, 2 zıhlı kruvazör, 1 küçük kruvazör, 3 gambot ve mayın gemisi, 15 muhrip ve torpedo bot, 10 taht el-bahir batırmıştır. Buna karşılık Fransa ise ancak bir Avusturya kruvazörü batırmayı başarmıştır (Ahmed, H. 1333, s. 1346).

Yazar makalede Fransa donanmasının kuvveti ile ilgili şu bilgileri aktarmaktadır:

"İlân-ı harbten mukaddem işe yarar sefain-i harbiye; 20 hatt-ı harp gemisi (bu meyanda 4 dretnot, 6 nîm dretnot vardır) 19 zırlı kruvazör, 8 kruvazör, 85 torpedo muhribi, 150 torpidobot ve 55 taht el-bahir ile bir hayli gambot ve mayın dökücü vapurdan vesaireden ibaretti." (Ahmed, H. 1333, s. 1347).

Donanma Mecmuası'nın 180. Sayısında "Harbin Dördüncü Senesinde Düşman Zayıyat-ı Bahriyesi" başlıklı bir yazı bulunmaktadır. Bu yazının kısa bir bölümünde, bir Fransız kruvazörünün batırıldığı haberi yer almaktadır. Amerika'dan gelen nakliye kabilelerine refakat eden bu gemi Alman taht el-bahirleri tarafından batırılmıştır. Batırılan bu gemi 1901 yılında inşa edilmiştir. Gemi; 9500 ton hacminde, 22.2 mil süratindedir. 2 tane 19,4'lük, 8 tane 16,4'lük, 4 tane 10'lük, 16 tane 4,7'lik top, 2 tane 45'lik kovan ile mücehhez olup mürettebatı 603 kişiden oluşmaktadır. Bununla birlikte Fransa şimdiye kadar 4 zırlı, 5 zırlı kruvazör, 1 muhafazalı kruvazör, 1 taht el-bahir muhribi, 2 gambot, 25 muhrib, 13 taht el-bahir kaybetmiştir. Bu miktar 128.400 ton etmektedir (Donanma, H. 1334, s. 2106).

Fransız donanması ile ilgili bir başka yazı mecmuanın 188. Sayısında bulunmaktadır. Fransız gemileri hakkında verilen bilgiler şu şekildedir:

"Didero sistemi üç dretnot: 1909-1910 senelerinde inşa edilmişlerdir. 18.000 ton cesametinde 19.5-20 mil süratindedirler. 4 tane 30.5'lik 12 tane 24'lük, 16 tane

7.5'lik, 8 tane 4.7'lik top, 4 tane makineli top, müteaddid tayyare topları, 2 tane 45'lik torpido kovaniyla mücehhezdirler. Mürettebatları 858 kişidir. Bunlardan (Danton) Alman taht el-bahirleri tarafından batırılmış, şimdi 5 gemi kalmıştır.

(Jostis) sınıfı iki zırhlı: 1902 ile 1907 senelerinde inşa edilmişlerdir. 14.900 tona, 19.5 mil sürat, 4 adet 30.5'lik, 10 tane 19.4'lük, 13 tane 6.5'lik, 10 tane 4.7'lik top, 4 makineli top, 2 tane 45'lik kovan, 735 mürettebatları vardır.

(Ernesto Renan) zırhlı kruvazörleri: 1906 da inşa edilmişlerdir. 13940 tona, 24.5 mil sürat, 4 tane 19.4'lük, 12 tane 16.4'lük, 16 tane 6.5'lik, 4 tane 4.7'lik top, 2 tane 45'lik torpido kovani, mürettebatı 779 kişi.

(Jol Mişel) zırhlı kruvazörü, 1905, 23.2 mil sürat, 4 tane 19.4'lük, 12 tane 16.4'lük, 24 tane 4.7'lik top, 2 tane 45'lik kovan, 732 mürettebat.

Torpido bot muhripleri: Fransız torpido bot muhripleri 770-1180 tonalık, 27 ile 35 mil süratinde, ikişer tane 10 santimetrelik top, ikişer tane 45'lik çifte torpil kovani ile mücehhezdirler. Mürettebatları cesametlerine göre 80 ile 102 kişidir."(Donanma, H. 1334, s. 2230).

Fransa donanması ile ilgili son yazı mecmuanın 192. Sayısında yer almaktadır. Bu yazıda Fransa'nın toplamda kaç gemi kaybettiği belirtilmektedir. Bu bilgilere göre Fransa savaş esnasında 115, kazalar neticesinde ise 49 gemi kaybetmiştir. Savaşta; 4 zırhlı, 4 zırhlı kruvazör, 1 kruvazör, 10 açık deniz muhribi, 3 torpidobot, 10 taht el-bahir, 2 top çeker, 1 aviso, 26 nakliye gemisi, 7 muavin kruvazör, 46 balıkçı ve torpil gemisi ve 1 tahliye gemisi kaybedilmiştir. Kaza ile; 1 zırhlı, 6 açık deniz muhribi, 5 torpidobot, 2 taht el-bahir, 2 top çeker, 3 taht el-bahir muhribi, 4 karakol gemisi, 26 torpil gemisi, 2 tüccar gemisi batmıştır. Yazıda Fransa'nın İngiltere ve Almanya'dan sonra en çok gemi kaybeden üçüncü ülke olduğu belirtilmektedir. Fransa'nın toplam gemi kaybı hacmi 128.000 ton olmuştur (Donanma, H. 1335, s. 2296).

Rusya Donanması

Rusya Donanması ile ilgili bilgiler verilen ilk makale mecmuanın 50. sayısında yer almaktadır. Verilen bilgilere göre; boğazların savaş gemilerine kapalı olmasından dolayı Rus donanmasının bir kısmı Baltık Denizi'nde bir kısmı da Karadeniz'de bulunmaktadır. Baltık Denizi'nde İmparator Pavel Parves, Andrey Pervosvaiy, Selave, Çezareviç adlarında ve hepsi birden 62.300 ton hacminde olan 4 tane zırhlısı vardır. Bu gemilerden İmparator Pavel Pades ile Andrey Pervosvaiy) 1906 ve 1907 yıllarında inşa edilmiş olup her birinin hacmi 17.700 tondur. Hızları ise saatte 18 mildir. Zırhlı gemilerin her birinde 4 adet 30.5 pusluk, 14 adet 20.3 pusluk, 12 adet 12 pusluk, 4 adet 4.7 pusluk top bulunmaktadır. Bunlardan başka her bir gemi 8 adet makineli tüfek ile 45 pusluk torpil ateşlemesine mahsus 1 adet taht el-bahir ve 3 adet torpil kovani sahiptir. Gemilerin motor gücü 17600 beygirdir. Gemilerin boyu 140.2 metre genişliği ise 24.4 metre olup mürettebatları 933 kişiden oluşmaktadır. Selave zırhlısı 13700 ton hacminde olup hızı saatte 17.7 mildir. Çezareviç ise 13200 ton hacminde ve 18.8 mil hızındadır. Bu gemilerin her birinin 4 adet 30.5 pusluk, 12 adet 15 pusluk, 20 adet 7.5 pusluk ve 4 adet 4.7 pusluk topları vardır. Selave'de 8 adet makineli tüfek bulunurken, Çezareviç'te 4 adet makineli tüfek vardır. Bunlardan başka Baltık Denizi'nde 4 zırhlı geminin inşası ise devam etmektedir. Bu yeni gemilerin hacmi 23000 ton hızı ise saatte 23 mildir. Ayrıca bu gemilere 12 adet 30.5'lik, 16 adet 12'lik ve 4 adet 4.7'lik toplar takılacaktır. Rusya'nın Baltık Denizi'nde ayrıca toplam 97.700 ton hacminde; dördünün yapım aşamasında olduğu 10 adet zırhlı kruvazör, 6 adet 36.400 ton hacminde muhafazalı kruvazör, 26 gambot, 78 torpido muhribi, 17 tane taht el-bahir ve çok sayıda nakliye, cephaneye, torpil gemisi vardır (Donanma, 1914, s. 30).

Rusya'nın, Karadeniz'de ise 4 adet zırhlısı bulunmaktadır. Bu zırhlılardan 2 tanesi 13000 ton hacminde olup hızı saatte 17 mildir. Bu gemilerde 4 adet 30.5'lik top, 6 adet makineli tüfek ve 3 adet torpido kovani mevcuttur. Diğer iki gemiden biri 1280, biri de 9000 ton hacminde.

Bununla birlikte üç tane daha büyük zırhlı gemi yapım aşamasındadır. Yeni yapılan gemilerin her biri 22800 ton olup, hızı saatte 21 mil olacaktır. Gemilere 12 adet 3.5'lik, 20 adet 12.7'lik, 4 adet 6.3'lük, ve 4 adet 4.7'lik toplar eklenecektir. Rusya'nın Karadeniz'de sahip olduğu zırhlı kruvazör sayısı ise ikidir. Zırhlı kruvazörler 6800 ve 7000 ton hacmindedirler. Ayrıca iki tane zırhlı kruvazör daha inşa aşamasındadır. İnşa edilen bu gemiler 7000 ton hacminde olup hızı saatte 30 mil olacaktır. Sahip olunan torpido muhriplerinin sayısı 26'dır. Bunların 6 tanesi yapım aşamasındadır. Bunlardan başka 17 adet torpido, 11 adet taht el-bahir ve çok sayıda nakliye, torpil, cephane gemisi vardır (Donanma, 1914, s. 31).

Donanma Mecmuası'nın 66. Sayısında verilen bir haberde Rusların Karadeniz'de Tatbikat yapan Osmanlı donanmasına saldırdığı haberi verilmektedir. Bu saldırı sonucunda Ruslar mağlup olarak geri çekilmiştir. Rusların bu saldırı sonucunda 5000 tonluk torpil gemisi ve 1100 tonluk topçeker gemisi batmıştır. Ayrıca bir gambotu ve torpido gemisi de hasara uğramıştır. Bu haberin sonunda Rusların genel olarak sahip olduğu gemiler hakkında şu tablo verilmektedir: (Donanma, 1914, s. 276)

Zırhlılar:

Top					
Cesamet	Sürat (Mil)	Büyük	Mutavassıt	Küçük	Tarih-i İnşa
13000	17	8	26	6	1906
13000	16	8	26	6	1906
12800	16	4	16	20	1900
9000	15	4	8	16	1896
13500	16	4	14	4	1893
11200	16	6	6	10	1892
11400	16	6	7	4	1887

Muhafazalı Kruvazörler:

Top					
Cesamet	Sürat (Mil)	Büyük	Mutavassıt	Küçük	Tarih-i İnşa
6800	23	12	12	1	1902
6800	23	12	12	10	1903

Muhafazasız Kruvazörler:

Top					
Cesamet	Sürat (Mil)	Büyük	Mutavassıt	Küçük	Tarih-i İnşa
1250	12	2	1	7	1887
1250	12	2	1	7	1887
1250	12	2	1	7	1887
1250	12	2	1	7	1887

Torpidolar:

Top					
Cesamet	Sürat (Mil)	Büyük	Mutavassıt	Küçük	Tarih-i İnşa
615	25	5	1	5	1906
356	26	-	-	6	1903
245	26	-	-	4	1901

Rus donanması ile ilgili son yazı mecmuanın 185. Sayısında bulunmaktadır. Kalemeye alınan bu kısa yazıda savaştan çekildikten sonra Karadeniz’de bulunan Rus filosunun kime ait olması gerektiği tartışılmaktadır. *Donanma Mecmuası*’na göre Almanlar, el koyduğu bu filoyu Boğazların savunması için Osmanlı Devleti’ne vermeliydi. Ancak Almanlar bu fikre sıcak bakmayarak Rus gemilerine kendi bayraklarını çekerek kendi donanmalarına eklemiştir. Yazar Amerika’nın Fransa’ya yapmış olduğu yardımları anlatarak Almanya’yı bu konuda eleştirmektedir. Söz konusu filo, 1 dretnot, 2 zırhlı, 5 eski zırhlı, 2 kruvazör, 8 torpidobot muhribi, 15 torpidobot ve 15 taht el-bahirden oluşmaktadır (Donanma, H. 1334, s. 2173).

İtalya Donanması

Çanakkale Boğazı’nın İngiltere ve Fransa tarafından zorlandığı günlerde İtalya’nın da bu devletlere katılabileceği düşüncesi Osmanlı basınında tartışılmaya başlanmış ve *Donanma Mecmuası*’nda İtalyan donanması hakkında bilgiler verilmektedir. Mecmuanın 85. sayısında verilen bilgilere göre; İtalya donanmasında 6 tanesi dretnot olmak üzere 14 zırhlı, 9 zırhlı kruvazör, 6 muhafazalı kruvazör, 40 muharip, 70 torpido ve 20 taht el-bahir bulunmaktadır. Gemilerle ilgili verilen detaylı bilgiler incelendiğinde; Andrea Doria ve Caio Duilio dretnotları 2270 ton hacminde ve 23 mil hızındadır. Her birinde 3 adet 305’lik, 16 adet 152’lik, 24 adet 76’lık top ve 3 adet torpido kovana vardır. Giulio Cesare, Leonardo da Vinci, Conte di Cavour dretnotları 22500 ton hacminde, 23 mil hızındadır. Her birinde 13 adet 305’lik, 18 adet 120’lik, 18 adet 76’lık top ile 3 kovan bulunmaktadır. Dante Alighieri dretnotunun hacmi 19500 ton, sürati 23 mildir. 12 adet 305’lik, 20 adet 120’lik, 22 adet 76’lık topa sahiptir. Bir defada atabildiği güllenin ağırlığı 5226 kilogramdır. Roma, Napoli, Vittorio Emanuele, Regina Elena zırhlılarının hacimleri 12800 ton olup hızları saatte 21.5-22.5 mildir. Her birinde 2 adet 305’lik, 12 adet 203’lük, 24 adet 76’lık top vardır. Regina Margherita, Benedetto Brin zırhlılarının hacmi 13400 ton, hızları 20.5 mildir. Her birinde 4 adet 305’lik, 4 adet 203’lük, 12 adet 152’lik, 20 adet 76’lık, 2 adet 47’lik top ile 4 kovan vardır. Ammiraglio di Saint Bon ve Emanuele Filiberto zırhlılarının hacmi 9800 ton, hızları 18 mildir. Her birinde 4 adet 254’lük, 8 adet 152’lik, 8 adet 120’lik, 8 adet 57’lik, 2 adet 37’lik top mevcuttur. San Marco, San Giorgio zırhlı kruvazörlerinin hacmi 10300 ton, hızı 23.4 mildir. Her birinde 4 adet 254’lük, 8 adet 190’lık, 16 adet 76’lık, 2 adet 47’lik top vardır. Pisa ve Amalfi zırhlı kruvazörlerinin hacmi 1060 ton olup hızları 23.8 mildir. Her birinde 4 adet 254’lük, 8 adet 190’lık, 16 adet 76’lık, 2 adet 47’lik top vardır. Francesco Caracciolo, Giuseppe Garibaldi ve Varese zırhlı kruvazörlerinin hacmi 7400 ton olup hızları 20 mildir. Her birinde 1 adet 254’lük, 2 adet 203’lük, 14 adet 152’lik, 10 adet 76’lık, 6 adet 47’lik top vardır. Carlo Alberto ve Vettor Pisani zırhlı kruvazörlerinin hacmi 6500 ton, hızı 19 mildir. Her birinde 12 adet 152’lik, 6 adet 120’lik, 14 adet 57’lik, 2 adet 37’lik top bulunmaktadır (Yekta Bahr, 1915, s. 585).

Muhripleri ekseriyetle küçük olmakla beraber oldukça hızlıdır. İçlerinde saatte 35 mil hıza ulaşabilenleri mevcuttur. Özellikle yeni inşa edilenlere 12 cm’lik toplar konmuştur ki henüz başka devletlerde böyle ağır top taşıyan muhripler yoktur. Torpidoların geneli 32 mil hıza sahiptir. Taht el-bahirleri ile ilgili henüz bir bilgi edinilememiştir (Yekta Bahr, 1915, s. 586).

Donanma Mecmuası'nın 134. Sayısında "İtalyan Donanması" başlıklı yazıda İtalyan donanmasının Avusturya-Macaristan İmparatorluğu karşısında neden başarılı olamadığı tartışılmaktadır. Yazının başında İtalyanların, Roma İmparatorluğu döneminden beri iyi denizci olmadıkları söylenmektedir. Bu görüş, yaşanan Birinci Dünya Savaşı sırasında, denizcilik alanında zaten iyi kabul edilmeyen Avusturya karşısında önemli bir başarı kazanamamaları belirtilerek desteklenmektedir. Ancak bilindiği üzere Venedik ve Ceneviz donanmaları uzun süre Akdeniz'de çok güçlü bir şekilde hüküm sürmüşlerdir. Venedikliler donanmaları sayesinde Ortaçağ'dan erken modern döneme kadar Akdeniz'deki ticaret ve siyaset üzerinde çok büyük kontrol sahibi oldular. Bunun yanında Ceneviz donanması da 17. yüzyıla kadar güçlü donanması sayesinde Akdeniz'de ve Karadeniz'de birçok limanı ele geçirmiş ve buralarda sömürge üsleri kurmayı başarmıştır.

Yazının devamında İtalyan donanmasının savaşta neler yaptığı ve niçin başarısız olduğu sorgulanmaktadır. Yazar'a göre İtalyan donanması, Avusturya-Macaristan donanmasından çok daha güçlü olmasına rağmen özellikle Adriyatik'te üstünlük sağlayamadığı için hayal kırıklığı yarattı. Hatta Avusturya donanmasının İtalya karasuları içine kadar girerek akınlar yapması İtalya için bir utanç sebebi idi. İtalya'nın denizlerde başarı elde edememesi başta İngiltere olmak üzere diğer ortaklarında da hayal kırıklığı yarattı. Yazıda, İngiltere'nin bu konuya bakışına da değinilmektedir. İngiltere'ye göre İtalyan donanmasının başarılı olamamasındaki sebep kötü komuta heyetidir. İtalyan hükümetinin bu görüşü dikkate aldığı ve başta donanma olmak üzere birçok komutanın görevden alındığı belirtilmektedir. 1917 yılı Mayıs ayında İtalya, Avusturya karşısında başarılar kazanmaya başladı. Bu durum Avusturya'nın moralini son derece bozdu. Bunun üzerine Almanlar, Avusturya'ya asker yardımı yapmak zorunda kaldı. Almanlar'dan yardım alan Avusturya Ekim ayında Caporetto'da İtalyanlara karşı saldırıya geçti. Saldırının üzerinden kısa bir süre geçmesine rağmen İtalyan kuşatması kırıldı ve ağır kayıplara uğradılar. Avusturya 293.000 esir ve 3000 top ele geçirdi. Ancak İtalyanlar yeni bir savunma hattı kurmayı başardığı için bu saldırı Kasım ayında son buldu (Ahmed, H. 1333, s. 1360-1361).

Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesi ile birlikte *Donanma Mecmuası* savaşın çoğu ilkenin bahriye kayıplarını vermiştir. 192. Sayıda İtalyan donanmasının kayıplarının; 1 dretnot, 2 zırhlı, 5 kruvazör, 8 muhrip, 5 torpidobot, 7 taht el-bahir, 9 taht el-bahir muhribi ve 17 diğer gemilerden oluştuğu belirtilmektedir (Donanma, H. 1335, s. 2294).

Yunanistan Donanması

Donanma Mecmuası'nın 51. Sayısında Yunanistan donanması ile ilgili verilen bilgilere göre; 3 adet eski zırhlı ile 2 adet zırhlı kruvazörden ibaret iken Amerika'dan 2 zırhlı gemi daha alınarak Yunan donanması bir nebze güçlendirilmiştir. Amerika'dan alınan bu iki zırhlı 1905 yılında inşa edilmiş olup her biri 14700 ton hacindedir. Süratleri de saatte 17 mildir. Bu gemilerde 4 adet 30.5'lük, 8 adet 20.3'lük, 8 adet 17.8'lik 12 adet 7.6 'lık, 4 adet 5.7'lik 2 adet 3.7'lik toplar bulunmaktadır. Bunlardan başka her birinde 2 adet makineli tüfeğe ve 4 adet torpille sahiplerdir. Gemilerin motor gücü 14000 beygir, uzunlukları 117.4 metre, genişlikleri 27.5 metredir. Mürettebatları ise 802 kişiden oluşmaktadır (Donanma, H. 1330, s. 45).

Yunan donanması, 1910 yılında yapılmış ve 10100 ton ağırlığında olan sadece bir tane zırhlı kruvazöre sahiptir. Bu kruvazörün hızı saatte 24 mildir. Gemide 4 adet 23.4'lük, 8 adet 19'lük, 16 adet 6.7'lik ve 8 adet 4.7'lik topa, 4 adet makineli tüfek ve 3 adet torpille maliktir. Mürettebatı ise 550 kişidir. Sahip olunan dretnot sayısı biri yapım aşamasında olmak üzere ikidir. Yapım aşamasında olan dretnotun hacmi 19500 ton olup hızı saatte 23 mil, topları ise 8 adet 35.6'lık, 12 adet 15.2'lik ve 12 adet 7.6'lık olacaktır. 40000 beygir motor gücüne, 174 metre uzunluğa ve 25 metre genişliğe sahip olacaktır. Yunanistan'ın torpido filosu ise oldukça kuvvetlidir. Bu filodan 2 gemi 1912, 6 gemi 1913 yılında inşa edilmiştir. Gemilerin ortalama hızı saatte 32 mildir. Bunlardan başka 1906-1907 yıllarında inşa edilmiş 4 torpido gemisi daha

bulunmaktadır. Donanmada ayrıca 1911-1912 yıllarında yapılan 2 adet taht el-bahre sahiptir (Donanma, H. 1330, s. 46).

Donanma Mecmuası'nın 191. Sayısında Yunanistan ticaret gemilerinin zayıtı bildirilmektedir. Verilen bilgilere göre savaş boyunca Yunanistan toplamda 398913 tonluk 154 vapur ile 11419 tonluk 106 yelkenli gemi kaybetmiştir. Bunun yanında 32676 tonluk 18 vapur ise hasar görmüştür (Donanma, H. 1335, s. 2281).

Amerika Donanması

Donanma Mecmuası'nın 139. Sayısında "Düvel-i Müttehide Amerika Donanması" başlıklı bir yazı bulunmaktadır. Yazıda Amerikan hükümetinin donanmaya ne kadar önem verdiğiinden ve donanmasını güçlendirmeye çalıştığından bahsedilmektedir. Ancak Amerikalıların donanmalarını güçlendirmeye çalışırken kruvazör gemilere mi yoksa denizaltılara mı daha çok yatırım yapılması gerektiği konusunda net karar veremedikleri belirtilmektedir.

Yazıda verilen bilgilere göre Amerikan donanmasında 14'ü dretnot sınıfından 34 hücum gemisi, 12 zırhlı kruvazör, 11 muhafazalı kruvazör, 6 düzine muhrip, 2 düzine torpidobot, 50 taht el-bahir ve çok sayıda sahil güvenlik zırhlısı ile gambot bulunmaktadır. Pennsylvania sınıfından olan gemiler 23.000 ton ağırlığındadır. Yeni hatt-ı harp gemilerinin topları diğer donanmalarınki kadar güçlü değildir. En ağır top 35,6 s/m olup bu toplarda Teksas ve Oklahoma gemi sınıflarında bulunmaktadır. Amerikan donanmasında güçlü muharebe kruvazörü yoktur. Donanmaya en son eklenen zırhlı kruvazörler bile yeterli hıza sahip değildir. Bu gemiler 1904-1906 yılları arasında imal edilmiştir. Chester sınıfından en yeni muhafazalı kruvazörler 1907 yılında denize indirilmiştir. Bu gemiler 25-26 mil sürata sahip olup 12,7 s/m'lik toplarla donatılmıştır. Yeni açıklanan muharebe kruvazörleri 30 mil sürata çıkabilmektedir ve 15 s/m'lik toplarla teçhiz edilmiştir. Amerikan donanması barış zamanlarında 69.000 kişiden oluşmaktadır (Ahmed, H. 1333, s. 1440).

Donanma Mecmuası'nın 142. Sayısındaki "Amerikan Filosu" başlıklı yazıda Amerika'nın donanma programı hakkında bilgiler verilmektedir. Amerika'nın 1917-1918 bütçesine göre 3 harp gemisi, 1 harp kruvazörü, 3 hafif kruvazör, 15 torpido, 4 açık deniz taht el-bahri 350 milyon dolara mâl olarak donanmaya katılacaktır. Amerika bundan evvel 1913 yılı bütçesi ile donanmaya Arizona gemisini almıştır. Bu gemi teşrin-i evvel 1916 senesinde donanmaya katılmış ve Amerikan savaş gemisi sayısı 33'e yükselmiştir. 1914 yılı bütçesiyle Idaho, Mississippi, New Mexico gemileri ve 1915 yılı bütçesiyle de 2 hatt-ı harp gemisi daha donanmaya katılmıştır. 1916-1917 bütçesiyle 4 hatt-ı harp gemisi siparişi daha verildi. Bu gemilerden Maryland ve Colorado 33.120 ton hacme ve 21 mil sürate sahiptir. Gemiler 40,6 cm.'lik 8 top ile 12,7 cm.'lik 22 top ve 7,6 cm.'lik 4 uçak topuna sahip olacaktır. Ayrıca bu gemilerde petrol kullanılacak ve personel sayısı 1022 kişi olacaktır. 1917-1918 yılı bütçesiyle sipariş verilecek olan 3 harp gemisinin hacmi 42.000 tondur. Başlıca teçhizatı 40,6 cm.'lik 12 top olup sürati ise 23 mil olacaktır. Son yılın bütçesiyle bunlardan başka çok sayıda küçük gemilerde alınacaktır. Bu gemilerin 450-550 ton arasında ve 13-15 mil süratinde olacaktır (Donanma, H. 1333, s. 1490).

Amerikan donanması ile ilgili bir başka yazı da mecmuanın 171. Sayısında "Düvel-i Muazzama Donanması –Amerika Donanması-" başlığıyla yer almaktadır. Makalede Amerika'nın geçmiş dönemlerdeki donanma politikası ve güncel donanma istatistikleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Yazıda anlatılanlara göre Amerika uzun dönemler gerekli önemi vermeyerek donanmasını genişletmemiştir. Özellikle başkan Roosevelt'in bu konuda çok çaba harcadığı fakat Amerikan Kongresini ikna edemediği belirtilmektedir. Başkan Roosevelt'in kongrede yaptığı konuşma şu şekilde aktarılmaktadır:

"Donanmamızı ikmâl işi, mütemediyen elleri götürülmek gerektir. Siyaset-i hariciye veya dahiliyemizin hiçbir noktası; şân ve hissiyatımızın, saâdet ve

refahiyet-i milliyemizin ve her şeyden ikdâmda istikbâlde hulkan sulh ve asayiş dâhilinde çalışabilmemizin temini kadar mühim değildir. Ticaretimizin, daima ecnebi bandıra altında gitmeyeceği zaman bunu himaye edecek vesait elde bulunmalı. Kuvvetli, mükemmelen talim ve terbiye görmüş bir donanma, harb-i calib olmaktan pek baiddir; böyle bir donanma, bilakis harbe karşı en mükemmel bir zaman; sulh için en ehven ve en müesser bir vasıta temini mahiyetindedir. Yine böyle bir donanmanın, gerek inşâ ve gerekse idâme masrafı, bir sulh sigortası için halkımızın verebileceği pek hafif bir icrâât mesâbesindedir.” (Donanma, G. 1334, s. 1958)

Makalede anlatılanlara göre Başkan Wilson döneminde donanmaya önem verilmeye başlandı. Fakat donanma için yapılacak savaş gemilerinin nasıl olacağı tartışma konusu oldu. Kongre üyelerinin bazıları sadece Amerika sahillerini koruyabilecek küçük donanma gemilerinin yapılmasını, bazıları ise İngiltere gibi okyanusa açılacak büyük gemilerin yapılmasını istiyorlardı. Bu tartışmalar devam ederken Alman taht el-bahirleri başarılı sonuçlar almaya başlayınca bu kez kongrede taht el-bahir yapılması istendi. Bu tartışmalar nihayetinde Amerika şu şekilde bir donanma inşa programı belirledi: (Donanma, H. 1134, s. 1960)

Sene	1917	1918	1919	1920	1921	Cem'an
Hatt-1 Harb Sefaini	2	2	2	2	2	10
Muharebe kruvazörü	2	-	1	2	1	6
Keşif kruvazörü	2	1	2	2	2	10
Torpedo bot muhribi	15	10	5	10	10	50
Açık deniz taht el-bahri	5	4	2	1	2	15
Sahil taht el-bahri	25	15	15	25	15	85
Gambot	2	1	-	-	-	3
Hastane Gemisi	1	-	-	-	-	1
Cephane Gemisi	-	-	-	-	-	2
Mâyi mahruk gemisi	-	-	-	-	-	2
Fabrika Gemisi	-	-	-	-	1	1
	55	34	27	35	34	185

Aktarılan bilgiye göre bu gemilerin masrafı 90 milyon lira civarı olacaktır. Bunun yanında Amerika'nın, 1921 senesine geldiğinde donanmasında sahip olacağı gemilerin sayısı şu şekildedir:

Birinci sınıf harp sefinesi	27
Muharebe kruvazörü	6
İkinci sınıf hatt-ı harp sefinesi	25
Zırhlı kruvazör	10
Keşif kruvazörü	13
Birinci sınıf kruvazör	5
İkinci sınıf kruvazör	3
Üçüncü sınıf kruvazör	10
Torpedo bot muhribi	107
Açık deniz taht el-bahri	18
Liman veya sahil taht el-bahri	157
Gambot	20

Bunlardan başka 4 erzak gemisi, 15 kömür ve akaryakıt gemisi, 4 nakliye gemisi, 3 muhrip, 2 cephane gemisi bulunmaktadır.

Donanma Mecmuası'nda Amerika ile ilgili son olarak 190. Sayıda "Amerikan Ticaret Filosu" başlıklı makale bulunmaktadır. Makalenin başında şu ifade yer almaktadır: Amerika dünyanın en çok sefain inşa eden memleketi oldu. Makalenin girişinde devletlerin ticari zayıatları hakkında bilgiler verilmektedir. Verilen bilgiler şu şekildedir:

"Dört senelik harb esnasında itilaf devletleri ile bî-taraf hükümetlerin bilumum merâkib-i bahriye-i ticariye zâyiatı 21.404.913 tona bâliğ olmuştur; buna mukabil aynı adette inşâat-ı cedide 14.247.825 tona bâliğ olmuştur. Bu suretle arada 7.157.088 tonalık bir tenâkus vuku' bulmuştur. Düşmandan zabt edilen sefain ise 3.790.000 tondur. Binâenaleyh mü'telifin ve bu tarafların zâyiat-ı hakikisi 3.362.088 tondur. Bu vaziyete çâre-saz olmak için her tarafta ve bilhassa Amerika'da inşâtına büyük bir fa'aliyet verilmiştir. Amerika menâbi' resmîyesinin verdiği ma'lûmata nazaran mü'telife'nin inşâat-ı bahriye şehriyesi ilk defa olarak 1918 Mayısında zâyiatından fazla olabilmıştır. Amerika harbe girdiği vakit 1500 tondan büyük gemilerden mürekkep açık deniz ticaret filosu 2.750.000 tondan ibarettir. Halbuki Eylül 1918'de bu filo 9.511.105 tona baliğ olmuştur." (Donanma, H. 1335, s. 2263)

1 Eylül 1918 tarihi itibarıyla bu filoyu oluşturan gemiler şu şekildedir: (Donanma, H. 1335, s. 2264)

	Aded-i Sefain	Ton
Tekâlif-i harbiye suretiyle alınan Amerika vapurları	449	290055
Zabt edilen Alman ve Avusturya vapurları	100	644713
Amerika sefain idaresine ait yeni vapurlar	256	1465963
Eski göl vapurları	31	117800

Henüz hükümet tarafından vaz-ı yed edilmemiş olan 1500 tondan fazla ticari gemiler	337	98159
Amerika sefain tarafından idaresi isticar edilen ecnebi gemiler	291	1208411
Amerikalılar tarafından isticar edilen ecnebi sefaini	600	1707099
Yekün	2185	9511915

Makalede Amerika'nın hızlı bir şekilde ticaret filosunu genişlettiği hatta çoğu devletin toplam gemi sayısından fazla olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca Amerika'nın amele, malzeme, tezgah konusunda da İngiltere dahil bütün devletlerden daha ileri seviyede olduğu belirtilmektedir. Verilen bilgilere göre Amerika'nın müstakbel sefain politikası ise şu şekildedir: (Donanma, H. 1335, s. 2265)

	Aded	Ton
Sefine	2849	13212712
Siman arama sefine	42	301500
Vaz-ı yed edilen sefain	402	2790792
Yekün	2693	16305004

SONUÇ

Osmanlı Devleti donanması Sultan Abdülaziz dönemine kadar oldukça güçsüz bir durumdaydı. Sultan Abdülaziz yüksek maliyetlere rağmen güçlü bir donanmanın zaruri olduğunu düşünmekteydi. Bu doğrultuda birçok zırhlı gemi alınarak Osmanlı donanması dönemin en güçlü donanmalarından biri oldu. Ancak bu alımlar hazinenin iflas etmesine sebep oldu. Ekonomik durumun kötü olması, nitelikli denizcilerin olmaması ve gemi bakımlarının çok pahalı olması sebebiyle Osmanlı donanması kısa sürede tekrar gücünü kaybetti. Öyle ki Trablusgarp Savaşı'nda Osmanlı donanmasındaki gemi sayısı elli civarındaydı. Ancak batılı devletler her geçen gün daha güçlü gemilere sahip olmakta ve denizlerdeki etkinliklerini arttırmaktaydılar. Osmanlı devlet adamları donanmanın önemini gayet iyi bilmelerine rağmen başta ekonomik olmak üzere, siyasi ve teknolojik sebepler yüzünden donanmaya istedikleri katkıları yapamıyorlardı.

Avrupalı devletler ise ellerinde bulunan ekonomik ve teknolojik imkanları sonuna kadar kullanmış ve güçlü donanmalar kurmayı başarmışlardır. Örneğin İngilizler, İngilizler sahip oldukları coğrafya sebebiyle dışarıdan gelecek saldırıları önlemek amacıyla her dönemde donanmalarına çok önem vermiştir. Bu sayede 18 ile 20. yüzyıl aralarında en güçlü donanma olmayı başararak dünyanın en önemli limanlarını kontrol altına almış ve birçok ülkeyi sömürgeleştirmeyi başarmıştır. Fransa ise İngiltere'nin ardından en güçlü ikinci donanma olmayı başarmış ve her zaman bu konuda İngiltere'nin önüne geçebilmek için uğraşmıştır. Ruslar, önce Kırım Harbi daha sonra Japonya ile yaptıkları savaşta aldıkları mağlubiyetler sonrasında donanmaya daha çok önem vermeye başlayarak günden güne gelişim göstermişlerdir. Yunanistan donanması diğer devletlere nazaran daha zayıftır. 1821 yılında Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirdikleri isyanda donanmadan büyük fayda sağlanınca

onlarda donanmaya her zaman önem vermeye çalışmıştır. Savaş gemilerinden daha çok ticari gemileri fazla olan Yunanistan, yeri geldiğinde bu gemileri savaşlarda kullanmışlardır.

Osmanlı devlet adamları ve basın özellikle savaş yıllarında yabancı devlet ordularını yakından takip ederek muhtemel bir savaşta karşılarında nasıl bir gücün olduğunu bilmek istiyorlardı. Bu sebeple yabancı devlet basınları ve hükümet bildirimlerinden çıkarımlar yapılarak Osmanlı halkına basın yolu ile iletilmekteydi.

Donanma Mecmuası yazılarında yabancı devlet donanmaları hakkında sık sık bilgi verirken kendi halkının zor günlerde Osmanlı Devleti'ne yardımcı olmasını istemektedir. Bu doğrultuda donanmaya yardım toplamak için kampanyalar düzenlemiş ve yardım yapan kişilerin isimlerini her sayıda belirtmiştir.

KAYNAKÇA

- Abidin Daver (1915a). “Şimal Denizi Muharebe-i Bahriye”, *Donanma Mecmuası*, S. 80, İstanbul.
- Abidin Daver (1915b) “İngiliz ve Fransız Donanmasının Zâyiati”, *Donanma Mecmuası*, S. 86, İstanbul.
- Abidin Daver (1915c). “Vukuat-ı Ahire-i Bahriye”, *Donanma Mecmuası*, S. 75, İstanbul.
- Abidin Daver (1915d). Vukuat-ı Ahire-i Bahriye, *Donanma Mecmuası*, S. 76, İstanbul.
- Ahmed (H. 1333a). “Düvel-i Müttehede Amerika Donanması”, *Donanma Mecmuası*, S. 139, İstanbul.
- Ahmed (H. 1333b). “Fransa'nın Maket Donanması”, *Donanma Mecmuası*, S. 133, İstanbul.
- Ahmed (H. 1333c). “İtalyan Donanması”, *Donanma Mecmuası*, S. 134, İstanbul.
- İsimsiz Makale (1914). “Devletlerin Kuvve-i Bahriyesi-Rus Donanması”, *Donanma Mecmuası*, S. 50, İstanbul.
- İsimsiz Makale (1914). “Moskof Donanması Ne Oldu?”, *Donanma Mecmuası*, S. 66, İstanbul.
- İsimsiz Makale (1914). “Bahr-i Sefidde Fransa, İtalya, Avusturya Kuvvetleri”, *Donanma Mecmuası*, S. 69, İstanbul.
- İsimsiz Makale (1914). “Devletlerin Kuvve-i Bahriyesi-Yunan Donanması”, *Donanma Mecmuası*, S. 51, İstanbul.
- İsimsiz Makale (H. 1333). “Amerika Filosu”, *Donanma Mecmuası*, S. 142, İstanbul.
- İsimsiz Makale (H. 1334). “Düvel-i Muazzama Donanması-Amerika Donanması”, *Donanma Mecmuası*, S. 171, İstanbul.
- İsimsiz Makale (H. 1334). “Harbin Dördüncü Senesinde Düşman Zayıyat-ı Bahriyesi”, *Donanma Mecmuası*, S. 180, İstanbul.
- İsimsiz Makale (H. 1334). “İngiliz Donanmasının Sahte Dretnotları”, *Donanma Mecmuası*, S. 187, İstanbul.
- İsimsiz Makale (H. 1334). “İngiliz Taarruz-ı Bahriyesinin İkâmeti”, *Donanma Mecmuası*, S. 165, İstanbul.

- İsimsiz Makale (H. 1334) “İtilaf Sefâini Hakkında Bazı Malumat”, *Donanma Mecmuası*, S. 188, İstanbul.
- İsimsiz Makale (H. 1334). “Rusya’nın Karadeniz Donanması”, *Donanma Mecmuası*, S. 185, İstanbul.
- İsimsiz Makale (H. 1334). “Yeni İngiliz Harb Gemileri”, *Donanma Mecmuası*, S. 156, İstanbul.
- İsimsiz Makale (H. 1335). “Amerikan Ticaret Filosu”, *Donanma Mecmuası*, S. 190, İstanbul.
- İsimsiz Makale (H. 1335). “Fransa’nın Zâiyat-ı Bahriyesi”, *Donanma Mecmuası*, S. 192, İstanbul.
- İsimsiz Makale (H. 1335). “İngiltere’nin Yeni Sefâin-i Harbiyesi”, *Donanma Mecmuası*, S. 191, İstanbul.
- İsimsiz Makale (H. 1335). “İtalyan Bahriyesinin Zâiyatı”, *Donanma Mecmuası*, S. 192, İstanbul.
- İsimsiz Makale (H. 1335). “Yunanistan’ın Sefâin-i Ticariye Zâiyatı”, *Donanma Mecmuası*, S. 191, İstanbul.
- Karaman, Mehmet Ali (2017). *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı, Askeri Matbuatı ve Siyasi Hayattaki Rolü*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Özçelik, Selahattin (2000). *Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, Ankara: TTK.
- Yekta Bahr (1915). “İtalya Donanması”, *Donanma Mecmuası*, S. 85, İstanbul.

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 6 Issue 1, March 2022

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 01.02.2022

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 03.03.2022

DOI: 10.30692/sisad.1066620

SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ'NDE 1. SÜVARİ TÜMENİ HAREKATI*

1st Cavalry Troop action in the Sakarya Pitched Battle

Çağlar ÖNGEL

Afyon Kocatepe Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi

ORCID ID: 0000-0003-0169-7236

caglar.ongel89@gmail.com

Atıf/Citation: Çağlar Öngel, (2022), "Sakarya Meydan Muharebesi'nde 1. Süvari Tümeni Harekatı", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.1 Mart 2022, s.139-156.

Öz: Birinci Dünya Savaşının ardından İtilaf Devletleri, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ne dayanarak, Anadolu'da işgal süreci başlatmışlardır. İşgal kuvvetlerine karşı başlayan yerel direniş yetersiz kalınca Türk Hükümeti tarafından düzenli ordu kurulması kararı alınmıştır. Türk İstiklal Harbi'nde düzenli ordunun ilk başarısı I. İnönü Muharebesi'nde kendisini göstermiş, arkasından II. İnönü Muharebesi ile bu başarı pekiştirilmiştir. 10-25 Temmuz 1921 tarihinde Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde Türk Ordusu'nun Yunan Ordusu'na karşı mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır. Bu ordu Kütahya-Eskişehir Muharebeleri sonrası Sakarya Nehri'nin doğusuna kadar çekilerek cephe hattı oluşturmuştur. Bu süreçte pek çok kara birliğinin yanı sıra süvari birlikleri de önemli görevler üstlenmiştir. Rafet Bey emrindeki 1.100 atlıdan meydana gelen 1. Süvari Tümeni 25 Aralık 1920 tarihinde kurulmuştur. Tümen, Sakarya Meydan Muharebesi sırasında Yarbay Osman Zati Bey tarafından sevk ve idare edilmiştir. Bu çalışmada Sakarya Meydan Muharebesi'nde 1. Süvari Tümeni'nin harekât planı ve muharebe etkisi vurgulanacaktır. Olaylar 5. Süvari Kolordusu'na bağlı olarak tarih metodolojisi çerçevesinde incelenmiştir. Yayın, Genelkurmay, ATASE Belgeleri ve Türk İstiklal Harbi dönemini aydınlatan telif eserlerden meydana gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sakarya, Kolordu, Tümen, Süvari, Fahrettin (Altay).

Abstract: After the First World War, the Allied Powers started the occupation process in Anatolia on the basis of the Armistice of Mudros on October 30, 1918. When the local resistance against the occupying forces was insufficient, it was decided by the Turkish Government to establish a regular army. The first success of the regular army in the Turkish War of Independence showed itself in the First Battle of İnönü, then II. This success was reinforced with the Battle of İnönü. It resulted in the defeat of the Turkish Army against the Greek Army in the Kütahya-Eskişehir Battles on 10-25 July 1921. After the Kütahya-Eskişehir Battles, this army retreated to the east of the Sakarya River and formed a front line. In this process, in addition to many land units, cavalry units also took on important duties. The 1st Cavalry Division, consisting of 1,100 horsemen under the command of Rafet Bey, was established on 25 December 1920. The division was directed and managed by Lieutenant Colonel Osman Zati Bey during the Sakarya Pitched Battle. In this study, the action plan and combat effect of the 1st Cavalry Division in the Sakarya Pitched Battle will be emphasized. The events were examined within the framework of the historical methodology, depending on the 5th Cavalry Corps.

* Bu çalışma Çağlar Öngel'in Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Türk İstiklal Harbinde 5. Süvari Kolordusu" başlıklı Doktora tezinden üretilmiştir.

The publication consists of the General Staff, ATASE Documents and copyrighted works illuminating the Turkish War of Independence period.

Keywords: Sakarya, Corps, Troops, Cavalry, Fahrettin (Altay).

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sonunda 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştır. Mütareke maddelerine dayanarak İngiltere, Fransa gibi devletler Anadolu'nun çeşitli bölgelerini işgal etmiştir. Bu duruma karşılık olarak milli direniş hareketi başlamış ardından İtilaf devletlerine karşı topyekûn bağımsızlık mücadelesi verilmiştir. 15 Mayıs 1919 tarihinde Yunan kuvvetlerinin İzmir'i işgali ve akabinde Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkışı ile Milli Mücadele fiilen başlamıştır. Bu gelişmelerle birlikte Anadolu'da iç isyanlar baş göstermiştir. 1920 yılında İstanbul işgal edilmiştir. Anadolu'da Güney Cephesi'nde halkın direniş hareketi başlamış, aynı zamanda Ege bölgesinde Yunan kuvvetlerine karşı milis kuvvetlerin mücadelesi görülmüştür. Özellikle Çerkez Ethem, Demirci Mehmet Efe, Yörük Ali Efe gibi kişilerin başı çektiği düzensiz birlikler Anadolu'da bir savunma mücadelesi vermiştir. Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan kararlar doğrultusunda düzensiz kuvvetlerin İtilaf Devletlerine karşı mücadelesi zayıf kalmış ardından düzenli orduya geçme kararı alınmıştır. Düzenli Ordu'nun ilk başarısı I. İnönü Muharebesi'nde kendisi göstermiş, arkasından II. İnönü Muharebesi ile bu başarı pekiştirilmiştir. Batı ve Güney Cephesi Komutanlığı güçleri, Batı Cephesi Komutanlığı adı altında toplanmıştır.

Kütahya-Eskişehir Muharebeleri olarak bilinen muharebe, Yunan kuvvetleriyle 10-25 Temmuz 1921 tarihlerinde gerçekleşmiştir. Bu sırada 16 Temmuz 1921 tarihinde Albay Fahrettin Bey komutasında 5. Süvari Grubu kurulmuş ve Batı Cephesi Komutanlığına bağlanmıştır. Muharebelerin sonucunda, Türk Ordusu Sakarya Nehrinin doğusuna çekilmek zorunda kalmıştır. Bu tecrübeler sonucunda ordu, kendi içinde düzenlemeler gerçekleştirmiştir. 5 Ağustos 1921 tarihinde Mustafa Kemal'e Başkomutanlık yetkisi verilmiş, Tekalif-i Milliye emirleri ile de ordunun güçlenmesi sağlanmıştır (Hayta- Belenli, 2016, s. 283), (Kayıran, 1989, 639). Bu gelişmeler yaşanırken süvari birlikleri keşif hareketlerinde bulunmuş zaman zaman Yunan kuvvetleriyle sıcak temas gerçekleştirilmiştir.

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden sonra bölgede 70.000 kadar hesaplanan Türk kuvvetlerinden ancak 15.000 kadarı Sakarya'nın doğusuna ulaşabilmiştir. Fakat dönemin şartları gereği teçhizat anlamında sayısal verilerde çelişkiler olduğu gözlemlenmiştir. Örneğin Sakarya Meydan Muharebesi sırasında Batı Cephesi karargâhında görevli Cevdet Kerim Bey hatıralarında, 55.000 tüfek, 241 makineli tüfek, 164 top olduğundan söz etmiştir. Diğer yandan Yunan kuvvetinin de muharebeye 75.000 kadar tüfek, 300 kadar top ve Türk kuvvetlerinin birkaç kat fazla makineli tüfekle katıldığı dile getirilmiştir (Aydemir, 1999, s. 450). Diğer taraftan asker sayıları hakkında Batı Cephesi Komutanlığı'nın 23 Ağustos 1921 tarihindeki kuvvet cetveline göre; 122.186 er, 6.855 subay olarak ifade edilmiş ancak Sakarya Meydan Muharebesi'ne katılan, 96.326 er, 5.401 subay olarak belirtilmiştir. Yunan Ordusu'nun ise subay 5.500, er ise 178.000 olarak söylenmiştir (Türkman, 1997, s. 109). İki taraf kıyaslandığında insan ve tüfek bakımından Yunan Ordusu'nun Türk Ordusu'ndan 1/4 oranından fazla olduğu göze çarpmaktadır (Erdem, 2010, s. 417). Sakarya nehrinin doğusuna bulunan Türk kuvvetinin 16 tümeni ve 3 alayı yani 164 taburuna karşılık, Yunan kuvvetinin 9 piyade tümeni ile bir alayı olarak 84 taburu vardır (Köylü, 2016, s. 79).

Kütahya-Eskişehir Muharebeleri sırasında Ankara'da TBMM çatısı altında Ordu ile TBMM ilişkileri daha da pekişmiştir. Meclisten seçilip cepheye gönderilen heyetin verdiği rapora göre ve mecliste yapılan açıklamalarla ordunun güçlendirilmesi için gereken destek sağlanmıştır. Söz konusu heyet Türk Ordusu'nun durumunu yerinde saptamıştır. Heyette bulunan Rıza Nur Bey;

“Çekilen ordunun çarığı yok, askerin önemli bir kesimi yalın ayak, askeri gündüz güneşten, gece soğuktan koruyacak giysisi yok, Askerin su ihtiyacını karşılayacak matarası yok, Askerin yüzde 20’sinin süngüsü yok, Süvarilerde kılıç eksikliği var, Orduda subay eksikliği var, İstanbul’dan 3500 subay gelmiş, bunun yüzde 25’i mahkemeye verilmiş, Asker sayısı arttırılmıyordu, Geri hizmetler yeterli değil, bunun nedeni de Fevzi Paşa’nın, İcra Vekilleri Reisi olması, Müdafaa-i Milliye Vekili olması ve Genel Kurmay Başkan Vekili olması...”

gibi önemli tespitlerde bulunarak ordunun eksiklikleri konusunda meclisi bilgilendirmiştir. Bunların dışında, tütün, gazete, mektup sorunu, maaşların alınamaması gibi birçok konu da TBMM’de konuşulmuştur (Güneş, 2015, s. 76-77).

Türk Ordusu’nun süvari kuvvetinin Yunan Ordusu’na karşı üstün bir vaziyette olduğu belirtilmiştir (Köylü, 2016, s. 79). Ancak Türk süvarilerinin çoğu Sakarya Meydan Muharebesi’ne başlıca süvari silahı olan kılıçtan yoksun olarak katılmışlardır. Ellerindeki kılıçlar birbirinden farklıydı. Öyle ki bazı süvarilerin belinde vuruş tipi, bazılarının belinde dürtüşe elverişli kılıçlar vardı. Süvariler, aldıkları emri süvarilik tekniğinden daha çok kılıcın tipine göre yerine getirmek zorunda kalıyorlardı. Hatta atların nalı eksik, koşumları yeterli değildi. Buna karşılık Yunan süvarileri ise İngiliz at ve teçhizatlarıyla donatılmışlardır (Müderrişoğlu, 1991, s. 414).

1. Süvari Tümeni Harekatı

1. Süvari Tümeni’nin kuruluşu 1920 yılına dayanmaktadır. Güney Cephesi Komutanlığı’nın 25 Aralık 1920 tarihinde Batı Cephesi Komutanlığı’na çektiği telgrafta; 1., 2., 3. ve 4. Süvari alaylarından oluşan süvari tümeni kurulması ve bu kuvvete de “1. Süvari Tümeni” denmesi istenmiştir. Yazıda 1. Süvari Tümeni’nin Rafet Bey emrine verildiği anlaşılmıştır. Ayrıca 1.100 kadar atının mevcut olduğu belirtilmiştir (ATASE Arşivi: İSH, K:690, D:5). 1. Süvari Tümeni, I. ve II. İnönü Muharebelerine katılarak faaliyet göstermiştir. 3. Gruba bağlı olarak 1 Temmuz 1921 tarihinde 1. Süvari Tümeni Sazak – Gediz - Köklen bölgesinde konuşlanmış, karargâhının da Gediz’de olduğu tespit edilmiştir. Bu sırada Tümen’in cephane mevcudu 872 tüfek, 7 ağır makineli tüfek, 6 hafif makineli tüfek ve 2 toptan meydana gelmiştir (Türk İstiklal Harbi (TİH), Cilt II, Kısım IV, 1974. s. 167-168).

Sakarya Meydan Muharebesine gelindiğinde 1. Süvari Tümeni’ne bağlı birlikler ve komutanlarına aşağıdaki cetvelde yer verilmiştir.

22 Ağustos – 10 Ekim 1921 tarihleri arasında 1. Süvari Tümeni	
1. Süvari Tümen Komutanı	Yarbay Osman Zati Bey (Tümgeneral Koral)
9. Süvari Alay Komutanı	Binbaşı Galip Bey
10. Süvari Alay Komutanı	Yüzbaşı Şerif Bey (Albay Güralp)
11. Süvari Alay Komutanı	Binbaşı Mehmet Nezir Bey
14. Süvari Alay Komutanı	Yarbay Süleyman Sabri Bey (Tümgeneral)
33. Süvari Alay Komutanı	Binbaşı Saim Bey (Sarıyer) (ATASE Arşivi: İSH, K:1332, D:114), (Bal, 2006, s. 60).

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinin arkasından Yunan kuvveti, Türk ordusunun Sakarya gerisine kadar çekileceğini düşünerek Mihaliççık - Sarıköy - Sivrihisar’da muharebe hazırlığı için tertibat almıştır. 2 Ağustos 1921 tarihinden itibaren çatışmalar 22 Ağustos 1921 tarihinde bir cephe muharebesi şeklini almıştır. Bu sırada Başkomutanlık Karargâhı Polatlı - Ankara arasında, Malhköy istasyonunun 10 km güneydoğusunda, Alagöz köyünde kurulmuştur (Aydemir, 1999, s.

450). 1. Süvari Tümeni de bir gün sonra Mihaliççık ve Karageyikli bölgesinde mevzilenmiştir (Gündüz, 1973, s. 64-65). Yunan kuvvetleri 23 Ağustos 1921 tarihinde Beylikköprü'den saldırıya geçmiş, ayrıca yedi tümenle de Türk kuvvetinin sol tarafına baskın yapmıştır. Muharebelerin bu bölgede gerçekleşeceği ve Yunan Ordusu'nun çevirme hareketiyle Türk birliklerinin asıl kuvvetini yenerek Ankara'ya gireceği düşünülerek, diğer taraftan da ordunun sağ kanadını kuzeye püskürtmeyi amaçlamıştır (Aydemir, 1999, s. 450).

Yunan taarruzunun ikinci safhası olan 14-24 Ağustos 1921 tarihleri arasında Yunan Ordusu Anadolu içlerine sürekli ilerlemiştir. Bu on gün içinde Yunan Ordusu ile karşılaşan Türk Ordusu'nun ileri karakollarının sadece süvarilerden meydana geldiği açıklanmıştır. Türk kuvvetleri hakkında “*hafif bir direnişle karşılaşıldığı*” yolundaki cümlesinden Yunan kuvvetinin ciddi bir direnişle karşılaşılmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Türk Ordusunun Sakarya'nın doğusuna çekildiği ve bekleyiş içine girdiği anlaşılmıştır. Yunan kuvvetleri 24 Ağustos 1921 tarihinde nihayet Türk Ordusu'nun asıl kuvvetleriyle karşılaşmıştır. Bu gelişmeyi Yunan basını, “*Yunan kuvvetlerinin Sakarya'ya geçtikleri...*” şeklinde yazmıştır (Şimşir, 1972, s. 215).

22-24 Ağustos 1921 tarihleri arasında 2. Yunan Kolordu Komutanı Prens Andrea komutasındaki kuvvetler Mangal Dağı'nı ele geçirmiştir. Mangal Dağı'nın düşmesinin stratejik öneme sahip olduğu söylenmiştir. Bunu üzerine 1. Süvari Tümeni ve 5. Süvari Grup Komutanlığı, yedekteki birliklerini bölgeye indirmiştir. Bu süreç Asım Gündüz'ün anılarında,

“Şimdi kolordu, tümen, alay, komutanları en ön safta dövüşüyorlardı. Düşman, bir anda beliren mukavemet karşısında duraklamış, kalmıştı. İşte bu buhran anında süvarilerimiz, akıncı dedelerinin ruhunu şad edecek kahramanlıkla düşmanın arkasına sarktılar. Azlık idiler ve sadece mızrakları vardı. Fakat Süvari Kolordumuzun Komutanı Fahrettin Paşa (Altay), Tümen Komutanı Derviş Bey, bu akıncı müfrezelerinin önünde idiler. Prens Andrea arkasının kesilmesinden duyduğu endişe içinde önce durdu, sonra geriledi. Gecenin geç saatlerinde Mangal dağı yine bizimdi.”

demidir (Gündüz, 1973, s. 86-87). Türk Süvari birliklerinin manevra kabiliyetindeki üstünlük bu sonucu doğrudan etkilemiştir.

26 Ağustos 1921 tarihinde bütün cephelerde şiddetli çarpışmaların olduğu ifade edilmiştir. Türk Ordusu Sakarya kenarında muharebe ederken, cephe gerisindeki halk ise orduya destek vermiştir (Sarıhan, 1996, s. 9).

Batı Cephesi Komutanlığı'nın 28 Ağustos 1921 tarihinde saat 1.00'de Mürettep Kolordu, 1., 2., 3., 4. ve 12. Grup Komutanlıklarına çektiği 28 numaralı Cephe emrinde; 27 Ağustos 1921 tarihinde Mürettep Kolordu ve 4. Grup cephelerinde meydana gelen Yunan kuvvetinin saldırılarının, 28 Ağustos 1921 tarihinde bütünüyle geri püskürtüldüğü ifade edilmiştir. 1. Grup Komutanlığına ait birliklerin Yunan kuvvetleri ile 28 Ağustos 1921 tarihinde öğleden sonra başlayan muharebenin devam ettiği belirtilmiştir. Bu gelişmeler Türk kuvvetleri açısından olumlu sonuçlanmıştır. Türk Ordusu'nun 28 Ağustos 1921 tarihinde bulunduğu mevzileri kesin olarak koruyacağı ve savunacağı dile getirilmiştir. Bu gelişmeler yaşanırken 1. Süvari Tümeni'nin de muharebe hattının kuzeyinde meydana gelecek bir geçit hareketine karşı Engürü suyu (Ankara Çayı) güneyine ivedilikle yetiştirilmesi istenmiştir (Harp Tarihi Belgeleri Dergisi (HTBD), 1974, s. 10-12).

28 Ağustos 1921 tarihinde Türk süvari birliği, Prens Andrea emrindeki II. Yunan Kolordusu'nun cephe ve gıda ikmalini sağlayan otomobil kolunu vurmuştu. Süvariler Emirdağ'da da ekmeğin ihtiyacını sağlayan fırını havaya uçurmuş ve Yunan Kolordusu'nun iki gün boyunca aç kalmasına sebep olmuştur. Bu durumu Prens Andrea: “*Türklerin süvari grubu ve örtme tümenlerini*

biliyoruz, izliyoruz, İyi de, bu hayalet gibi bir anda ortaya çıkıp sonra kaybolan süvariler de neyin nesi?” diyerek yorumlamıştır (Erdoğan, 2021, s. 148).

Mürettep Kolordu Komutanı Kazım Bey'in, 28 Ağustos 1921 tarihinde saat 17.20'de Batı Cephesi Komutanlığı'na ve 4. Grup Komutanlığı'na gönderdiği raporda; Yunan kuvvetinin saat 16.30'dan itibaren 1. Süvari Tümen Cephesi'ne taarruza başladığı, bir Yunan alayının da 1. Süvari Tümeni'nin sol kanadına, diğer bir Yunan alayının sağ kanadına taarruz ettiği bildirilmiştir. 1. Süvari Tümeni'nden 17. Tümen Cephesi'ne iki tabur gönderildiği vurgulanmıştır (HTBD, 1974, s. 13-16).

Batı Cephesi Komutanlığı'nın, 29 Ağustos 1921 tarihinde saat 23.00'ten sonra Genelkurmay Başkanlığı'na, Mürettep Kolordu Komutanlığı'na ve 1., 2., 3., 4., 12. Grup Komutanlıklarına çektiği 30 numaralı Cephe emrinde; 4. Grubun işgal ettiği Tarlabayırı - Toydemir sırtlarını korumakla görevlendirildiği belirtilmiştir. 4. Grubun sol tarafını Soğulcalı'ya kadar uzatarak 29 Ağustos 1921 tarihinde 4. Gruba verilen 1. Süvari Tümeni'nin ve Mürettep Kolordu'dan gönderilen piyade alayı ile Sapanca vadisini kapatacağı ve Soğulcalı'da bulunacak olan 3. Grup'un sağ tarafıyla sürekli irtibat halinde olacağı emredilmiştir (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD) 1993, s. 29-32), (TİH, C. II, Ks. V, 1973, s. 114).

Mürettep Kolordu Komutanlığı'nın 29 Ağustos 1921 tarihli 1. Piyade Tümen Komutanlığı'na çektiği telgrafta; 1. Süvari Tümeni'nin bütün kuvvetiyle Polatlı üzerinden Haymana'ya Batı Cephesi emrine gideceği emredilmiştir. 1. Süvari Tümeni'nin sorumlu olduğu bölgeyi 9. Süvari Alayı'nın devralacağı ve de 24. ve 41. Tümen süvari bölüklerinin 9. Süvari Alayı'nın emrine gireceği bildirilmiştir. Bu durumda 1. Süvari Tümeni'nin bölgeyi teslim etmek için 9. Süvari Alayı'nı beklemeyerek hareket edeceği emredilmiştir. Ancak Küpe köy - Şabanözü istikametlerinde keşif ve gözlem yapmak üzere birer keşif kolunun bırakılacağı, 9. Süvari Alayı'nın intikal etmesiyle birlikte bahsedilen keşif kollarının yeniden 1. Süvari Tümeni'ne katılacağı bilgisi verilmiştir. Emirde ayrıca 1. Süvari Tümeni'nin bölgesinde bulunan Pınar ile Kızıliller arası mıntikanın muhafazasının, 9. Süvari Alayı'nın gidişine kadar 24. Tümen Süvari bölüğüne terk edildiği vurgulanmıştır (ATASE Arşivi, İSH, K:1349, D:106), (ATASE Arşivi, İSH, K:1349, D:106a).

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın, 29/30 Ağustos 1921 tarihinde Milli Savunma Bakanlığı'na çektiği telgrafta, Mürettep Kolordu Cephesi'ndeki gelişmeler hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca 4. Grup Cephesi'nde Yunan kuvvetinin bütün grup cephesinde tekrar ettiği taarruzların her noktada durdurulduğu ifade edilmiştir. Mürettep Kolordu'nun sağ tarafında bulunan 1. Süvari Tümeni'nin 4. Grubun sol tarafında Sapanca Vadisi'ne alındığı söylenmiştir (ATBD, 2013, s. 206-207).

Hareket emrini alan 1. Süvari Tümeni 29 Ağustos 1921 gecesinde durmaksızın 60 km yol almıştır. 30 Ağustos 1921 tarihinde Osman Zati komutasındaki Tümen girdiği muharebede, atlarını geride bırakarak piyade çarpışması gerçekleştirmiştir. Çal dağında yaşanan bu muharebenin akşamında mevziinde tutunamayan 1. Süvari Tümeni geri çekilmeye mecbur kalmıştır. 10. Yunan Tümeni, 1. Süvari Tümeni'ni adım adım geriye itmiştir. Yorgunluk, uykusuzluk ve 8 km'lik cepheyi savunmaya çalışan Tümen, Karayavşan'a doğru çekilmek zorunda kalmıştır (Müderrişoğlu, 2004, s. 444-445), (Erdoğan, 2021, s. 211).

30 Ağustos 1921 tarihinde 1. Süvari Tümeni'nin Üsteğmen Seyfi komutasındaki keşif kolu Çal dağı muharebesinin başında Sarıhalil tarafına doğru sızma girişiminde bulunmuştur. Ancak 12 kişilik bu keşif kolundan 4 gündür haber alınamaması üzerine şehit ya da Yunan kuvvetine esir oldukları kabul edilmiştir. Fakat Üsteğmen Seyfi emrindeki Keşif Kolu Sarıhalil yakınlarında Yunan kuvvetlerinin arasında kalmış, daha sonra etrafını dolaşarak 5 Eylül 1921 tarihinde birliği dönmeyi başarmıştır (Erdoğan, 2021, s. 226, 238).

4. Grup Komutanlığı'nın 30 Ağustos 1921 gecesi saat 2.00'de tümenlerine verdiği emirde; 1. Süvari Tümeni'nin 4. Grup emrine verildiği bildirilmiştir. Tümen'in, 9. Süvari Alayı'nı da emrine alarak 4. Grubun sol kanadı ile 3. Grubun sağ kanadı arasındaki araziye örtme hareketi yapacağı söylenmiştir. 1. Süvari Tümeni'nin bu iki Grup arasındaki bağlantıyı da sağlaması için 62. Alay'ın 3. Taburu, 4. Alay'ın 1. Taburu ile 3. Taburu ve süvari bataryasının Tümen emrine verilmesi uygun görülmüştür. Ayrıca 1. Süvari Tümeni'ne 30 Ağustos 1921 öğlene kadar 3. Grubun sağ kanadı olan Soğuçular köyü ile 5. Kafkas Tümeni'nin sol kanadı olan Sarıhalil güneyi arasındaki bölgeyi işgal etmesi emredilmiştir (Aykut, 2006, s. 104-105). 4. Grup tarafından 30 Ağustos 1921 tarihli bahsi geçen emre yapılan ek açıklamaya göre 1. Süvari Tümeni'ne işgal ettiği hattın güneyine kadarki telgraf tellerini kesmesi emredilmiştir. Kendi gerisinde kalan kısımlardan yararlanmasını bu amaçla da Sivri – Eskiçalış hattının kesilmemesi vurgulanmıştır. 31 Ağustos 1921 tarihinde 4. Grup Komutanlığı tarafından 1. Süvari Tümeni'ne gönderilen telgrafta; 190. Alay'ın 1. Süvari Tümenine verildiği ayrıca Çal dağı ile Şeyhali arasındaki kısmı kapatması emredilmiştir (Aykut, 2006, s. 105, 114).

1. Süvari Tümen Komutanlığı'nın 1 Eylül 1921 tarihinde tekrar Mürettep Kolordu'nun emrine girdiği ve Tümen'e bağlı olacak olan 9, 11 ve 14. Süvari Alaylarından oluştuğu bildirilmiştir (ATASE Arşivi, İSH, K:1332, D:114). Batı Cephesi Komutanlığı'nın 1 Eylül 1921 tarihli ve 33 numaralı cephe emrinde; 1. Süvari Tümeni'nin Çal dağındaki birliklerle bağlantılı olarak Çal dağı ile Şeyhali arasında ve Sivri Vadisi'ne karşı konuşlandığı dile getirilmiştir. 1. Süvari Tümen emrinde bulunan piyade birliklerinin Karayavşan çevresinde düzenleme ile uğraştığı söylenmiştir. 190. Alay'ın ise iki taburunun Şeyhali'de 4. Grup yedeği olarak kaldığı bildirilmiştir. Bu görev sırasında Tümen emrinde 4 adet kudretli ve 2 de sahra topu olduğu söylenmiştir (Aykut, 2006, s. 115-116).

Çal Cephesi istikametinden Batı Cephesi'ni kuşatmayı başaramayan Yunan Ordu Komutanlığı son olarak 2 Eylül 1921 tarihinde Çal Dağı - Ardıc kesiminden cepheyi yarmayı denemiştir. Ancak Türk Ordusu karşısında durmak zorunda kalmıştır (TİH, C. II, Ks. V, 1973, s. 154). 3 Eylül 1921 tarihinde gerçekleşen muharebelerin sonunda Türk Ordusu'nun durumunda Balıkcı köprüsünden Polatlı batısına kadar bir değişiklik olmamıştır. Diğer taraftan Polatlı'nın güneybatısı - Eskipolatlı - Yüzükurtlu tepeleri - Şeyhali kuzeyi - Karayavşan kuzeyi - Osmaniye ve Erif hattı güneyi - Haymana batı sırtları - Mezartepe kuzeyindeki sırtlar - Kızılkoyunlu – Karasüleymanlı'nın kuzeyindeki sırtlar – Çalış bölgesinin batı ve kuzeyi – Gökdere bölgesi kuzey sırtları - Karacaviran batısı - Gölbek batısı hattına yerleştiği bilgisi verilmiştir (TİH, C. II, Ks. V, 1973, s. 166).

1. Süvari Tümen Komutanlığı'nın 3 Eylül 1921 tarihinde Mürettep Kolordu Komutanlığı'na çektiği telgrafta; 2 Eylül 1921 gecesinin sükûnetle geçtiği ifade edilmiştir. 3 Eylül 1921 sabahı saat 8.00'den önce cephede sükûnet olduğu bildirilmiştir. 24. Tümen ve 41. Süvari bölükleriyle irtibat için gönderilen postaların Müslüm köyünden 41. Süvari Bölüğüyle irtibat tesis edeceği dile getirilmiştir. Bölük cephesinin Yunan birliği olmadığı ifade edilmiştir. 24. Tümen süvari bölüğü ile henüz temas sağlanmadığı bildirilmiştir (ATASE Arşivi, İSH, K:1315, D:168).

1. Süvari Tümen Komutanlığı, 4 Eylül 1921 tarihinde Mürettep Kolordu Komutanlığı'na telgraf çekmiştir. Buna göre, saat 6.30'dan önce emir verilen mıntıkaya intikal edildiği bildirilmiştir. Kudretli cebel bataryasının yerine sahra bataryasını mevziye koyarak gerekirse kudretli cebel bataryasının da aldırılacağı ifade edilmiştir (ATASE Arşivi; İSH, K:1315, D:168ab). Ayrıca Genelkurmay Başkanlığı'nın Batı Cephesi Komutanlığı'na çektiği telgrafa göre; Yunan Ordusu'nun Yıldıztepe'ye saldırmasından ve Yunan kuvvetinin doğudaki kimi tepeleri almasından dolayı Türk Ordusu'nun Çal dağında toplanmasını emretmiştir. Diğer yandan 5 Eylül 1921 tarihinde muharebenin siper muharebelerine dönüşme kaygısından dolayı, 5. Süvari Grubu'nun güneyden Yunan kuvveti gerilerine yaptığı akınların derinleştirilmesini, son olarak kuzeyden de 1. Süvari Tümeni'nin Alpu köyüne akınlar yapmasını istemiştir (Erikan, 2001, s. 529), (Erdoğan, 2021, s. 235).

1. Süvari Tümen Komutanlığı'nın 4 Eylül 1921 tarihinde Mürettep Kolordu Komutanlığı'na çektiği telgrafta; 24. Tümen Süvari Bölüğü'nün Çağ Tepesi'nde öğlen yazılan rapora göre, Dua Tepesi'nde cebel bataryasının geçtiği söylenmiştir. Karatlı Tepe ile Basri Kalesi güneybatısındaki ve Beylik Köprüsü civarındaki ordugâhların yerlerinde olduğu ifade edilmiştir. Çakırdeniz civarında 5, 10 kadar piyade ve süvarinin olduğu belirtilmiştir. Hamam Boğazı istikametine gönderilen Türk keşif kolunun Çakırdeniz köyüne girmesiyle Çakırdeniz köyü ile Beylik Köprü arasındaki ekinler içerisinde bir bölük Yunan süvarinin bulunduğu bildirilmiştir. Balhace'de bir taburluk Yunan piyade ordugâhının mevcut olup olmadığının araştırılmakta olduğu vurgulanmıştır (ATASE Arşivi, İSH, K:1315, D:168ac).

5. Süvari Grup Komutanlığı'nın, 5 Eylül 1921 tarihinde 41. Süvari Tümen Bölüğü Komutanlığı'na çektiği telgrafta; adı geçen bölüğün 1. Süvari Tümeni emrine verildiği buna göre hareket edeceği emredilmiştir (ATASE Arşivi, İSH, K:1315, D:191). 1. Süvari Tümen Komutanlığı'nın 5 Eylül 1921 tarihinde Mürettep Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği sabah raporunda; 1. Süvari Tümen cephesinde Yunan kuvvetinin bir faaliyetinin görülmediği ifade edilmiştir. Keşif kollarından henüz rapor alınmadığı bildirilmiştir (ATASE Arşivi, İSH, K:1315, D:168ae). 6 Eylül 1921 tarihli diğer telgrafta; cephede sükûnet olduğu ifade edilmiştir (ATASE Arşivi, İSH, K:1315, D:168af).

Albay Fahrettin Bey komutasındaki 5. Süvari Grubu, 8 Eylül 1921 gecesi 2. Yunan Kolordusu'nun yan ve gerilerine sokularak Mangal dağı ve çevresini ele geçirmiştir. Fakat Süvari Grubu 9 Eylül 1921 tarihindeki harekâta katılmayarak 10 Eylül 1921 tarihindeki taarruza hazırlanmıştır (Artuç, 1996, s. 182). 12 Eylül 1921 tarihine gelindiğinde saat 11.45'te 1. Süvari Tümeni Balıkcı köprüsünden Sakarya'yı geçerek Yunan kuvvetinin yan ve gerilerine tesir etmek üzere Çayırhan'a hareket etmek üzere emir almıştır. Tümen, saat 19.00'da Çaltepe'den hareket ederek saat 21.00'da Çobanözü'ne konuşlanmıştır (Vandemir, 2006, s. 95).

12 Eylül 1921 tarihli Dışişleri Bakanlığı'na çekilen telgrafa göre, Türk İstiklal Harbi süreci içerisinde Kütahya Eskişehir muharebesinde Yunan Ordusu bir miktar toprak kazanmıştır. Fakat Türk Ordusu'nu yok etmeye yönelik düşüncesini gerçekleştirmediği için yeniden taarruz planlarına başlamıştır. Tasarıda 15-20 günlük bir aradan sonra bütün kuvvetleriyle ileri harekâta başlamış, Türk ordusunun sol kanadından çevirerek emeline ulaşmak istemiştir. 23 Ağustos 1921 tarihinden itibaren başlayan ve Türk Ordusu'nun seçtiği savunma mevziinde aralıksız üç hafta süren muharebelerde, Yunan kuvvetinin uyguladığı aralıksız taarruzlar, Türk birlikleri oynak savunması karşısında, tamamen kırılmıştır. Daha sonra giriştiği yarma harekâtı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu sırada tasarlanmış plan uyarınca Yunan kuvvetinin sol kanadına karşı taarruza geçilmiştir. Yunan kuvvetleri de geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ardından Türk süvarileri Yunan kuvvetinin yan ve gerilerine yönelmiştir (HTBD, 1974, s. 39-41).

Türk Ordusunda 13 Eylül 1921 tarihinden itibaren teşkilat yapısında değişikliğe gidilmiştir. Gruplar kolordu adını alarak bazı komutanlar ve birlik isimleri değiştirilmiştir (Askeri Tarih Vesikaları Dergisi (ATVD), C.15, 1966, Vesika no: 1334). Bu gelişmeyle birlikte Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın, 13 Eylül 1921 tarihinde Batı Cephesi Komutanlığı'na ve Millî Savunma Bakanlığı'na çektiği telgrafta, BMM üyelerinden olup Sakarya Meydan Muharebesi'nin başlangıcında orduya dahil olarak hizmetlerde bulunan 1. Süvari Tümeni'nde görevli Yozgat Milletvekili Süleyman Sırrı Bey'in ihtiyaç halinde ileride savaş bilgisinden ordunun tekrar faydalandırmak üzere Büyük Millet Meclisi'ndeki görevine geri dönmesi istenmiştir (ATBD, 1993, s. 82-83), (ATBD, 2013, s. 285-286), (Okulu, 2009, s. 66).

Batı Cephesi Komutanlığı'nın, Polatlı'dan 13 Eylül 1921 tarihinde gruplara gönderdiği Cephe emrinde; Başkomutanlık 13 Eylül 1921 tarihli emri gereğince Batı Cephesi'ni oluşturan piyade ve süvari tümenlerinin teşkilat yapısı açıklanmıştır. Buna göre; "3. Kolordu Komutanı Albay Kazım Bey'dir. Bağlı birlikleri 1., ve 41. Piyade ve 1. Süvari Tümeni'dir" denmiştir (ATASE Arşivi, İSH, K:1293, D:87cca). Aynı tarihli 44 numaralı cephe emrinde ise 1. Süvari Tümeni'nin

derhal Sakarya sol sahiline geçirek Mihaliç üzerinden Yunan kuvvetiyle tamamen teması koruyacağı ve takip edeceği emredilmiştir (ATASE Arşivi, İSH, K:1293, D:87cd). Sakarya Meydan Muharebesi 23 Ağustos 1921 tarihinde başlamış, 22 gün 22 gece süren muharebe 13 Eylül 1921 tarihinde zaferle sona ermiştir.

1. Süvari Tümeni 16 Eylül 1921 tarihinde, şafakla beraber Soyucayük Geçidi'nden geçerek Kartaltepe'yi işgal etmek üzere güneye yürüğü ve saat 17.00'da Kartaltepe'yi işgal ettiği ifade edilmiştir. Tümen, Mihaliççık batısına doğru Yunan kuvvetini rahatsız etmeye başlamışsa da aynı gece planlanan baskını gerçekleştiremeyerek geceyi Kartaltepe'de geçirmiştir (Vandemir, 2006, s. 139). Ertesi günü saat 1.30'dan önce gönderilen 49 numaralı cephe emrinde; Soyucayük'ten Sakarya'nın sol kıyısına geçip Kartaldağı istikametinde ilerleyen 1. Süvari Tümeni'nin Sakarya batısındaki ve Porsuk vadisinden geri çekilen Yunan kuvvetlerini keşfedeceği bildirilmiştir (ATBD, 1993, s. 100-102), (TİH, C. II, Ks. V, 1973, s. 303-304).

17 Eylül 1921 tarihinde 1. Süvari Tümeni Mihaliççık'ı dolaşarak Porsuk vadisine inmek üzere sabah saat 10.00'dan itibaren Kartaltepe'den üç kolla güneye doğru hareket etmiştir. 10. Süvari Alayı Kökçeyva – Yalınli istikametinde, 14. Süvari Alayı 33. Süvari Alayı'nın Belen'deki bir bölüğü ile birlikte Mihaliççık şosesinde, tümenin büyük kısmı da Kartaltepe – Kapıkahya istikametinde yürüyüşe geçmişlerdir. Tümen emrinde yer alan 33. Süvari Alayı'nın büyük kısmı Kocaeli Grubu'nun geçit hareketini örtmek üzere Çayırhan'da kalmıştır (Vandemir, 2006, s. 148).

18 Eylül 1921 tarihli, saat 10.15'ten önce gönderilen Cephe emrine göre, 1. Süvari Tümeni'nin Beylikahur - Alpu hattına karşı baskınlar yapması istenmiştir. Aynı zamanda Yunan kuvvetinin büyük kısmının nerede bulunduğu keşfedilmesi talep edilmiştir (ATBD, 1993, s. 103-104), (TİH, C. II, Ks. V, 1973, s. 310). Yunan kuvvetlerinin Kartaldağı ve Mihaliççık'ı işgal etmesi üzerine Tümen saat 15.00'te Sorgun'dan, Domba-Kızılyürekli üzerinden Kozan'a Yunan kuvveti gerilerine harekete geçmiştir. İki gün önce Gökçeyva istikametine gönderilen 1. Süvari Tümenine bağlı olan 10. Süvari Alayı, demir yoluna kadar gittiği halde herhangi bir Yunan kuvvetine rastlamayınca 18 Eylül günü saat 12.00'de 1. Süvari Tümeni'ne katılmıştır. 33. Süvari Alayı ise Uruk'tadır. Bu alay keşif kollarıyla Belen ve Kartaltepe taraflarında keşif faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu alayla 11. Süvari Alayı Kartaltepe karşısına bırakılmıştır. 1. Süvari Tümeninin büyük kısmı geceyi Domba'da geçirmiştir. Bu durumda Mihaliççık bölgesine çekilen Yunan kuvvetini takip eden hiçbir kuvvet yok demektir (Vandemir, 2006, s. 153). Yine aynı gün 10 Yunan Tümeni'nin Kartal dağı - Belen hattını tutarak, 1. Süvari Tümeni'nin Porsuk istikametinde ilerlemesini engellediği ifade edilmiştir (TİH, C. II, Ks. V, 1973, s. 313-314).

Aynı gün 5. Süvari Kolordusu Yunan kuvvetini kovuşturmaya başladı. Yunan Ordusu 18 Eylül 1921 tarihinde Mihaliççık – Sivrihisar ve güney çizgisindeyken (Porsuk Irmağı iki yanında) Mahmudiye dolaylarına vararak ve Alpu'daki demir yolunu tahrip ederek gerisinde karışıklıklar çıkardıysa da piyade olmadığı ve ateş gücünün zayıf olmasından dolayı Lütfiye'ye çekilmek zorunda kalmıştır (Erikan, 2001, s. 533).

Batı Cephesi Komutanlığı, 19 Eylül 1921 tarihinde saat 13.30'dan sonra gönderdiği 52 numaralı Cephe emrinde; Yunan ileri birliklerinin Kartaldağı - Mihaliç dağı - Biçer - Hortu - Kızılcameşe hattında bulunduğunu bildirmiştir. Ayrıca Yunan Ordusu'nun büyük kısmının Mihaliç güneyi - Sarıköy - Mecik - Sivrihisar hattında olduğunu söylemiştir. Emrin devamında 1. Süvari Tümeni'nin Kocaeli Grubu emrine verildiğini, Kocaeli Grubu ile 3., 1. ve 4. Kolorduların Sakarya sol kıyısında uygun birer serköprü (köprübaşı) seçip orayı sağlamlaştırması gerektirdiğini vurgulamıştır. Kocaeli Grubuna bağlanan 1. Süvari Tümeni'nin Cümdiken dağı ve batısından Yunan Ordusu'nun büyük kısmındaki ulaşım koluna taarruz etmesini ve 1. Süvari Tümeni'nin geri ile bağlantı için Balıkçı köprüsünden Bozaniç'e kadar olan kısımda birçok geçit keşif hareketini zorunluluğunu bildirmiştir (TİH, C. II, Ks. V, 1973, s. 317-318), (ATBD, 1993, s. 105-106).

19 Eylül 1921 tarihinde 1. Süvari Tümeni büyük kısmıyla Dombay'da bulunuyordu. 11. Süvari Alayı Kartaltepe batı sırtlarında, 14. Süvari Alayı da Kapı mevkiisi karşısındaydı. 10. Yunan Tümeniyle ve Yunan süvari bölüğüyle muharebe yapmışlardır. Öğleyin Yunan kuvvetleri Mihaliççik'ı terk etmiştir. Kökçeyva üzerinden Beylikahır'a çekilirken artçısıyla bu süvari alayının keşif bölükleri arasında yeniden muharebe olmuş fakat gece saatlerinde temas kaybedilmiştir. 33. Süvari Alayı büyük kısmıyla Kozlu – İkilise bölgesinde ve keşif kollarıyla da Kartaldağ ve Belen civarında konuşlanmıştır (Vandemir, 2006, s. 161).

Bu gelişmeler yaşanırken 5. Süvari Kolordu komutanı Fahrettin Paşa, Yunan kuvvetini daha fazla yıpratmak adına “20 Eylül günü Çifteler doğusunda, Ertuğrul Kışlası – Mahmudiye – Hamidiye hattında Yunanlılarla muharebeyi kabul edeceğini” Batı Cephesi Komutanlığı'na bildirmiştir. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ise “Özellikle kesin sonuçlu muharebeye girmekten kaçınması, münferit ve uygun hedefler bularak menzil hatlarını tahrip etmesi, taciz saldırılarını gerçekleştirilmesi” yoluyla hareket etmesini bildirerek Fahrettin Paşa'nın teklifini reddetmiştir (Erdoğan, 2021, s. 286-287).

20 Eylül 1921 tarihinde 1. Süvari Tümeni, iki Yunan tümeni karşısında geri çekilmiştir. 11. Süvari Alayı Dumya'dan Gökçeyva'ya, 14. Süvari Alayı Sorgun'dan Kartal dağına ve 3. Kolordu emrindeki 33. Süvari Alayı İkilise'den Mihaliççik'a doğru gönderildiği halde büyük kısmıyla da Dombar – Kızılgeyikli bölgesinden Karageyikli yaylası istikametinde hareket etmişler ve bu bölgeden çekilen Yunan artçıları karşısında beklemede kalmışlardır. Mihaliççik'tan Bozan – Beylikahır'a çekilen 10. ve 7. Yunan Tümenlerinin yan kuvveti olarak bulunan 2'şer tabur birer süvari bölüğü, 1. Süvari Tümeni'nin dağınık alaylarına taarruzlar yaparak 1. Süvari Tümeni'ni desteksiz bırakmıştır. 1. Süvari Tümeni'nin 20 Eylül 1921 tarihinde saat 12.00'ye kadar devam eden Karageyikli yaylasındaki muharebesi sonucunda Gökçeyva civarında gelen top sesleri 1. Süvari Tümeni'ni geriden kuşatıyor izlenimi vermiş 1. Süvari Tümen Komutanı Yarbay Osman Zati, 1. Süvari Tümeni'ni geriye çekerek 20 Eylül 1921 tarihinde saat 23.00'te Kandamlamış Çiftliği'ne varmıştır. Bölgedeki Dumya – Ağaçhisar istikametlerini inceledikten sonra Ağaçhisar – Bayraklı Çiftliği üzerinden aldığı vazifeyi ertesi günü yerine getireceğini ifade etmiştir (Vandemir, 2006, s. 171-172).

Yunan kuvvetlerinin geri çekilmeye başladığı bu tarihlerde 5. Süvari Kolordusu'nun güneyde Yunan kuvvetinin yan ve gerilerini zorladığı söylenmiştir. Tümeni'nin, Sivrihisar güneyinde bir Yunan tümeni ile muharebe ettiği ve üstün kuvvetler karşısında güneye çekilmeye mecbur kaldığı ifade edilmiştir. Yunan kuvvetinin, yanlardan gördüğü baskı karşısında, Sakarya'nın batısında daha fazla durmayı tehlikeli görerek Eskişehir'e doğru çekilmeye devam ettiği bildirilmiştir. 20 Eylül 1921 tarihinde 1. Süvari Tümeni Mihaliççik'ı, bir süvari alayının da Sivrihisar'ı işgal ettiği ifade edilmiştir. Sakarya nehrini geçen piyade birliklerinin Yunan kuvvetlerini takibe devam ettiği belirtilmiştir (Özalp, 1988, s. 217).

21 Eylül 1921 akşamı 1. Süvari Tümeni Çomdiken dağı işgal ederek Dağcılar – Pozan suyu – Gürsu suyu hattına karşı keşif yapacaktır. 22 Eylül 1921 tarihinde ise Dağcılar üzerinden Tandır civarına hakim olacak; şayet Çomdiken dağı Yunan kuvveti tutmuşsa Kocaeli Grubu, süvari bölüğü ile bir süvari alayını bu Yunan kuvveti karşısında 17. Tümen'in hareketini engellemek için bırakıp büyük kısmıyla Tandır'a gidecektir. Buradan da Yunan kuvvetinin ulaşımına taarruz edecektir. 21 Eylül 1921 tarihinde 1. Süvari Tümeni Kocaeli Grubu emrini almadan Kandamlamış Çiftliği'nde kalmış, Kartaltepe batı sırtlarındaki 2. Süvari Alayı'nı da yanına alarak toplanmıştır (Vandemir, 2006, s. 182-183).

Batı Cephesi Komutanlığı 22 Eylül 1921 tarihinde saat 1.00'de verdiği 54 numaralı emrinde; 1. Süvari Tümeni 22 Eylül 1921 sabahı Kandamlamış Çiftliği'nden 10. Süvari Alayı'nı Çomdiken dağında bırakarak hareket etmiştir. 1. Süvari Tümeni Eskişehir istikametinde çekilen Yunan kuvvetlerini önlemek üzere Dağcılar – Tandır istikametine yürüyüşe geçmiştir. Örencik – Akçahisar – Pozan – Kızılyürekli istikametinde keşif unsurları sürmüştür. Tümen saat 17.20'de

Dağcılar'a varmıştır. Aynı gün Eskişehir'le Somdiken dağları arasındaki Yunan kuvvetinin büyük kısımlarında durduğu noktalar hakkında bilgi verememiştir. Kocaeli Grubu, 1. Süvari Tümeni'ni zayıf bırakmamak için Kocaeli Grup süvari bölüğünü Somdiken dağına sürerek 10. Süvari Alayı'nın 1. Süvari Tümeni'ne katılmasını istemiştir (Vandemir, 2006, s. 196).

22 Eylül 1921 sabahı 1. Süvari Tümeni, 4. Süvari Alayı'nı Malmaközü – Kaymaz hattı batısında Küşmetköyü istikametine göndermiştir. Mahmudiye doğusunda Çerkezçal'da 12. Yunan Tümeni'nin artçısı tespit edilmiştir. 13. Süvari Alayı Mahmudiye güney sırtlarına sürülmüştür. 35. Süvari Alayı ise Malmaközü – Kaymaz istikametinde yürütülerek Çerkezçal Tepesi'ndeki Yunan kuvvetini baskılama görevi verilmiştir. Ayrıca Alay için 1. Süvari Tümeni ile 4. Süvari Alayı arasındaki irtibatı kurması istenmiştir. 1. Süvari Tümeni büyük kısmıyla Mahmudiye istikametine hareket ettiği sırada Mahmudiye kuzeydoğusunda mevzide bulunan Yunan bataryasının ateşine maruz kalmıştır. Tümen, araziden istifade ederek Mahmudiye güney sırtlarına çekilmiştir. Diğer taraftan 9. Yunan Tümeni'nin Kırgız batısına geçişi de gözlemlenmiştir. 1. Süvari Tümeni'nin kuzeye doğru hareketiyle Yunan kuvveti batıya çekilmiştir (Vandemir, 2006, s. 199-200).

2. Kolordu Komutanı Selahaddin Adil Bey'in, Kürttaciri'nden 23 Eylül 1921 gece yarısı 22 Eylül 1921 tarihindeki genel durum hakkında Başkomutanlığa, Genelkurmay Başkanlığı'na ve Kolordulara çektiği raporda; Kocaeli Grubu'nun 22 Eylül 1921 tarihinde saat 22.00'dan sonra Kandamlamış çiftliğine ulaştığı ve 1. Süvari Tümeni'nin 22 Eylül 1921 tarihinde Savcılar - Sandıklı istikametinden hareket ettiği söylenmiştir. Tümen karşısındaki Yunan kuvvetinden 23 Eylül 1921 tarihi ile ilgili vaziyet hakkında henüz rapor alınmadığı ifade edilmiştir (ATBD, 1993, s. 120-123). 1. Süvari Tümeni'nin 5. Süvari Kolordusu bölgesinde, 23 Eylül 1921 sabahına kadar durumunda değişiklik olmadığı vurgulanmıştır (TİH, C. II, Ks. V, 1973, s. 349-350).

1. Süvari Tümeni 23 Eylül 1921 sabahı Dağcılar'dan harekete geçerek saat 15.00'da Tandır'a varmıştır. Bu sırada Somdiken dağında bulunan 10. Süvari Alayı 1. Süvari Tümeni'ne katılamamıştır. Kocaeli Grubu tarafından 10. Süvari Alayı'ndan Örencik – Kemikli Madeni – Sipik hattını işgal etmesi, 17. Tümen'in hareketini örtmesi, Çukur – Çerkezören hattına karşı da keşif hareketi istenmiştir. Akabinde 10. Süvari Alayı 23 Eylül 1921 akşamı Dağcılar'a varmıştır. 1. Süvari Tümeni Kocaeli Grubu içerisinde kalırken 10. Süvari Alayı Başviran'a alınmıştır. Bu gelişmeler yaşanırken Yunan ordusu 3. ve 7. Yunan Tümenlerini, Kocaeli Grubu'na bağlı 1. Süvari Tümeni'nin Dağcılar ve Tandır'a hareketlerini karşılamak üzere Alpu – Bozdağ genel hattı üzerinden batıya doğru kaydırmaya başlamıştır. Yunan birliklerinde Eskişehir doğusu hattından batıya doğru genel bir çekilme hareketi olmamıştır (Vandemir, 2006, s. 207, 232, 235).

23 Eylül 1921 tarihinde çekilen Yunan kuvvetini arkadan koruyan birliklerinin, Arpaköy yakınlarında durarak, Pozan köyüne giren Türk süvarilerine taarruz ettiği bilgisi verilmiştir. 5. Süvari Kolordusu'na bağlı kuvvetlerin Yunan kuvvetlerinin sağ tarafını zorladığı ve hatta Seyitgazi'ye kadar giderek, bir hayli harp malzemesi elde ettikten sonra, Mecidiye Çiftliği ve güneyde toplandığı bilgisi verilmiştir (Özalp, 1988, s. 217).

Batı Cephesi Komutanlığı'nın 27 Eylül 1921 tarihinde Kocaeli Grup Komutanlığı'na çektiği telgrafta; 1. Süvari Tümeni'nin takip amacıyla Bozdağ kuzeyinde Tekeçiler ve Koyunlu'da köprü yapılıncı Çalkara ve Hisarcı'ya nakli istenmiştir. Bu sırada Hacı Arif Bey'in 1. Süvari Tümen Komutanlığı'na tayin edildiği emredilmiştir. Eskişehir'den Bilecik ve Pazarcık istikametleri yönünde çekilen Yunan kuvvetinin yanlarında faaliyette bulunmak üzere 1. Süvari Tümeni'nin Sakarya'nın güneyinden hareketle bütün kısımlarının Bozdağ kuzeyinde Tekeçiler'e nakledileceği vurgulanmıştır. 1. Süvari Tümen karargâhının Karaoğlan köprüsüne dayanarak Söğüt ve Oluklu istikametlerinde akınlar yapacağı dile getirilmiştir. 1. Süvari Tümeni'nin bütün kısımlarıyla Çangır ve Hisarca'ya nakil olunacağı vurgulanmıştır. 27 Eylül 1921 tarihinde 1. Süvari Tümeni Laçın'de kalmıştır (Vandemir, 2006, s. 236-238).

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, 28 Eylül 1921 tarihinde Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'ya çektiği telgrafta; 1. Süvari Tümeni'nde bir an önce Hacı Arif Bey komutasına girmesinin münasip olacağını belirtmiştir (ATASE Arşivi, İSH, K:1218, D:56). Kocaeli Grup Komutanlığı'nın aynı gün saat 5.00'den sonra Batı Cephesi Komutanlığı'na çektiği telgrafta; 1. Süvari Tümeni'nin derhal Tekeçiler'e nakil emri verilmesi bildirilmiştir. Koyunlu'da cebel toplarının da geçmesine müsait bir köprü inşasına istihkâm müfrezeleri memur edildiği söylenmiştir. Köprünün inşasının ardından Tümenin Çalkara - Hisarcık'a nakil olunacağı emredilmiştir. Adı geçen tümenin Tekeçiler'de bulunduğu müddetçe iaşesi Pozan'dan temin olunacaksa da Hisarcık ve Çalkara'ya nakil edildikten sonra Koyunlu'da bir ambar tesisi kurulması uygun görüldüğü belirtilmiştir. Bu mıntıkanın komutası 1. Süvari Tümeni'ne bırakılmıştır (ATASE Arşivi, İSH, K:1308, D:201).

4. Kolordu Komutanı Kemaleddin Sami Bey'in, 4 Ekim 1921 tarihinde 1. Ordu Komutanı Ali İhsan Sabis'e harp vaziyeti hakkında verdiği bilgide; kuzeyde Halit Paşa komutasında Kocaeli Grubu'nun bulunduğu ve bağlı birliklerinin 17. Piyade ve 1. Süvari Tümeni'yle bir süvari tugayından ve milis kuvvetlerinden meydana geldiği ifade edilmiştir (Sabis, 1993, s. 99-100). 1. Süvari Tümeni, 4 Ekim'de Bozdağ – Taşköprü – Bektaşınarı hattındaki Yunan piyade alayına taarruz etmiştir. Bu sırada Yunan kuvveti karşılık vermiştir. Bir tabur piyadesiyle Sulu Karaağaç'a, bir bölük piyadesiyle Ulamaş'a, bir bölük piyadesiyle de Yağmur tepeden Atalan Yaylası istikametine ilerlemiştir. Sulu Karaağaç kuzeyindeki bataryası da bu taarruzu korumuştur. Bu gelişmelerden sonra 1. Süvari Tümeni tekrar Tekeçiler'e çekilmiştir. 1. Süvari Tümeni karşısında 7. Yunan Tümeni bulunmaktadır. 1. Süvari Tümeni, 10. ve 11. Süvari Alaylarıyla Atalan kuzeyindeki yaylada, 14. Süvari Alayı da Tekeçiler'dedir. Ayrıca 1. Süvari Tümen karargâhı ve bir bataryası Atalan'da konuşlanmıştır (Vandemir, 2006, s. 282).

1. Süvari Tümeni'ne bağlı 14. Süvari Alayı, Sakarya – Karasu milli müfrezesiyle birlikte hareket ederek Yunan kuvvetiyle muharebe etmiş, Tekeçiler bölgesi kuzey sırtlarına kadar çekilmiştir. Yunan kuvveti ise Atalan Yaylası'ndaki 10. Süvari Alayı ve 11. Süvari Alayı'na da taarruz etmiştir. 6 Ekim 1921 tarihinde saat 17.00'ye kadar süren bu muharebeler sonucunda Yunan kuvvetine kayıp verdirilmişse de Yunan kuvvetinin ciddiyet ve üstünlüğü karşısında 1. Süvari Tümeni çekilmeye mecbur kalmıştır. Dolayısıyla Yunan kuvveti Tekeçiler sırtlarını ele geçirmiştir. 1. Süvari Tümeni Bataryası, Karasu ve Sakarya müfrezeleri Albagot'a, 14. Süvari Alayı Demirciler'e, 11. Süvari Alayı Ilıca'ya, 10. Süvari Alayı ve 1. Süvari Tümen karargâhı Gömele'ye alınmıştır. Yunan kuvveti 1 top, 20 süvari ve takviyeli bir alayı ile Çaltı istikametinden Samrı'ya gelmiş, İnhisar jandarmaları ve müfrezeleriyle yarım saat çarpışmadan sonra İnhisar'ı zapt etmiştir. 1. Süvari Tümeni bu muharebelerde 1 subay, 9 er yaralı, 1 er şehit, 12 hayvan yaralı zayıtı vermiştir (Vandemir, 2006, s. 288), (TİH, C. II, Ks. V, 1973, s. 425).

Yunan kuvveti 7 Ekim 1921 tarihinde 1. Süvari Tümeni'ne taarruz etmiştir. İki tabur ile Albagot'u işgal etmiş, iki tabur ile de Demirciler'e yönelmiştir. 1. Süvari Tümeni de birer alayı ile Bozanıç ve Gömeler sırtlarını işgal etmiştir. 1. Süvari Tümen karargâhı ve diğer alayları Bunaklar ve İğdir çevresinde konuşlanmıştır (TİH, C. II, Ks. V, 1973, s. 430), (Vandemir, 2006, s. 296).

8 Ekim tarihinde, Kocaeli Grubu, 1. Süvari Tümenini 10 Ekim 1921 Alpu – Mahmudiye üzerinden Hüsrevpaşa Hanı'na cephe emrine göndermiştir. Yapılan planlamada 12 Ekim akşamı Hüsrevpaşa Hanı'na konuşlanması istenmiştir (TİH, C. II, Ks. V, 1973, s. 440).

SONUÇ

Türk İstiklal Harbi'nde düzensiz kuvvetten düzenliye orduya geçildikten sonra Türk Ordusu yapılanmasında harp koşullarına göre değişiklikler yapılmıştır. 1. Süvari Tümeni 1920 yılında Güney Cephesi Komutanlığı'nda kurulmuş, arkasından Türk İstiklal Harbi'nin son safhası olan Büyük Taarruz'da da 5. Süvari Kolordusuna bağlanarak faaliyetlerine devam etmiştir. Kütahya-Eskişehir Muharebelerinin yenilgisi, arkasından meydana gelecek olan 22 gün 22 gece süren Sakarya Meydan Muharebesi'nin önemini arttırmıştır. Bu çerçevede Türk Ordusu içerisinde

süvari birliklerinin önemi yadsınamaz bir hal almıştır. 1. Süvari Tümeni Sakarya Meydan Muharebesi sırasında faaliyetlerde bulunmuştur. Bu faaliyetler arasında özellikle Yunan kuvvetlerini keşfetme, ikmal yollarını kesme, köprü ve geri çekilme hatlarını tahrip etme gibi görevlerde yer almıştır.

Sakarya Meydan Muharebesi süreci içerisinde 1. Süvari Tümeni muharebenin durumuna göre farklı gruplara bağlanmış ve sürekli kaydırma yaşamıştır. Buna göre, 1. Süvari Tümeni'ne bağlı birlikler 9., 10., 11., 14. ve 33. Süvari Alaylarından meydana gelmiştir. Ancak 1. Süvari Tümeni 22-23 Ağustos 1921 tarihleri arasında Mürettep Kolordu Komutanlığı'na, 23-29 Ağustos 1921 tarihleri arasında 1. Grup Komutanlığı'na, 29 Ağustos-1 Eylül 1921 tarihleri arasında 4. Grup Komutanlığı'na, 1-19 Eylül 1921 tarihleri arasında Mürettep Kolordu Komutanlığı'na, 19 Eylül-10 Ekim 1921 tarihleri arasında Kocaeli Grup Komutanlığı'na bağlanmıştır. Bu değişimin en önemli gerekçesi süvarilerin hızlı hareket edebilmesi ve manevra kabiliyetlerinin de üstün olmasından kaynaklanmıştır.

Sakarya Meydan Muharebesi'nin sonucunda Türkiye ve Yunanistan'ın iç politikaları etkilenmiştir. Bu gelişmelerle birlikte 13 Ekim 1921 tarihinde Kafkas Devletleri olan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile Kars Antlaşması, 20 Ekim 1921 tarihinde Fransa ile Ankara Antlaşması, 23 Ekim 1921 tarihinde İngilizler ile yapılan Esir Mübadele Antlaşması, 2 Ocak 1922 tarihinde Ukrayna – Türkiye Dostluk Antlaşması yapılmıştır. 22 Mart 1922 tarihinde ise İtilaf Devletleri'nin Mütareke teklifi yapılmıştır.

KAYNAKÇA

Artuç, İbrahim. (1996). *Zaferin Ayak Sesleri Sakarya'dan Lozan'a*, cilt I, İstanbul: Kastaş Yayınları.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl:42, Sayı:96, Genelkurmay Basımevi, Ankara Eylül 1993.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl:62, Sayı:131, Genelkurmay Basımevi, Ankara Temmuz 2013.

Askeri Tarih Vesikaları Dergisi, Yıl 15, Sayı 58, Aralık 1966, Belge 1334.

ATASE (GENELKURMAY ASKERİ TARİH VE STRATEJİK ETÜT) VE DENETLEME BAŞKANLIĞI ARŞİVİ, İSH, K:690, D:5.

ATASE Arşivi, İSH, K:1218, D:56.

ATASE Arşivi, İSH, K:1293, D:87cca.

ATASE Arşivi, İSH, K:1293, D:87cd.

ATASE Arşivi, İSH, K:1308, D:201.

ATASE Arşivi, İSH, K:1315, D:168.

ATASE Arşivi, İSH, K:1315, D:168ab.

ATASE Arşivi, İSH, K:1315, D:168ac.

ATASE Arşivi, İSH, K:1315, D:168ae.

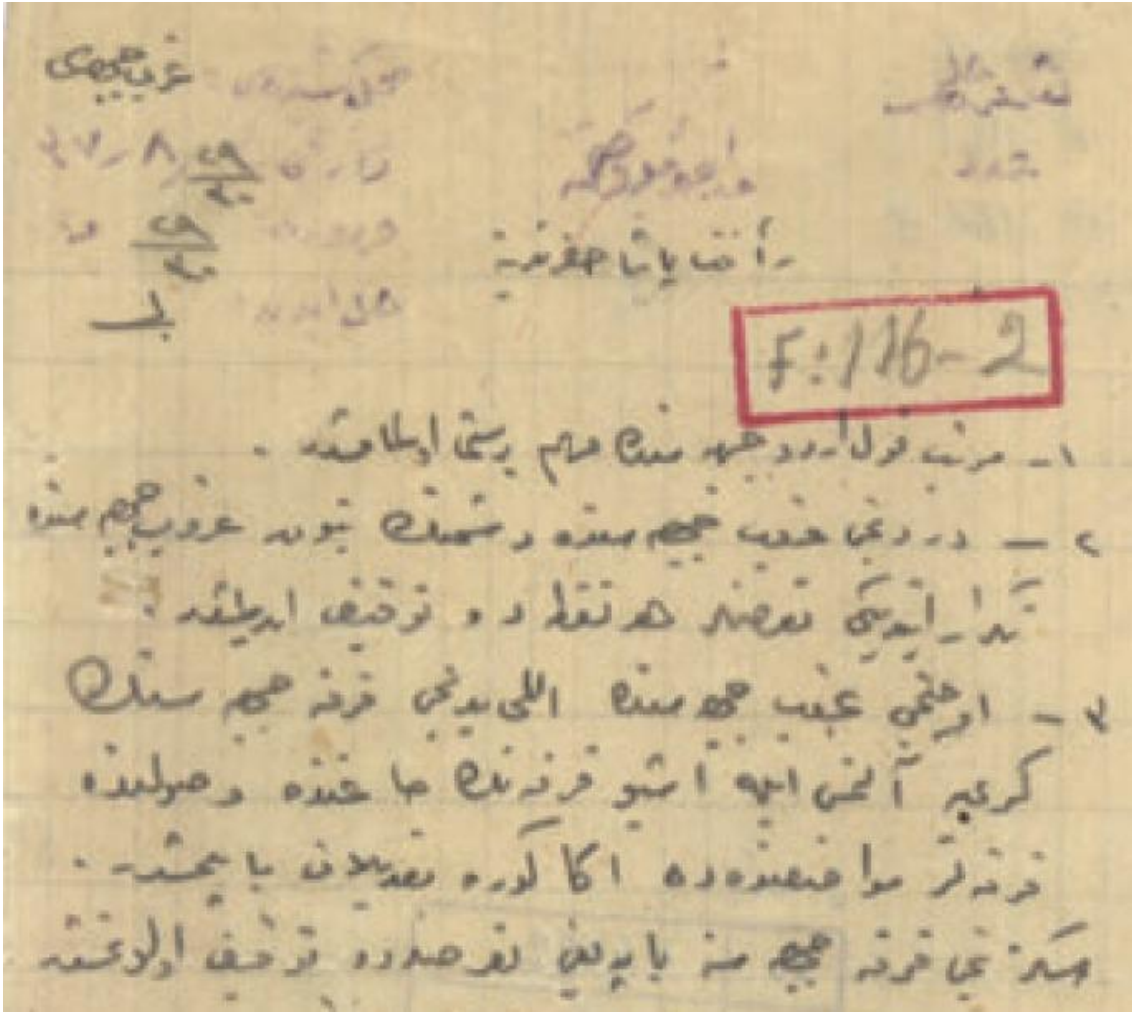
ATASE Arşivi, İSH, K:1315, D:168af.

ATASE Arşivi, İSH, K:1315, D:191.

- ATASE Arşivi, İSH, K:1349, D:106.
- ATASE Arşivi, İSH, K:1349, D:106a.
- ATASE Arşivi: İSH, K:1332, D:114.
- Aydemir, Şevket Süreyya. (1999). *Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922*, cilt 2, Baskı XVII. İstanbul: Remzi Kitabevi,.
- Aykut, Fahri. (2006). *İstiklal Savaşı'nda IV. Kolordu*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Bal, Rıdvan. (2006). *Türk Kara Kuvvetlerinde Süvari Birlikleri (1920-1965)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Erdem, Nilüfer. (2010). *Yunan Tarihçiliği Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1923)*. İstanbul: Derlem Yayınları.
- Erdoğan, Selim. (2021). *Sakarya Türk Bitti Demeden Bitmez*, baskı IV. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Erikan, Celal. (2001). *Komutan Atatürk*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gündüz, Asım. (1973). *Hatıralarım*, [haz: İhsan İlgar]. [y.y.]: Kervan Yayınları.
- Güneş, İhsan. (2015). *Sakarya Savaşı Sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisi*, (Yay. Haz: Temuçin F. Ertan, Hakan Uzun), içinde, *Sakarya Zaferi ve Haymana II*, (s. 73-82), Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara Üniversitesi Yayınevi.
- Harp Tarihi Belgeleri Dergisi*, Yıl:23, Sayı:70, Genelkurmay Basımevi, Ankara Mart 1974.
- Hayta, Necdet ve Belenli, Tuğba. (2016), *Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Tarafından Uygulanan Sosyal Politikalar*. Belleten, Cilt LXXX, Sayı 287, (ss. 279-305).
- Kayıran, Mehmet. (1989). *Tekalif-i Milliye Emirleri ve Uygulanışı*. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 15, (ss. 639 – 664).
- Köylü, Murat. (2016). *Milli Mücadele Dönemi Türk-Yunan Lojistik Sisteminin Karşılaştırılması*, *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:3, sayı: 5, (ss. 65-90).
- Milli Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*. (2020), Haluk Selvi- Bülent Cırık (Yay. Haz), TBMM Kültür, Sanat Ve Yayın Kurulu Yayınları.
- Müderrişoğlu, Alptekin. (1991). *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Ankara: Maliye Bakanlığı'nın Ellinci Yıl Yayınları.
- Müderrişoğlu, Alptekin. (2004). *Sakarya Meydan Muharebesi Günlüğü*, İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Okulu, Mustafa. (2009). *Fahrettin Altay (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Özalp, Kazım. (1988). *Milli Mücadele 1919-1922*, Baskı III, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sabis, Ali İhsan. (1993). *Harp Hatıralarım İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri*, Cilt 5, İstanbul: Nehir Yayınları.

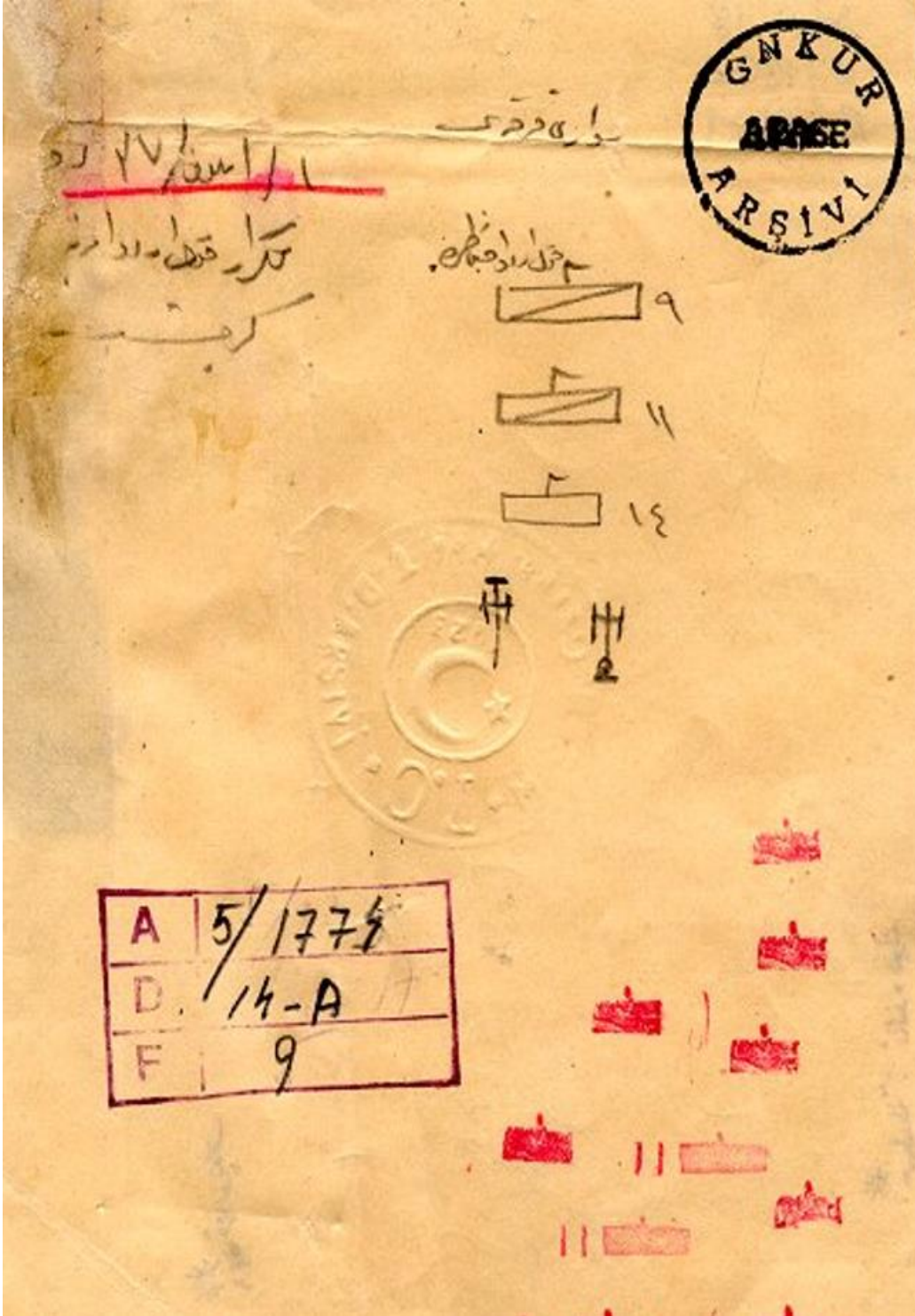
- Sarıhan, Zeki. (1996). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV, Açıklamalı Kronoloji, Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılışına 23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Şimşir, Bilal. (1972). *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e, 1921-1922*, İstanbul: Milliyet Yayınevi.
- Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, Kütahya-Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921 - 25 Temmuz 1921)*. (1974). Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Genelkurmay Basımevi.
- Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos – 13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekat (14 Eylül – 10 Ekim 1921)*. (1973). Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Genelkurmay Basımevi.
- Türkman, Sayim. (1997). Kurtuluş Savaşı'nda Batı Cephesi'nde İaşe, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Vandemir, Baki. (2006). *Türk İstiklal Savaşı'nda Sakarya'dan Mudanya'ya*, Hayriye Yalçın (Yay. Haz.), Ankara: Genelkurmay Basımevi.

EKLER

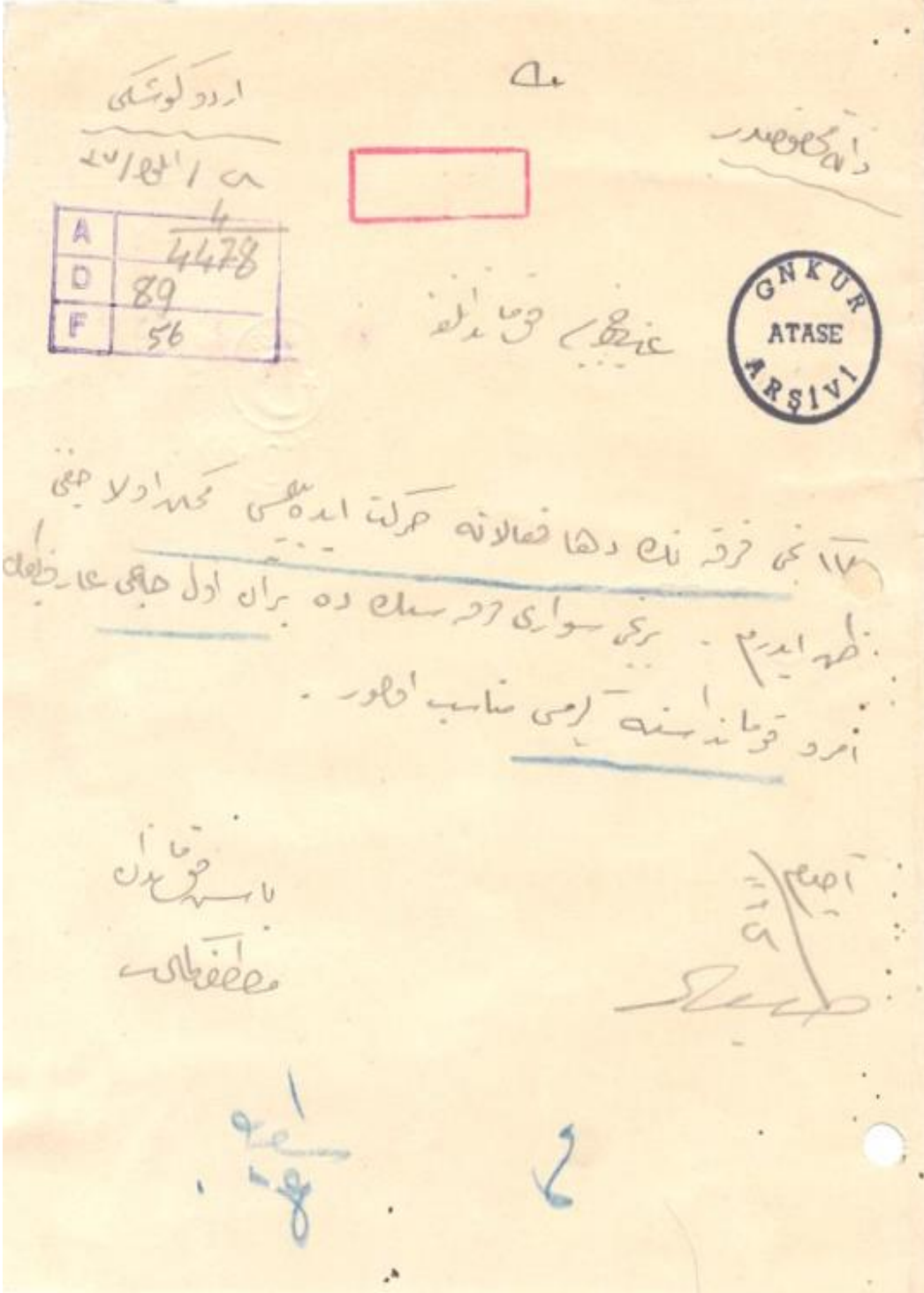
EK-1: 1. Süvari Tümeni'nin Sapanca Vadisi'ne alındığı.

Kaynakça: Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl:62, Sayı:131, Genelkurmay Basımevi, Ankara Temmuz 2013, s. 206.

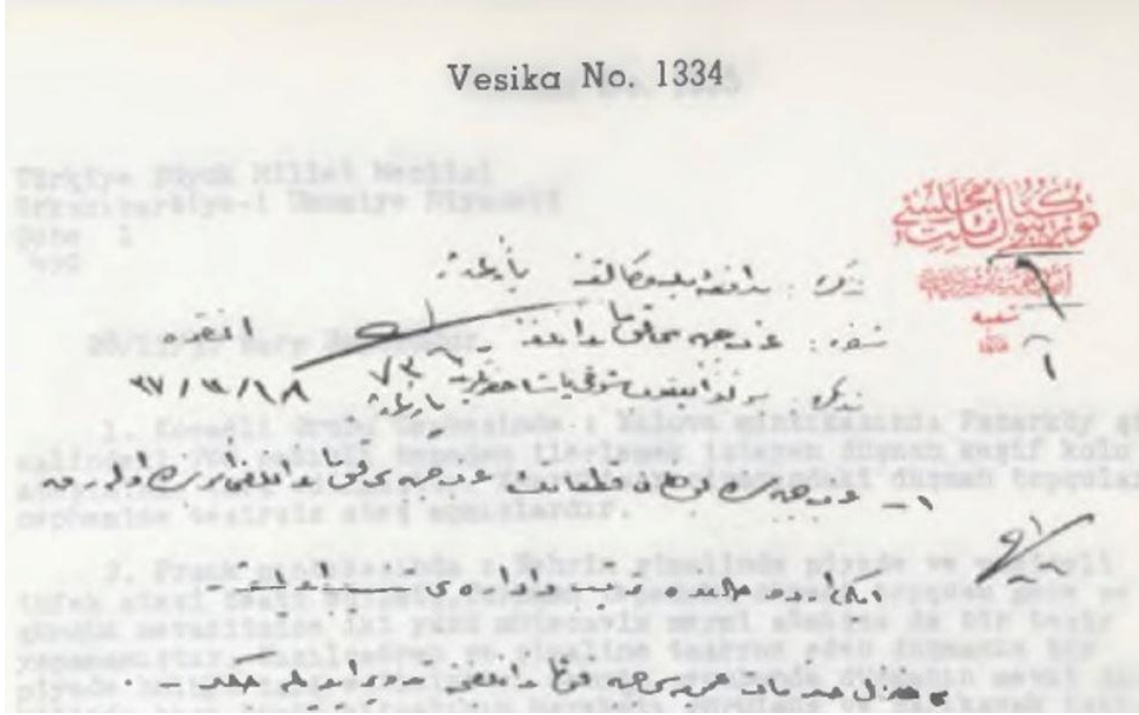
EK-2: 1 Eylül 1921 tarihinde 1. Süvari Tümeni'nin kuvvet şeması,

Kaynakça: ATASE Arşivi, İSH, K:1332, D:114.

EK-3: 28 Eylül 1921 tarihinde 1. Süvari Tümeni'nin Hacı Arif Bey emrine girmesi

Kaynakça: ATASE Arşivi, İSH, K:1218, D:56.

EK-4: 13 Eylül 1921 tarihindeki ordu değişikliği ile ilgili belgelerden 11 Kasım 1921 tarihli belge örneği
Kaynakça: Askeri Tarih Vesikaları Dergisi, Yıl 15, Sayı 58, Aralık 1966, Belge 1334.

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 6 Issue 1, March 2022

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 14.02.2022

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 03.03.2022

DOI: 10.30692/sisad.1073168

KIRGIZİSTAN BURANA'DAKİ (BALASAGUN) KÜLTÜR VARLIKLARININ DURUMU

Situation of Cultural Properties in Burana (Balasagyn) Kyrgyzstan

Razan AYKAÇ

Dr. Öğr. Gör.

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi

ORCID ID: 0000-0002-3267-1218

razan.aykac@ikc.edu.tr

Atıf/Citation: Razan Aykaç (2022), "Kırgızistan Burana'daki (Balasagun) Kültür Varlıklarının Durumu", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.1 Mart 2022, s.157-186.

Öz: Burana (Balasagun), V- XI yüzyıllar arasında İpekyolu'nun önemli şehirlerinden biri olmuştur. Şehir X. yüzyılda, Karahanlıların hâkimiyetine geçtikten sonra, Orta Çağ Türk-İslam kent dokusuna uygun olarak yeniden inşa edilmiştir. Buna göre; etrafı surla tahkim edilmiş dış kale, şehristanda Cuma Camisi, pazar yerleri, mahalleleri ve mahalle camileri, medreseleri, türbeleri, hamamları, dükkânları, sivil konutları ile iç kaleden oluşan bir kent olduğu anlaşılmaktadır. Karahanlı dönemi Orta Çağ Türk-İslam şehir dokusunu yansıtan ilk örnek olması açısından Burana (Balasagun) şehri oldukça önemlidir. Şehrin Cuma Camisi'nin minaresi olan Burana Minaresi, mahalle camisi olan Burana Cami ayrıca I, II ve III no.lu türbelerde XIX ve XX. yüzyılda sondaj çalışmaları yapılmıştır. Kısmı tamir de geçiren bu yapılar plan, süsleme ve İslami dönem kent dokusunu yansıması açısından öncü yapılardır.

1976 yılında Kırgız Hükümeti tarafından Burana (Balasagun) şehri ören yeri olarak devlet korumasına alınmış, burası Açık Hava Müzesi özelliği kazanmıştır. Başta şehirdeki eserler olmak üzere çevredeki müzelik eserler burada sergilenmektedir. Eserler arasında; Burana Minaresi (Cuma Camisi'nin minaresi), Burana (Mahalle) Camisi ayrıca I, II ve III no.lu türbeler, petroglifler, balballar ile İslami dönem mezar taşları yer almaktadır. Bu makalede ilk Türk-İslam devleti olan Karahanlıların başkenti Burana (Balasagun) şehri ve içindeki eserler kent dokusu bağlamında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı, Burana (Balasagun/ Balasagın), Petroglif, Balbal (Mezar Taşı), Kent Dokusu.

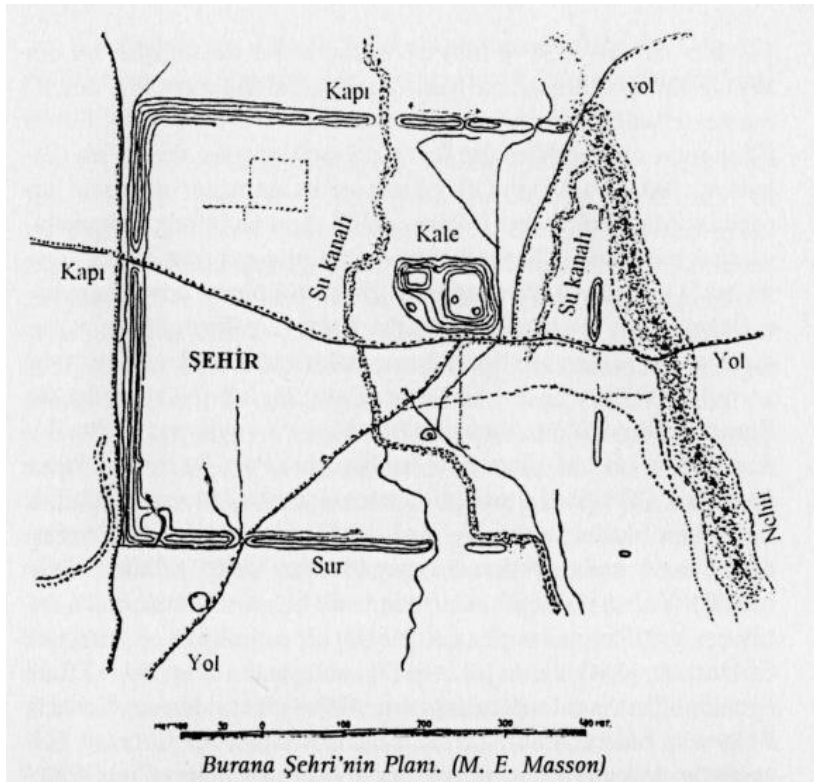
Abstract: Burana (Balasagun) had been one of the important cities on the Silk Road between the 5th and 11th centuries. The city was rebuilt in the 10th century, after the domination of the Karakhanids, in accordance with the medieval Turkish-Islamic urban fabric. It is understood that the city consisted of an outer castle, fortified with a wall, a Friday Mosque, marketplaces, neighborhoods and mosques, madrasahs, tombs, baths, shops, civil residences, and an inner castle. The city of Burana (Balasagun) is very valuable in terms of being the first example reflecting the medieval Turkish-Islamic urban texture of the Karakhanid era. Drillings were carried out in the 19th and 20th centuries in the Burana Tower, which is the minaret of the Friday Mosque, the Burana Mosque, which is the neighborhood mosque, and the mausoleums I, II, and III. These buildings, which were also partially repaired, are pioneering structures in terms of the plan, decoration, and reflecting the urban texture of the Islamic period.

The city of Burana (Balasagun) was put under protection by the Kyrgyz Government as an archaeological site in 1976, and the site gained the feature of an Open-Air Museum. Ancient artifacts in the surrounding area, especially those from the city, are exhibited there. Among the artifacts are the Burana Tower (the minaret of the Friday Mosque), the Burana Mosque (the neighborhood mosque) as well as the mausoleums I, II, and III, petroglyphs, balbals, and Islamic period tombstones. In this article, the city of Burana (Balasagun), the capital of the Karakhanids (the first Turkish-Islamic state), and the artifacts of the city are discussed in the context of the urban texture.

Keywords: Karakhanids, Burana (Balasagun / Balasagyn), Petroglyph, Balbal (Tombstone), Urban Texture.

GİRİŞ

İslamiyet'i kabul eden ilk Türk Devleti Karahanlılar'a başkentlik yapmış olan şehir, Çu Nehri vadisinde, Kırgızistan'ın başkenti Bişkek ile Issık Gölü arasında, Tokmok şehrinin 12 km güneybatısındadır. Tanrı Dağları'ndan kaynağını alıp çöle kadar uzayan Çu Nehri özellikle Türkler'in oturduğu bir havza konumunda olup tarihin erken dönemlerinden itibaren etrafında köyler, kasabalar ve şehirler kurulmuştur. Bunlardan biri olan Burana (Balasagun) (Şekil 1- Fotoğraf 1-2) tarihin en önemli ticaret yolu olan İpekyolu üzerinde bulunan bir şehir olması açısından önemlidir. Şehrin İslam kaynaklarında adı Bâlasagûn, Bâlasakûn veya Velâsağun, Kırgızca'da Balasagın olarak belirtilmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiye göre Balasagun Kuz-Balık, Kuz-Uluş veya Kuz-Ordu (kuzey şehir) adlarıyla da bilinmektedir. Karahanlıların kültür ve sanatı özellikle Balasagun'da gelişmiştir. “İbn Hurdâzbih, Makdisî, Gerdizî ve Yâkût el-Hamevî gibi müellifler Balasagun'u Türkler'in başşehri, büyük şehir ve bir kültür merkezi olarak tasvir etmektedirler” (Konukçu, 2009, s.4; ayrıntılı bilgi için bkz.; Cezar, 1977, s.98-100; Çoruhlu, 2007, s.155; Çeşmeli, 2007, s.7; Alyılmaz, 2009, s.202; Roux, 2014, s.241; Törökanov Uulu, 2014, s.194; Kara, 2018, s.231; Esin, 2002, s.172).

Şekil 1: Burana (Balasagun)'nın Vaziyet Planı (Çeşmeli, 2007, s.7)

Fotoğraf 1. Burana (Balasagun)'nın Genel Görünümü

Karahanlı Devleti'ne başkentlik etmiş olan (Balasagun)' dan günümüze kadar gelebilen tarihi yapılar; şehir surları, Burana (Cuma Camisi) Minaresi, Burana (Mahalle) Camisi ve türbelerdir. 1976 yılında Kırgız Hükümeti tarafından ören yeri olarak devlet korumasına alınmıştır (Yıldız, 2014, s.197). Sonra burası müze özelliği kazanarak başta şehirdeki eserler olmak üzere çevredeki 80 kadar balbal, mezar taşları, petroglifler, müzeli eserler buraya getirilerek tarihi yapılarla birlikte Burana Açık Hava Müzesi'nde sergilenmektedir. Bu ören yeri içerisinde farklı zamanlarda yapılan sondaj çalışmalarından çıkan buluntular ile mezar taşlarının sergilendiği bir müze binası da bulunmaktadır.

Katalog

Burana (Balasagun) Şehri ve Kalesi

Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'in 70 km doğusunda bulunan, Tokmak iline 12 km uzaklıktaki şehir V- XI yüzyıllar arasında İpekyolu'nun önemli kenti durumundadır. V. yüzyılda kurulan (Kara, 2018, s.232) şehrin etrafı surlarla çevrilidir. X. yüzyılın ortasından sonra Çu bölgesinde önemli bir şehir olarak öne çıkmaktadır. Seyhun'un ötesinde Kaşgar'a yakın, Tanrı Dağları'nın eteğindeki büyük şehir X. yüzyıl sonunda Karahanlıların hâkimiyetine geçmiştir. Karahanlı döneminde başkent yapılan şehir ilim ve ticaret merkezi olmuştur. Bu dönemde surlar ve şehir yeniden imar edilmiştir. XIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar ilim ve ticaret merkezi olan şehir 1261'den sonra eski ihtişamına kavuşmamıştır. XVIII. yüzyıldan sonra şehir tamamen terk edilmiştir (Kara, 2018, s.233; Cezar, 1977, s.100; Törökân Uulu, 2015, s.121).

Tarihte Karahanlı Devleti'ne başkentlik etmiş siyasi, iktisadi ve medeni bir şehir olan Burana (Balasagun)' ya şehrin gizemini çözmek için birçok araştırmacı gelmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında Burana (Cuma Camisi) Minaresi'nin güneyinde F. V. Polyakov tarafından araştırmalar yapılmıştır. 1953-1954 yıllarda burada araştırma yapan Kızlasov şehrin V. yüzyılda

kurulduğunu belirtmiştir. 1887 yılında tesadüfen bulunan altın sikkeler Sant-Petersburg'daki Ermitaj Müzesi'ne teslim edilmiştir. 2010 yılında Burana (Cuma Camisi) Minaresi civarında, üzerinde darp yeri Balasagun olan H.630 / M.1233 tarihli, gümüş sikkeler bulmuştur. Bu sikkeler burada bir darphane olduğuna işaret etmektedir (Kara, 2018, s.232-233).

Kırgız Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı'nın, özellikle Külüypa Konduçalova'nın maddî destekleriyle 1970'lerin başında Kırgızistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Arkeoloji Bölümü'nden bilim adamı Dmitri Feodoroviç Vinnik'in başkanlığında sondaj çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda bu şehirde üç türbe, hamam, medrese kalıntıları ve su sistemi ile ilgili künkler bulunmuştur. 1970–1974 yılları arasında Kırgız Hükümeti tarafından Burana (Cuma Camisi) Minaresi tamir ettirilmiştir. 1976 yılında Burana (Balasagun) şehri, devlet korumasına alınarak Burana Açık Hava Müzesi burada kurulmuştur (Törökanov Uulu, 2014, s.125). Şehirdeki hamam, medrese kalıntıları ve su sistemi ile ilgili künklerin ise günümüzde izleri mevcut değildir.

Fotoğraf 2: Burana (Balasagun)'nın Kuzeybatıdan Görünümü

Fotoğraf 3: Burana (Balasagun) İç Kalesi

Burana Kalesi X. yüzyılda, Karahanlıların hâkimiyetine geçmesinin ardından, Orta Çağ Türk-İslam şehir dokusuna uygun olarak yeniden inşa edilmiş olmalıdır (Fotoğraf 3). Buna göre; etrafı surla tahkim edilmiş dış kale, şehristanda Cuma Camisi, pazar yerleri, mahalleleri ve mahalle camileri, medreseleri, türbeleri, hamamları, dükkânları, sivil konutları ile iç kaleden oluşan bir kent olduğu anlaşılmaktadır. İç kale şehrin ortasındaki tepe üzerinde olup oval planlıdır. İçinde saray ve müştemilatı bulunan iç kalenin sondaj çalışmaları tamamlanmamıştır. Kerpiç malzemenen yapılan iç kale surlarının tamamı günümüzde toprak altında bulunmaktadır.

Dış kale 570 x 600 m ölçülerinde olup kareye yakın dikdörtgen planlıdır ve 36 hektarlık bir alanı kaplamaktadır (Fotoğraf 4-5). Kalenin doğu tarafında Çu Nehri, güneyinde ise Tanrı Dağları yer almaktadır. Şehrin etrafını kuşatan çift surlu dış kale surları kerpiç malzemenen olup yüksekliği 8 - 10 m olmalıdır ayrıca ana yol üzerinde de giriş kapıları bulunmalıdır. İç kale ile dış kale arasında kuzeyde 350 m, güneyde 850 m mesafe vardır. Surlardan günümüze kısmen gelebilmiş 3 - 4 m'lik tümsekler dikkat çekmektedir. Şehir düz bir arazide kurulduğundan dış kale surlarının etrafında derin ve geniş bir hendek olması gerekmektedir. Ancak dış kale surları üzerine yapılmış araştırma, kazı ya da sondaj olmadığından dış kale ve hendek hakkında bilgilerimiz sınırlı kalmaktadır.

Fotoğraf 4: Burana (Balasagun) Dış Kale Surları

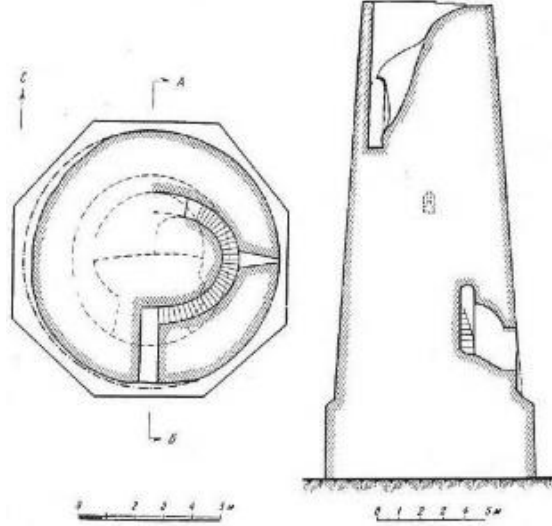

Fotoğraf 5: Burana (Balasagun) Dış Kale Güney Surları

Burana (Cuma Camisi) Minaresi

Burana (Balasagun) şehir harabesinin merkezindeki iç kalenin güneydoğusunda minare yer almaktadır. Karahanlı Devleti'nin başkentinde, şehrin merkezinde yapılan Cuma Camisi günümüze gelememiştir. Ancak hemen yanında yer alan minaresi kısmen sağlam olarak günümüze ulaşmıştır (Şekil 2-Fotoğraf 6). Bu caminin tarihi ile ilgili bir kitabe bulunmamaktadır. Ancak minarenin etrafında yapılan sondaj çalışmalarından, malzeme ve teknik özelliklerinden hareketle cami X- XI yüzyılda yapılmış olmalıdır. Günümüze ulaşamayan Cuma Camisi'nin yanındaki minareye çıkış camiden bir köprü/ merdiven aracılığıyla sağlanmaktadır. Zaman içinde hasar gören minare günümüze gelinceye kadar farklı zamanlarda tamir görmüştür. 1927-1928 yıllarında M. Loginov ve N. M. Baçinskiy tarafından minare restore edilmiştir (Rustamova, 2019, s.263-271).

1970–1974 yılları arasında tamir ettirilen minareye çıkmak için güney tarafa metal merdiven eklenmiştir. Minarenin şerefeden sonraki petek bölümü bilinmeyen nedenlerden dolayı yıkılmıştır. Restorasyon çalışmalarında yıkılan bölümün onarımı yapılmamıştır, minare mevcut haliyle korunmuştur. Günümüzde minarenin mevcut yüksekliği 22.00 m'dir. Araştırmacılar minarenin teknik ve plan özelliklerinden hareketle yaklaşık 40.00 - 46.00 m olabileceğini belirtmektedir (Cezar, 1977, s.100; Çeşmeli, 2007, s.107-109; Konukçu, 2009, s.4; Yıldız, 2014, s.124).

Fotoğraf 6: Burana (Cuma Camisi) Minaresi'nin Genel Görünümü (*solda*)

Şekil 2: Burana (Cuma Camisi) Minaresi'nin Plan ve Kesiti (Rustamova, 2019, şekil: 176) (*sağda*)

Yüksek bir altlık üzerinde sekizgen kaide üzerinde ve yukarıya doğru daralan, silindirik bir gövdeye sahip olan minare tuğla malzemeden inşa edilmiştir (Fotoğraf 6-7). Gövdenin alt kısmının çapı 8. 85 m, üst kısmının çapı 5. 90 m'dir.

Minarenin kaidesi 12.30 x 12.30 m olup bunun 4. 80 m'si zemine gömülüdür. 1970–1974 yıllarında yapılan sondaj çalışmalarında 5.00 m'ye kadar inilmiş ve sekizgen kaidenin temeline ulaşılmıştır (Yıldız, 2014, s.200). Minarenin kapısı yerden 5.00 m yüksekte kaidenin bittiği, gövdenin başladığı yerde bulunmaktadır. Kapı genişliği 0.65 m, yüksekliği ise 1.60 m'dir.

Sekizgen kaidenin her yüzünde tuğla örgülü sağır sivri kemerli nişler vardır. Nişlerin etrafı üç yönden bordür ile çevrilidir. Nişlerin içinde, etrafındaki bordürlerde, silindirik gövdede yer alan kuşaklarda genel olarak; çarkıfelek, dikey, yatay ve çapraz şekilli geometrik bezemelerden oluşan süslemeler bulunmaktadır.

Fotoğraf 7: Burana (Cuma Camisi) Minaresi Kaidesi

Aşağıdan yukarıya doğru daralan silindirik gövdenin günümüze ulaşan kısmı 11 farklı bezeme kuşağına bölünerek tuğla malzemenin çeşitli şekillerde istiflenmesiyle tezyin edilmiştir (Fotoğraf 8). Tuğla örgü sistemiyle oluşturulan bu bezemeler çarkifelek, zikzak, kare ve çeşitli geometrik süslemelerden oluşmaktadır. Ayrıca minare gövdesinde, merdivenleri aydınlatmak amacıyla mazgal pencereler açılmıştır.

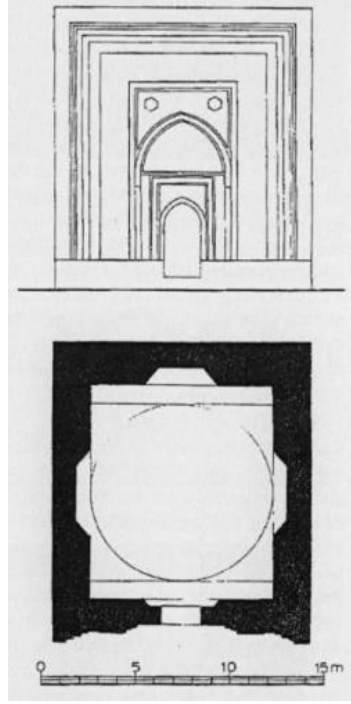

Fotoğraf 8: Burana (Cuma Camisi) Minaresi'nin Silindirik Gövdesi

Burana (Mahalle) Camisi

Burana (Balasagun) şehir surları içinde, iç kalenin kuzeybatısında yer almaktadır. Caminin sondaj ve araştırmalarını V. D. Goryaçeva, L. M. Veduova, S. Y. E. Terekanov ve Peregudova yapmıştır. S. Hmelniçkiy ise yapının restitüsyon çizimlerini gerçekleştirmiştir. Caminin inşa tarihiyle ilgili herhangi bir veri bulunmamaktadır. Şehrin kuzeybatısında bulunan caminin

tamamına yakını günümüzde toprak altındadır. Cami, dıştan 13.35 x 16,00 m, içten 9.30 x 11.10 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır (Şekil 3). Harim mekânı üzeri tek kubbeye örtülüdür. Yapının plan, malzeme ve teknik özelliklerinden hareketle Karahanlı dönemi X-XI yüzyıllarda yapılmış olduğu kabul edilmektedir (Çeşmeli, 2005, s.262-264; Çeşmeli, 2007, s.80). Yapımında tuğla malzemenin kullanıldığı caminin harim mekânına giriş sağlayan taç kapısı doğuda yer almaktadır. Giriş kısmı taç kapı şeklinde olup yüzeyinde tuğla malzemenin geometrik süslemeler olmalıdır. Müzede sergilenen çini levha parçalarının bir kısmı bu yapıya ait olmalıdır. Doğu - batı doğrultusundaki harim mekânının batısında yarım altıgen planlı mihrap yer almaktadır. İç mekânın kuzey ve güney duvarında nişler açılmıştır.

Şekil 3: Burana (Mahalle) Camisi'nin Plan ve Kesiti (Çeşmeli, 2007, s.65)

Mezar Anıtları

Kur'an-ı Kerim'in Ankebût Suresi'nin 57. ayetinde de belirtildiği gibi her canlı ölümü tadacaktır. Ölüm karşısında savunmasız kalan insanlar inançları doğrultusunda ölüm ve ölümden sonraki hayat için belirli hazırlık yapmıştır. Burana (Balasagun) şehrinin başkent olmasıyla başlayan kent dokusu içinde mezar anıtlarının önemli bir yeri vardır. Şehrin ören yeri olarak koruma altına alınmasından sonra farklı yerlerden toplanan balballar, Arap harfli mezar taşları bu alanda; mezarın üzerine veya türbe içerisine konan oval şekilde, üzeri yazılı taşlar ise müzede sergilenmektedir.

Balballar (Taş Heykeller)

Milattan önceki dönemden itibaren Türklerin yaşamış olduğu topraklarda görülen ve Türklerin çeşitli amaçlarla dikmiş olduğu dikilitaşlar, geyikli taşlar, taş heykeller ve balbalların kökeni menhir heykel ve megalitlere dayanmaktadır (Riddle, 2011, s.3).

Bir kısmı insan şeklinde biçimlendirilmiş, daha çok yontulup basitçe düzeltilmiş taşlardan yapılmış olan Balballar, bir kahramanın savaş esnasında öldürdüğü düşmanını temsil etmektedir. Bir kısım dikili taşlar ise Kültigin, Bilge Kağan gibi hükümdarlara ait külliyelerde olduğu gibi, mezar yakınında metrelerce uzunlukta sıralanmıştır ve bu taşlar öteki dünyada ölen kişiye hizmet etmek için dikilmiştir (Çoruhlu, 2007, s.201; Yılmaz- Tabaldiev, 2011, s.155; Celilov, 2013, s.57; Mutlu, 2015, s.18-22).

Burana Açık Hava Müzesi'nde çevredeki çeşitli yerlerden getirilerek dikilmiş olan 80'e yakın taş balbal bulunmaktadır. Kadın ve erkek figürlü ayrıca figürsüz balbalların bir kısmı ayakta bir kısmı oturur vaziyette olup granit, bazalt, mermer ve kumtaşından yapılmıştır. İncelediğimiz bu eserlerden örnekleme olarak ayakta ve oturur şekilde iki balbal verilmektedir (Fotoğraf 9-11).

I No.lu Balbal

1.45 cm yükseklikte olup gövde genişliği 46 cm'dir. Kabartma tekniğinde işlenen erkek taş balbalın kafa kısmı basık, saçları arkadan aşağıya doğru örgü biçiminde uzamaktadır. Alnı dar, kaşları bitişik, badem gözlü, iri burunlu ve küçük ağızlı, sivri çeneli olup Uygur yüz tipindedir. Kulak ayrıntıları belirgin değildir. Kafanın altından boyun olmaksızın gövde kısmına geçilmektedir. Sol omuzdan sarkan elbise yakası yüzeysel bir şekilde işlenmiştir. Bacak uzuvları betimlenmemiştir. Sağ kolu dirsekten bükülmektedir ve göğüs hizasında, elinde ayaklı bir kadeh tutmaktadır. Sol kolu ise sağ kolunun altında olup elinde hançer tutmaktadır (Fotoğraf 9).

Fotoğraf 9: I No.lu Balbal

Fotoğraf 10: II No.lu Balbal

II No.lu Balbal

91 cm yükseklikte olup gövde genişliği 50 cm'dir. Kabartma tekniğinde işlenen erkek taş balbal oturur vaziyettedir. Kafası yumurta formunda, saçları ortadan iki yana ayrılmıştır. Alnı geniş, kaşları ince, badem gözlü, iri burunlu, burunun altında bıyık detayı vardır ve küçük ağızlı, sivri çeneli olup Uygur yüz tipindedir. Sakallı olarak betimlenen balbalın kulakları belirgindir. Sağ kulağında küpe benzeri bir aksesuar dikkat çekmektedir. Kafanın altından boyun olmaksızın gövdeye geçilmektedir. Omuzlar ve kollar ayrıntılı işlenmiştir. Belden aşağısı toprak altındadır. Sağ kolu dirsekten bükülmektedir ve göğüs hizasında elinde bir kadeh tutmaktadır. Sol kolu ise sağ kolunun altında olup elinde kama tutmaktadır. Parmaklar oldukça detaylı işlenmiştir. Sol elin altında bir kılıç betimlemesi vardır (Fotoğraf 10).

Fotoğraf 11: Burana (Balasagun) Şehrindeki Balballar

Arap Harfli Mezar Taşları

İslamiyet'in Orta Asya'da kabul edilmesi ve yayılmasıyla birlikte Arap harfli yazıtlar görülmeye başlamıştır. Öncelikle bölgeye gelip şehit düşen sahabelere ait mezar taşlarında kullanılan Arap alfabesi, daha sonra dinî ve sosyal hayatın her alanında kullanılmıştır (Alyılmaz, 2009, s.187).

eş-Şeyh el-Hâc ez-Zâhid Selahaddîn'in..(?) Mezar Taşı

Burana (Balasagun) şehri içinden toplanan kayrak taşından mezar taşları, müzede korunarak sergilenmektedir. Taşınabilir bu taşlar ortalama 20 – 50 cm ebatlarındadır. Mezarın üzerine ya da türbe içine konabilecek oval şekilde mezar taşları üzerinde kazıma tekniği ile yazılmış ölen kişiye ait bilgiler bulunmaktadır. Bölgede bu türden mezar taşı yapma geleneği yaygın olarak görülmektedir (Fotoğraf 12).

Fotoğraf 12: eş-Şeyh el-Hâc ez-Zâhid Selahaddîn'in..(?) Mezar Taşı Burana (Balasagun) Müzesi

-Hâzâ kabr-i ...	- هذا قبر (ضعف؟ مدلب الحافى...?)
-men azâballâhu ...	- من عزاب لله (الراحي الى معمود...?)
-eş-Şeyh el-Hâc ez-Zâhid Selahaddîn ...	- الشيخ الحاج الزاهد صلاح الدين ...
-ibni ruhû'l-emîn eş-Şeyh el-Â..	- ابن روح الامين الشيخ العاه...
...	...

eş-Şeyh el-Hâc ez-Zâhid Selahaddîn'e ait mezar taşının bir kısmı okunabilmiştir. Okunabildiği kadarıyla; bu mezar tasavvuf erbabı bir kişiye aittir.

Murat Ali Bâtır ve Kayınının Mezar Taşı

Mezar taşı 18 x 30 x 152 cm ölçülerinde olup ön ve arka yüzünde kazıma tekniğinde, celî sülüs hat ile hakkedilmiş kitabe yer almaktadır. Mezar taşı ön ve arka yüzünde iki ayrı şahsa ait bilgiler bulunmaktadır.

Mezar Taşı Ön Yüz		Mezar Taşı Arka Yüz	
-Yâ İlâhî	- يا إلهي	- Lâ ilâhe illallâh	- لا اله الا الله
-rahmet	- رحمت	-Muhammedü'r-rasûlullah	- محمد رسول الله
-eyle	- أيله	- 1309 ncu sene-i	- 1309نجى سنه
-oş bu	- أو شبو	- hicriye de penç?	- هجرية ده انبج
-Murâd Ali	- مراد علي	- Mart'da Penşenbe	- مارط ره پنشنبه
-Bâtırğa	- باطرغه	- gün Murad Ali	- كون مراد على
-Cennet	- جنت	- Batır Tal'âd kâbil	- باطر تلاد قابل
-eyleb makâmını	- ايلاب مقامني	- Batır oğlu	- باطر اوغلى
-a'zîz eyle	- اعزیز ايله	- 7 L ¹ yaşında	- 7 ل ياشنده
-cânîğa	- جانيفه	- bu dârü'l-ukbâdan	- بو دار القبادان
-âmin 1891nci	- آمين 1891 نجى	- dârü'l-bekâya	- دار البقاغه
-yılında	- يلىنده	- rihlet eyledi	- رحلت ايلادی
		- Allahû teâla rahmet	- الله تعالى رحمت
		- eylesün âmin	- ايلسون آمين

Ön yüzde 12 satırdan oluşan kitabe metninde; “Yâ İlâhî! Bu Murat Ali Bâtır'ın makamını Cennet, canını [ruhunu] azîz eyle. Âmin. 1891 yılı” yazılıdır. Taşın alt kısmı bitkisel motiflerle bezelidir.

Arka yüzde yar alan 14 satırdan oluşan kitabe metni Kelime-i Tevhîd ile başlamaktadır. Mezar taşında “Allâh'tan başka ilah yoktur. Hz. Muhammed O'nun elçisidir. 17 Mart 1309 / 1892 tarihinde Murat Ali Bâtır'ın kayını Bâtır oğlu 37 yaşında bu fena yurdundan bekâ yurduna yolculuk yaptı. Allâh Teâlâ rahmet eylesin. Âmin.” yazılıdır. Mezar taşının üst kısmı hilâl, alt kısmı bitkisel süslemelerle bezelidir (Fotoğraf 13).

Hacı Şabdan'ın Kızlarınının Mezar Taşı

Mezar taşı 18 x 34 x 121 cm ölçülerinde olup ön ve arka yüzünde kazıma tekniğinde celî sülüs hat ile hakkedilmiş kitabe yer almaktadır. Yakın zamanda hiltiyle delinmiş veya nişangah

¹ L (LÂM harfi) ebced hesabı ile 30 sayısına tekabül etmektedir bkz.; Hakvedioğlu, M. (2019). Ebced Çözümlemeleri ile Fâiz Efendi - Şâkir Bey Mecmuasından Lale Devri Tarih Manzumeleri. Ankara: Gece Yayınları, 298.

olarak kullanılmış olduğundan bazı kelimeler okunamamıştır. Mezar taşının ön ve arka yüzünde iki ayrı şahsa ait bilgiler bulunmaktadır.

Fotoğraf 13: Mezar Taşı Arka Yüz (Murat Ali Bâtr'ın Kayını) (solda)

Fotoğraf 14: Mezar Taşı Ön Yüz (Hacı Şabdan'ın Kızı) (sağda)

Mezar Taşı Ön Yüz		Mezar Taşı Arka Yüz	
- (Lailahe illallah)	- [لااله الاالله]
-Muhammedü'r rasûlullah	- محمد رسول الله	-hicriyede ...	- هجر يهده ...
- 1911'nci yılında	- 1911 يئنده	-mübârekde Cum'a	- مباركه جمعه
- elhî ...	- الحى ...	kün	كون
- Düşenbe gün	- دوشنبه كون	-Camâlğan Bibi	- جمالغن بي بي
- Bübi? ...	- بوبى؟ ...	-Şâbdân	- شابدان
- Şâ... (bda) n	- ش... ن	-Hacı kızı	- حاجي قزى
- Hacı kızı	- حاجى قزى	-8nci yaşında	- 8 نجى ياشنده
- 13'ncü yaşında	- 13 نجى ياشنده	-bu dünya curtî-	- بو دنیه جورتى
- bu dünya curtîdâ	- بو دنیه جورتيذا	-dân âhiret	- دان آخرت
- n Âhîret curtîğa	- ن آخرت جورتى غه	-curtîğa sefer	- جورتيغه سفر
- sefer eyledi	- سفر ايلادى	-eyledi Allâh rahmet	- ايلادي الله رحمت
		-eylesin âmîn	- ايلاسين آمين

11 satırdan oluşan kitabe metni ön yüzde “Allâh'tan başka ilah yoktur, Hz. Muhammed O'nun elçisidir. 1911 yılında ... Pazartesi günü Hacı Şabdan kızı Bibi (Bübü) ... 13 yaşında bu dünya yurdundan âhîret yurduna yolculuk yaptı” yazılıdır. Taşın alt tarafı bitkisel

süslemelerle tezyin edilmiştir (Fotoğraf 14).

Hacı Şabdan'ın vefat eden diğer kızına ait bilgilerin yer aldığı arka yüzde 11 satır hâlinde kitabe metni yer almaktadır. Üst kısmı kırık olduğu için ilk satır okunamamaktadır. Mezar taşında, “..... hicrî yılında mübarekte Cuma günü Hacı Şabdan kızı Camalğan Bibi 8 yaşında bu dünya yurdundan âhiret yurduna yolculuk yaptı. Allah rahmet eylesin. Âmin.” yazılıdır. Taşın alt kısmı bitkisel motiflerle bezemelidir.

Molla Bâlzâkbây'ın Yazdığı Mezar Taşı

Molla Bâlzâkbây'ın yazdığı mezar taşı bir kadına ait olup 17 x 55 x 90 cm ölçülerindedir ve tek cepmeli olarak yazılmıştır (Fotoğraf 15).

--
- ... Âlî men ve ..	- ... عالی من و ح ...
- ...zâ bih ve Gaferallâhü lehâ	- زابه و غفر الله لها
- ve li-vâlideyhâ âmîn dua	- ولو الديها آمين دعا
- bî rahmetin vâsiatin	- برحمت واسعت
- sene 1324 de yazğucu	- سنه 1324 ده يازغوحى
- Molla Bâlzâkbây temmet	- ملا بالذ اقبای تمت

Ön yüzde 7 satır hâlinde, kazıma tekniğinde, celî sülüs hat ile hakkedilmiş kitabe yer almaktadır. Üst kısmı kırık olduğundan kime ait olduğu tespit edilememiştir ve dua cümlesi eksik kalmıştır. Mezar taşı üzerinde “Allâh Teâlâ onu ve ana- babasını affetsin. Âmin. Dua. Geniş rahmetiyle. 1906'da yazan Molla Bâlzâkbây. Bitti.” yazılıdır. Taşın alt tarafı bitkisel süslemelerle tezyin edilmiştir.

Seferyab'ın Mezar Taşı

Mezar taşı 20 x 30 x 153 cm ölçülerinde olup ön ve arka yüzde kazıma tekniğinde, celî sülüs hat ile hakkedilmiş kitabe yer almaktadır.

Mezar taşı kitabe metni ön yüzü Kur'an-ı Kerim'in Ankebût Suresinin 57. ayeti ile başlamaktadır ve “Her canlı ölümü tadacaktır. 15 Şubat (?)1324 / 1906 yılında Adil (Evin?) oğlu Seferyab 30 yaşında dünya yurdundan âhiret yurduna intikal etti. Hakk Teâlâ ahirette ana-babasına şefaati nasip etsin” yazılıdır. Taşın alt tarafı bitkisel motiflerle tezyin edilmiştir (Fotoğraf 16).

Molla Bâlzâk'ın yazdığı mezar taşının arka yüzünde 11 satırlı kitabe metni mevcuttur. Kitabe metni Kelime-i Tevhîd ile başlamaktadır ve bir Kur'ân âyetiyle devam etmektedir. “Allâh'tan başka ilah yoktur. Hz. Muhammed O'nun elçisidir. O'nun zatından başka her şey yok olacaktır. Âmin. 1906 yılında yazan Molla Bâlzâk” yazılıdır.

Fotoğraf 15: Molla Bâlzâkbây'ın Yazdığı Mezar Taşı

Fotoğraf 16: Seferyab'ın Mezar Taşı (Ön Yüz)

Seferyab'ın Mezar Taşı (Ön Yüz)		Seferyab'ın Mezar Taşı (Arka Yüz)	
-Kullu nefsin	- كُلُّ نَفْسٍ	-Lâ ilâhe illâ	- لا اله الا
- zâikatul mevti. ²	- دَائِقَةُ الْمَوْتِ	-Allâh	- الله
- Sene 1324 hicriye de	- 1324 سنه هجريه ده	-Muhammedün Rasûl	- محمد رسول
- 15 ncî fi feralde?	- 15 نجى فى فرالده	-Allâh	- الله
-Muhammed Sefâryâb	- محمد سغارياب	-Küllü şey'in	- كل شى
- Âdil (Evin?) oğlu	- اديل اوغلى	-hêlikün	- هلك
- L (30) yaşında	- ل ياشنده	-illâ veche[hü]	- الاوجه [ه]
- dâr-ı dünyadan	- دار دنيادا	-âmîn	- آمين
- dâr-ı âhiretgâha	- ن دار اخرتغه	-1906ncı yılında	- 1906 نجى يلىنده
- intikâl eyledi	- انتقال ايلادى	-yazğûçı	- يازغوجى
- Hakk teâli	- حق تعالى	-Molla Bâlzâk	- ملا بالزاق
- ahiret de âtâ? ânesîne	- اخرتده اتا اناسى		
-şefaatin	- شفيعين		
-nasib eylesin	- نصيب ايلسون		

² Kur'ân-ı Kerim, Ankebût Suresi 57. Ayet.

Burana Türbeleri

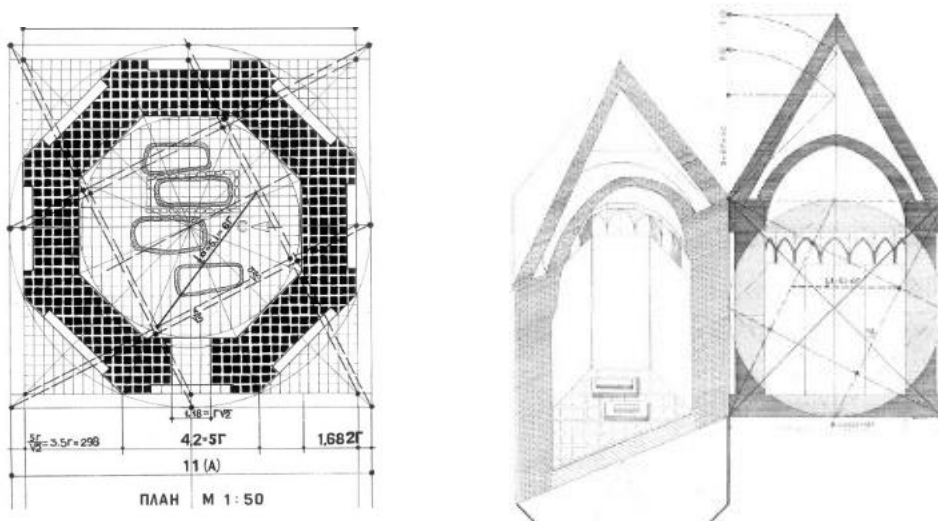
Karahanlı Devleti'nin başkentinde başta hanedan mensupları olmak üzere ulema ve ümeralara ait mezar anıtları yapılmıştır. 1970'lerin başında Kırgızistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Arkeoloji Bölümü'nden bilim adamı Dmitri Feodoroviç Vinnik'in başkanlığındaki arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılan üç türbe 1970–1974 yılları arasında Kırgız Hükümeti tarafından temel seviyesinde tamir ettirilmiştir. Türbe içinde birden çok hanedan mensubunun mezarları bulunmaktadır. Türbeler genel olarak X-XII. yüzyıla tarihlendirilebilir (Törökan Uulu, 2015, s.123; Rustamova, 2019).

I No.lu Türbe

Türbe, Cuma Camisi'nin güneydoğusunda ve Burana (Cuma Camisi) Minaresi'ne 24.00 m mesafededir (Fotoğraf 17). Türbeyle ilgili kitabe bulunmamaktadır. Türbenin; Burana Cuma Camisi ile birlikte külliye'nin parçası olması kuvvetle muhtemeldir. Tuğla malzemeden sekiz köşeli olarak inşa edilen türbe içerisinde dört mezar tespit edilmiştir (Şekil.4). Türbenin zeminden 1.80 m yüksekliğe kadar olan kısmı tamir edilmiştir.

Fotoğraf 17: Burana I No.lu Türbe

Şekil 4: Burana I No.lu Türbe ve Rekonstrüksiyon Planı (Rustamova, 2019, şekil:366)

Üst örtüsü içten kubbe dıştan külah ile örtülü olmalıdır. Türbenin sekizgen gövdesinin her bir yüzü Burana (Cuma Camisi) Minaresinde olduğu gibi sivri kemerli nişler, nişlerin etrafını üç yönden çeviren bordürler ve tuğlaların dikey, yatay ve çapraz şekilde istiflenmesiyle oluşturulan çeşitli motifler ile tezyin edilmiş olmalıdır.

II ve III No.lu Türbeler

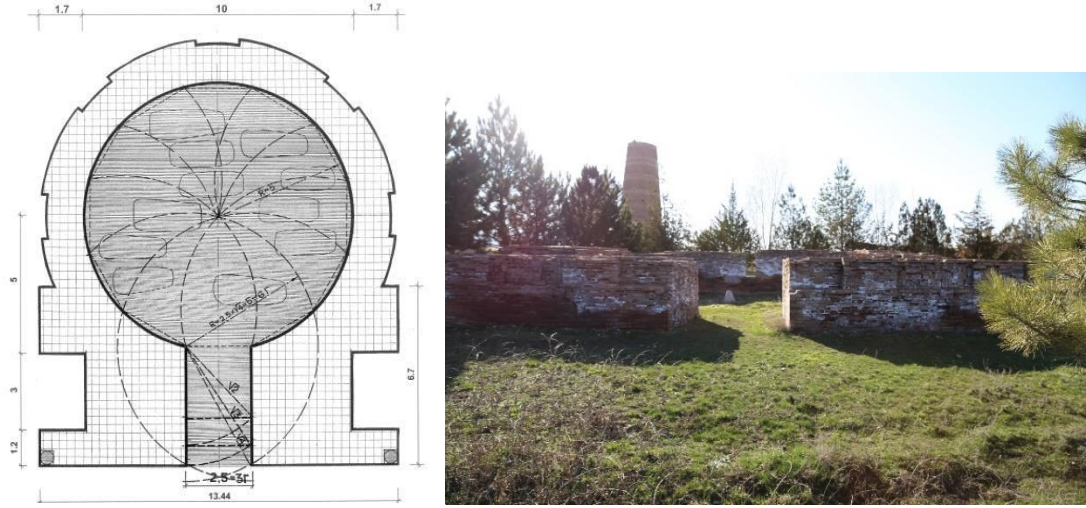

Fotoğraf 18: Burana II ve III No.lu Türbelerin Genel Görünüşü

Burana (Balasagun) şehrinin doğusunda yer alan II-III no.lu türbeler birbirine benzer şekilde ve aynı ölçülerde olup yan yana inşa edilmiştir (Fotoğraf 18). Günümüze temel kalıntıları ulaşmış olan II ve III no.lu türbeler dairesel planlıdır. Üzerleri çift örtü sistemi ile içten kubbe dıştan kubbe veya konik külahla örtülü olmalıdır (Şekil.5). II. no.lu türbe 13.60 m çapında olup duvar kalınlığı 1.80 m'dir. II no.lu türbenin güneyinde III no.lu türbe kalıntısı bulunmaktadır. Bu türbenin dış çapı 13.30 m, iç çapı ise 10.50 m'dir. Türbelere giriş doğu cephedeki kapılardan sağlanmaktadır. Türbelerin taç kapılarının uzunluğu ortalama 13.20 m, genişliği ise ortalama 2.00 m'dir. Taç kapılar bitkisel, geometrik, yazı karakterli bezemeler ile süslenmiş olmalıdır. Zira müzede buraya ait olabilecek levha parçaları sergilenmektedir (Fotoğraf 19-21).

Fotoğraf 19: Burana II ve III No.lu Türbelerin Kuzeydoğudan Görünüşü

Şekil 5: Burana II ve III No.lu Türbelerin Planı (Rustamova, 2019, şekil: 297) (solda)

Fotoğraf 20: Burana II ve III No.lu Türbelerin Doğudan Görünüşü (sağda)

Fotoğraf 21: Burana II ve III No.lu Türbelerin Doğudan Görünüşü

Petroglifler (Kaya Üstü Tasvirler)

Ören yerinde sergilenen eserler içerisinde petroglifler de vardır. “Taş üzerine yapılan oyma” anlamına gelen petroglifler için “kaya üstü tasvirler”, “kaya üzerine levhalar”, “kaya resimleri”, “taş oymaları” gibi terimler kullanılmaktadır. Ait oldukları dönemin bir nevi yazısı olarak da nitelendirebileceğimiz taşlara, kayalara ve mağaralara işlenen bu kaya üstü tasvirler Türk yaşayış ve inancı hakkında bizlere ipuçları vermektedir. Burana (Balasagun) ören yerinde taş üzerine basitçe yapılmış teke/dağ keçisi damgasından oluşan petroglifler bulunmaktadır (Fotoğraf 22). Türk boylarınca olağanüstü özelliklere sahip olduğuna inanılan bu figür bölgede oldukça fazla kullanılmıştır ve Türklerle birlikte göçlerle daha geniş coğrafyalarda yüzyıllarca kullanılmaya devam etmiştir (Alok, 1988; Alyılmaz, 2002, s.613-615).

Fotoğraf 22: Kayraktaşı Üzerine İşlenmiş Teke Damgası - Burana (Balasagun)

Burana (Balasagun) Müzesi

Burana (Balasagun) ören yerinde; şehir surları, Burana (Cuma Camisi) Minaresi, Burana (Mahalle) Camisi, üç adet türbe, mezar taşları, balballar, petroglifler ve müze binası bulunmaktadır (Fotoğraf 23-24). Minare ve çevresinde XIX. yüzyıldan günümüze kadar farklı zamanlarda kısmi kazı - sondaj çalışmaları yapılmıştır. Bu esnada bulunan eserler Açık Hava Müzesi alanı içerisindeki kapalı müzede teşhir edilmektedir. Müzede seramik, metal, taş ve cam eserler sergilenmektedir (Fotoğraf 25-30).

Fotoğraf 23: Burana (Balasagun) Müzesi

Seramik eserler arasında kandil, Çin porseleni parçaları, küp, sürahi, testi, kap-kacak gibi günlük kullanıma yönelik eşyalar ile seramik fırınlarında kullanılan üçayaklar bulunmaktadır. Bu kadar fazla üçayak olması burada seramik atölyesi olduğuna işaret etmektedir. Zira 1927 senesinde yapılan restorasyonda bu şehirde XI.yüzyıl Karahanlı devrine ait seramik atölyeleri bulunmuştur (Çoruhlu, 2004, s.98).

Sırsız ve bezemesiz çanak çömlek örnekleri olduğu gibi farklı renkte sırlı ve üzeri bezemeli seramik parçaları sergilenen eserler arasında yer almaktadır. Bu seramikler tek renk turkuaz, kahverengi, yeşil sırlı; sıraltı tekniği ile yapılmış bitkisel bezemeli ve üzeri şeffaf sırlı; sıraltı tekniği ile yapılmış kahverenginde yazı bezemeli ve üzeri şeffaf sırlı fil biçiminde seramik parçası; ayrıca barbutin tekniği ile yapılmış, üzerinde karşılıklı betimlenen iki tavus kuşu figürü ve aralarındaki bitkisel bezemelerden oluşan bir kompozisyonun olduğu seramik parçası sergilenen eserler arasındadır (Fotoğraf 25) Ayrıca *Tip-3 Açık Hazneli - Yarık Ağızlı- Kandiller* grubunda değerlendirilen tek renk yeşil sırlı ve sıraltı tekniğinde bezemeli kandiller vardır (Aykaç, 2021, s.230).

Fotoğraf 24: Burana (Balasagun) Müzesi

Fotoğraf 25: Burana (Balasagun) Müzesindeki Seramik Buluntular

Metal eserler; havan, süzgeç, kaşık gibi mutfak araç-gereçleri ile kandil, şamdan, sikke, kemer tokası, zırh, kalkan, kazan ve takılardan oluşmaktadır. Vitrinde sergilenen metal eserlerden XIV. yüzyıla ait Bronz Kalkan döküm tekniğinde yapılmış, kazıma tekniği ile süslenmiş olup bir kısmı korozyona uğramış ve tahrip olmuştur (Fotoğraf 26). İnsan başlı, hayvan gövdeli sfenks merkezde yer almaktadır. Etrafı palmet ve rumi motifleri ile bezemelidir. En dış kısım yazı kuşağı ile çevrilidir ve aralarında bitkisel süslemeler bulunmaktadır. Diğer eser döküm tekniğinde yapılmış kandildir (Fotoğraf 27). Yağın konulduğu hazne bölümü kapalı formda olup içine yağın döküldüğü ağız kısmı kapaklıdır. Fitolin konularak yakıldığı fitil deliği gövdeden uzamaktadır ve fitil deliğinin gövdeyle birleştiği noktada delikler açılmıştır. Kulpu kırık olan kandilin iki yanında tutamak vardır. Korozyona uğramış olan metal kandil üzerinde herhangi bir bezeme seçilememektedir (Aykaç, 2017, s.15,123).

Fotoğraf 26: Burana (Balasagun) Müzesindeki Kalkan (*solda*)

Fotoğraf 27: Burana (Balasagun) Müzesindeki Metal Kandil (*sağda*)

Cam eserler arasında; çeşitli şişelere ait parçalar, kulp parçaları, kapak parçaları ve ne olduğu tespit edilemeyen yeşil, turkuaz, sarı renkte cam parçaları vardır ve bunların bir kısmı fiziksel bozulmaya maruz kalmıştır.

Kuyruğu ejder ile son bulan Aslanlı Figür (Fotoğraf 28) ile üzerleri yazılı oval şekilde mezar taşları (Fotoğraf 12, 30) da bu müzede teşhir edilmektedir. Ayrıca mozaik tekniğinde yapılmış koyu kahverengi ve turkuaz renkte geometrik bezemeli; kazıma tekniğinde yapılmış bitkisel bezemeli; turkuaz tek renkte sırlı kaplama çini levha parçaları da mevcuttur (Fotoğraf 29). Cami, minare ve türbeye ait olduğunu düşündüğümüz bu kaplama parçaları özellikle alanda farklı zamanlarda yapılan sondaj çalışmalarında çıkarılmıştır.

Fotoğraf 28: Burana (Balasagun) Müzesindeki Aslanlı Figür (*solda*)

Fotoğraf 29: Burana (Balasagun) Müzesindeki Çini Levha Parçaları (*sağda*)

Fotoğraf 30: Burana (Balasagun) Müzesindeki Mezar Taşları

DEĞERLENDİRME

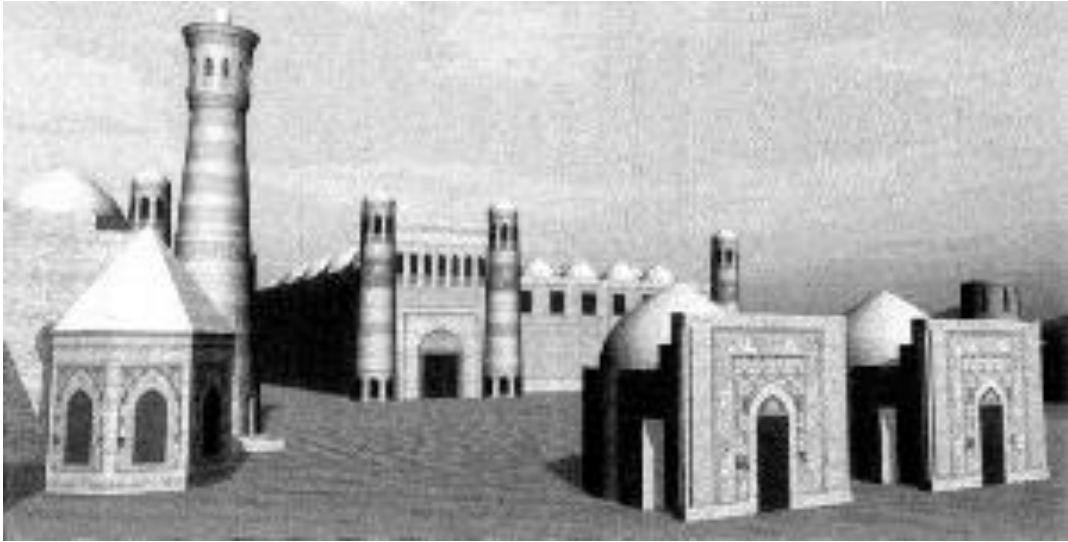
Burana (Balasagun) Şehri ve Kalesi

Türklerin Orta Asya'da, belirli bir düzen içinde kentler kurdukları bilinmektedir. Ordu-balık veya ordu-kent adı verilen bu şehirler, dış kale - iç kale ve şehristan bölümlerden oluşmaktadır. Karahanlı dönemine kadar şehirlerin genel özelliği; dörtgen planlı, etrafının surlarla çevrili ve içerisinde küçük iç kalenin olmasıdır. Ayrıca dış kale surlarının etrafını çoğunlukla hendek kuşatmaktadır (Boran, 2001, s.5; Boran, 2002, s.880; Boran, 2006, s.277). Karahanlı döneminde; Orta Asya şehir dokusu genel hatlarıyla devam etmiş ancak İslam dininin kabulü ile

birlikte kent dokusu Cuma Camisi'ne göre şekillenmiştir. Buna göre Burana (Balasagun)'nın; etrafı surla tahkim edilmiş dış kale, şehristanda Cuma Camisi, pazar yerleri, mahalleler ve mahalle camileri, medreseler, türbeler, hamamlar, dükkânlar, sivil konutlardan oluşan örnek bir Türk-İslam şehri ve başkenti olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca şehrin içinde yönetimle ilgili iç kale ve kale içerisinde saray yapısı bulunmaktadır. Şehre kapılar vasıtası ile girilip çıkılmaktadır. Şehir kapıları gün doğumu ile açılmakta ve gün batımı ile kapanmaktadır. Karahanlı başkenti Burana (Balasagun) bu özellikleriyle Orta Çağ'da Türk-İslam şehir dokusunu yansıtan ilk Türk şehri olması açısından oldukça önemlidir.

İpekyolu üzerinde kurulan, etrafı surlarla çevrili Burana (Balasagun) şehri Karahanlı Devletine başkentlik yapmıştır. XI-XII. yüzyılda altın çağını yaşayan şehir 1261'den sonra eski ihtişamına bir daha kavuşmamıştır. Ancak burada XVIII. yüzyıla kadar yaşam devam etmiştir.

XIX ve XX. yüzyılda cami, minare ve türbelerde yapılan sondaj çalışmaları sonucunda elde edilen ve bir kısmı müzede sergilenen mimariye ait süsleme parçaları, seramik, taş, cam ve metal eşyalar ile burada basılan paralar Burana (Balasagun) şehri hakkında kısmi bilgiler vermektedir (Şekil.6).

Şekil 6: Burana (Balasagun) Şehrindeki Yapıların Rekonstrüksiyonu (Rustamova, 2019, şekil:302)

Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra kurulan ilk Müslüman Türk Devleti olması açısından Karahanlı dönemi, Türk-İslam sanatı ve mimarlığına kaynaklık etmiş, sanatsal faaliyetlere öncü olmuştur.

Burana (Balasagun) şehrinin dış kale surlarının büyük bir kısmı günümüzde toprak altındadır. Görülebilen kısımlardan hareketle surlarda malzeme olarak kerpiç kullanılmıştır. Bu uygulama Orta Asya'da Horezm Canpik Kale, Urganç Şehri, Teşik Kale, Toprak Kale'de görülmektedir (Cezar, 1977, s.62, 65,105).

Burana (Cuma Camisi) Minaresi

Burana (Balasagun) şehrindeki Cuma Camisi'nden (Ulu Camiden) günümüze, yanındaki minarenin şerefe kısmına kadar olan bölümü dışında bir şey gelmemiştir. Burada yapılan çalışmalar da cami hakkında yeterli bilgi sunamamaktadır.

Burana (Cuma Camisi) Minaresi tuğla malzemeden inşa edilmiş olup yüksek bir altlık üzerinde sekizgen kaideli ve yukarıya doğru daralan silindirik gövdelidir. Bu dönemde tuğla malzeme hükümdarların yaptırdığı eserlerde görülmektedir. Bu cami ve minaresi Karahanlı hükümdarları tarafından yaptırılan anıt eserlerden biridir.

Karahanlı devrinde yapılan çok sayıda minare ezan okunan bir yer olmakla birlikte aynı zamanda İslâm dininin bölgedeki sembolü olarak da önem taşımaktadır. Ayrıca minare, hükümdarın güç göstergesi olan abidevi bir yapıdır. Yapının plan ve teknik özellikleri geliştirilerek Özkent Minaresi (X-XII. yüzyıl), Ürgenç Minaresi (XI. yüzyıl), Vabkent Minaresi (1197/1198) inşa edilmiştir (Cezar, 1977, s.105, 165). Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu döneminde silindirik gövdeli ve tuğla malzemenle yapılan pek çok minare görülmektedir. Anadolu'da XII. yüzyılda inşa edilen Van Ulu Cami (Uluçam, 2000, s.34) ve Siirt Ulu Cami (Boran, Tüfekçioğlu, Yıldız ve Erdal, s.18) minareleri bunlara örnektir. Minarenin sekizgen kaidesinin her bir yüzünde sivri kemerli nişler yer almaktadır. Bunların etrafını da bordürler çevirmektedir. Nişlerin içi ve etrafındaki bordürler, silindirik gövde tuğla ile yapılmış çeşitli motiflerden oluşan bezemeler ile tezyin edilmiştir. Bunlar genel olarak; çarkıfelek, dikey, yatay ve çapraz geometrik motiflerdir. Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar pek çok yapının minare, mihrap, taç kapısında tuğla, bezeme unsuru olarak kullanılmıştır. Harput Ulu Cami Minaresi (1146), Cizre Ulu Cami Minaresi (1155-1160), Aksaray Eğri (Kızıl) Minare (XIII. yüzyıl) (Fotoğraf 31-32) benzer özelliktedir.

Burana (Mahalle) Camisi

Karahanlı dönemi cami mimarisi açısından sürekli arayış içinde olunan bir dönem olmuştur. Bu sebeple farklı plan tipleri bu dönemde ortaya çıkmıştır ve böylece sonraki dönem cami mimarisinin temeli oluşmuştur. Bu dönemde tek kubbeli, çok kubbeli, zaviyeli, enine dikdörtgen planlı ve mihrap önü kubbeli cami plan tiplerinin ilk örnekleri görülmektedir.

Günümüzde büyük kısmı toprak altında olan Burana (Mahalle) Camisi, şehrin kuzeybatısında X-XI. yüzyıllarda yapılmıştır. Cami dıştan dikdörtgen planlı ve üzeri kubbeyle örtülüdür. Bu cami Karahanlı döneminde inşa edilen ilk tek kubbeli camidir. XII. yüzyılda yapılan Şeyh Fazıl Türbesi benzer plan şemasına sahiptir (Orman, 2009, 464). Tek kubbeli cami plan şeması Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de sevilerek uygulanan bir plan şemasıdır. Özellikle Selçuklu mescitlerinde ve Mimar Sinan'ın tek kubbeli camilerinde sevilerek uygulanmıştır. Konya Bey Hekim Mescidi, Diyarbakır Fatih Camisi bunlara örnektir (Boran, 2001, s.223-224).

Mezar Anıtları

Türklerde ata kültürüne tazim amacıyla İlk Çağ'dan günümüze kadar mezar anıtları inşa edilmiştir. Bu kapsamda İslam öncesi dönemde balballar, kurganlar, mezar külliyesi yapılmıştır. İslami dönemde Karahanlılarla birlikte bu gelenek mezar taşları ve türbe yapısıyla devam etmiştir.

Balballar (Taş Heykeller)

Eski Türk Yazıtları'nda geçen "balbal" sözcüğü araştırmacılar tarafından: eski Türklerde kişinin anılması için mezarın ya da kurganın etrafına dikilen taş; taştan yontulmuş insan heykeli; öldürülen düşman heykeli; Türklerin çoğunlukla savaşla bağlantılı olarak ölü gömme törenlerinde, saygı, anma, itibar göstergesi, bazen de ahiret inancı ile alakalı diktikleri taş yontular şeklinde tanımlanmaktadır (Riddle, 2011, s.3; Kaya, 2019, s.169-170; Polat, 2019, s.1065). Taş yontular insan biçiminde olup bunların en belirgin yeri baş kısmıdır. Hatta sadece büyük bir insan başı şeklinde yontulmuş olanlar da bulunmaktadır. Detaylı işlenenlerde kıyafet kıvrımlarından, aksesuara kadar ayrıntılar belirgindir. Çoğunlukla bir elde savaş aleti, diğer elde kadeh tutulmaktadır.

Balballar üzerinde ok, hançer, kılıç, kupa gibi figürler bulunmaktadır. Bunlar sadece süsleme amacıyla kullanılmamıştır ayrıca sembolik anlamlar da içermektedir. Kadeh, kemer gibi öğeler hükümdarlık, abihayat veya rütbeye işaret etmektedir. Kadeh aynı zamanda heykelin tasvir ettiği kişiye veya onun ruhuna sunulan bir içki manasında olabilir (Çoruhlu, 2007, s.203). Türkler İslamiyet inancını kabul ettikten sonra zaman içerisinde taş balbalların mezara dikilmesi

âdeti yok olmuştur. Bunun yerini farklı formlarda, tasarımlarda ve tamamen değişen amaç ile mezarlara taş dikme geleneği almış ve bu gelenek günümüze kadar devam etmektedir.

Burana (Balasagun) şehrine çevreden getirilen kadın, erkek figürlü ve figürsüz olmak üzere 80'e yakın balbal bulunmaktadır. Kabartma, kazıma ve oyma teknikleri kullanılarak yapılan bu balballardan incelediğimiz ikisinin duruş biçimi, yüz hatları, gövde ve kıyafet detayları, ellerinde tutmuş oldukları objeleri incelenmiştir. Türklerin gücünü ve kahramanlığını temsil etmesi ayrıca Türk kültürünü yansıtmaya açısından bu eserler önemlidir. Orta Asya sınırları içerisinde Kazakistan Taraz Arkeoloji Müzesi (Çoruhlu, 2007, s.204), Kırgızistan Bişkek Tarih Müzesinde (Alyılmaz, 2016, s.1040-1041) daha pek çok kurgan ve mezar anıtında benzer örnekler vardır. Ayrıca Anadolu'da Şanlıurfa, Erzurum, Hatay, Van ve Kars Müzelerinde (Foto.33-34) balballara, taş anıtlara rastlamak mümkündür.

Arap Harfli Mezar Taşları

Burana (Balasagun) ören yerinde ve müze içerisinde İslami döneme ait mezar taşları bulunmaktadır. Müzedeki mezar taşları Burana (Balasagun) şehri içerisinde toplanarak getirilmiştir. Bunlar Burana (Balasagun) Müzesi başlığımızda değerlendirilmektedir.

Ayrıca şehir içerisinde balballar ile birlikte sergilenen dikdörtgen biçimde İslami dönem mezar taşları vardır. Bu mezar taşlarının ön ve arka yüzüne, kazıma tekniği ile celi sülüs hatlı Arapça kitabe hakkedilmiştir. Bir kısım mezar taşının ön ve arka yüzünde farklı kişilere ait bilgiler yer almaktadır. Murat Ali Bâtır ve Kaynının Mezar Taşı ile Hacı Şabdan Kızlarının Mezar Taşı bu özelliktedir. Mezar taşlarında hattat ismi olarak Molla Bâlzâk/ Bâlzâkbây'ın ismi geçmektedir. Mezar taşlarının üst kısmında hilal, alt kısmında bitkisel bezeme öğeleri tercih edilmiştir. İncelenen mezar taşları XVIII - XX. yüzyıla ait olup bölgedeki mezar geleneği hakkında bilgi vermektedir.

Burana Türbeleri

Burana (Balasagun) şehriden günümüze temel seviyede, tuğla malzemeden inşa edilen üç türbe gelebilmiştir. Burada yapılan sondaj çalışmalarından çıkan mimari veriler ile müzede sergilenen türbelere ait buluntulardan hareketle yapıların X-XII. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır.

I no.lu türbe, yıkılan Burana (Cuma) Camisi'nin yanında yer aldığından muhtemelen bu camiyle birlikte inşa edilmiş olmalıdır. Türbe, sekiz köşeli ve üzeri konik külahla örtülüdür. Karahanlı döneminde sekizgen gövdeli türbe pek fazla inşa edilmemiştir. XII. yüzyıl eseri olan Şapurgan Ata Türbesi benzer plana sahiptir (Çeşmeli, 2007, s.143). Büyük Selçuklu döneminden İran'da inşa edilen Kümbeti Ali (1058) de benzer plana sahiptir (Tuncer, 1986, s.38). Anadolu Selçuklu dönemi türbe yapılarında sekizgen gövdeli plan şeması en çok tercih edilen plan türlerindedir. Anadolu Selçuklu dönemine ait Erzurum Emir Saltuk Türbesi (XII. yüzyıl), Konya Tâcü'l-Vezir Türbesi (1241-1242), Kırşehir Melik Gazi Türbesi (1260-1265) (Önkâl, 2015, s.29, 89, 109) plan açısından benzer örneklerdir.

Burana (Balasagun) şehri doğusunda yer alan II ve III no.lu türbeler aynı ölçülerde ve birbirine benzer şekilde yan yana yapılmıştır. Günümüze temel kalıntıları ulaşmış olan II ve III no.lu türbeler dairesel planlıdır ve üzerleri içten kubbe dıştan ise kubbe veya konik külahla örtülüdür. I no.lu türbeden farklı olarak bu iki türbe silindirik planlıdır ve dışa taşınmalı taç kapıları vardır. Bu farklılıklar eserlerin hanedan mensuplarına ait olduğunu düşündürmektedir. Silindirik gövdeli ve konik külahla örtülü türbe biçimi bölgede bu yapılardan başka pek tercih edilmemiştir. Bu gelenek daha çok Anadolu Selçuklu döneminde devam etmiştir. Öyle ki Anadolu'nun en ihtişamlı türbelerinden biri olan Ahlat Usta Şagirt Türbesi (1275) ile Ahlat Hasan Padişah Türbesi (Önkâl, 2015, s.183-196) bu plan gurubunun en özel örnekleridir.

Petroglifler (Kaya Üstü Tasvirler)

Petrogliflerin büyük bölümü yazının bulunuşundan önceki dönemlere (Mezolitik - Neolitik) ait olup yazıtlar, dikili - damgalı mezar taşları, kurganlar, anıt mezarlar, heykeller, balballar, süs ve kullanım eşyaları gibi, eski Türk kültürü ve medeniyeti için vesika niteliğindedir. Türk boylarına ait petrogliflerin ilk örneklerine dağlarda, yüksek tepelerde rastlanmaktadır. Kaya üzerine ana çizgiler ile basit şekilde yapılan bu resimler ile insanın doğayla, evrenle ve Tanrı'yla ilişkisi anlatılmaktadır. Dinî ve ritüel içerikli bu çizimleri yaparken Türk boylarınca olağanüstü özelliklere sahip olduğuna inanılan ay, güneş, kartal, geyik, kurt, dağ keçisi / teke, at, yılan gibi figürlerden yararlanılmıştır. Ayrıca günlük hayat, savaş ve av sahneleri de petroglifler üzerinde betimlenen konular arasındadır. Petroglifler Türk resim ve minyatür sanatının temelini oluşturmuştur (Alok, 1988; Alyılmaz, 2004, s.158).

Burana Açık Hava Müzesi'nde sergilenen eserler arasında kayrak taşı üzerine işlenmiş teke/ dağ keçisi damgasından oluşan petroglifler bulunmaktadır. Teke/ dağ keçisi figürü Kültigin yazıtının doğu yüzünde görüldüğü gibi hanedan arması olarak da kullanılmıştır. Budist devirde keçi, koyun tasviri ilahlar ile ilgili olarak da kullanılmıştır (Çoruhlu, 2006, s.156).

Orta Asya sınırlarından, Azerbaycan, Afganistan, İran, Irak, Suriye, Ukrayna, Bulgaristan, Yunanistan, Macaristan, Fransa'ya kadar geniş bir coğrafyada benzerlerine rastlanan petroglifler Türkiye'de Kars, Erzincan, Ordu, Van, Hakkâri, Urfa (Harran/Şuayp şehri), Antalya, Kütahya, Eskişehir, İzmir (Ödemiş/Konaklı-Bayındır/Çenikler)'de görülmektedir (Alok, 1988; Alyılmaz, 2004, s.158; Somuncuoğlu, 2008, s.458-540; Demir, 2009, s.3; Çilingiroğlu-Gürbıyık, 2019, s.165; Bingöl, 2016, s.348).

Burana (Balasagun) Müzesi

Burana (Balasagun)'daki Burana (Cuma Camisi) Minaresi, Burana (Mahalle) Camisi, üç adet türbenin sondaj çalışmalarından çıkan eserler ile şehir içinden toplanan eserler müzede sergilenmektedir. Bu eserlerin bir kısmı Karahanlı dönemi mimari yapılara ait parçalar ile çeşitli renk ve teknikte yapılmış seramik parçalarıdır. Mimari yapılara ait sırlı seramik parçalarının benzerleri Gazneli ve Büyük Selçuklu döneminde görülmektedir (Çoruhlu, 2004, s.86). Sırlı ve sırsız seramik örnekleri Karahanlı dönemi üslup özelliği hakkında bilgi vermektedir. Bu seramikler özellikle Büyük Selçuklu - Anadolu Selçuklu döneminde altın çağını yaşayan seramik sanatının temelini oluşturması açısından oldukça önemlidir (Yetkin, 1986, s.12-25).

Müzede sergilenen kalkan, şamdan ve günlük kullanım kaplarından oluşan madeni eserler dönemin aydınlatılması açısından önem teşkil etmektedir. Darp yeri Balasagun yazılı sikkelerin bu şehirde bir darphane olduğuna işaret etmesi gibi, bu eserler üzerindeki tarih ve motifler Burana (Balasagun) kenti, sanatı ve bölgedeki maden sanatı hakkında bilgi vermektedir (İnal, t.y., s.35; Erginsoy, 1978, s.135).

Burana (Balasagun) şehrinin içindeki mezarlık ve türbe etrafından getirilen oval biçimde üzeri kazıma tekniğinde Arapça yazılı kayrak taşları müzede sergilenen eserler arasındadır. İslami dönem mezar taşları genellikle mezarın baş ve ayakucuna dikilen sabit taşlardan oluşmaktadır. Ancak buradaki mezar taşlarının bir kısmı oval şekilde olup taşınabilecek ebatlarda, kayrak taşından yapılmıştır. XVIII-XX. yüzyıla ait mezar taşlarının yüzeyi fazla düzeltilmeden, üzerlerine kazıma tekniği ile celi sülüs hatlı Arapça kitabe hakkedilmiştir. Bu taşlar mezar üzerine ya da türbe içerisine konulmuştur ve ölen kişi hakkında bilgi içermektedir. Bu mezar taşlarının benzerlerini Bişkek müzelerinde görmek mümkündür (Alyılmaz, 2009, s.20).

Kerpiç ve Tuğla Malzeme

Orta Asya'da tarihin erken dönemlerinden itibaren kerpiç malzeme kullanılmıştır. Türkler, topraktan çeşitli inşa malzemeleri geliştirmişlerdir ve bu malzemeleri kalelerde, anıtsal yapılarda ve sivil mimaride kullanmışlardır. Burana (Balasagun) şehrinin etrafını kuşatan surlarda, sivil mimaride ve kamu yapılarında kerpiç malzeme kullanılmıştır.

Tuğlanın yapı malzemesi olarak kullanımı yanında süsleme malzemesi olarak da değerlendirilmesi Buhara İsmail Sâmani Türbesiyle (907) başlamıştır (Bakırer, 1981, s.5-6). Karahanlı döneminde kerpiçten tuğla malzemeye geçiş hızlanarak tüm anıtsal yapılarda özellikle sultanların inşa ettirdiği eserlerde tuğla hem yapı hem de süsleme malzemesi olarak kullanılmıştır. Burana (Balasagun) şehrinde günümüze ulaşabilen minare, cami ve türbelerde de bu malzemeden hem konstrüksiyonda hem de süslemede yararlanılmıştır. Bu uygulama Gazneli, Büyük Selçuklu ve Timurlu dönemi cami, kervansaray, türbe, medrese, hamam, minare gibi yapılarda tuğla kullanımının başlanmasına ve mimaride özellikle yeni formların meydana getirilmesi yönünde fikirleri harekete geçirmiştir. Tuğla malzeme özellikle camilerde plan, örtü, geçiş sistemi, mimari öğelerde yeni uygulamalara gidilmesini kolaylaştırmıştır.

SONUÇ

Tarihte Karahanlı Devletine başkentlik etmiş olan Burana (Balasagun)'da XIX. ve XX. yüzyıllarda araştırma ve arkeolojik sondaj çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmalarla şehirdeki üç türbenin, minarenin ve caminin asli durumları hakkında restitüsyon çizimleri yapılmıştır. Ayrıca bu araştırmalarda darp yeri Balasagun olan H.630 / M.1233 tarihli gümüş sikke, mimari yapılara ait süsleme parçaları ile küçük buluntular tespit edilmiştir. 1976'da Burana (Balasagun) şehri koruma altına alınmış ve burası Açık Hava Müzesi haline getirilmiştir. Şehir Kırgızistan'ın en önemli ören yeridir. Cuma Camisi'nin minaresi olan Burana Minaresi plan ve süsleme açısından kendi dönemi ve sonraki dönemlere öncülük etmiştir. Burana (Mahalle) Camisi tek kubbeli planıyla türünün ilk örneklerinden biridir. Aynı zamanda Selçuklu ve Osmanlı döneminde cami mimarisinde en çok tercih edilen plan türünün erken tarihli yapısıdır. Şehirdeki I, II ve III no.lu türbeler plan ve süsleme açısından Selçuklu dönemi türbe mimarisinin öncüleridir. Ayrıca Orta Asya mimarisinde sekiz köşeli, konik biçimli külah ile örtülü türbelerin ilk örneğidir.

Çevreden getirilen petroglifler ve balballar bölgenin kültürel geçmişinin ne kadar köklü olduğunu göstermektedir. Yine bu şekilde çevreden toplanan XVIII- XX. yüzyıla ait İslami dönem mezar taşları malzeme ve yazı türü açısından geleneğin devam ettiğini ve kültürün sürekliliğini yansıtmaktadır. Bu mezarlardan Murat Ali Bâtır ve Kaynının Mezar Taşı ile Hacı Şabdan Kızlarının Mezar Taşında görüldüğü gibi, iki farklı kişiye tek mezar taşı dikiliyor olması açısından önemlidir. Burada bir mezar taşının ön yüzünde bir kişi arka yüzünde başka bir kişiye ait bilgiler yazmaktadır. Bu mezar taşlarında fazla rastlanan bir durum değildir. Günümüzde Burana (Balasagun) Açık Hava Müzesinde balbal ve mezar taşlarının bir arada sergilenmesi Türklerin İslam öncesi ve İslam dönemindeki mezar anıtı sürecini ve değişimini göstermesi açısından önemlidir. Ören yerine getirilerek toplanan tüm bu eserler Burana (Balasagun)'nın günümüzdeki kent dokusunun oluşmasında yerini almıştır. Araştırma ve arkeolojik sondaj çalışmalarında bulunan ve Burana (Balasagun) Müzesinde (kapalı müzede) sergilenen buluntular ise Karahanlı dönemi ve sonrasındaki kültürel etkileşimi anlamamıza yarayan önemli ipuçlarıdır.

İpekyolu üzerindeki Burana (Balasagun), Karahanlı döneminde başkent yapılmıştır ve bu dönemde altın çağını yaşamıştır. Yine bu dönemde şehir; iç kale, dış kale ve şehristan bölümlerinden oluşmaktadır. Bu uygulama Orta Çağ Türk-İslam kent dokusunu yansıtmaya açısından ilk örnektir. Mimari yapılarıyla, buluntularıyla birlikte tüm şehir dokusuna sahip çıkarak, bunları koruyarak ve hatta geliştirerek gelecek nesillere ulaştırmak bizlerin görevidir.

KAYNAKÇA

- Alok, E. (1988). *Anadolu'da Kaya Üstü Resimleri*. İstanbul: Akbank Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2002). Gobi Çölünde ve Altay Dağlarında Kaya Üstü Tasvirler. *Yeni Türkiye*, (46), 613-615.
- Alyılmaz, C. (2004). Petroglifler (Kaya Üstü Tasvirler). *Journal of Turkic Civilization Studies*, (1), 157-163.
- Alyılmaz, C. (2009). Kırgızistandaki Arap Harfli Yazıtlar Üzerine. *Turkish Studie*, (4/8), 185-209.
- Alyılmaz, C. (2016). Ünlü Kırgız Ressam Baizak Alibayev ve Sanatı Üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, (5/3), 1033-1062.
- Aykaç, R. (2017). *Konya Karatay Müzesindeki Anadolu Selçuklu Dönemi Seramik Kandiller*. Konya: Palet Yayınları.
- Aykaç, R. (2021). *Türkiye Müzelerindeki İslami Dönem Seramik Kandiller*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Bakırer, Ö. (1981). *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı I*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Bingöl, A. (2016). Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kaya Üstü Resimleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (39), 347-355.
- Boran, A. (2001). *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Boran, A. (2002). Türk Sanatında Kale Mimarisi, içinde, *Türkler*, c. VII. Ankara: Yeni Türkiye, s. 878 – 892.
- Boran, A. (2006). Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kaleleri. Yaşar Çoruhlu-Nalân Türkmen-Nuri Seçgin-Anıl Yılmaz (Ed) İçinde, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü-Prof. Nejat Diyarbakirli'ye Armağan*, (s. 275 – 288). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Boran, A., Tüfekçioğlu, A., Yıldız, İ., Erdal, Z. (2013). *Siirt'teki Kültür Varlıkları*. İstanbul: Siirt Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını.
- Celilov, F. (2013). *Daşbaba Türkün Daş Yaddası*. Bakü: Hərbi Nəşriyyat.
- Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Çeşmeli, İ. (2005). Orta Asya Camilerinde Tipoloji. (Basılmamış Doktora Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çeşmeli, İ. (2007). *Antik Çağ'dan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çilingiroğlu Ç. - Gürbıyık, C. (2019). İzmir'de Yeni Keşfedilen Kaya Üstü Tasvirleri. *Phaselis*, (V), 161-168.
- Çoruhlu, Y. (2004). Karahanlı Devri Orta Asya Türk Seramik Sanatı Üzerine. *Arkeoloji ve Sanat*, (118), 86-103
- Çoruhlu, Y. (2006). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

- Çoruhlu, Y. (2007). *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk Sanatının Doğusu ve Gelişimi*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Demir, N. (2009). Esatlı Köyü (Ordu-Mesudiye) Kaya Üstü Resim ve Yazıtları İle Bunların Tarihi Alt Yapısı. *Zeitschrift für die Welt der Türken*, (1/ 2), 3-30.
- Esin, E. (2002). Orduğ (Başlangıçtan Selçuklular Kadar Türk Hakan Şehri), içinde, *Türkler*, c. 3, c. Ankara: Yeni Türkiye, s. 135-215.
- Erginsoy, Ü. (1978). *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hakvedioğlu, M. (2019). *Ebced Çözümlenmeleri ile Fâiz Efendi - Şâkir Bey Mecmuasından Lale Devri Tarih Manzumeleri*. Ankara: Gece Yayınları.
- İnal, G. (t.y.). *Türk İslam Maden Sanatı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Kara, G. (2018). Moğol İstilas Öncesi Ortaçağ Yedisu Şehirleri. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimlerde Akademik Araştırmalar Gece Kitaplığı*, (1), 223-248.
- Kaya E. (2019). "Balbal" Sözcüğüne Artsüremli Bir Bakış. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (1), 168-178.
- Konukçu, E. (1992). Balasagun. İçinde, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt.5. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s.4.
- Mutlu, İ. (2015). Kırgızistan-Buranadaki Taş Balballar. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Orman, İ. (2012). Türbe. İçinde, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt.41. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s.464-466.
- Önkal, H. (2015). *Anadolu Selçuklu Türbeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Polat, E. (2019). Kırgızistan Devlet Tarih Müzesi Bahçesinde Yer Alan Balballar. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, (5/12), 1064-1081.
- Riddle, Mark A. (2011). Turkic 'Balbal' in Japan. *Sino-Platonic Papers*, (210), 1-15.
- Roux, J.P. (2014). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık* (Çev. Lale Arslan Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Rustamova, M. (2019). Karahanlı Devri Mimarisi ve Bezemeleri (Basılmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Somuncuoğlu, S. (2008). *Taştaki Türkler*. İstanbul: AZ Yapı.
- Törökkan Uulu, E. (2015). Burana Müzesi ve Balasagın (Çev. Bilal Yıldız). *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4), 121-145.
- Törökkanov, E. (2014). Burana Cumhuriyet Arkeolojik-Mimari Müze Kompleksi (Çev. Bilal Yıldız). *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2), 193-207.
- Tuncer O. C. (1986). *Anadolu Kümbetleri I*. Ankara: Güven Matbaası.
- Uluçam, A. (2000). *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I Van*. Ankara: Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri.
- Yetkin, Ş. (1986). *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kitabevi.

- Yıldız, B. (2014). Balasagın-Burana Açık Hava Müzesi ve Arap Harfleriyle Yazılmış Mezar Taşları. *Tarih Okulu Dergisi*, (7/18), 185-221.
- Yılmaz, A.- Tabaldiev, K. (2011). Kırgızistan Çu Bölgesinde Bulunmuş Kök Türk Dönemine Ait Üç Yeni Heykel. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, (8/2), 152-167.

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 31: Harput Ulu Cami Tuğla Minaresi

Fotoğraf 32: Aksaray Eğri (Kızıl) Minare

Fotoğraf 33: Kars Müzesi - Taş Anıt (Mezar Steli)

Fotoğraf 34. Hatay Müzesi - Balbal (Mezar Steli)

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 6 Issue 1, March 2022

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 16.12.2021

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 22.02.2022

DOI: 10.30692/sisad.1037603

ŞEHZÂDE MEHMED TÜRBESİ REVZEN SÜSLEMELERİ*

Revzen Ornamentations of Prince (Şehzâde) Mehmed Tomb

Müge ŞEN

Ankara Üniversitesi

Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Doktora Öğrencisi

ORCID ID: 0000-0001-7998-8397

mgsen87@gmail.com

Atıf/Citation: Müge Şen (2022), “Şehzâde Mehmed Türbesi Revzen Süslemeleri”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.1 Mart 2022, s.187-207.

Öz: Kanunî Sultan Süleyman’ın genç yaşta vefat eden oğlu Şehzâde Mehmed için inşa ettirdiği Şehzâde Mehmed Külliyesi, bir şehzâde için mimari âdâb kodlarının aşıldığı örneklerden biridir. Söz konusu külliyenin asıl var olma nedeni ise Şehzâde Mehmed Türbesi’dir.

Şehzâde Mehmed Türbesi’nin tezyinatında kullanılan süsleme tekniklerinin, malzemelerin ve yazı programına seçilen âyetlerin belirli bir program dâhilinde düzenlendiği anlaşılmaktadır. Türbenin süsleme unsurlarından birini oluşturan alçı süsleme, özellikle pencere açıklıklarında kendini revzen süslemede gösterir. Eserin revzen süslemelerinde bitkisel ve geometrik süslemelerin yanında, geometrik formlu bölmelerin içlerinde bitkisel süsleme ve yazı formlarından müteşekkil tezyinatın bulunduğu düzen görülmektedir. Revzenlerde yer alan bitkisel süslemede kullanılan motiflerin, türbenin çini, taş, maden ve kalemişi süslemelerinde görülen palmet, rumî, hatayî, yaprak gibi motiflerinin yanında; nergis, sümbül gibi motiflerde yer almaktadır. Revzenlerde hem renkli hem de şeffaf camların kullanıldığı görülmektedir.

Bildirimizin konusunu oluşturan Şehzâde Mehmed Türbesi’nin revzen süslemeleri, kullanılan teknik, malzeme ve motif yönünden dönemi içinde benzer türbe örnekleriyle değerlendirilerek, bu konuda çalışılan araştırma ve yayınlara yardımcı olacağı düşüncesindeyiz. Diğer yandan türbenin revzen süslemeleri 2016 yılında İstanbul’da yaşanan patlamadan en çok zarar gören bölümleri olmuştur. Yapmış olduğumuz arazi çalışmasında fotoğrafı çekilen türbenin, farklı zamanlarda bir ya da birçok kez yenilendiklerini düşündüğümüz revzen süslemelerinin belki de patlamadan önceki son kayıtları olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Şehzâde Mehmed, Türbe, Tezyinat, Alçı, Revzen.

* Bu çalışma, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı’nda 2017 yılında tarafımızdan tamamlanan “Şehzâde Mehmed Türbesi Tezyinatı” adlı yüksek lisans tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Ayrıca Pamukkale Üniversitesi B.A.P Koordinatörlüğü tarafından 2014SOBE016 numaralı yüksek lisans tez projesi olarak desteklenmiştir. Çalışma daha önce, “23. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu’nda” sunulup yayımlanmayan bildirinin genişletilmiş halidir.

Abstract: Şehzâde Mehmed Complex, which was built by Magnificent Süleyman on the behalf of his son Şehzâde Mehmed who died at a young age, is one of important examples architectural virtue of code for a Şehzade. The basic give rise to the existance the complex is the Şehzâde Mehmed Tomb.

The decoration techniques used in the ornomentation of Şehzâde Mehmed shrine are undestood that, the verses of selected in the meterials and writing program arrrenge within ceratain program. Plaster decoration, which is one of the composed of the ornomentation elements of the tomb, privately in window openings, reveals itself revzen aperture decoration. İn addition to the herbal and geometrical decorations in the revzen ornament of the structure, there is also a pattern of the inside the geometric shaped compartments and the arrangement of the herbal ornament and writing forms. Besides, the motifs used adornment in the plant ornamental decoration of Revzen, stone, tile, metal, and hand-drawn, decorations of the tomb as well as motifs such as palmette, rumî, hatayî and leaf; like a narcissus and hyacinth. It is seen that both colourful and transparent glasses are used in Revzens.

The Revzan decorations of the Şehzâde Mehmed Shrine, which is the issue of our declaration, will evalauted with smilar tomb examples in terms of techniques, meterials and motifs usedwithın the period, we consider that this will help research and help publications working in the topic. İn the mean time, the shrine's Revzen Ornomentations were the most damaging pars of the explosion 2016 in İstanbul. Perhaps the last records of the revzen decorations of the tomb, which were photographed during the field work we have done, were renovated one or more times at different times, before the explosion.

Keywords: Şehzâde Mehmed, Tomb, Ornament, Plaster, Revzen.

GİRİŞ

Kanunî Sultan Süleyman'ın genç yaşta vefat eden oğlu Şehzâde Mehmed için inşa ettirdiği Şehzâde Mehmed Külliyesi, bir şehzâde için mimarî âdâb kodlarının aşıldığı örneklerden biridir (Necipoğlu, 2013, s. 272-275). Külliye inşası için de, yeniçeri koğuşlarının bulunduğu Eskiodalar'ın tercih edilmesi, zamanın koşulları içerisinde yaşanan olaylara binaen, yeniçerilere karşı mesaj niteliğindedir (Necipoğlu, 2013, s. 262). Külliye'nin asıl var olma nedeni ise Şehzâde Mehmed Türbesi'dir (Fotoğraf 1).

Türbe, Şehzâde Mehmed Cami'nin güneyindeki hazirede yer alır. Kapı açıklığının üzerinde yer alan dört dizelik Farsça kitabesinde, türbenin 1543 yılında inşa edildiği belirtilmektedir (Önkal, 1992, s. 139-140). Eser, türbe mimarisinde yaygın olarak kullanılan sekizgen plân şemasındadır (Çiz. 1). Türbenin hem dış cephesinde hem de iç mekânında, her biri önemli örnekler sunan tezyinata sahiptir. Tezyinatında yer alan çini, taş, ahşap, kalemîşi, maden ve alçı süslemelerin yanında; yazı programında bulunan âyet ve hadislerin özellikleri açısından da değerlidir¹.

Türbenin iç mekânında Şehzâde Mehmed'in sandukası üstünde, dört ayak üzerinde yükselen dikdörtgen prizması formunda şebekeli taht (sandık, kürsü-taht) bulunur. Şehzâde Mehmed'in sandukasının sağında kardeşi Şehzâde Cihangir ve sol tarafında kızı Hümaşâh Sultan'ın sandukaları ahşap parmaklıkla çevrilmekte olup, parmaklık dışında yer alan sandukanın kime ait olduğu bilinmemektedir (Fotoğraf 2) (Öz, 1946, s. 225; Koçu, 1966, s. 37; Öz, 1997, s. 139).

Çalışmanın asıl konusu olan, Şehzâde Mehmed Türbesi'nin revzen süslemeleri, katalog olarak tanıtıldıktan sonra, kullanılan teknik, malzeme ve motif yönünden anlatılıp, dönemi içerisindeki türbelerle karşılaştırılıp; değerlendirilecektir.

Katalog

Türbenin alçıdan müteşekkil revzen süslemeleri, hem dış cephe hem iç mekân üst seviye pencere açıklıklarını kapatan pencere içliklerinde yer almaktadır.

Dış cephenin üst seviyesindeki geometrik alçı şebekelerin içlerine, şeffaf camlar yerleştirilmiştir. İç mekânda ise, desenli alçı kayıtların içinde renkli camların kullanıldığı

¹ Türbenin ayrıntılı süslemeleri için bkz., (Şen, 2017).

görülmektedir. Üst seviyedeki pencere açıklıklarını kapatan çift camlı düzenlemenin arasında, yapının duvar kalınlığı kadar boşluk bırakılmıştır.

Yapının bütün dış cephelerinin üst seviyesinde bulunan boyuna dikdörtgen formlu pencereler, sivri kemerlidir. Pencereler dıştan kalın bir alçı şebekeyle çevrili olup, pencere içlerinin uzun kenarlarına karşılıklı üçer tane olmak üzere toplamda altı elips formlu, pencere kavsinde ise iki yarım daire formlu, kalıplama tekniğinde² alçı şebekeler açılmıştır. Elips formlu alçı şebekelerin içlerine şeffaf camlar yerleştirilmiştir (Fotoğraf 3).

Türbenin dış cephesindeki pencere içliklerindeki alçı şebekelere oranla, daha fazla işçilik gösteren, iç mekânın üst seviye pencereleri de kalıplama tekniğinde revzen süslemeye sahiptir. Eserin her duvarının üst seviyesinde bulunan, ikişer pencere açıklıklarındaki alçı kayıtların içlerinde renkli camlar yer almaktadır (Fotoğraf 2, 4).

Pencere açıklıklarından, kuzeydoğu, güneydoğu, güneybatı, batı³ duvarlarındaki süslemeler birbirinin aynı simetrik düzenlemeye sahipken; doğu, güney, kuzeybatı ve kuzey duvarlarındaki ikili pencere açıklıklarının revzen süslemeleri kendi yüzeylerinde farklılık göstermektedir. Pencere içlikleri dış ve iç bölümden meydana gelmektedir. Dış bölümde, kısa kenarları üç dilimle nihayetlenen, dikdörtgen formlu kartuşların değişik varyasyonları görülmektedir⁴. Dikdörtgen formlu kartuşlar, pencerelerin kısa kenarlarında, alt köşelerinde, uzun kenarlarında, sivri kemer formu aldığı üzenge noktalarında ve sivri kemer tepeliğinde şeklini değiştirmektedir. Kartuşlar, alt köşelerde “L” formlu, uzun kenarlarda düşey eksenli dikdörtgen formlu, kemer üzenge noktalarında “C” formlu ve sivri kemerin tepeliğinde ise ters “V” formu şeklini almaktadır. Pencerelerin iç bölümü ise, sivri kemerli olup, boyuna dikdörtgen formdadır⁵ (Fotoğraf 4).

Duvarlardaki revzen süslemeler, bitkisel ve geometrik süslemeli örnekler olarak iki ana başlık olarak gruplandırılabilir. Ayrıca geometrik süslemeli örnekleri, geometrik formlu bölmelerde yer alan bitkisel süslemeli örnekler olarak bir alt başlıkta değerlendirilebilir (Fotoğraf 4).

Bitkisel süslemeli örneklere, doğu duvarının sağ, güney duvarının sol-sağ, kuzey duvarın sol ve batı duvarının sağ-sol penceresinde karşılaşılmaktadır (Fotoğraf 4).

Bitkisel süslemeli örneklerden olan doğu ve güney duvarının sağ pencerelerinin revzen süsleme programı aynıdır. Pencerelerin dış bölümündeki boyuna dikdörtgen formlu kartuşlarında, içlerinde gül, lâle ve nergis çiçeklerinin olduğu, mor ve sarı renkli vazoların nöbetleşe yer aldığı düzen bulunmaktadır. Alt ve üst kartuşlarında gül ve lâlelerin yer aldığı bitkisel süsleme mevcuttur. Pencerelerin iç bölümü ise, alt bölümü enine dikdörtgen formlu olup, merkezde yeşil renkli dalların ucundaki sarı renkli lâleye, her iki yandan kırmızı ve sarı renkli lâleler eşlik etmektedir. Pencerenin orta bölümünde, dört ayaklı masa/sehpa üzerinde, ortadaki diğerlerine oranla daha büyük olan üç vazoya yer verilmiştir. Ortadaki mor renkli vazunun içinden çıkan yeşil dallarda kırmızı renkli gül, sarı renkli nergisler, kırmızı renkli karanfil, lâleler ve son olarak da beyaz renkli camlarla tezyin edilmiş sümbüller bulunmaktadır. Ortadaki büyük vazunun her iki yanında, daha küçük boyutlu beyaz renkli iki vazoda, yeşil yapraklı dalların ucunda, sarı ve kırmızı renkli güller ile kırmızı renkli lâlelere yer verilmiştir. Bu kompozisyon boyuna dikdörtgen formlu, sivri kemer formlu bir tepelikle sonlanmıştır. Tepeliğin ucunda beş dilimli palmete yer verilip, palmet içerisine kırmızı ve sarı renkli lâlelerin olduğu görülmektedir. Palmetin çevresi yeşil, kırmızı ve sarı renkli daire formlu alçı şebekelerle tezyinlidir. Pencerelerin üst bölümünde ise, merkezde kırmızı ve sarı renkli hatayî çiçeğinin etrafını, yeşil renkli hançeri yapraklı dallar sarmaktadır. Merkezdeki hatayî çiçeğinin yarım

² Kalıplama tekniği için bkz., (Karaçağ, 2002, s. 20-21; Doğanay, 2009, s. 74).

³ Batı cephenin pencere açıklıklarındaki alt bölüm kartuşlarında, sol pencerede bitkisel süslemeye yer verilirken, sağ pencerede yazıya yer verilmiştir.

⁴ Kuzey cephenin sol pencere kartuşlarının kısa kenarları iç bükey yaparak değişiklik gösterir.

⁵ Kuzeybatı cephenin sağ penceresi yuvarlak kemerlidir.

halde işlenmiş formu, üst bölüm kartuşunun alt sınırında dallara bağlı olarak işlenmiştir. Pencerenin etrafını kırmızı, sarı ve yeşil renkli camlı, deltoit formu bir sıra kontur çevrelemektedir (Fotoğraf 5, 6).

Diğer bir bitkisel süslemeli örneklerden olan güney duvarın sol pencere revzenlerinin dış bölüm kartuşlarında, “S” kıvrımlı dallar üzerinde hatayî, gonca ve gül motifleri görülmektedir. Güney duvarın sol pencere içliğinin iç bölümü iki bölümden oluşmaktadır. Sivri kemer formu iç bölümde, dilimli kemer formu ikinci bir alan daha vardır. Sivri kemer formu alanın tepeliğinde beş dilimli palmete yer verilmiştir. Palmetin yüzeyinde, pembe, mavi, yeşil ve sarı renkli camların kullanıldığı hatayî motifi yer almaktadır. Hatayî çiçeğine, etrafındaki “S” kıvrımlı dallardaki sarı ve kırmızı renkli yapraklar eşlik etmektedir. Beş dilimli palmetin her iki yanında, birbirlerine mavi ve pembe renkli “S” kıvrımlı dallarla bağlanan gül, gonca, hatayî ve beş yapraklı çiçekler vardır. Pencerelelerin her iki uzun kenarında, boyuna dikdörtgen formu kartuşların yüzeylerinde münavebeli şekilde yerleştirilmiş, birbirlerine “S” kıvrımlı dallarla bağlanan hatayî ve gül motifleri işlenmiştir. Dilimli kemer formu alanın köşeliklerinde, merkezde mavi, sarı ve pembe renkli hatayî çiçeği, her iki yanında da pembe renkli dallar bulunmaktadır. Dilimli kemer formunun orta aksında, yedi hatayî çiçeği birbiriyle nöbetleşe yer almıştır. Söz konusu hatayîlerin taç yapraklarından ve çanak kısımlarından her iki yöne ayrılan “S” kıvrımlı dallarda, hatayî, penç, gonca ve nergislerden müteşekkil süsleme kompozisyonu görülmektedir. Desenlerin arasında kalan alanlarda dairesel formu, yeşil renkli, küçük alçı şebekeler işlenmiştir. Dilimli kemer formu alanın üzerinde başka bir dilimli kemer formu bir alan mevcuttur. Bu bölümde beyaz renkli camlarla işlenen, “Muhammeden Resullallah” lafzı bulunmaktadır. Yazının her iki yanında, mavi renkli dalların üstünde sarı renkli sümbüllere yer verilmiştir. Daha önce doğu ve güney duvarın sağ revzenlerinde de karşılaşılan lâle motiflerine, “Resul” lafzının her iki yanında ve soldaki sümbül çiçeğinin solunda yer verilmiştir. Yazı ve motif arasında kalan alanlarda, dairesel formu küçük alçı şebekelerin içleri yeşil renkli camlarla düzenlenmiştir (Fotoğraf 7).

Bitkisel süslemeli örnekler grubunda yer alan kuzey duvarın sol pencere içliğinin revzen süslemesinin dış bölüm kartuşlarında, beyaz renkli “S” kıvrımlı dallarda mavi, sarı ve yeşil renkli hatayî çiçekleri ve sarı renkli yaprakların eşlik ettiği görülmektedir. Sol pencerenin iç bölümü sivri kemer formunda olup, üç bölüme ayrılmıştır. Üst bölüm ve alt bölüm kartuşlarında, sülüs karakterli Arap alfabesi harfleriyle yazılmış yazı bölümü, orta bölümü ise dilimli kemer formunda olup, bitkisel tezyinatlıdır. Pencerelelerin alt bölümüne, kısa kenarları üç dilimli enine dikdörtgen formu kartuş yerleştirilmiştir. Kartuşun kenarlarını ve içlerini şeffaf camlı, bir sıra dairesel formu kontur çevrelemiştir. Dikdörtgen formu alt bölüm kartuş yüzeyinde, yeşil renkli camlarla işlenmiş, sülüs karakterli harflerle, “Zümer Süresi”nin 73. Âyeti⁶ vardır. Dilimli kemer formundaki pencerenin orta bölümünde, yatay doğrultuda ikiye ayıran alçı kayıt yer almaktadır. Orta bölümünün orta aksından bir çizgi çekildiğinde, her iki yöndeki süsleme düzeni birbirinin simetriğidir. Pencerenin orta aksında bulunan lotus ve palmet motiflerine, her iki yönden rumîlerin birleşmesinden müteşekkil kompozisyon bulunmaktadır. Bunun akabinde, söz konusu kompozisyonun harici yerlerinde, kırmızı renkli “S” kıvrımlı dallarda hatayîlere, pençlere, güllere, altı dilimli çiçeklere ve yapraklara yer verildiği görülmektedir. Tezyinat harici kalan yerlerde, küçük boyutlu dairesel formu alçı kayıtların içlerine yeşil renkli camlar yerleştirilerek, arka fon oluşturulmuştur. Buna ek olarak, dilimli kemer formunun köşeliklerinde, dairesel formu alçı şebekeler olup, içleri şeffaf camla düzenlenmiştir. Sivri kemer formu üst bölümde, yeşil renkli, sülüs karakterli Arap alfabesinden harflerle hakkedilmiş, Kelime-i Tevhid’in “Lâ İlâhe İllallah”⁷ ibaresine yer verilmiştir. Yazı unsurunu çevreleyen, kırmızı renkli “S” kıvrımlı dallar üzerinde, kırmızı ve mavi renkli hatayî çiçekleri, mavi, sarı ve yeşil renkli pençler, mavi ve sarı renkli güller ve kırmızı renkli yapraklar

⁶ Zümer Süresi’nin 73. Âyeti için bkz., (Kuran-ı Kerîm, 2010, s. 465; Elmalılı Hamdi Yazır, 2012, s. 467).

⁷ Kelime-i Tevhid için bkz., (Şentürk-Yazıcı, 2010, s. 39).

yer almıştır. Harflerin aralarında da kırmızı renkli yaprakların tezyin olduğu görülmektedir (Fotoğraf 8).

Bitkisel süslemeli örnekler grubunda yer alan batı duvarının sol ve sağ pencere içliklerinin revzen süslemeleri aynı olmakla birlikte, kartuşlarında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Şöyle ki; batı duvarın sol penceresinin dış bölüm kartuşlarında yazıyla birlikte, bitkisel süslemenin de yer aldığı görülmektedir. Diğer yandan sağ pencerenin dış bölüm kartuşlarının tümünde yazı bulunmaktadır. Duvarın sol penceresinde yazının yer aldığı kartuşlarda, sülüs karakterli Arap alfabesiyle “Âyetü'l-kürsî”⁸ hakedilmiştir. Diğer yandan sağ pencere kartuşlarında sülüs karakterli Arap alfabesinden harflerle “Zümer Süresi'nin 73. Âyeti” yazılmıştır. Bunun akabinde, sol pencerenin sağ alt kartuşunda doğu ve güney duvarının sağ pencere içliklerinde görülen, içinde çiçeklerinde yer aldığı vazo süslemesinin bir benzeri yer almaktadır. Bitkisel süslemenin yer aldığı boyuna dikdörtgen formlu kartuşta, ortadan penç motifinin her iki yanında bulunan hatayî motifleri birbirlerine “S” kıvrımlı dallarla bağlanmıştır. Batı duvarının sol ve sağ pencerelerinin iç bölümü içlikleri üç bölüme ayrılmıştır. Pencerelerin alt bölümü sol pencerede bitkisel süslemeli olup, sağ pencere alt bölümünde yazıya yer verilmiştir. Sol pencerenin alt bölümünde yer alan enine dikdörtgen formlu kartuşta, merkezde yeşil renkli yapraklı dalın ucunda sarı renkli gonca motifi vardır. Goncanın her iki yanında yeşil renkli “S” kıvrımlı dalların ucunda, sarı renkli bir gül ile üç yapraklı beyaz ve kırmızı renkli çiçekler bulunur. Sağ pencerenin alt bölümündeki yazı kısmında, “Zümer Süresi'nin 73. Âyeti” yazılıdır. Pencerelerin orta bölümü aynı tezyinat programını içermektedir. Orta bölümün dilimli kemer formu içerisinde, orta aksta lotus ve palmetlere her iki yönden uzun kollarıyla uzanan rumîlerin yer aldığı kompozisyonla karşılaşmaktadır. Söz konusu kompozisyon haricinde kalan yüzeyde renkli camlarla, birbirlerine kırmızı renkli helezonik kıvrımlı dallarla bağlanan, hatayîler, pençer, güller, goncalar, altı dilimli çiçekler ve yapraklar vardır. Desen haricinde kalan yerlerde, içlerinde yeşil renkli camların olduğu, dairesel formlu alçı kayıtlar pencerelerde arka fon meydana getirmiştir. Dilimli kemer formlu pencerelerin orta bölümün kemer köşeliklerinde, ortadaki kırmızı, sarı ve mavi renkli hatayî çiçeğini, her iki yönden saran mavi renkli rumîlerin birleşiminden oluşan üç dilimli palmet motifi çevrelemiştir. Pencerelerin iç kısmının üst bölümünde, yeşil renkli camlarla, sülüs karakterli Arap alfabesinden harflerle yazılmış “Cin Süresinin 18. Âyeti'ne”⁹ yer verilmiştir. Yazıların arka yüzeyinde, dairesel formlu alçı kayıtların içine sarı renkli camların yerleştirildiği görülmektedir. Kemer formu kenarlarında, kırmızı ve mavi renkli üç dilimli yapraklar vardır ve kemer formunu kırmızı renk camlı dikdörtgen formlu alçı kayıtlar sınırlamıştır. (Fotoğraf 9, 10).

Türbenin iç mekân duvarlarındaki geometrik süslemeli örneklere, doğu duvarının sol, kuzeybatı duvarının sağ ve kuzey duvarının sağ pencere revzenlerinde görülmektedir. Doğu duvarın sol ve kuzey duvarının sağ pencere revzenleri aynı geometrik süsleme programına sahiptir¹⁰. Geometrik süslemeli örnekler de, bitkisel süslemeli örneklerde yer alan revzenler gibi dış ve iç bölümden meydana gelmektedir (Fotoğraf 4).

Aynı geometrik süsleme özelliklerine sahip olan, doğu duvarın sol ve kuzey duvarın sağ pencere revzenlerinin dış bölümünde, kısa kenarları üç dilimli dikdörtgen formlu kartuşların düzeni hâkimdir. Pencerelerin uzun kenarlarında, altı-üstlü, düşey ekseninde yerleştirilmiş boyuna dikdörtgen formlu iki kartuşlara yer verilirken, alt kenarında yatay ekseninde enine dikdörtgen formlu tek kartuşa yer verildiği görülmektedir. Pencerelerin alt iki köşesinde ise; “L” formlu, kenarları üç dilimli kartuşlara yer verilirken, sivri kemer formlu tepeliğindeki kartuş ters “V” formu olarak üç bölüme ayrılmıştır. Dikdörtgen formlu kartuşların içlerine şeffaf camlar yerleştirilmiştir. Pencerelerin dış bölümünde dikdörtgen formlu alanların birleşiminde, yatay ve

⁸ Âyetü'l Kürsî için bkz., (Özsayınar, 1993, s. 185; Kuran-ı Kerim, 2010, s. 41).

⁹ Cin Süresi için bkz., (Kuran-ı Kerim, 2010, s. 572; Elmalılı Hamdi Yazır, 2012, s. 574).

¹⁰ Doğu cephe sol ve kuzey cephe sağ pencere revzenlerinde, bitkisel süsleme unsuru olarak kabul edilebilecek palmet motifine rastlanır. Fakat revzenlerdeki tezyinatın, geometrik özelliklerinin ağır basması nedeniyle söz konusu revzenleri geometrik süslemeli örnekler grubuna dâhil etmenin daha doğru olduğu kanaati hâkim olmuştur.

düşey ekseninde sırt sırta vermiş dış bükey yapan bölümler mevcut olup, mor renkli camlarla tezyinlidir. Pencereilerin iç kısmı da kendi içinde üç bölüme ayrılmıştır. Kısa kenarları üç dilimli, enine dikdörtgen formlu alt bölümün köşelerinde mavi renkli camlar kullanılmıştır. Orta bölüm kendi içinde iki sıradan ibaret olup, yanyana üç dilimli iki niş formlu alanlardan müteşekkildir. Pencereilerin üst bölümünde de, orta bölümde görülen yanyana iki niş formlu bir sıra tekrar etmektedir. Söz konusu niş formlarının üzerinde, kenarları iç ve dış bükeyli enine geniş dikdörtgen formlu kartuşlu bölümün üstünde, sarı renkli camla tezyinli beş dilimli palmet bulunmaktadır (Fotoğraf 11).

Geometrik süslemeye sahip kuzeybatı duvarının sağ pencere revzenlerinin dış bölümü, kısa kenarları üçgen formla sonlanan dikdörtgen kartuşlardan meydana gelmektedir. Dikdörtgen formlu kartuşların birleştikleri yerlerde mavi renkli küçük daire alanlar bulunup, bu daire formların her iki yanında üçgen formlu alanlar yer almıştır. Pencereilerin alt köşelerinde de şeffaf camlı kare alanlar bulunur. Pencereilerin iç bölümü ise, en alt sırasında üç dilimli niş formlu şebekelerle düzenlenmiştir. Niş formlu alanlar üstünde, yedi sıra dikey doğrultuda yerleştirilmiş, kısa kenarları üç dilimli kartuşlar bulunur. Pencereilerin en üst sırasında, dikey doğrultuda yerleştirilen kartuşların çeyrek bölümleri vardır. Kartuşların ve niş formlu bölmelerin içleri şeffaf camlıdır (Fotoğraf 12).

Türbenin revzen süslemelerinin diğer bir grubu olan geometrik formlu bölmelerdeki bitkisel süslemeli örneklere, kuzeydoğu, güneydoğu, güneybatı ve kuzeybatı duvarlarında görülmektedir. Söz konusu duvarlardaki her iki pencere içliklerinin revzen süslemeleri kuzeybatı duvarı hariç, birbirinin aynı simetrik süslemesine sahiptir (Fotoğraf 4).

Geometrik formlu bölmelerdeki bitkisel süslemeli örneklerden olan kuzeydoğu duvarının sol ve sağ pencerelerinin dış bölümündeki kartuşlarında, penç ve hatayî motiflerine “S” kıvrımlı dallar eşlik etmektedir. Kartuşlardaki penç motifinde beyaz, sarı, kırmızı ve mavi; hatayî çiçeğinde mavi, kırmızı ve sarı renkli camlar kullanılırken, “S” kıvrımlı dallarda mavi, desen harici kalan yerlerde kırmızı renkli camlar görülmektedir. Kuzeydoğu duvarının ikili pencere açıklıklarının iç bölümünde, karşılıklı düşey ekseninde yerleştirilmiş, beşerden toplamda on dairesel formlu alçı şebeke bulunur. Diğer yandan, pencerelerin sivri kemer formlu tepeliğindeki dairesel şebekeler, iki yarım daire şeklini almışlardır. Pencereindeki alçı şebekelerin içleri şeffaf camlıdır. Dairesel formlu şebekelerin aralarında kalan bölümler, orta ekseninde kenarları iç bükey yapan beş kare formlu şekle sahipken, pencerenin uzun kenarlarında ise; kenarları iç bükey olan kare formlarının dört yarım halde, alt köşelerde ve sivri kemer formunun üzengi noktalarında ise dört çeyrek halde işlenmiş formları vardır. Diğer yandan, pencerenin sivri kemer formlu tepeliğinin kilit taşında da beşgen formlu alan mevcuttur. Kare formlu alanların içlerinin çeşitli motiflerle bezendiği, bunlara renkli camların eşlik ettiği görülmektedir. Orta ekseninde, mavi rengin hâkim olduğu kare formlu alanlarda, merkezde hatayî çiçeği vardır. Merkezdeki hatayî çiçeğini, birbirlerine “S” kıvrımlı dallarla bağlanan, beş yapraklı çiçekler, hatayî çiçekleri ve yaprak motifleri çevrelemiştir. Hatayî çiçeğinde yeşil, kırmızı, mavi, sarı; beş yapraklı çiçeklerde beyaz, kırmızı ve yapraklarda sarı renkli camlar tercih edilmiştir. Pencereilerin orta ekseninde, sarı rengin hâkim olduğu kare formlu alanlarda, merkezde penç motifini yer alarak, onun dış bükey yapan dört köşesine hatayî çiçekleri yerleştirilmiştir. Kare formlu alanın iç bükey yapan yerlerine, iki yana açılan yaprakların ortasına damla formlu bir çiçek konulmuştur. Penç motifinde kırmızı, sarı, yeşil; hatayî de kırmızı, yeşil ve beyaz renkli camlar kullanılırken, aralarda kalan boşluklarda sarı renk tercih edilmiştir. Pencereilerin orta ekseninde birbirini nöbetleşe tekrar eden mavi ve sarı renkli alanların hâkim olduğu kare formlu alanların süslemeleri, pencerelerin iki yan uzun kenarında da, birbirlerinin süsleme programlarının yarısını teşkil eden kompozisyonun, çapraz eksenlerde yerleştirildiği görülmektedir. Diğer yandan, pencerelerin sivri kemer formlu tepeliğindeki beşgen formlu alanda, yeşil renkli dalların ucunda, kırmızı ve mavi renkli camlarla tezyinli üçer yapraklı müteşekkil düzenleme bulunur (Fotoğraf 13).

Güneydoğu duvarının ikili pencere açıklıklarındaki dış bölüm kartuşlarında, ortada sarı, kırmızı ve mavi renkli gül motifinin her iki yanında bulunan; kırmızı, mavi ve sarı renkli hatayî çiçekleri birbirlerine, üzerinde kırmızı renkli yaprakların bulunduğu “S” kıvrımlı sarı ve kırmızı renkli dallarla bağlandığı düzen hâkimdir. Kartuş içlerindeki desenler haricindeki alanlarda, yeşil renkli camlar kullanılmıştır. Güneydoğu duvarının ikili pencere açıklıklarının iç bölümünde ise; yatay eksende yan yana yerleştirilmiş iki dairesel formlu alçı şebeke olmak üzere; pencerelerin uzun kenarlarında ve sivri kemer formlu tepeliğinde toplamda sekiz yarım daire formlu alçı şebeke vardır. Alçı şebekelerin içlerine, şeffaf camlar yerleştirilmiştir. Pencerelerin orta ekseninde, kenarları iç bükey yapan, altı kollu yıldız formlu alanlar mevcuttur. Altı kollu yıldız formlu alanların içleri en üstteki hariç, diğer ikisi aynı süsleme düzenindedir. Sarı rengin hâkim olduğu üstteki altı kollu yıldız formunun içinde, ortada kırmızı, mavi ve sarı renkli hatayînin çanak kısmından her iki yöne ayrılan “S” kıvrımlı dallarının ucu kırmızı renkli üç yaprakla sonlanmıştır. Diğer yandan hatayînin taç yapraklarından çıkıp her iki yöne ayrılan dallarının ucunda, yeşil, sarı ve kırmızı renkli camların kullanıldığı goncalar ve onların ucunda da kırmızı renkli camlardan üç yaprak bulunur. Altı kollu yıldız formunun üst ve alt köşesinde bulunan, kırmızı, yeşil, mavi ve sarı renkli camların kullanıldığı iki hatayî çiçeği daha vardır. Hatayî çiçeklerinin çanak kısmından çıkan, her iki yöne ayrılan dallar birleşip, şemse motifi oluşturmuştur. Şemse motifinin üzerine, kırmızı, mavi ve yeşil renkli güller ve penç motifleri yerleştirilmiştir. Birinde mavi rengin, diğerinde sarı rengin hâkim olduğu, pencerelerin ortasında ve alt bölümündeki diğer altı kollu yıldız formlarında, merkezde kırmızı, sarı ve mavi renkli camların kullanıldığı hatayî çiçeği vardır. Hatayî çiçeğinin etrafında sarı renkli helezonik kıvrımlı dallarla birbirine bağlanan, hatayîler, güller, goncalar ve yapraklar bulunur. Form yüzeyinde desen harici kalan arka fonda mavi renkli cam tercih edilmiştir (Fotoğraf 14).

Geometrik formlu bölmelerdeki bitkisel süslemenin bulunduğu güneybatı duvarının dış bölüm kartuşlarında ise, farklı bir düzen görülmektedir. Şöyle ki; uzun ve kısa kenarlarında dikdörtgen, alt köşelerinde ve uzun kenarlarında düşey eksende yerleştirilmiş dikdörtgen formlu alanların aralarında kare, sivri kemer formunun üzenği noktalarında “C” formlu ve sivri kemer tepeliğinde eşkenar dörtgen formlu alana bölünmüştür. Dikdörtgen formlu alanların içleri de, kısan kenarları üç dilimli dikdörtgen formlu, kare ve eşkenar dörtgen formlu alanların içlerine ise, dört dilimli kartuşlar yerleştirilmiştir. Dikdörtgen formlu alanların içlerinde, merkezde penç motifi olarak, motifin her iki yanında birbirlerine “S” kıvrımlı dallarla bağlanan hatayî çiçeklerine yer verilmiştir. Kullanılan pençlerde sarı, kırmızı ve mavi; hatayî çiçeklerinde sarı, yeşil ve kırmızı; “S” kıvrımlı dallarda kırmızı; yapraklarda sarı ve kırmızı renkli camlarla tezyinlidir. Kare ve eşkenar dörtgen formlu alanların içlerindeki dört dilimli kartuşlarda, sarı renkli dört yapraklı çiçek motifine ve çiçeğin aralarından çıkan yeşil renkli dört yaprağa yer verilmiştir. Güneybatı duvarındaki pencerelerin iç bölümünün aksında, beş tane altı kollu yıldız formlu şebekeler mevcuttur. Bu altı kollu yıldızların yarısını oluşturan formları pencerelerin uzun kenarlarına, çeyrek formları da pencerelerin her iki alt köşesine yerleştirilmiştir. Altı kollu yıldızların etrafı, şeffaf camların yerleştirildiği altıgen şebekelerle çevrilmiştir. Altıgen şebekelerin, pencerelerin üst ve altlarında yarım halde bulunan formları görülmektedir. Altı kollu yıldız formlu şebekelerin içlerindeki süslemeler aynı süsleme programına sahiptir. Merkezde kırmızı, sarı ve mavi renkli camların kullanıldığı penç motifi yer alır. Penç motifini dışta, alt ve üst sivri ucunda sarı ve mavi renk camlı beş yapraklı çiçek motifinin bulunduğu, dış konturları yeşil renkli camlarla tezyinli şemse formu çevreler. Şemse formunun konturlarından çıkan yeşil renk camlarla işlenmiş “S” kıvrımlı dalların ucunda, şemse formunun alt ve üst sivri ucunda görülen beş yapraklı çiçeklere yer verilmiştir. Pencerenin uzun kenarlarında yüzey rengi mavi renkli yarım halde işlenmiş altı kollu yıldızlarda da, pencere akslarındaki altı kollu yıldızların içinde görülen süsleme düzeninin yarısı; alt köşelerindeki çeyrek haldeki altı kollu yıldızların içinde ise çeyrek haldeki formları işlenmiştir (Fotoğraf 15).

Geometrik formlu bölmelerdeki bitkisel süslemeli grubun son örneği olan kuzeybatı duvarındaki sol pencerenin dış bölümünde, kısa kenarları üç dilimle nihayetlenen dikdörtgen

formlu kartuşlar ile aralarındaki daire formlu kartuşlar münavebeli şekilde yerleştirilmiştir. Kartuşların içlerinde birbirlerine kırmızı ve sarı renkli “S” kıvrımlı dallarla bağlanan sarı, kırmızı ve mavi renkli hatayî çiçeklerinin ve beyaz, sarı ve kırmızı renkli penç motiflerinin birbirini nöbetleşe tekrar ettiği düzen hâkimdir. Dallar sarı, kırmızı ve mavi renkli hatayîlerle nihayetlenmiştir. Daire formlu kartuşlar içlerinde, merkezde kırmızı ve beyaz renkli penç motifine, mavi ve kırmızı renkli iki kademeli altı yaprak bağlıdır. Diğer yandan kartuşların ve rozetlerin birleşimindeki üçgen formlu alanların içinde, kırmızı renkli üç yaprağa yer verilirken, yaprak haricindeki yerler mavi renklidir. Kuzeybatı duvarının sol pencere içliğinin iç bölümünde ise; pencerelerin uzun kenarlarında karşılıklı yerleştirilmiş, altışardan toplamda on iki daire formlu alçı şebeke bulunur. Penceredeki daire formlu alçı şebekelerin içleri şeffaf camlıdır. Dairesel formlu şebekelerin aralarında yatay ve düşey eksende yerleştirilmiş elips formlu alanlar mevcuttur. Dairesel formlu alanların aralarında kalan bölümler, orta eksende kenarları ve köşeleri iç bükey yapan, kenarları eşit olmayan beş sekizgen formlu şekle sahiptir. Pencerelerin uzun kenarlarında ise; iç bükey kavis yapan sekizgen formun toplamda on bir yarım, alt köşelerde ise iki çeyrek haldeki formları vardır. Diğer yandan, pencerenin sivri kemer formlu tepeliğinin kilit taşında da alt kenarı iç bükey yapan deltoit formlu alan mevcuttur. Pencerenin orta ekseninde, kenarları iç bükey yapan beş sekizgen formlu alanlardan sarı rengin hâkim olduğu alanlar ile mavi rengin hâkim olduğu alanların süsleme programı kendi bölme içlerinde aynıdır. Sarı rengin hâkim olduğu sekizgen formlu alanın içinde, merkezde kırmızı ve mavi renkli dört yapraklı çiçek motifi bulunur. Bu dört yapraklı çiçeği dışta, kenarları iç bükey yapan kare formlu alan çevrelemiştir. Kare formun kenarlarına ve köşelerine uzanan kırmızı, mavi ve beyaz renkli hatayî çiçekleri yerleştirilmiştir. Diğer yandan, mavi rengin hâkim olduğu sekizgen formlu alanda, merkezde kırmızı, yeşil ve sarı renkli hatayî çiçeği yer alır. Hatayî çiçeğinin kırmızı renkli çanak kısmına bağlı dal bulunmakta olup, bu daldan her iki yana ayrılan kırmızı renkli “S” kıvrımlı dallar merkezdeki hatayî çiçeğini sarmıştır. Kırmızı renkli dalların üzerinde, kırmızı ve sarı renkli hatayî çiçekleri, beyaz ve kırmızı renkli altı dilimli çiçekler ve son olarak da kırmızı ve sarı renkli yapraklar bulunur. Pencere içliklerinin sivri kemer formlu tepeliğindeki deltoit formlu alanda, merkezde kırmızı, sarı ve yeşil renkli hatayî motifi vardır. Hatayî çiçeğinin kırmızı renkli sapından her iki yöne ayrılan kırmızı renkli dallarında, kırmızı ve sarı renkli hatayîler ve kırmızı renkli yapraklar görülmektedir. Desen haricinde kalan alanlarda mavi renkli camlarla düzenlenmiştir. Pencerelerin uzun kenarlarında, orta eksendeki mavi rengin hâkim olduğu alanlardaki süsleme programının yarım halde işlenmiş tezyinatlarına, mavi ve sarı renkli camların nöbetleşe yer aldığı görülmektedir (Fotoğraf 16).

Değerlendirme-Karşılaştırma

“Revzen”, camilerde ve eski Türk evlerindeki alçı kayıtlı, çoğunlukla renkli camlarla düzenlenmiş nakışlı pencereler hakkında kullanılan bir tâbirdir (Arseven, 1998, s. 1672). Eskiden nakışlı pencerelere “revzen-i menkuş” denildiğini kaynaklardan öğrenmekteyiz (Arseven, 1998, s. 1672).

Anadolu’da alçı kayıtlı pencerelerin erken örneklerine, Konya’da Hoca Hasan Mescidi kazılarında rastlanmaktadır. Yapının zemin araştırmalarında alçı ve cam buluntular bulunmuş, bunların alçı kayıtlı renkli camlı içliklere ait olabileceği yönünde fikirler öne sürülmüştür (Önge, 1992, s. 193; Bakırer, 1999, s. 481). Bunun yanı sıra, Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad’ın inşa ettirdiği Kubadabad Sarayı’nda (1219-1237) yapılan kazılarda, alçı şebekeler içine gömülü renkli camların bulunduğu bilinmektedir (Öney, 1992, s. 169; Uysal, 2008, s. 459-460; Acıoğlu, 2014, s. 9-10). Osmanlı mimarisinde ise; cami, medrese, türbe gibi dini yapılar ile saray ve benzeri yapıların üst pencerelerine camlı dışlık ve içlikler yerleştirilerek, mekânlara ışık ve renk vermesi açısından yapılan uygulamalar yaklaşık olarak 15. yüzyılda görülmeye başlanmıştır (Bakırer, 1990, s. 329).

Dönemi içerisinde başta renkli sır tekniğindeki çinileri olmak üzere, taş, ahşap, maden, kalemişi süslemeleri açısından da önemli bir yere sahip olan Şehzâde Mehmed Türbesi’nin, alçıdan

müteşekkil revzen süslemeleri de kayda değer nitelik göstermektedir. Şehzâde Mehmed Türbesi'nin revzen süslemeleri, türbenin dış cephe ve iç mekân üst seviye pencere içliklerindedir. Alçıdan müteşekkil kalıpların iç kısımlarına, dış cephe revzenlerine şeffaf cam, iç mekân revzenlerine şeffaf camların yanı sıra renkli camların ağırlıklı olarak yerleştirildiği görülmektedir. Söz konusu revzen süslemeler kalıplama tekniği ile oluşturulmuş desenli alçı kayıtların şekillerine göre şeffaf ve renkli camlarla, alçı kayıtların arka yüzüne yerleştirilerek camlama işlemi¹¹ yapılmıştır.

Türbenin dış cephe üst seviyesindeki pencere içliklerinin oval formlu alçı kayıtlarının içinde şeffaf camların olduğu düzenle karşılaşılmaktadır. Klâsik dönem türbelerinde çoğunluklu dış cephenin üst seviyesindeki pencere içlikleri, oval formlu ya da petek görünümlü, basit geometrik formdan müteşekkil alçı kayıtlarla düzenlenmiştir. Söz konusu pencerelerde, oval formlu ya da petek formundaki düzenlemenin, büyüklük-küçüklük yönünden bir standardı bulunmamaktadır. Bu görüş doğrultusunda dış cephe üst seviyesindeki pencere içliklerinin alçı şebekeli olması yönünden Klâsik Dönem türbelerinden, Yavuz Sultan Selim Türbesi (1522) (Alakuş, 1990, s. 51-52; Önkâl, 1992, s. 124; Doğanay, 2001, s. 170), Şehzâdeler Türbesi (1522-1523) (Önkâl, 1992, s. 129; Doğanay, 2009, s. 144, 147-Fot. 20), Barbaros Hayrettin Paşa Türbesi (1541-1542) (Genim, 2016, s. 70-71), Hüsrev Paşa Türbesi (1545-1546) (Kolay, 2016, s. 148-149), Hürrem Sultan Türbesi (1559) (Önkâl, 1992, s. 145, 147-Resim 65; Doğanay, 2009, s. 210, 219-Fot. 86), Kara Ahmed Paşa Türbesi (1561-1562) (Yılmaz, 2016a, s. 170-171), II. Selim Türbesi (1576-1577) (Önkâl, 1992, s. 177; Doğanay, 2009, s. 340-342-Fot. 288-289), Zal Mahmud Paşa Türbesi (1577-1578) (Saatçi, 2016, s. 484-485), Şehzâdegân Türbesi (1570'li yılların sonu-1580'li yılların başı) (Önkâl, 1992, s. 177; Doğanay, 2009, s. 340, 342-Fot. 288-289), Kılıç Ali Paşa Türbesi (1580-1581) (Yılmaz, 2016b, s. 180-181), Siyavuş Paşa Türbesi (1582-1584) (Binan, 2016b, s. 298, 300), Nişancı Mehmed Paşa Türbesi (1587-1588) (Binan, 2016a, s. 254-255), III. Murad Türbesi (1599) (Doğanay, 2009, s. 376, 380-Fot. 324-325), III. Mehmed Türbesi (1608-1609) (Alakuş, 1990, s. 100; Önkâl, 1992, s. 190-Resim 89) ve Sultan Ahmed Türbesi (1617) (Önkâl, 1992, s. 199-Resim 95) Şehzâde Mehmed Türbesi'ne benzerlik göstermektedir.

Şehzâde Mehmed Türbesi'nin iç mekân üst seviye pencere içliklerinde alçı kayıtlardan meydana getirilmiş tezyinat, renkli camlarla zenginleştirilmiştir. Eserin iç mekân revzen süslemesinde bitkisel ve geometrik süslemelerin yanı sıra geometrik formlu bölmelerin içlerinde bitkisel süslemenin bulunduğu tezyinat vardır. Bazı pencere içliklerinde yazı unsuruyla da karşılaşılmaktadır. Bitkisel süslemeli örneklerde, türbenin çini, taş, maden süslemesinde görülen palmet, rumî, hatayî, lâle, yaprak ve kıvrım dal motiflerinin görülmesinin yanında, diğer süslemelerde görülmeyen nergis, sümbül gibi motiflerle revzen süslemelerinde karşılaşılmaktadır. Pencere içliklerinin bitkisel formda alçı kayıtlarının renkli camlarla tezyin edildiği örnekler Klâsik Dönem türbelerinde rastlanılmamıştır.

Süslemede klâsik tarzda kullanılan motiflerin yanında, muhtemelen daha sonra yapılan onarımlar sırasında eklenen sehpa/ masa üzerinde, içinde çiçeklerin de olduğu vazolu süsleme de mevcuttur. Tezyini sanatlarında vazo motifleri, Bursa Yeşil Türbe'nin çini mihrabında bulunan, içinde çiçeklerin olduğu rumîlerle süslü bir şekilde tezyini, Osmanlı Devleti'nde görülen ilk örneklerinden biridir (Akar, 1969, s. 268). 16. ve 17. yüzyılda vazo motifinin çininin yanı sıra taş ve mermer süslemede ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmektedir (Akar, 1969, s. 269). 18. yüzyıla gelindiğinde Avrupa tesiriyle birlikte Türk motifleri harmanlanıp, Türk Rokokosu olarak adlandırılan bir üslûba etki etmiştir (Akar, 1969, s. 269). Şehzâde Mehmed Türbesi'nin revzenlerinde görülen, sehpa/ masa üzerinde, içinde çiçeklerin yer aldığı vazo motifleri, muhtemelen 17. yüzyıl sonu ile 18. yüzyıl başında eklenmiş olmalıdır. Dönem türbeleri incelendiğinde, revzenlerde içinde çiçeklerin bulunduğu vazo motifleriyle, yapılan araştırmalarda şu an için karşılaşılmamıştır.

¹¹ Camlama işlemi için bkz., (Kılıç, 2011, s. 38, 52-54).

Revzenlerde geometrik formlu alçı kayıtlarda hem renkli camın hem de şeffaf camın kullanıldığı görülür. Söz konusu düzenlemeye III. Murad Türbesi'nin (Doğanay, 2009, s. 381, Fot. 327-330), Kılıç Ali Paşa Türbesi'nin (Yılmaz, 2016b, s. 183), Siyavuş Paşa Türbesi'nin (Binan, 2016b, s. 301) ve III. Mehmed Türbesi'nin (Demirhan, 2013, s. 52) üst seviye pencerelerinin geometrik formlu revzenlerinde karşılaşılmaktadır.

Türbenin revzen süslemesinde gördüğümüz geometrik formdaki alçı kayıtlı bölmelerin içlerinde bitkisel tezyinata yer verilmiştir. Hürrem Sultan (Doğanay, 2009, s. 220-Fot. 90), Kanunî Sultan Süleyman (1568) (Doğanay, 2009, s. 258-Fot. 139-140; 260-Fot. 148; 269-Fot. 187-188) ve Sokullu Mehmed Paşa (1568-1569) (Binan, 2016c, s. 314-315) türbelerinin revzen süslemeleri, geometrik formlu alçı kayıtların içlerinde bitkisel motiflerin bulunması nedeniyle, Şehzâde Mehmed Türbesi'ne benzerlik göstermektedir.

Eserin revzenlerinde görülen diğer bir tezyinat geometrik formlu alçı kayıtların içlerinde yazıya yer verilmiş olmasıdır. Türbenin revzenlerinde yer alan “Ayet-el Kûrsî, Cin Sûresi'nin 18. Ayeti, Kelime-i Tevhid ve Zümer Sûresi'nin 73. Ayeti” yazılarına, Klâsik Dönem türbelerinde rastlanmamıştır.

Türbede görülen revzen süslemelerin orijinal olup olmadıkları konusunda yazılı bir belgeye rastlanmamıştır. Fakat revzenlerin alçı ve camdan meydana gelen bir malzeme olduğu ve bahsi geçen iki malzemenin dayanıklılık süreci yönünden irdelendiğinde, revzenlerin bir veya birden fazla kez onarılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bunun akabinde revzenlerde kullanılan motifler de onarım geçirdikleri düşüncesini kuvvetlendirir. Revzenlerde kullanılan gül, hatayî, lâle, palmet, rumî, yaprak ve kıvrımlı dal gibi motiflerin türbenin diğer malzemeleri üzerinde gördüğümüz benzer motifler olması, revzenlerin aslına uygun bir şekilde yenilenmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Diğer yandan geometrik formlu bölmelere sahip revzenler de döneminden olmasını gerekmektedir. Lâkin, doğu ve güney duvarının sağ pencere içliklerinin orta bölümünde ve dış kenarlarında bir sehpa/masa üzerinde, içinde çiçeklerin de yer aldığı vazolar motifleri 18. yüzyıldan itibaren yoğun olarak süsleme sanatlarında görülmektedir. Revzenlerde bahsi geçen süsleme kuvvetle muhtemel yenilenmiş olmalıdır. Bunlara ilâveten türbenin revzenlerinin her duvarda süsleme yönünden bir standart olmadığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki, kuzeydoğu, güneydoğu, güneybatı ve batı¹² duvarlarındaki ikili pencere açıklıklarındaki revzen süslemeler birbirinin aynı süsleme programına sahiptir. Fakat; doğu, güney, kuzeybatı ve kuzey duvarlarındaki pencere açıklıklarındaki revzen süsleme programı farklılık göstermektedir. Söz konusu duvarlardaki revzenlerin, zamanın koşullarına ve cam-alçı malzemenin dayanıklılık süreci açısından bakıldığında yenilenmiş olabilecekleri konusunda veriler sunmaktadır.

İstanbul'da 07.06.2016'da meydana gelen patlama sonucunda, Şehzâde Mehmed Cami ve Türbesi'nin ağır hasara uğradığını görsel ve internet iletişim kanallarıyla öğrenilmiştir¹³. Söz konusu patlamadan da en çok hasar alan hem cami hem de türbenin revzenleri olmuştur¹⁴. Patlama öncesi yapmış olduğumuz arazi çalışmasında fotoğrafı çekilen türbenin revzen süslemeleri, farklı zamanlarda bir ya da birçok kez yenilendiklerini düşündüğümüz revzenlerin, belki de patlamadan önceki son kayıtları olmuştur. İstanbul'a 2018 yılında yapmış olduğumuz ziyaret sırasında, Şehzâde Mehmed Türbesi'ni yerinde inceleyerek, güney, doğu, güneydoğu ve

¹² Batı cephenin ikili pencere açıklıklarında bazı farklılıklar olduğu katalog bölümünde anlatılmıştır.

¹³ Patlama ile ilgili haberlere ulaşmak için bkz.,

<http://www.ntv.com.tr/turkiye/vezneciler-saldirisindamimar-sinanin-yaptigi-sehzade-camii-de-hasar-gordu,-2ARhbOckaCB9WeC4mREg> (30.06.2017)

<http://www.milliyet.com.tr/patlama-sonrasinda-cami-bu-hale-gundem-2258457/> (30.06.2017)

<http://t24.com.tr/haber/vezneciler-patlama-sehzadebasi-camii-hasar-gordu,344116> (30.06.2017)

<http://www.sozcu.com.tr/hayatim/kultur-sanat-haberleri/yarim-asirlik-yapi-sehzade-camii-buyuk-zarar-gordu/> (30.06.2017).

¹⁴ Görsel ve internet iletim kanalları üzerinden patlamanın Şehzâde Cami'yi etkilediği üzerine aldığımız duyumlara binaen, türbede yapmış olduğumuz çalışma esnasında tanışmış olduğumuz türbedârı arayarak, türbenin revzenlerinin ve revak bölümündeki camların hasar aldığını teyit etmiş olduk.

güneybatı duvarlarındaki revzenlerinin, patlamada zarar gördüklerini teyit etmiş bulunduk (Fotoğraf 17).

SONUÇ

Mimarî eserlerin gerek dış cephelerinde gerekse iç mekân duvarlarındaki tezyinat unsuru olarak çini, taş, kalemişi, alçı vb. süsleme öğeleri kullanılmıştır. Süsleme unsurlarından biri olan alçı malzeme de; Şehzâde Mehmed Türbesi'nin pencere içliklerinde kendini şeffaf ve renkli camlarla tezyin edilmiş revzen süslemede göstermektedir.

Makalede Şehzâde Mehmed Türbesi'nin revzen süslemeleri, kullanılan teknik, malzeme ve motif yönünden katalog olarak tanıtılmış ve dönemi içindeki benzer türbe örnekleriyle değerlendirilmeye çalışılmıştır. Makalenin konusu olan Şehzâde Mehmed Türbesi'nin revzen süslemeleri, revzenler hakkında yapılacak araştırma ve yayınlara kaynaklık edeceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

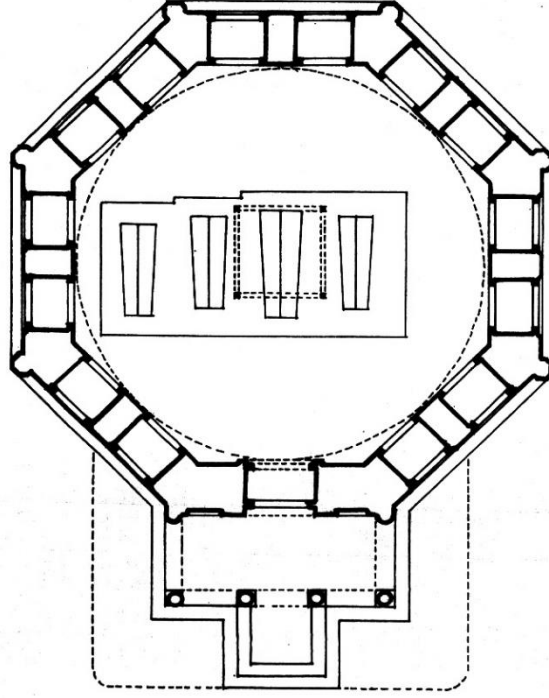
- Acioğlu, Y. (2014). Kubad Abad Sarayı Alçı Buluntuları, *Sanat Tarihi Dergisi*, C. XXIII (S. 2), s. 1-11.
- Akar, A. (1969). Tezyini San'atlarımızda Vazo Motifleri. *Vakıflar Dergisi*, (S. VIII), s. 267-271.
- Alakuş, T. (1990). İstanbul'daki 16.-17. Yüzyıllar Arası Yaptırılan Osmanlı Padişah Türbelerinin Süslemeleri (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arseven, C. E. (1998). Revzen, içinde, *Sanat Ansiklopedisi*, C. IV (s.1672). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Bakırer, Ö. (1990). Vakıf Yapıların Pencereleindeki Dışlık ve İçliklerin Onarımından Kaynaklanan Sorunlar. (Haz. İbrahim ATEŞ, Sadi BAYRAM, Mehmet NARİNCE) içinde, *VII. Vakıf Haftası*, (s. 329-343). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Bakırer, Ö. (1999). Osmanlı Mimarisinde Pencere. (Ed. Güler EREN) içinde, *Osmanlı*, C. 10 (s. 480-489). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Binan, D. (2016a). Nişancı Mehmet Paşa Türbesi, içinde, *Mimar Sinan'ın İstanbul'u*, (s. 254-255). İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Binan, D. (2016b). Siyavuş Paşa Evladı Türbesi, içinde, *Mimar Sinan'ın İstanbul'u*, (s. 298-301). İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Binan, D. (2016c). Sokullu Mehmet Paşa Türbesi, içinde, *Mimar Sinan'ın İstanbul'u*, (s. 314-317). İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Demirhan, M. F. (2013). Osmanlı Padişah Türbeleri-Ottoman Ruler's Tombs. *Hilal: Studi turchi e ottomani 2* (p. 6-104). Venezia: Edizioni Ca'Foscari.
- Doğanay, A. (2001). İlk Devir Osmanlı İstanbul Türbelerinde Mimarî Plastik ve Tezyinat (Basılmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Doğanay, A. (2009). *Osmanlı Tezyinatı Klasik Devir İstanbul Hanedan Türbeleri (1522-1604)*. İstanbul: Klasik Yayınları.

- Elmalılı Hamdi Yazır (2012). *Kur'an-ı Kerim Renkli Kelime Meali (Günümüz Türkçesiyle)*. (Haz. Doç. Dr. Mustafa Özel), Asır Ajans.
- Genim, S. (2016). Barbaros Hayrettin Paşa Türbesi, içinde, *Mimar Sinan'ın İstanbul'u*, (s. 68-71). İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Karaçağ, A. (2002). Beylikler Devri Mimarisinde Alçı Süslemeler (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıç, S. (2011). Safranbolu'daki Alçılı Vitrayların Desen, Teknik ve Renk Özellikleri (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Koçu, R. E. (1966). Şehzâde Cami, *Hayat Tarih Mecmuası*, C. 1, S. 6, Yıl 2, (s. 34-39).
- Kolay, Altuğ, İ. (2016). Hüsrev Paşa Türbesi, içinde, *Mimar Sinan'ın İstanbul'u*. (s. 146-149). İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Kuran-ı Kerim, (2010). Isparta: Hayrât Neşriyat.
- Necipoglu, G. (2013). *Sinan Çağı-Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimarî Kültür*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Öney, G. (1992). *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Önge, Y. (1992). Konya'da Yeni Bulunan Alçı Süslemeler. (Haz. İbrahim ATEŞ, Sadi BAYRAM, Mehmet NARİNCE), içinde, *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, (s. 187-196). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Önkal, H. (1992). *Osmanlı Hanedan Türbeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Öz, T. (1946). Şehzade Mehmed Türbesi, *Arkitekt*, (9-10), s. 221-225, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Öz, T. (1997). *İstanbul Camileri I-II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özsayiner, Z. C. (1993). Mimar Sinan'ın İstanbul'daki Camii ve Türbelerindeki Yazı Düzeni ve Anlamı (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Saatçi, S. (2016). Zal Mahmut Paşa Türbesi, içinde, *Mimar Sinan'ın İstanbul'u*, (s. 484-485). İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Şen, M. (2017). Şehzâde Mehmed Türbesi Tezyinatı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şentürk, L. ve Yazıcı, S. (2010). *İslam İlmihali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Tayla, H. (1988). Mimar Sinan'ın Türbeleri. (Haz.Zeki Sönmez), içinde, *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, (s. 295-339). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Uysal, Z. (2008). Kubad Abad Sarayı Cam Buluntuları (1981-2004) (Basılmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, C. (2016a). Kara Ahmet Paşa Türbesi, içinde, *Mimar Sinan'ın İstanbul'u*. (s. 170-171). İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Yılmaz, C. (2016b). Kılıç Ali Paşa Türbesi, içinde, *Mimar Sinan'ın İstanbul'u*. (s. 180-183). İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.

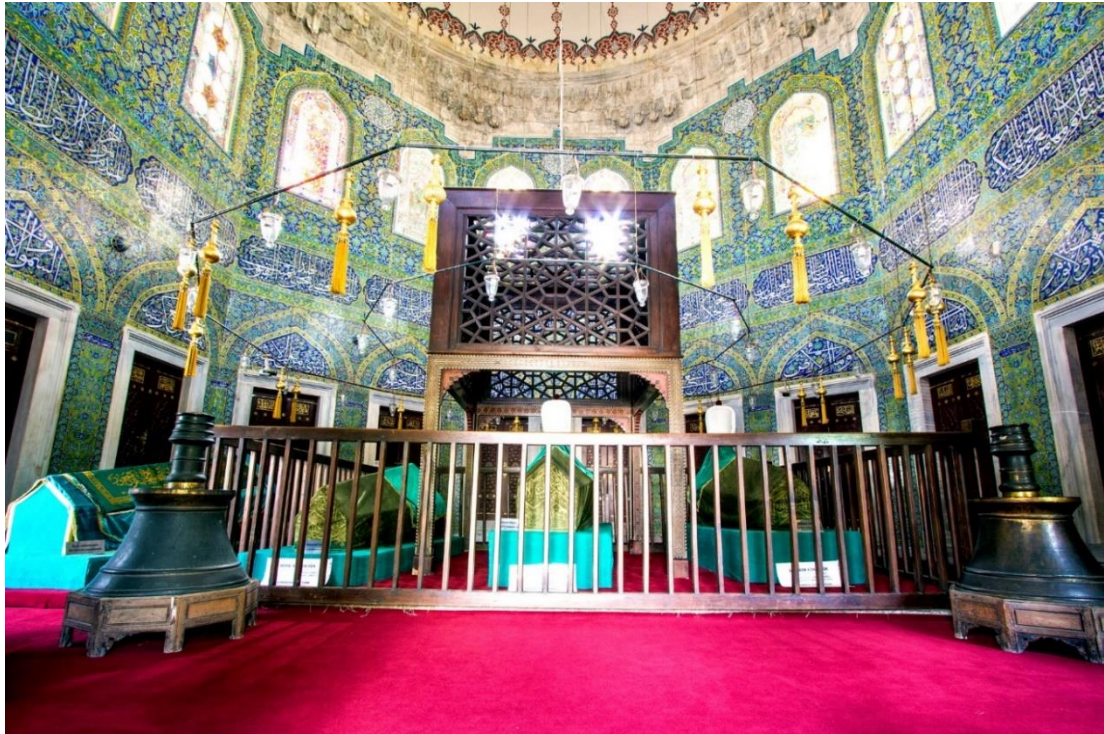
İnternet Sitesi Kaynakları

- ntv.com.tr. (07.06.2016). Vezneciler Saldırısında Mimar Sinan'ın Yaptığı Şehzade Camii de Hasar Gördü. <http://www.ntv.com.tr/turkiye/vezneciler-saldirisindamimar-sinanin-yaptigi-sehzade-camii-de-hasar-gordu,-2ARhbOckaCB9WeC4mREg> (30.06.2017).
- Cesur, D.C.- Horoz, M., (07.06.2016). Milliyet. Patlama sonrasında tarihi cami bu hale geldi. <http://www.milliyet.com.tr/patlama-sonrasinda-cami-bu-hale-gundem-2258457/> (30.06.2017).
- T24. (07.06.2016). Vezneciler patlamasında tarihi Şehzadebaşı Camii de hasar gördü. <http://t24.com.tr/haber/vezneciler-patlamasi-sehzadebasi-camii-hasar-gordu,344116> (30.06.2017).
- Sözcü. (07.06.2016). Yarım asırlık Şehzade Camii büyük hasar gördü. <http://www.sozcü.com.tr/hayatim/kultur-sanat-haberleri/yarim-asirlik-yapi-sehzade-camii-buyuk-zarar-gordu/> (30.06.2017).

ÇİZİMLER

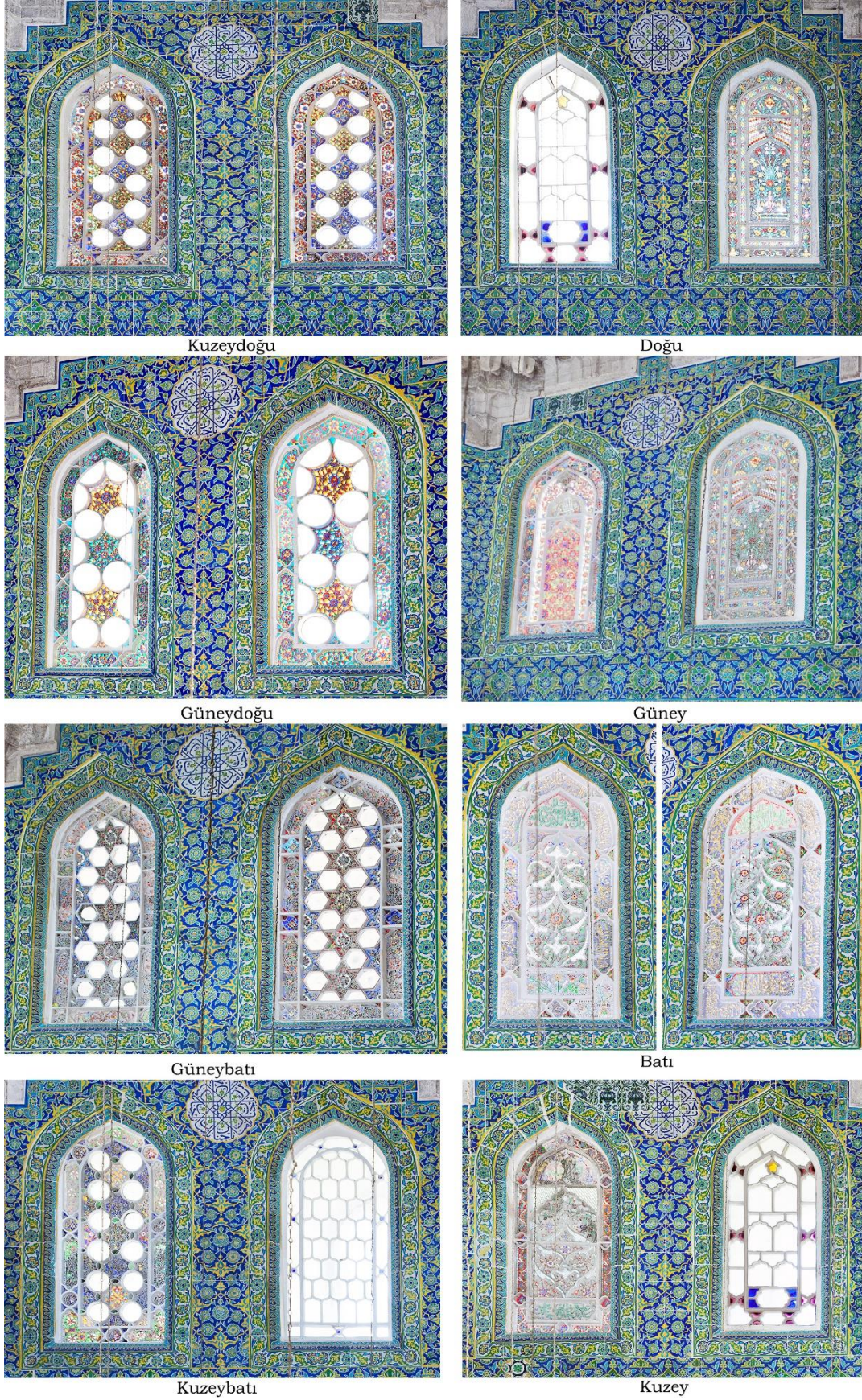

Çizim 1: Türbe Plânı (Tayla'dan)

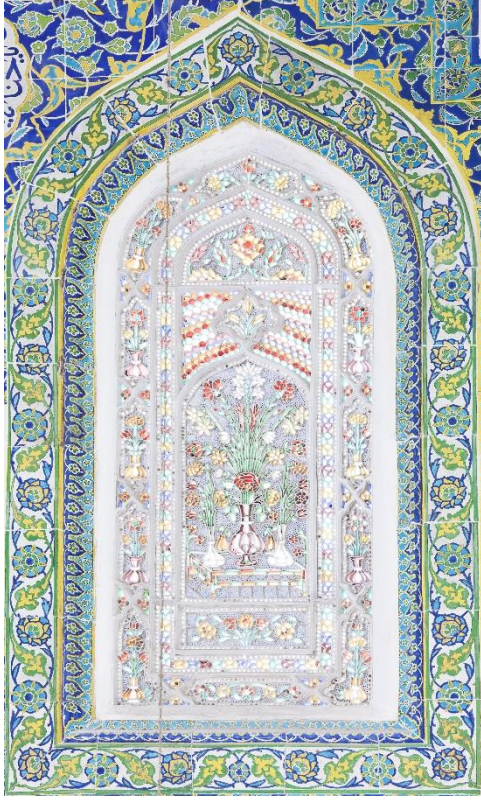
FOTOĞRAFLAR**Fotoğraf 1: Türbe Genel Görünüş****Fotoğraf 2: Türbenin İç Mekândan Genel Görünümü**

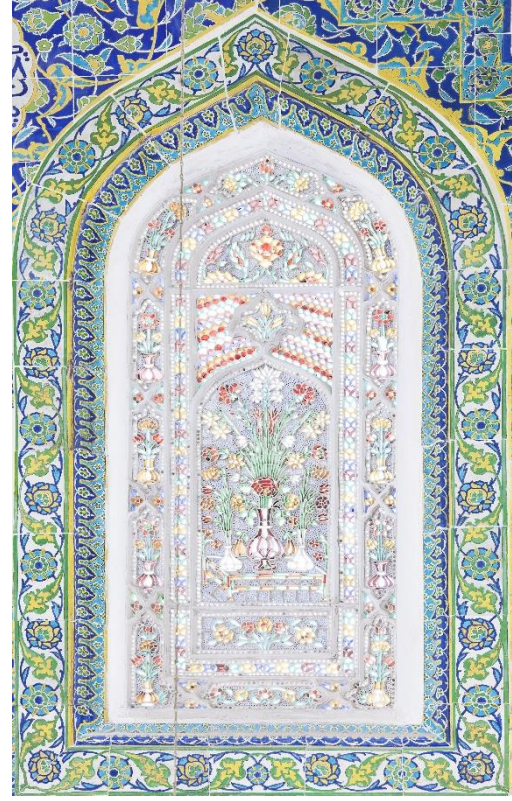
Fotoğraf 3: Türbenin Dış Cephe Revzenleri

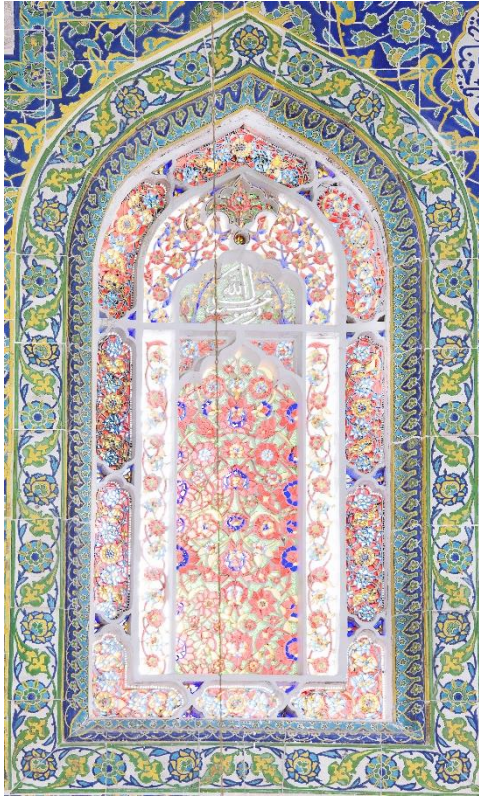
Fotoğraf 4: Duvarlardaki Revzen Süslemelerin Görünümü

Fotoğraf 5: Doğu Duvarı Sağ Pencere

Fotoğraf 6: Güney Duvarı Sağ Pencere

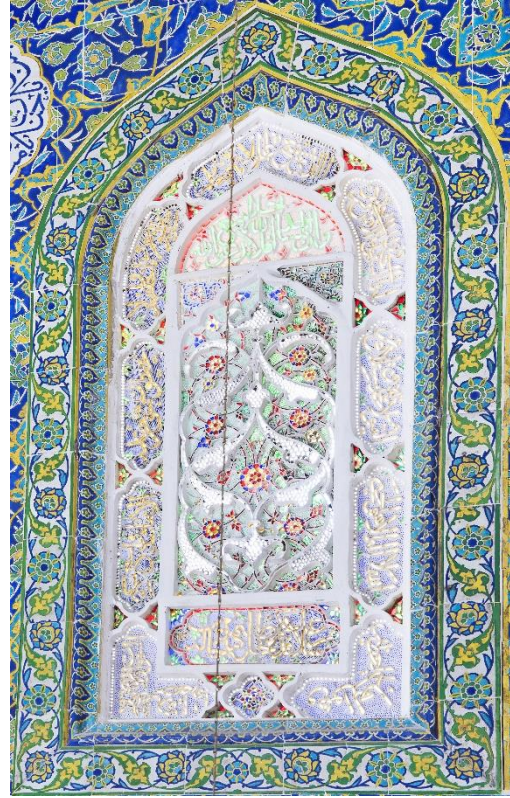
Fotoğraf 7: Güney Duvarı Sol Pencere

Fotoğraf 8: Kuzey Duvarı Sol Pencere

Fotograf 9: Batı Duvarı Sol Pencere

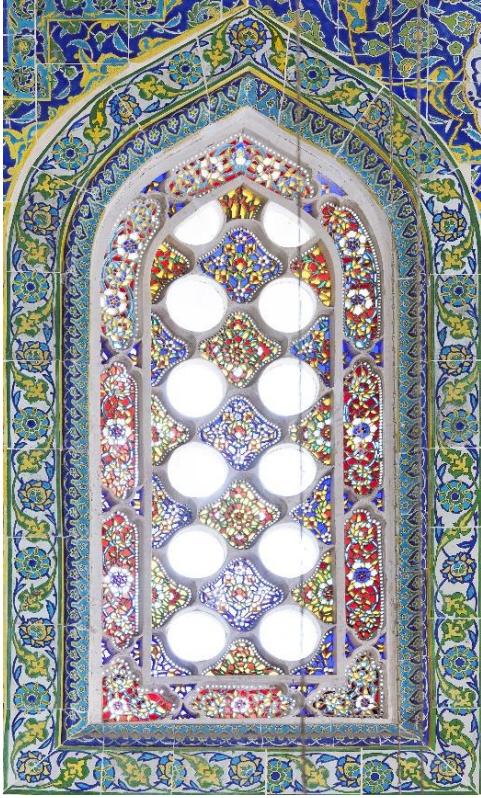
Fotograf 10: Batı Duvarı Sağ Pencere

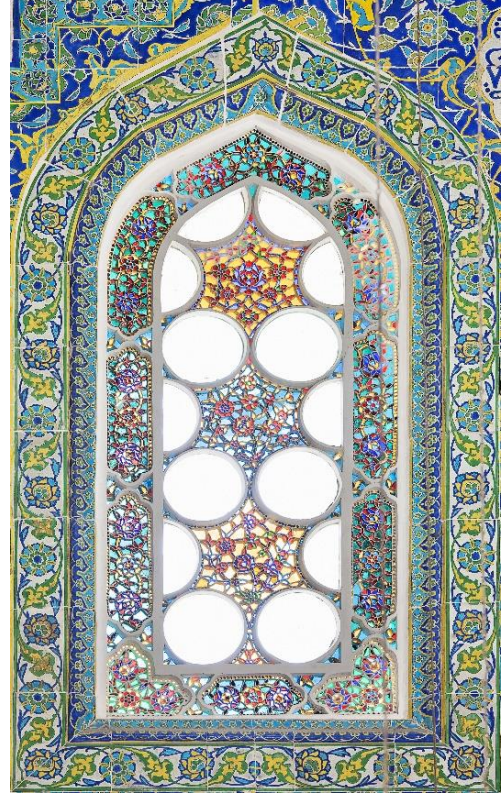
Fotograf 11: Doğu Duvarı Sol ve
Kuzey Duvarı Sağ Pencere

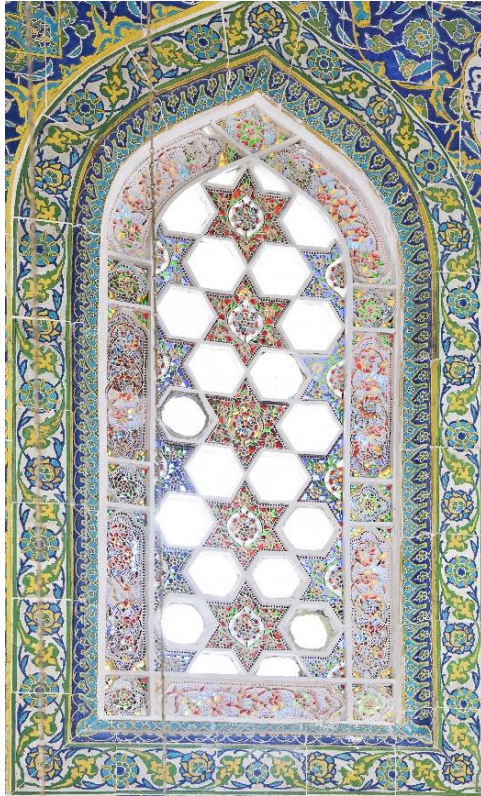
Fotograf 12: Kuzeybatı Duvarı Sağ Pencere

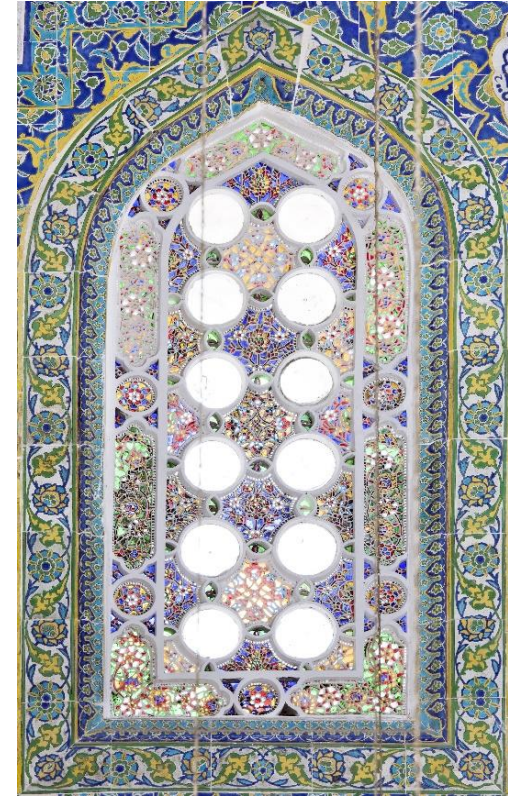
Fotoğraf 13: Kuzeydoğu Duvar Revzenleri
Revzenleri

Fotoğraf 14: Güneydoğu Duvar

Fotoğraf 15: Güneybatı Duvar Revzenleri

Fotoğraf 16: Kuzeybatı Duvar Revzenleri

Doğu Cephe

Güneydoğu Cephe

Güney Cephe

Güneybatı Cephe

Fotoğraf 17: Patlamadan Sonra Zarar Gören Revzenlerin Durumu

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 6 Issue 1, March 2022

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 05.02.2022

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 13.03.2022

DOI: 10.30692/sisad.1068735

TÜRK ÇİNİ SANATINDA UYGULANAN RENK, MOTİF, DESEN VE KOMPOZİSYON ÖZELLİKLERİNİN SULTAN I. AHMED TÜRBESİ DUVAR ÇİNİLERİ ÖRNEĞİNDE İNCELENMESİ

*Investigation of Color, Motif, Pattern and Composition Features Applied in Turkish Tile Art
on the Example of Sultan I. Ahmed Tomb Wall Tiles*

Nursel KARACA

Dr. Öğr. Üyesi

Yalova Üniversitesi

Sanat ve Tasarım Fakültesi, Grafik Tasarımı Bölümü

ORCID ID: 0000-0002-4932-4247

nurselkaraca2004@yahoo.com

Atıf/Citation: Nursel Karaca, (2022), “Türk Çini Sanatında Uygulanan Renk, Motif, Desen ve Kompozisyon Özelliklerinin Sultan I. Ahmed Türbesi Duvar Çinileri Örneğinde İncelenmesi”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.1 Mart 2022, s.209-239.

Öz: Çini, Türk sanatında iç ve dış mimari süslemenin en önde gelen öğelerinden biridir. Çini sanatı Anadolu'ya Selçuklular eliyle getirilmiştir. Bu dönemde çini sanatında renk, teknik, kompozisyon ve desen açısından çok başarılı denemeler ortaya konmuştur. 12.-13. yüzyıllarda çok güzel örnekler ortaya konmuştur. Osmanlı döneminde de zirveye ulaşmıştır. 14.-15 yüzyıllarda önceki dönemlerden devralınan çeşitli tekniklerle gelişimini sürdüren Osmanlı çini sanatı, 16. yüzyılda devletin ekonomik gücünün de etkisiyle doruk noktasına ulaşmıştır. Bu dönemde sıraltı çini tekniği en başarılı şekilde eserlerde uygulanmıştır. Motif, desen ve kompozisyonlar geliştirilmiş, yeni üsluplar eklenmiştir. Klasik dönemde kullanılan ana renkler kobalt mavi, turkuaz, zümrüt yeşili ve mercan kırmızı olmuştur. Cami, türbe, saray, köşk, çeşme gibi dini ve sivil mimari yapıların iç ve dış yüzeyleri üstün nitelikli çinilerle kaplanmıştır. Bu çalışmanın amacı, Osmanlılar Dönemi'nde renk, motif, desen ve kompozisyon olarak doruk noktasına ulaşan çini sanatının bu özelliklerini klasik dönemin sonunda inşa edilen Sultanahmet Türbesi örneğinde inceleyip, genel hatlarıyla ortaya koymaktır

Anahtar Kelimeler: Çini, Renk, Motif, Desen, Kompozisyon.

Abstract: Tile is one of the most prominent elements of interior and exterior architectural decoration in Turkish art. It was brought to Anatolia by Seljuks. In this period, very successful experiments were made in terms of color, technique, composition and pattern in tile art. In the 12th and 13th centuries, very beautiful examples were revealed. The art of tiles reached its peak in Ottoman period. Continuing its development with various techniques inherited from previous periods in 14th-15th centuries, Ottoman tile art reached its peak in 16th century with influence of state's economic power. In this period, underglaze tile technique was most successfully applied to the works. Motifs, patterns and compositions were developed and new styles were added. Main colors used in classical period were cobalt blue, turquoise, emerald green and coral red. Interior and exterior surfaces of religious and civil architectural structures such

as mosques, tombs, palaces, mansions and fountains are covered with tiles of unique beauty. The aim of this study is to examine and reveal these features of tile art, which reached its peak in terms of color, motif, pattern and composition in Ottoman period, in example of Sultanahmet Tomb, which was built at the end of classical period.

Keywords: Tile, Color, Motif, Pattern, Composition.

GİRİŞ

Eskiden kâşi ya da sırça olarak adlandırılan, kimi zaman evani denilen kap-kacak için de kullanılan ancak genelde değişik tekniklerle yapılan bir yüzü parlak sır ile kaplanmış ve bezenmiş yüzey kaplama malzemesine çini denmektedir (Anılan ve Rona, 1997, s. 405-406). Çini, Türk sanatında iç ve dış mimari süslemenin en önde gelen öğelerinden biridir. Bu sanatın kökleri, Orta Asya'ya Uygur Türklerine dayandırılmaktadır. Tarihte ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar ile Gazneliler, Harezmşahlar ve Büyük Selçuklular da mimaride çiniye oldukça geniş yer vermişlerdir. Fakat çini sanatının zenginleşerek büyük bir gelişim göstermesi Anadolu Türk mimarisinde olmuştur. Bu çizgide Selçuklulardan başlayarak, Osmanlı döneminin sonuna dek çini sanatı ilk olma özelliği taşıyan ve son derece özgün birtakım özellikler içerir (Öney, 2007, s. 13). Bu şekilde, Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı döneminde tezminatın temel unsurları arasında yer alan çini dekoru anıtsal bir sanata dönüşmüştür.

Anadolu'ya Selçuklular tarafından getirilen çini sanatında en basit çiniler tek renkli sırıla kaplanmış, lacivert, firuze, mor ve yeşil renkli levhalardır (Aslanapa, 1965, s. 11). Tek renk sırlı levhalar ve yanı sıra çini mozaik levhalar da kullanılarak 13. yüzyıl boyunca çeşitli yapılar süslenmiştir (Aslanapa, 1949, s. 1). Bu dönemde; sırsız seramik, sırlı tuğla, tek renk sırlı desensiz çini, tek renk sırlı-yaldızlı çini, kabartma çini, çini mozaik, sıraltı çini, akıtma renkli teknik, slip tekniği, lüster, minai, renkli sır (Cuerda Seca, kazıma (Sgraffito) gibi çok farklı teknikler ile çini üretilmiştir (Öney, 1976, 9-12).

Anadolu Selçuklu Dönemi'nin ardından gelen Beylikler Dönemi'nde mimaride olduğu gibi çini sanatında da Selçuklu geleneği devam ettirilmiştir. Osmanlılar döneminde ise geleneksel sanatların en nadide dallarından biri olarak gelişiminin doruk noktasına ulaşmış, farklı motifler ve desenler ilave edilmiştir. Klasik Osmanlı Dönemi çinilerinde kullanılan renkler kobalt (lacivert), mavi ve tonları, turkuaz, yeşil, kırmızı, kahverengi ve siyahtır (daha çok kontürde). 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılda İznik ve Kütahya'da en çok kullanılan teknik ise kırmızılı sıraltı çini tekniğidir (Öney, 1987, s. 72). Osmanlılarda çini merkezleri önce İznik ve Kütahya'dır. Osmanlı Beyliği'nin siyasal gelişmesiyle ilişkili olarak sırayla Bursa, Edirne ve İstanbul'da yeni çini merkezleri kurulmuştur. (Ödekan, 2000, s. 363). 18. Yüzyılda İznik çini atölyelerinin tamamen kapanmasıyla Kütahya çini merkezi olarak faaliyetlerine devam etmiştir (Bakır, 1999, s. 10-13).

Araştırmaya konu olan Sultan I. Ahmed Han Türbesi, Klasik dönemin sonunda ortaya konan bir eserdir. Yapıdaki çinilerin bir kısmı bozulmuşsa da panolardaki çinilerin büyük bir bölümü orijinalliğini korumaktadır.

1. Sultan I. Ahmed Türbesi

Mimari Özellikleri

Sultan I. Ahmed Türbesi, İstanbul'un Fatih ilçesi sınırları içinde bulunmaktadır. İstanbul'un tarihi yarımadasında yer alan Sultanahmet Meydanında, Sultanahmet Camii Külliyesi'nde içinde bulunan Dârülkurrânın doğusunda, Ayasofya Camii'nin de karşısında yer almaktadır. Türbe 14. Osmanlı Padişah'ı Sultan I. Ahmed için Sultan'ın 1617 yılında gerçekleşen ölümünün ardından Sultan I. Mustafa tarafından inşa ettirilmeye başlanmış ve Sultan II. Osman (Genç Osman)

tarafından 1619 yılında tamamlanmıştır. Mimarı, Mimar Sinan'ın öğrencisi ve Sultanahmet Camii'nin de mimarı olan Sedefkar Mehmet Ağa'dır.

Köşeleri pahlanmış durumda ve kare planlı olan yapının üzeri büyük bir kubbeyle örtülmüştür. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Ön yüzünde, önde dört, arkada iki adet sütunun taşıdığı üç kemer gözlü revak bulunmakta, bunlardan ortadaki aynalı tonoz, yan bölümleri ise kubbe ile örtülmektedir. Türbede kapının tam karşısına denk gelen ve dârülkurrâya doğru uzanan bir eyvan konumlanmıştır. Bu plan şemasıyla, İstanbul Suriçi Eminönü Yeni Camii Külliyesi'nde bulunan 1663 tarihli, kare planlı, kubbe ile örtülü ve girişin tam karşısında bir eyvan bulunan Vâlide Hatice Turhân Sultan Türbesi (Orman, 2016, s. 242) ile benzeşmektedir. Dış cephesi silmelerle bölümlenmiş mermerle kaplı olan Sultan I. Ahmed Türbesi'nin istirdye kabuğu biçiminde bir alınlığı olan kapısının üzerinde bir kitâbe bulunur. Türbenin fildişi, sedef ve gümüş kakmalarla süslü olan kapısı abanoz ağacındadır. Kapı aralığının tavanında mermer üzerine kabartma tekniğiyle yapılmış, karmaşık natüralist üsluplu bir kompozisyon yer alır (Çobanoğlu, 2009, s. 501) (Fotoğraf 1). Kündekâri tekniğinde yapılan kapının kanatları sedef, fildişi ve gümüş kakmalar ile süslüdür. Kapı kanatlarının üst kısmında sedef kakma olarak “Yâ müfettiha'l-ebvâb, iftah lenâ hayra'l-bâb” (Ey kapıları açan Allah'ım, bize hayırlı kapılar aç) duası işlenmiştir (Fotoğraf 2-3).

1.2. Sultan I. Ahmed Türbesi İç Mekân Özellikleri

Türbenin iç mekânında eyvan görünümü sunan ve batı yönde dışa taşıntı yapan bir birim yer almaktadır (Fotoğraf 4).

Bu bölüm dışında türbenin içi, üstü sivri kemerli tromplara oturan bir kubbe ile örtülmüş 15x15 ölçülerinde kare bir mekândır.

Türbede otuz altı adet sanduka bulunmaktadır. Sultan I. Ahmed Han ile birlikte hanımı Mahpeyker Kösem Sultan, 16. Osmanlı Padişah'ı Sultan II. Osman ve 17. Osmanlı Padişah'ı Sultan IV. Murad ile hânedan ailesinden çeşitli kişiler medfundur (Çobanoğlu, 2009, s. 501) (Fotoğraf 5).

Sultan Ahmet Türbesi çini, kalem işi ve ahşap işçiliğinin en nadide örneklerini sunmaktadır. Türbeyi üç sıra halinde farklı ölçülerde 52 adet pencere aydınlatır. Türbe zemininden ahşap kapaklı alt sıra pencerelerinin üzerlerine kadar, birinci sıra pencere araları sıraltı tekniğinde bitkisel kompozisyonlu İznik çinisiyle kaplanmıştır. 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başı sıraltı tekniğindeki bu çinilerde bitkisel kompozisyonlara ağırlık verilmiştir. Yapıda yer alan çinilerde çok renkli kırmızılı sıraltı çini tekniği uygulanmıştır. Pencerelerin üzerinde yapıyı boydan boya dolaşan çini kitâbe kuşağı yer alır. Alttan ve üstten natüralist üsluplu bir bordürün çevrelediği bu kobalt zeminli çini panolarda beyaz sülüs hat ile Mülk Suresi yazılmıştır (Fotoğraf 4, 6). Pencere soffit ve derinliklerinde de farklı renk ve düzende çiniler görülmektedir.

İkinci sıra pencerelerin boyu üçüncü sırada yer alanlardan daha küçük ölçüdedirler ve asimetrik bir düzende yer alırlar. Pencerelerin üzerlerinde yer alan vitraylar yapıya hareketlilik katmaktadırlar. İkinci kat pencerelerin hizasında, yapının doğu yönünde yer alan sivri kemerli ve bir balkon şeklinde dışa taşan bir mahfil konumlandırılmıştır (Fotoğraf 6). Duvarlarda ikinci sıra pencere aralarında, yukarısında ve kubbede zengin kalem işi süslemeler yapılmıştır. Kubbenin ortasındaki madalyon içerisinde Fatır Sûresi'nin 41. Ayeti, pandantiflerdeki madalyonlar içinde de Esmâ-i Hüsnâ'dan bazı isimler yer almaktadır (Fotoğraf 7).

Türbe kalem işi ve çini tezyinatın yanı sıra ahşap ve taş işçiliğinin olağanüstü zengin süslemeleri ile oluşturulmuş kompozisyonlar da içermektedir. Türbeyi zeminden başlayarak alt sıradaki pencerelerin üstüne kadar çiniler süslemekte ve pencerelerin üstünde yapının içini boydan boya dolanan kitabe kuşağı yer almaktadır. Kitabe kuşağının üzeri ve kubbe içi olağanüstü güzellikte kalem işleri ile tezyin edilmiştir. Dolap ve pencere kanatlarında ahşap işçiliğinin nadide örnekleri sergilenmekte, kapı boşluğu tavanlarında ve mihraplarda taş işçiliği görülmektedir.

2. Sultan I. Ahmed Türbesi Çinilerinde Kullanılan Başlıca Renkler ve Özellikleri

Sultan I. Ahmet Türbesi duvar çinilerinde; kobalt¹, turkuaz², yeşil³, kırmızı⁴ ve siyah⁵ (kontürde) renkler kullanılmıştır. Kobalt örtücülüğü çok fazla olan baskın karakterde bir boyadır. O yüzden eser dekorlanırken en başta sürülmesi gerekir. Sulu olarak birkaç kat uygulanır. Turkuaz transparan bir boyadır. Karakteri gereği fırından dalgalı çıkan bir boyadır ve kolay yanar. O yüzden oldukça bol sulandırılmalı ve birkaç kat sürülmelidir. Fazla dalga yapmaması için mümkün olduğu kadar homojen boyamaya dikkat edilmelidir. Yeşil örtücülüğü olan bir boyadır. Uygun kıvamda bir iki kat sürülmesi yeterli olur. Çinide hacimli, kabarık şekilde sürülen boya sadece kırmızıdır. Birkaç kat olarak hacimli bir şekilde uygulanır. Kırmızı boya çok fazla sulandırılmaz, koyu kıvamlı olması tercih edilir. Sürüş miktarını çok dikkat etmek gerekir. Gereğinden az sürülürse fırınlama esnasında uçar ya da soluk pembeye dönük kötü bir renk olarak ortaya çıkar. Gereğinden fazla sürülürse de sırın üzerinde kalacağı için yanar. Kıvamını ve ne kadar sürüleceğini çok iyi ayarlamak gerekir.

Türbenin iç mekânını çepeçevre dolanan kitabe kuşağının zemini kobalt ile boyanmış ve üzerindeki yazının harflerinin gözleri kırmızı ile dolgulanmıştır (Fotoğraf 6, 35).

İç mekânda pencere duvarlarında yer alan ¼ ulama kompozisyonun deseninde, şemsenin zemininde dış bordüre yakın olan kısmında, sümbüllerde, pençlerde ve dallarda, ortabağdaki rumilerde ve goncagülün taçyapraklarında kobalt kullanılmıştır. Ortabağda ve ortabağların arasında yer alan pençlerin taçyapraklarında turkuaz, hançerli yapraklarda, lalenin ve pençlerin yapraklarında ve goncagülün çanak ve yapraklarında yeşil, şemsenin içindeki rumilerin tohumları ile ortabağda ve dış bordüründe, lalenin yapraklarında, tırnaklı yaprakların damar kısımlarında, pençlerin merkezinde ve kenardaki pençlerin taç yapraklarının ortaları ile goncagülün çanak ve tohum kısımlarında kırmızı renk kullanılmıştır (Fotoğraf 33-34).

Giriş cephesinin kuzey yönünde yer alan iki tane dar pano örneğinde hatayilerin taçyapraklarında, dallarında, dalların üzerindeki salyangozlarda, goncagülün çanak yaprak ve taçyaprakları ile zencereğin zemin ve ara sularında kobalt, şakayık ve narçiçeği tarzındaki hatayilerin çanak yaprak ve meşime kısımları ile zemini bordürden ayıran cetvelde turkuaz, tırnaklı yapraklar ile katlanmış yaprakların iç kısımları ile dalların üzerindeki küçük yapraklarda yeşil, marul çiçeği tarzındaki hatayilerin başlangıç noktası olan beş yapraklı pençte, ortabağda, goncagüllerin tohum ve çanak yaprakları ile kenar suyunun/zencereğin ortasındaki gözlerin dolgularında kırmızı renk kullanılmıştır (Fotoğraf 36).

3. panoda ve onun daha genişletilmiş biçimi şeklinde uygulanmış olan 12. panoda, ana desende ki hatayilerin taçyapraklarında, dallarda, ortabağların iç kısımlarında, katlanmış/sırtlı yaprakların üzerlerindeki yarım pençlerde ve bordürün zemini ile hatayilerin detay kısımlarında, ayrıca büyük tırnaklı/hançerli yaprakların ikinci kontüründe kobalt, tırnaklı/hançerli yaprakların zemininde, hatayilerin meşime/tohum kesesi kısımlarında ve zemini bordürden ayıran cetvelde turkuaz,

¹ Kobalt rengi, kobalt oksit ve kobalt klorürden elde edilmektedir. Kobalt oksidin pişme öncesi rengi siyah, kobalt klorürün ise eflatuna bakan pembedir. Kobalt boya saf halde kullanılmaz. İçerisine boya akışkanlığını artıran bentonit (maya) belirli oranda katkı maddesi olarak katılır. Bentonit oranı artırıldığı takdirde tahrir boyası olarak kontür çekme işleminde de kullanılabilir (Anonim, 2008, s. 5).

² Turkuaz boya bentonit ve çamur eklenerek hazırlanır. Göztaşı, bakır klorür, bakır oksit ve bakır sülfattan elde edilmektedir. Bakır sülfat ve bakır klorürün pişirim öncesi rengi rengi turkuaz, bakır oksidin ise siyaha yakın kahverengidir (Anonim, 2008, s. 5).

³ Krom oksitten elde edilen yeşil renge katkı maddesi olarak çamur, bentonit ve sır katılmalıdır. İçerisine istenilen oranda turkuaz katılırsa çok daha canlı bir renk oluşur. Yüksek sıcaklığa dayanıklı bir boyadır (Anonim, 2008, s. 5).

⁴ Demir oksitten elde edilen kırmızıya katkı maddesi olarak kuvars, çamur ve sır katılır. Bu boya en fazla 1000 dereceye kadar dayanmaktadır. Farklı karışımlarla çeşitli tonları elde edilebilir (Anonim, 2008, s. 6).

⁵ Demir, krom ve kobalt bileşiminin farklı oranları denenerken kahverengi siyahtan, yeşil siyaha ve tam siyaha kadar olan renkler elde edilebilir. Krom, demir ve kobalt bileşimine nikel oksit ve mangan katıldığında koyu bir siyah oluşur. Siyah tahrir boyasına bentonit ve işletme çamuru ilave edilir. Bentonit boyaya koyuluk verir, bünyeye tutmasını ve yapışmasını sağlar (Anonim, 2008, s. 6).

yapraklarda yeşil kullanılmıştır. Ortabağların dış kısımları, hatayilerin taçyaprakları, katlanmış yaprakların sırt kısmı ile tırnaklı yaprakların damar kısımları, büyük tırnaklı yaprakların damar kısımlarını oluşturan pençlerin ortası, bordürdeki hatayilerin taçyaprakları ile marul çiçeği biçimindeki hatayilerin taçyapraklarının kenar kısımları, goncagüllerin tohum kısımları ile lalelerin yapraklarının araları kırmızı ile renklendirilmiştir (Fotoğraf 37, 42).

5. pano ile 13. ve 14. panolarda şakayık ve marul çiçeği biçimindeki hatayilerin çanak ve taçyaprakları ve dallar, bazı goncagüllerin çanak yaprak ve yaprakları ile bordürün zemininde ve bordürdeki hatayilerin detaylarında kobalt, narçiçeği formundaki hatayilerin taçyapraklarında ve bordürdeki şakayık formu hatayilerin meşimelerinde turkuaz, yapraklarda yeşil, ana desende dolantı bulutlarda, hatayilerin tohum keselerinde/meşimelerde, marul çiçeği formundaki hatayilerin başlangıç noktası olan pençlerin taçyapraklarında, karanfillerin taçyapraklarında ve goncagüllerin tohumlarında, bordürdeki desende ise, hatayilerin detaylarında, goncagüllerin tohum kısımlarında ve lalelerin yapraklarının ara boşluklarında kırmızı renk kullanılmıştır (Fotoğraf 39, 40, 43).

6-11. panolardaki desenlerde; şakayık ve marul çiçeği biçimindeki hatayilerde, dallarda, goncagüllerin çanak ve taçyaprakları ile bordürün zemininde ve hatayilerin detaylarında kobalt, narçiçeği biçimindeki hatayilerin taçyaprakları ile köşebendin zemininde, bordürdeki hatayilerin tohum keselerinde turkuaz, tırnaklı yapraklar ile küçük yapraklarda yeşil, hatayilerin çanak yaprakları ve tohumları ile bordürde bordürdeki desende ise hatayilerin detaylarında, goncagüllerin tohum kısımlarında ve lalelerin yapraklarının ara boşluklarında, köşebentteki rumilerin tohumları ile köşebendin bordür çizgisinin dolgusunda kırmızı renk kullanılmıştır (Fotoğraf 41).

3. Sultan I. Ahmed Türbesi Çinilerinde Kullanılan Başlıca Motifler ve Özellikleri

3.1. Bordür: Çini sanatında bordür eşit aralıklarla bölünmüş, motifli raport desenin birbirini tekrar etmesiyle oluşan ve çalışmanın kenarında yer alan şerit şeklindeki bölümdür (Fotoğraf 8).

3.2. Bulut: Asya’da yaşayan milletlerin sanatında, Çin sanatında ve Orta Asya Türk sanatındaki süslemelerde görülen bir motiftir. Yine Asya coğrafyasında sık olarak karşılaşılan ‘ejder’ figürü ile büyük bir benzerlik gösterir (Özkeçeci, 2017, s. 155). Mitolojik özellikler taşıyan motif, Türk süsleme sanatlarının ana unsurlarından biri olmuştur. Türk mitolojisinde ay, güneş gibi ulaşılamaz olan varlıklara atfedilen kutsallık bulut motifine de yüklenmiş, ejderhannın da kükremesi ve nefesi, ağzından çıkan ateş olarak yorumlanıp, üsluplaştırılarak çeşitli şekil ve biçimlerde uygulanmıştır. Osmanlı sanatında da 16. yüzyıldan sonra yoğun bir şekilde kullanılmıştır (Üçer ve Üçer, 2018, s. 63-67). Osmanlı Türk sanatında bulutun çıkış noktası sevilen ve hayran olunan doğa olarak gösterilir. Kullanım yeri ve çizim özelliklerine göre yığma bulut ve dolantı/çizgi bulut şeklinde adlandırılır. Dolantı (Fotoğraf 9) ya da çizgi bulut da kendi arasında dağınık/serbest bulut, ayırma bulut, ortabağ, tepelik ve hurde bulut şeklinde bölümlere ayrılır (Biol ve Derman, 2013, s. 153) (Fotoğraf 38, 39, 40).

3.3. Goncagül: Goncagül’deki ‘gül’ ismi genel olarak çiçek anlamındadır. Herhangi bir çiçeğin tam açılmamış, gonca biçimindeki evresinin taç yaprakları ve çanak kısmı ile birlikte dikine/boyuna kesitinin (Biol ve Derman, 2013, s. 101) stilize edilmiş şeklidir. Bir çiçeğin yeni açmakta olan biçimini temsil ettiğinden desen içinde diğer çiçeklere göre daha küçük çizilir (Üçer ve Üçer, 2018, s. 36). Goncagül, kompozisyonlarda alan doldurmak ve deseni zenginleştirmek için daha çok yardımcı motif olarak kullanılır. Tomurcuklar ise goncagülün daha yeni oluşum halini simgeleyerek daha kapalı bir görünüm sunarlar (Fotoğraf 10, 11, 12, 13).

3.4. Hatayi: ‘Merkezsel’ ve ‘Yönlü’ olmak üzere iki grupta toplanan Hatai’ler Orta Asya ve Çin etkisinde olup, genelde hangi çiçeği simgelediği belli olmayacak derecede üsluplaştırılmış çiçek motifleridir (Keskiner, 2002, s. 3; Keskiner, 2011, s. 7, Kılıçkan, 2015, s. 190).

Köken itibarıyla Çin Türkistan'ı diye bilinen, Doğu Türkistan'a dayanmakta (Biol ve Derman, 2013, s. 65), sözcük olarak da Türkçe'de Çin anlamında kullanılan 'Kıtay' kelimesine bağlanmaktadır (Sözen ve Tanyeli, 2001, s. 101). Motif, Orta Asya'dan İran yoluyla Anadolu'ya ulaşmıştır (Üçer ve Üçer, 2018, s. 33). 15. yüzyılda Çin sanatının etkisinde oldukça bezemeli şekilde kullanılmış, 16. yüzyılda Türk karakterine en özgü biçimine ulaşarak son derece zengin görünümlere kavuşmuştur (Akar ve Keskiner, 1978, s. 18). Çiçeklerin dikine kesitinin tam üsluplaştırılıp çizilmesiyle meydana gelmiştir. Marul çiçeği, narçiçeği, şakayık, iri yapraklar ile bunların gonca ve sapları ana öğelerdir. Hatayinin en erken örneklerine 8. ve 9. yüzyıllarda yapılmış Uygur duvar resimlerinde rastlanmaktadır (Çelebi, 1997, s. 768). Hatayi motiflerinde; çini sanatında oldukça çeşitli renk ve bol motif çeşitliliği sağlanmıştır (Anonim, 2007, s. 4).

Yönlü hatayiler, dikine kesiti alınmış herhangi bir çiçeğin daire ya da oval biçimde, anatomik çizgilerinin tam üsluplaştırılmalarıyla elde edilmişlerdir. Motifin ana unsurları, motifin ortasında içinde tohumların bulunduğu *meşime* şeklinde de adlandırılan *tohum kesesi*, tohum kesesinin etrafını sararan *taç yapraklar*, en alt kısımda bulunan *çanak yaprak* ve çiçeğin sapa bağlandığı küçük bir *başlangıç noktasından oluşmaktadır*.

Çini sanatında yönlü hatayiler marul çiçeği (Fotoğraf 14), narçiçeği (Fotoğraf 15) ve şakayık çiçeği (Fotoğraf 16) olarak görülmektedir.

3.5. Karanfil: Türk klasik sanatlarında sanatçının inancından dolayı doğadaki varlıklar oldukları haliyle taklit edilmemiş, yarı ya da tam üsluplaştırarak kullanılmışlardır. Hatayi grubu çiçekler gibi tam üsluplaştırılan çiçeklerin ilk hali anlaşılmasa da yarıüsluplaştırılmış çiçekler karakterlerini kaybetmemişlerdir. Yarıüsluplaştırılmış çiçekler, 15. yüzyılın sonlarından başlayarak mushaflardaki surelerin başlarında yer alan tezhiplerde, küçük çiçekli ot kümeleri biçiminde görülmektedir. 16. yüzyılın birinci yarısından itibaren yerlerini hasbahçe çiçekleriyle oluşturulan yeni bir tarzda yapılagelmişlerdir. (Biol ve Derman, 2013, s. 113). Yarıüsluplaştırılmış çiçeklerden olan karanfil, Türk çini sanatında gül ve laleden sonra en sık kullanılan çiçektir. 16. yüzyıldan başlayarak Osmanlı dini ve sivil mimarisinde yer almıştır (Üçer ve Üçer, 2018, s.121-126). Genellikle profil görüntüsü ile çizilir (Özkeçeci, 2017, s. 59-64) (Fotoğraf 17).

3.6. Lale: Osmanlı döneminde bir döneme adını vermiş olan lale, Türk sanatında kendine özgü bir yer edinmiştir (Özkeçeci, 2017, s. 54-58). Yarıüsluplaştırılmış çiçeklerdendir. Üsluplaştırılmış olmasına rağmen tıpkı karanfil gibi karakterini kaybetmemiştir (Biol ve Derman, 2013, s. 113). Soğanlı bir bitki olan lale, yegâne, tek, biriciktir. Klasik sanatlarda aynı zamanda Allah'ın 'bir'liğini temsil eder. Hasbahçenin en nadide çiçeği olan lale (Üçer ve Üçer, 2018, s.63-67), Türk süsleme sanatlarının her dalında kullanılmaktadır (Fotoğraf 18, 19).

3.7. Ortabağ: Helezonların çıkış ve biraraya gelme kısmında yer alan bir motiftir. Desen kurgusunda adı üstünde bağlayıcı bir unsur olarak üç helezon çıkışına olanak verdiği için önemli bir görev üstlenmektedir (Biol ve Derman, 2013, s. 183). Naturalist üslupta oluşturulmuş kompozisyonlarda, tıpkı penç motifi gibi bu motif de giriş ve çıkış yapılabilen ya da başlangıç noktası olarak kullanılabilen bu şekilde de özellikle rumi dallarının çıkışlarının daha rahat yapılabilmesini sağlayan bir motiftir. Rumi kompozisyonlarda kilit görevi üstlenir. En sade ortabağ biçimi hilalidir. Klasik dönemde oldukça detaylı bir görünüm almıştır (Üçer ve Üçer, 2018, s.58-59) (Fotoğraf 20, 21).

3.8. Penç: 'Merkezsiz Hatayi' olarak da adlandırılmaktadır. Çiçeğin üstten görünümünün tam üsluplaştırılarak çizilmiş şeklidir. Çiçek, motifin orta kısmında yer alan yuvarlak biçimli küçük orta bölümden sapa bağlanmaktadır. Bunun etrafında yer alan bölümler ise çiçeğin taç yapraklarıdır.

Yaprak sayısına göre; kökeni Farsçaya dayanan ve yekberk (tek yaprak), düberk (iki yaprak), seberk (üç yaprak), ciharberk (dört yaprak), pençberk (beş yaprak), şeşberk (altı yaprak) gibi

isimler almaktadırlar. Tek, iki ve üç yapraklı penç motifi çok ender görülür. Dört yapraklı olanı da biçim olarak haçı andırdığı için olsa gerek kullanımı çok da tercih edilmemiştir. *Beşyaprak* anlamına gelen *pençberk* en çok tercih edilen şeklidir. ‘Berk’ kelimesi zamanla terkedilmiş ve merkezsel hatayiler sadece ‘penç’ adıyla kullanılır hale gelmişlerdir. Merkezsel hatayiler sadece dairesel görünümdeyler. Penç motifi yalın ve katmerli olarak çizilir. Yalın ve katmerli pençlerin farklı boyut ve biçimlerde birleştirilmeleri ile *Top çiçek* motifi oluşur. Aynı yöne dönerek kıvrılan yapraklarla çizilen penç motifi ise *çarkı felek* olarak adlandırılır (Megep, 2007, s. 9, 11, 12) (Fotoğraf 22, 23, 24, 25). Motif ayrıca yaprakların arkasında yarım penç şeklinde süsleme öğesi olarak da çok sık kullanılmıştır.

3.9. Rumi: Türk Sanatı’nda oldukça sık kullanılan betileri tanınmayacak kadar değiştirerek üsluplaştırılmış yaprak betisi şeklindeki süsleme unsurudur (Sözen ve Tanyeli, 2001, s. 205). Rûmî kelime itibarıyla ‘Anadolu’ya ait’ anlamına gelir. Roma İmparatorluğu hükümrânlığında İran yaylalarına dek genişleyen Anadolu Yarımadası’nın Diyâr-ı Rûm şeklinde anılması nedeniyle motif de bu isimle adlandırılmıştır (Birol ve Derman, 2013, s. 182). Türk süsleme sanatlarının çok önemli bir unsurudur. Bitkisel ya da hayvansal kökenli olup olmadığı tartışma konusudur. Teknik açıdan uygulanması zor ama bir o kadar da estetik ve çarpıcı motiflerdir. Yuvarlak bir gövdeden çıkıp uca doğru estetik bir şekilde daralarak incecik bir uç ile sonlanır. Helezonik dallar üzerinde belirli aralıklarla yer alan rumiler kimi zaman bir gövdeden yana doğru kanat vererek uzar ya da kısılır, kendine has şekillere bürünür (Bayhan Koç, 2019, s. 7). Bu şekiller sonucu büründüğü şekle göre; yalın rumi, sarılma rumi, hurde rumi, dendanlı rumi, tezyini rumi, sencide rumi ve kanatlı rumi gibi isimler alır (Üçer ve Üçer, 2018, s.40-57) (Fotoğraf 26).

3.10. Sümbül: Sümbül de tıpkı lale ve karanfil gibi yarıüsluplaştırılmış çiçeklerdendir. Lale gibi soğanlı bir bitkidir. 15. ve 16. yüzyıl klasik dönem süsleme sanatlarında çok sık kullanılan sümbül motifine çini panolarda da yoğun bir şekilde yer verilmiştir. Genelde açık kobalt mavi boyanan sümbül çok gerçekçi ve doğadaki haline oldukça yakın bir şekilde renklendirilmiştir. Biçim olarak da tek dal üzerinde birbirine paralel, sağlı sollu iki sıra halinde çizilen motif bazen aşağı bazen de yukarı bakar şekilde çizilmiştir (Fotoğraf 27).

3.11. Şemse: Kökeni Arapça ‘Şems (güneş)’ kelimesinden türetilen ‘şemse’ süsleme sanatlarında güneş gibi olan, yani yuvarlak motif ve kompozisyonlara ya da oval düzenlemelere denilmektedir. Madalyon olarak da adlandırılır. Oval formulu tasarımlar özellikle tezhip sanatında altın ile boyandığından güneş gibi parlarlar (Özkeçeci, 2017, s. 110) (Fotoğraf 28).

3.12. Yapraklar: Yapraklar Türk süsleme sanatlarında üsluplaştırılmış motiflerdir. Gonca, penç, hatayi gibi natüralist kökenli motifler ile birarada kullanılarak bitkisel motifler grubunu meydana getirirler (Birol ve Derman, 2013, s. 17). Geleneksel sanatların her alanında uygulanan yapraklar, kullanıldıkları yere göre şekil yönünden farklılıklar göstererek, en yalın biçiminden en karmaşık olanına kadar çok çeşitli biçimlere bürünerek kompozisyonlarla önemli görevler üstlenirler (Üçer ve Üçer, 2018, s. 16). Şekil bakımından sade ve küçük boyda, basit yapraklar, dilimli ve parçalı yapraklar, iri dişli yapraklar, ortadan katlı ya da sırtlı yapraklar, kıvrımlı yapraklar, tırnaklı ya da hançer yapraklar biçiminde adlandırılırlar (Fotoğraf 29, 30, 31).

3.13. Zencerek/Geçme Bordür: Birbirinin içinden geçerken hiyerarşik bir düzen sergileyerek bir alttan bir üstten ilerleyen iplerin oluşturduğu motife ‘zencerek’ denir (Üçer ve Üçer, 2018, s. 201). Farklı görünümde sunan zencerekler, ‘iki iplik’ten başlayarak, ‘üç iplik’ ya da daha fazla hattın düğümler biçiminde birbirine geçmesiyle oluşurlar (Özkeçeci, 2017, s. 116) (Fotoğraf 32).

4. Sultanahmet Türbesi’ndeki Duvar Çinilerinin Desen ve Kompozisyon Özellikleri

Sultanahmet Türbesi çini süsleme yönünden oldukça zengin bir yapıdır. İç mekânda duvar kaplamaları, pano ve bordürler şeklinde çiniler yer almaktadır (Fotoğraf 5).

Türbenin duvarlarından eyvan şeklinde içe girinti yapan pencere duvarlarında ¼ ulama tarzında çiniler bulunmaktadır. Bu çinilerde simetrik bir düzenleme söz konusudur (Fotoğraf 33, 34).

Desende, klasik dönem çini üslubuna uygun açık kobalt mavi, turkuaz, yeşil ve kırmızı renkler kullanılmıştır. Desenin çıkış noktası karonun alt ortasında yer alan agraftır. Karonun sol yarısında, alttaki agraftan sola doğru çıkış yapan dal kıvrımlı, arkasında yarım bir penç bulunan bir yaprak verir. Dal ilerleyerek karonun sol yanında bulunan yarım şemsenin içinden geçerek ilerler ve sağ üst kısmından sağa yönelerek aşağıya doğru kıvrılır ve karonun merkezine doğru ucunda aşağı yönde bakan kırmızı bir lale ile sonlanır.

Üstteki agraftan sola doğru çıkan bir dal lalenin bulunduğu dal ile kesiştiği yerde arkasında yarım pencin bulunduğu bir tomurcuk verir. İlerleyen dal soldaki yarım pencin altından geçerek alt yönde, önceki dalın iç tarafından ilerleyerek ortaya doğru kıvrılır ve karonun sağ orta tarafında yönü yukarıya bakan bir sümbül ile sonlanır.

Karonun üstünde yer alan agraftan sağ doğru çıkan dal üzerinde karonun sağındaki yarım şemse ile arasında sekiz kalp şekli yaprağı olan bir penç bulunur. Dal şemsenin sol üstünden girerek içinden geçer ve sol alt tarafından çıkış verir. Gidiş yönünde iç tarafa doğru tırnaklı bir yaprak vererek ilerler ve merkeze doğru yukarı yönde bakar şekilde ve lale ile karşı karşıya kalacak şekilde on yapraklı, çarkıfelek tarzı bir penç ile sonlanır.

Karonun sağ alt ve sol üst köşelerinde $\frac{1}{4}$ ölçüsünde ve yaprakları tepelik şeklinde düzenlenmiş bir penç yer alır. Ulama bir desen olduğu için diğer karolar biraraya geldiği zaman tam bir penç şeklinde tamamlanmış olur.

Yapıda pencereler üç kat şeklinde bulunur. Alt sırada bulunan pencereler ile dolap aralarında bulunan duvar yüzeyleri, dönemin zarif çinileriyle kaplanmıştır. Bu yüzeyleri kaplayan panolar, beyaz zemin üzerine, kobalt mavi, turkuaz, yeşil ve kırmızı renkler ile dekorlanmış, natüralist üslup, hatayı üslubu çiçek ve yapraklarla ve rumilerle bezenmiştir.

En alt sıradaki pencereler ile ikinci sıra pencereler arasında yer alan duvar yüzeyinde, kobalt zemin boyalı ve beyaz harflerle üzerinde ‘Tebâreke (Mülk)’ suresinin yazılı olduğu oldukça geniş bir kitabe kuşağı batı yönde bulunan eyvan şeklinde çıkıntılı birimi de içine alarak tüm iç mekânı boydan boya dolanmaktadır. Surede, Allah Teâlâ’nın varlığı ve birliği, azameti, evrendeki hükümlerliği, tek tanrı ve tek yaratıcı olduğu, hayatın ve ölümün var ediliş amacı ve öldükten sonra dirilme konu edinilmektedir. Ayrıca insanlığın ilâhî vahyin uyarıcılığına muhtaç olduğuna işaret edilmekte, bunu kabul etmeyenlerin karşılaşacakları kötü sonuçla ilgili uyarılar yapılmaktadır. Ayet içindeki bazı harflerin gözleri kırmızı renk ile dolgulanarak yazı kuşağına estetik kazandırılmıştır.

Yazı frizinin üst ve altında da yine bütün türbeyi çepeçevre dolanan turkuaz zeminli, penç motiflerini iki iplik şeklinde dolanan kıvrık dalların ucunda lale ve gongagül motifinin yer aldığı natüralist üsluplu bir desene sahip olan ince bir bordür yer alır (Fotoğraf 35).

Türbede duvar yüzeyleri farklı boyutlarda ve çeşitli çini kompozisyonlara sahip panolar ile bezenmiştir. Giriş cephesinin kuzey yönünde iki tane dar pano yer almaktadır. Desende koyu kobalt, turkuaz, yeşil ve kırmızı renkler hakimdir. Sağ ve soldan iki dal şeklinde ilerleyen desende, marul çiçeği, nar çiçeği ve şakayık formunda hatayiler dalların gidiş yönlerine göre yerleştirilmişlerdir. Dallar üzerinde gidiş yönüne doğru sağ ve sol yöne kıvrılan, damar kısmı pençlerle süslenmiş tırnaklı kıvrık yaprak ile sırt kısmı kırmızıya boyanmış sırtlı/katlanmış yapraklar bulunmaktadır. Yine dallar üzerinde farklı renk ve formda tomurcuk ve gongagüller yerleştirilmiştir. Dallar atlamalı olarak sağ ve sol yönde yer alan, tohum kısmı kobalt olan kırmızı renkli ortabağların içinden geçmektedir. Bordür şeklindeki pano, kenarlarında yer alan turkuaz renkli bir cetvelden sonra kenarlarda yer alan iki iplik bir zencerek/kenar suyu ile sonlanmaktadır (Fotoğraf 36).

Bu iki panoyu takip eden üçüncü pano, farklı boyutlarda narçiçeği ve şakayık formu yönlü hatayilerin ve yine farklı boyut ve formda yapraklardan oluşan natüralist üslupta ve $\frac{1}{2}$ simetrik bir kurguya sahip ulama bir desen içermektedir. Desenin sol ve sağ yarısı birbirinin yansımasıdır.

Desende ilk göze çarpan büyük boyutta, içindeki damar kısmını küçük pençlerin oluşturduğu turkuaz renkli tırnaklı/hançer yapraklardır. Bu hançer yapraklar zemin ile iki yanında yer alan bordürü ayıran turkuaz renkli cetvele dayanan, kırmızı renkli ve tohum kesesi kobalt renkli yarım ortabağdan çıkmaktadır. Sağa ve sola yönelen bu yapraklar tam merkezde yer alan ve yandaki ortabağların bütünlenmiş şekli olan bir ortabağda birleşmekte, sonra tekrar aynı formda yanlara doğru ayrılarak cetvele dayanmış yarım ortabağa girmektedir. Bu kompozisyon bu şekilde devam ederek büyük hançer yapraklar yanlardan çıkıp, ortabağda birleşip tekrar ayrılarak yine yandaki yarım ortabağdan geçmektedirler. Bu şekilde sağlı sollu 'S' formu sergilemektedirler (Fotoğraf 37).

Ortabağdan yanlara doğru ikiye ayrılan hançer yaprakların arasında bulunan ortaboy şakayık formunda bir yönlü hatayiden çıkan ve sağ ve sola ayrılan dallar üzerinde narçiçeği formunda birer yönlü hatayı bulunmaktadır. Bu hatayinin alt yan kısmından çıkan bir dal hançer yaprağın cetvele dayanmış ortabağa girme noktasına yakın olan uç kısmının altından geçerek aşağıya yönelmekte ve cetvele teğet geçtiği bir noktada içeriye doğru, küçük tırnaklı bir yaprak vermektedir. Bu yaprağın cetvele yakın olan arka kısmında yer alan yarım pencin arkasından devam ederek, ortaya doğru yönelmiş olan ortaboy bir şakayık ile sonlanmaktadır. Bu hatayinin aşağıya bakan yan tarafında yine aşağı doğru sarkan bir goncagül bulunmaktadır. Bu iki narçiçeği formulu hatayinin arasında serbest duran tepelik formunda küçük kırmızı bir motif görülmektedir. Narçiçeği formulu hatayinin üzerinden devam eden dal, iri yaprakların çıkış noktasına yakın bir yerin altından geçerek cetvele dayanmış olan yarım şakayık formulu yönlü hatayıye girmektedir. Bu hatayinin üst kısmından devam eden dal üzerinde ise büyük boyutlu şakayık formunda bir yönlü hatayı yer almaktadır. Bu hatayinin üzerinden süren dal desenin başladığı, iki hançer yaprağın arasında yer alan ortaboy boyuttaki şakayık formulu hatayıye küçük kırmızı bir ortabağ ile bağlanmaktadır. Yine aynı hatayinin yan tarafından çıkan bir dal da hançer yaprağın uç kısmına yakın olan yerin altından geçerek aşağıya doğru yönelmekte, arka kısmında yarım bir pençin bulunduğu küçük bir tırnaklı yaprak vererek devam etmekte, sola ve sağa yönelirken ortaboy şakayık formulu bir yönlü hatayıye uğramaktadır. Hatayinin aşağıya bakan yan tarafında bir tomurcuk vardır. Hatayinin tepesinin yan tarafından çıkan dal yukarı doğru yönelmekte ve tırnaklı yaprağın altından geçerek sırt kısmı kırmızı renkli olan ve ortasında yarım bir penç barındıran katlanmış bir yaprakla son bulmaktadır.

Desen bu şekilde üste doğru devam etmekte ve iki yanda turkuaz zeminli, üzerinde rumi üsluplu kompozisyonun yer aldığı köşebentlerle sonlanmaktadır. Alttan gelen iri tırnaklı yapraklar ortabağdan geçerek köşebentlerin arasına sığacak ölçülere inmekte ve bunların arasında bulunan şakayık formulu yönlü hatayı desenin sonunu belirlemektedir.

Panonun çevresini iki iplik tarzında, şakayık ve marul çiçeği tarzında farklı hatayı formların bulunduğu kobalt mavi zeminli bir bordür dolanmaktadır. Şakayık motifinin üzerinden tomurcuk çıkmaktadır. Hatayı motiflerinin aralarında da birer atlamalı olarak ve sağlı sollu olmak üzere yan biçimde yerleştirilmiş lale ve goncagül motifi yer almaktadır. Goncagüllerin iki yanından aşağı ve yukarı doğru, arkalarında da yarım pencin yer aldığı katlanmış yapraklar görülmektedir (Fotoğraf 37).

Üçüncü panoyu takip eden dördüncü pano yine hatayı grubu motiflerin yer aldığı simetrik bir kompozisyon içeren bir desendir. Desende dolantı bir buluttan çıkan yaprak ve hatayiler dikkati çekmektedir. Bulut yatay düzlemde üst üste iki bölüm halinde düzenlenmiştir. Sağ ve solda dış taraftan iki adet çok bölümlü, kıvrımlı saz yolu üslubunda iri yapraklar bulutun ortasındaki aralıktan geçerek sağ ve sola doğru kıvrılmaktadırlar. Bunların ortasında daha küçük boyutlu iki adet katlanmış yaprak yer almaktadır. Bulutun üzerinde ortada büyük şakayık formunda, yanlarda sağ ve sol yönlü iki adet marul çiçeği formunda hatayı üslubunda çiçek motifi bulunmaktadır. Yanlardaki iki adet marul çiçeğinden çıkan dallar üzerlerine denk gelen çok bölümlü, kıvrımlı yaprağın içinden geçerek yandaki bordür yönünde ilerlemektedirler. Bir goncagül verdikten sonra devam eden dallar içe, merkeze doğru yatay biçimde kıvrılarak sonlanırlar.

Ortadaki büyük şakayıktan çıkan iki dal, sağ ve soldan merkeze doğru yönelmiş olan narçiçeği motifinin tam ortasına denk gelen noktada çiçeğin alt tarafından ve onun üstünde yer alan çok bölümlü yatay konumlu yaprağın içinden geçerek bulutun içinden sağ ve sola doğru yönelmiş marul çiçekleri olarak sonlanmaktadır. İkinci bir dal ise bu dalın dış tarafından ilerleyerek yine aynı yaprağın içinden geçerek önce goncagül vermekte, bulutun kenar bitim noktasının arkasından ilerleyerek ikiye ayrılmaktadır. İçteki dal ortaya doğru verev konumunda çok bölümlü yaprak olarak bitmekte, dıştaki dal ise yine verev konumunda duran turkuaz yapraklı narçiçeği olarak sonlanmaktadır. Bu narçiçeğinin tepe noktasından çıkan bir dal tomurcuk vermekte ve bunun arkasından çıkan bir yaprak bulutun ortasına kadar uzanıp, ara bölmesine dayanarak bitmektedir. Bu yaprakların yanından uzanan dallar, bulutun arkasından ortadaki büyük hatayinin çanak yaprağına bağlanmaktadır. Kenar bordürü olarak üçüncü panodaki bordür tasarımı tekrarlanmıştır (Fotoğraf 38).

Beşinci panoda natüralist üsluplu bir desen kurgulanmıştır. Desende gül, karanfil ve hatayi üsluplu, iri yeşil renkte yaprakları olan çiçekler bir vazoda içinde betimlenmişlerdir. Desende dallar çift sıra düzenlenmiş dolantı bulutları ara bölmesinden geçerek üstte hatayi motiflerine bağlanmaktadır. Bu desendeki motiflerin dal ve yaprakları kırmızı renkli bulutların ara bölmesinden geçerek üstte penç motifleriyle birleşirler. Bu pano dördüncü panonun genişletilmiş biçimidir. Kenar bordüründe üçüncü panonun kompozisyonu tekrarlanmıştır (Fotoğraf 39, 40).

Altıncı panoda natüralist üsluplu bir kompozisyon kurgulanmıştır. Desenin orta aksında yer alan hatayi grubundan narçiçeği ve şakayık formundaki motifler bir aşağı bir yukarı bakar şekilde düzenlenmişlerdir. Bu çiçeklere uğrayan ve tepe noktalarından çıkan kıvrık dallar helezonlar çizerek ilerlemektedirler. Bu helezonik kıvrık dallar üzerine de Goncagül ile farklı boyutlarda narçiçeği, marul çiçeği, şakayık, penç ve tomurcuklar yerleştirilmiştir. Desen üstte desenin ortasında duran şakayık motifinden çıkan bir tomurcuk ile bitirilmiştir. İki yana çıkıp aşağı yönelen dallar üzerinde birer goncagül motifi yer almakta ve dal ortasında pençlerin yer aldığı yeşil renkli bir tırnaklı yaprak ile son bulmaktadır. Panonun köşebentleri rumi üsluplu bir kompozisyon şeklinde düzenlenmiştir. Turkuaz zemin üzerinde rumiler beyaz bırakılmış, tohumları kırmızı ile dolgulanmıştır. Narçiçekleri turkuaz renkte, şakayık ve marul çiçekleri, pençler ve goncagüller ise kobalt renginde dekorlanmışlardır. Yaprak formları ise küçük/basit yapraklar, tırnaklı yapraklar ve sırtlı/katlanmış yapraklar şeklindedir. Basit yapraklar kobalt renklidir. Tırnaklı yaprakların içi ikişer adet penç ile dolgulanmış ve bir tomurcuk ile bitirilmiştir. Yaprakların zemini zümrüt yeşili boyanmış, pençlerin göbeğinde yer alan tohum kısımları kırmızı ile renklendirilmiş, taç yaprakları ise beyaz bırakılmıştır. Katlanmış ya da sırtlı yaprakların ise sırt kısımları yeşil, iç kısımları ise kobalt mavi boyanmıştır. Narçiçeklerinin çanak yapraklarında ve tohumlarında, marul çiçeklerinin ve şakayıkların başlangıç noktaları olan pencin göbek kısmında, tohum kesesinin içinde ve taç yapraklarında, pençlerin ikinci sıra beyaz taç yapraklarının ortasında ve goncagüllerin tohum keselerinde kırmızı kullanılmıştır. Panoyu turkuaz renkli bir cetvel çevrelemekte ve onu da dört yandan kompozisyon düzeni olarak üçüncü panoda uygulanan desenin aynısı olan bir bordür dolanmaktadır (Fotoğraf 41).

Türbenin batı cephesinde bulunan yedinci panodan onbirinci panoya kadar aynı desen kullanılmıştır.

Güney cephe de yer alan on ikinci pano da üçüncü panonun çift sıra halinde genişletilmiş biçimidir. Panonun köşelerinde ise tüm panolarda tekrarlandığı gibi rumi üsluplu kompozisyon içeren köşebentler uygulanmıştır. Zemin turkuaza boyanmış, rumiler beyaz bırakılmış, rumilerin tohum kısımları kırmızı ile dolgulanmıştır (Fotoğraf 42).

On üçüncü panoda ise beşinci pano tekrarlanmıştır. Kompozisyonda vazodan çıkan çiçekler ve dolantı bulutlar yer almaktadır. Pano, üstte yine turkuaz zeminli rumi desenli bir kompozisyon ile sonlanmaktadır (Fotoğraf 43).

On dördüncü pano dördüncü panonun tekrarıdır (Fotoğraf, 38). On beşinci ve on altıncı panolarda ise birinci ve ikinci panolardaki desen uygulanmıştır (Fotoğraf 36).

SONUÇ

Türk çini sanatında başlangıcından itibaren çok özgün eserler verilmiştir. Dini ve sivil mimari örnekleri olağanüstü güzellikte çinilerle kaplanmıştır. Anadolu Selçukluları eliyle Anadolu'ya getirilen çini sanatında 12.-13. yüzyıllarda çok başarılı örnekler ortaya konmuştur. Anadolu Beylikleri döneminde de gelişmeler sürdürülmüştür. Osmanlı Devleti'nin erken döneminde, 14.-15. yüzyıllarda, Selçuklu ve Beylikler dönemi çini sanatı gelenekleri sürdürülmüştür. 16. yüzyıl Osmanlı Klasik dönemi ise devletin ekonomik gücüne paralel olarak her alanda olduğu gibi çini sanatında da olağanüstü bir gelişimin yaşandığı, çini sanatının doruk noktasına ulaştığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde yoğun olarak sıraltı tekniği uygulanarak, dini ve sivil mimari yapılar teknik olarak çok üstün, eşsiz güzellikte çinilerle donatılarak yapılara zenginlik katılmıştır. 17. yüzyılda da çini sanatı adına yoğun bir faaliyet sürdürülmüştür. Teknik yönden 16. yüzyılın kalitesi yakalanamasa da çini süslemenin bütünlüğüne yeni motif ve desenler ilave edilmiş, süslemelere yeni düzenlemeler getirilmiştir. 16. yüzyılın natüralist üslubu ve hatayi üslubu devam etmekle birlikte, 17. yüzyılda çini sanatında yer alan motifler yeni bir ifade ve hareketlilik kazanmışlardır. 16. yüzyıl çini sanatının başarılı bir şekilde değerlendirildiği yapılar, Mimar Sinan'ın inşa ettiği türbelerdir. Araştırmaya konu olan Sultanahmet Türbesi'nin mimarı da Koca Sinan'ın öğrencisi olan Sedefkar Mehmet Ağa'dır. 17. yüzyılın çok başında (1619) inşa edilen türbede yer alan çinilerde natüralist üslup ve hatayi üslubu yoğun olarak kullanılmıştır. Alt yapı kırmızılı sıraltı çini tekniğidir. Eserin duvarlarında yer alan panolarda klasik dönemde kullanılan kobalt mavi, turkuaz, yeşil ve kırmızı renkler, yer yer akmalar söz konusu olsa da başarılı bir şekilde kullanılmıştır. Yapıdaki çiniler, klasiği devam ettirmekle birlikte yeni kompozisyonlar sunması yönünden çok kıymetlidir. Günümüzde de çini sanatının geliştirilmesi açısından bu klasik motif, desen ve kompozisyonlar çok iyi incelenmeli ve yeni kompozisyonlarda kullanım yerleri, çizim ve dekorlama özellikleri iyi anlaşılacak şekilde ilham alınmalıdır. Bunların yapılması, çoğu şeyin yozlaştırıldığı, erozyona uğradığı günümüzde, Klasik Türk Sanatları ve özellikle çini sanatı adına gelecek nesillere olan önemli bir sorumluluktur.

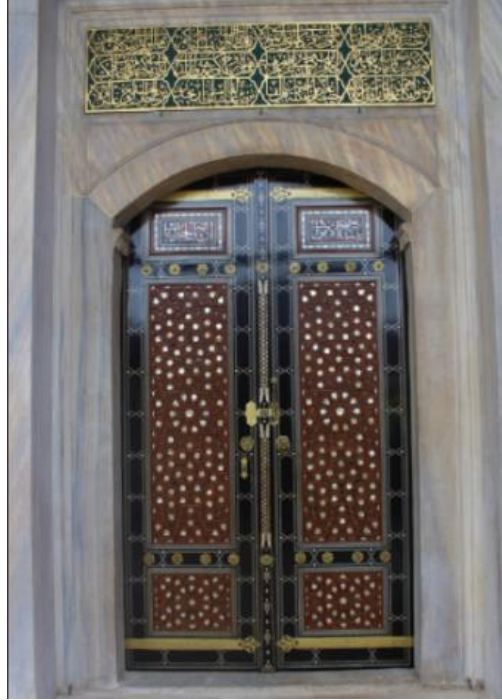
KAYNAKÇA

- Akar, A. ve Keskiner, C. (1978). *Türk Süsleme Sanatlarında Desen ve Motif*. İstanbul: Tercüman Sanat ve Kültür Yayınları.
- Anılan, B. ve Rona, Z. (1997), Çini. İçinde, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt.1. İstanbul: Yem Yayınları. s. 405-406.
- Anonim, Megep (Mesleki Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi). (2007). *Seramik ve Cam Teknolojisi, Hatayi motifleri*. Ankara: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Anonim, Megep (Mesleki Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi). (2008). *Seramik ve Cam Teknolojisi, Tabak Boyama 1*, Ankara: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Aslanapa, O. (1965). *Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatı*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Aslanapa, O. (1949). *Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri*. İstanbul: Üçler Basımevi.
- Aytar, E. (2020). Sultan I. Ahmed Türbesi. Erişim Tarihi: 27.01.2022 <https://twitter.com/ekremaytar/status/1302277825005846530>

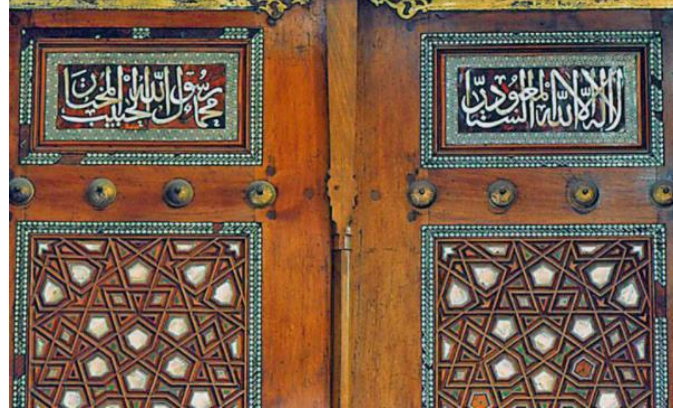
- Bakır, S.T. (1999). *İznik Çinileri ve Gülbenkyan Koleksiyonu*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Bayhan Koç, S. (2019). *RUMİ çizim ve teknikleri*. İstanbul: İlke Basın Yayım.
- Bilginin Gücü Adına Okuryazarım. (2019). Sultan Ahmet Türbesi. Erişim Tarihi: 27.01.2022
<https://okuryazarim.com/sultan-ahmet-turbesi/>
- Birol, İ. ve Derman, Ç. (2013), *Türk Tezyini Sanatlarında Motifler*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Celebi, R. (1997), Hatayi. İçinde, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt.2. İstanbul: Yem Yayınları. s. 768.
- Çobanoğlu, A. V. (2009). Sultan Ahmed Camii ve Külliyesi. İçinde, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 37(44). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. s. 497-503.
- Diyanet Haber (2021). Sultan Ahmet Camii ve Külliyesinin tarihçesi nedir? Erişim Tarihi: 27.01.2022
<https://www.diyanehaber.com.tr/bilgi-kosesi/sultan-ahmet-camii-ve-kulliyesinin-tarihcesi-nedir-h16409.html>
- Keskiner, C. (2002). *Türk Süsleme Sanatlarında Stilize Çiçekler "Hatai"*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Keskiner, C. (2011). *Türk Süsleme Sanatlarında Stilize Çiçekler "Hatai"*. İstanbul: İlke Basın Yayım.
- Kılıçkan, H. (2015). *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Bezeme Sanatı*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Orman, İ. (2016). İstanbul Türbelerinde Çini. Ahmet Vefa Çobanoğlu (Ed.), içinde, *İstanbul'un Renkli Hazineleri Bizans Mozaiklerinden Osmanlı Çinilerine*. İstanbul: İTO-İstanbul Ticaret Odası-İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. s. 242-247.
- Ödekan, A.-Kunt, M.-Faroqhi, S.-Yurdaydın, H.G. (2000). *Türkiye Tarihi* (3 Cilt). İstanbul: Cem Yayınları.
- Öney, G. (1976), *Türk Çini Sanatı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Öney, G. (1987), *İslâm Mimarîsinde Çini*, İzmir: Ada Yayınları.
- Öney, G. (2007). *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özkeçeci, İ. (2017). *Türk Sanatında Desen ve Kurgu*. İstanbul: Yazıgen Yayıncılık.
- Sözen, M. ve Tanyeli, U. (2001), *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Üçer, M. ve Üçer, K. (2018), *İstanbul'un 100 Motifi*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.

FOTOĞRAFLAR

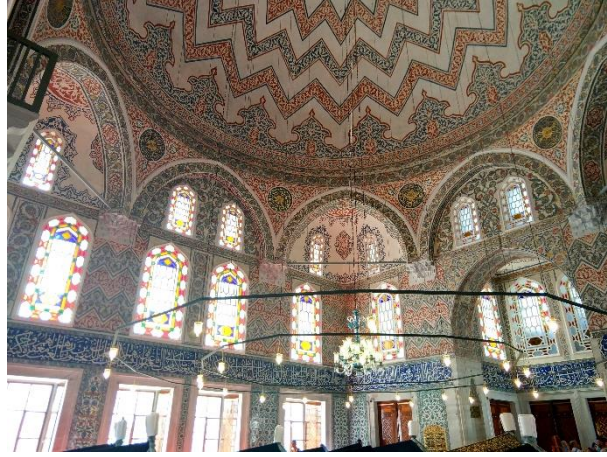
Fotoğraf 1: Sultan I. Ahmed Türbesi (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 2: Sultan I. Ahmed Türbesi'nin abanoz ağacından kapısı Türbe Kapısı.
(<https://twitter.com/ekremaytar/status/1302277825005846530>, 2020, Erişim Tarihi: 27.01.2022)

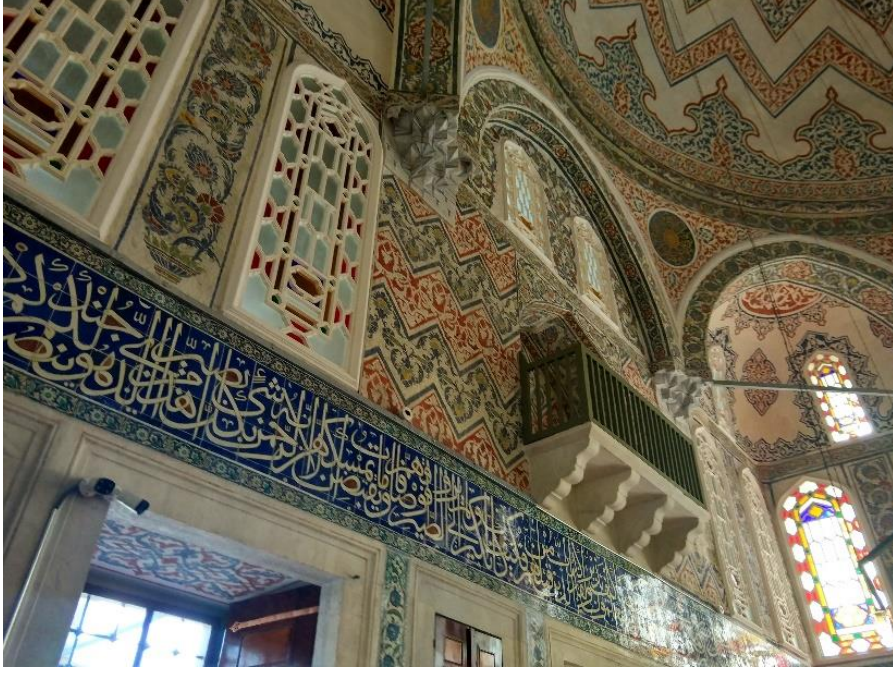
Fotoğraf 3: Sultan I. Ahmed Türbesi'nin abanoz ağacından kapı detayı
(<https://www.diyanehaber.com.tr/bilgi-kosesi/sultan-ahmet-camii-ve-kulliyesinin-tarihcesi-nedir-h16409.html> 2021, Erişim Tarihi: 27.01.2022)

Fotoğraf 4: Türbenin iç mekânında batı yöndeki dışa taşıntılı eyvan (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 5: Türbenin iç mekânındanındaki sandukalardan ve duvar çinilerinden bir görünüm (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 6: Sultan I. Ahmed Türbesi'nin kitabe kuşağı ve kalem işi süslemeler ile mahfil (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 7: Sultan I. Ahmed Türbesi'nde kubbenin ortasındaki madalyon ve pandantiflerdeki madalyonlar (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 8: Sultan I. Ahmed Türbesi'nin iç mekândan çini bordür pano örneği (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 9: Sultan I. Ahmed Türbesi iç mekândan dolantı bulut örneği (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 10-11-12-13: Sultan I. Ahmed Türbesi iç mekân çinilerinden tomurcuk ve Goncagül örnekleri (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 14: Sultan I. Ahmed Türbesi iç mekân çinilerinden marul çiçeği örneği (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 15: Sultan I. Ahmed Türbesi iç mekân çinilerinden narçiçeği örneği (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 16: Sultan I. Ahmed Türbesi iç mekân çinilerinden şakayık motifi örneği (Nursel Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 17: Sultan I. Ahmed Türbesi Çinilerinde yer alan Karanfil motifi (<https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2019/02/Sultan-Ahmet-T%C3%BCrbesi-10.jpeg>, 2019, Erişim Tarihi: 27.01.2022)

Fotoğraf 18-19: Sultan I. Ahmed Türbesi Çinilerinde yer alan Lale motifleri (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 20, 21: Sultan I. Ahmed Türbesi Çinilerinde yer alan Ortabağ motifleri (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 22-23-24-25: Sultan I. Ahmed Türbesi Çinilerinde yer alan Penç motifleri (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 26: Sultan I. Ahmed Türbesi Çinilerinde yer alan Rumi Köşebent Kompozisyonu örneği (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 27: Sultan I. Ahmed Türbesi Çinilerinde yer alan Sümbül örneği (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

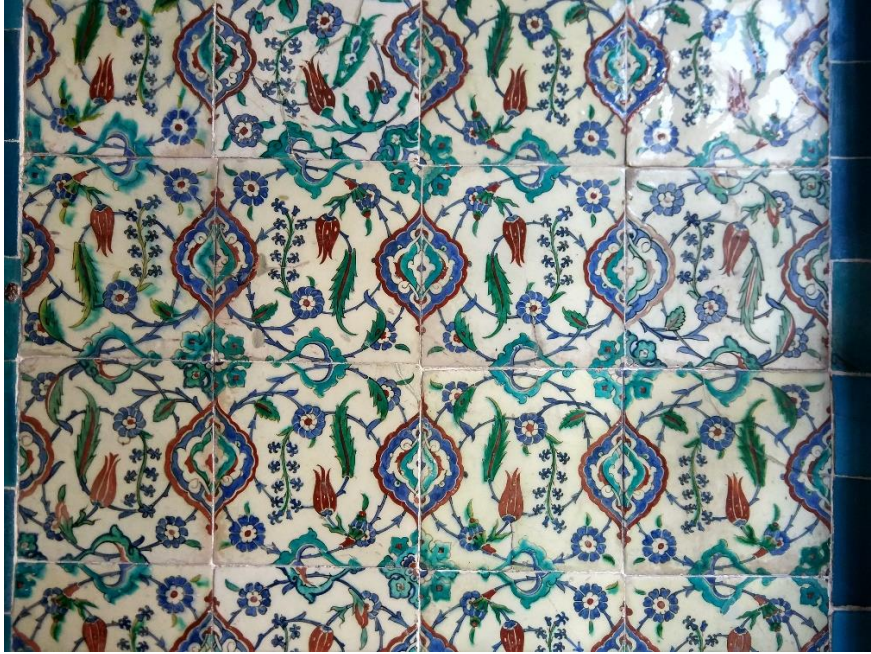
Fotoğraf 28: Sultan I. Ahmed Türbesi Çinilerinde yer alan Şemse motifi örneği (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 29-30-31: Sultan I. Ahmed Türbesi Çinilerinde yer alan iri dişli, tırnaklı (hançer) ve sırtlı (katlanmış) yaprak örnekleri (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 32: Sultan I. Ahmed Türbesi Çinilerinde yer alan zencerek örneği (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 33: Sultan I. Ahmed Türbesi'nde iç mekânda pencere duvarlarında yer alan ¼ ulama kompozisyonunun deseni (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 34: Sultan I. Ahmed Türbesi'nde iç mekânda pencere duvarlarında yer alan ¼ ulama kompozisyonun birim/raport deseni (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 35: Sultan I. Ahmed Türbesi'nde iç mekânda yer alan yazı kuşağından bir bölüm (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 36: Sultan I. Ahmed Türbesi'nde iç mekânda giriş cephesinin kuzey yönünde yer alan dar pano örneği (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 37: Sultan I. Ahmed Türbesi'nde iç mekânda yer alan 3. Panonun deseni (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 38: Sultan I. Ahmed Türbesi'nde iç mekânda yer alan 4. panonun deseni (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 39: Sultan I. Ahmed Türbesi'nde iç mekânda yer alan 5. Panonun Rumi üsluplu köşebendinin deseni. (<https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2019/02/Sultan-Ahmet-T%C3%BCrbesi-10.jpeg>, 2019, Erişim Tarihi: 27.01.2022)

Fotoğraf 40: Sultan I. Ahmed Türbesi'nde iç mekânda yer alan 5. panonun deseni (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

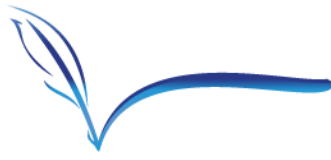
Fotoğraf 41: Sultan I. Ahmed Türbesi'nde iç mekânda yer alan 6. panonun deseni (N. Karaca Arşivi, 25.08.2018).

Fotoğraf 42: Sultan I. Ahmed Türbesi'nde iç mekânda yer alan 12. panonun deseni
(<https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2019/02/Sultan-Ahmet-T%C3%BCrbesi-10.jpeg>, 2019,
Erişim Tarihi: 27.01.2022)

Fotoğraf 43: Sultan I. Ahmed Türbesi'nde i mekânda yer alan 13. panonun deseni
(<https://okuryazarim.com/wp-content/uploads/2019/02/Sultan-Ahmet-T%C3%BCrbesi-10.jpeg>, 2019,
Erişim Tarihi: 27.01.2022)

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 6 Issue 1, March 2022

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: İngilizce

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 06.11.2021

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 19.01.2022

DOI: 10.30692/sisad.1020020

SECTORAL EFFECTS OF 1915 ÇANAKKALE BRIDGE ON BIGA AND BANDIRMA*

1915 Çanakkale Köprüsü'nün Biga ve Bandırma'ya Yönelik Sektörel Etkileri

Davut ATMACA

Ankara Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü

Coğrafya Eğitimi Doktora Öğrencisi

ORCID ID: 0000-0001-7149-2952

adaatmaca17@gmail.com

Atıf/Citation: Davut Atmaca (2022), "Sectoral Effects of 1915 Çanakkale Bridge on Biga and Bandırma", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.1 Mart 2022 s.241-259.

Abstract: This study was carried out in order to reveal the sectoral effects of the 1915 Çanakkale Bridge on Biga and Bandırma districts, which were determined as pilot cities. The possible impact of the bridge on Biga and Bandırma districts has been determined as a research problem. Accordingly, a literature review was conducted on the 1915 Çanakkale Bridge Highway Project and its effects on the immediate environment. Accordingly, the course of the sectoral impact according to the selected years in Biga and Bandırma districts was discussed in line with the 1\100.000 Environmental Plan decisions. According to this; the current sectoral status of Biga and Bandırma districts and their population acceptance status were compared according to the scenario in 2040. According to the research results; it is expected that the 1915 Çanakkale Bridge will have various effects on all the cities in the region, especially the cities of Biga and Bandırma. It is predicted that there will be an increase in the population projections of Biga and Bandırma districts in 2040. The 1915 Çanakkale Bridge is expected to have a significant impact on the transportation times on the Anatolian and European sides. It is seen that the coastal part starting from Ezine in Southern Marmara to Bandırma stands out as the "olive corridor". According to the results of the research, the following suggestions were made. The concept of "threshold synthesis" should be taken into account in land planning in the cities of Biga and Bandırma.

Keywords: 1915 Çanakkale Bridge, Biga, Bandırma, sectoral impact.

Öz: Bu çalışma, 1915 Çanakkale Köprüsü'nün pilot kentler olarak belirlenen Biga ve Bandırma ilçelerine yönelik sektörel etkilerini ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Köprü'nün Biga ve Bandırma ilçelerinde oluşturacağı muhtemel etki, araştırma problemi olarak belirlenmiştir. Buna bağlı olarak, 1915 Çanakkale Köprüsü Otoyol Projesi ve yakın çevreye olan etkileri ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. Buna göre Biga ve Bandırma ilçelerinde seçilmiş yıllara göre sektörel etkinin seyri, 1/100.000'lik Çevre Düzeni planı kararları doğrultusunda tartışılmıştır. Buna göre; Biga ve Bandırma ilçelerinin mevcut sektörel durumları ile nüfus kabul durumları 2040 yılındaki senaryoya göre

* This study was carried out with a consultant in the fall semester of the 2020-2021 academic year. In addition, it was produced by rearranging from the studies compiled after the literature review before the doctoral qualification study. The study area covers Biga and Bandırma counties.

karşılaştırılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre; 1915 Çanakkale Köprüsü'nün başta Biga ve Bandırma kentleri olmak üzere bölgedeki tüm kentlere çeşitli etkilerinin olması beklenmektedir. Biga ve Bandırma ilçelerinin 2040 yılı nüfus projeksiyonlarında artış yaşanması öngörülmektedir. 1915 Çanakkale Köprüsü'nün, Anadolu ve Avrupa yakasındaki ulaşım sürelerine önemli bir etkisinin olması beklenmektedir. Güney Marmara'da Ezine'den başlayarak Bandırma'ya kadar uzanan kıyı kesiminin, "zeytin koridoru" olarak öne çıktığı görülmektedir. Araştırmadaki sonuçlara göre şu önerilerde bulunulmuştur. Biga ve Bandırma kentlerindeki arazi planlamalarında "eşik sentezi" kavramının dikkate alınması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: 1915 Çanakkale Köprüsü, Biga, Bandırma, sektörel etki.

INTRODUCTION

Along with the developing technology with the Industrial Revolution, the change process in nature has gained a great speed. This process refers to the period called the anthropocene, when the human pressure on nature was clearly felt (Abdollahi and Oktay, 2020). The anthropocene, which marked man's becoming a force influencing the bio-physical processes of the planet, also changed the current perception of security. Because the new conditions arising from human influence have begun to affect the nature of threats (Kaya, 2019). As in the world, the basis of the factors that started the anthropocene period in Turkey is the wrong or faulty land use. The use of forest lands as agriculture, agriculture and forest lands as pasture, and agricultural lands as residential and industrial areas becomes the main factor in natural environment degradation (Efe et al., 2008a; Efe et al., 2008b). In this sense, the thoughts about moving the small awareness that started with personal acquisitions to collective and mass dimensions in order to end the urge to use and destroy the natural resources that nature and life offer to human beings began to make sense (Ünal, 2019).

The challenges of the 21st century, resource constraints, financial instability, inequalities within and between countries, environmental degradation indicate that the Earth's usual routine cannot continue. After the Industrial Revolution, a series of challenges and opportunities were faced in connection with the demographic and environmental pressures that changed due to increasing urbanization. In this process, rapidly increasing new inventions and the discovery of new places have increased the luxury of human beings to act according to their wishes. Uncertainties in land use and planning, climate change put pressure on central governments and local institutions to adapt and resilience, as well as some uncertainties. Studies on land use become more important in order to effectively implement key functions related to these uncertainties (Ertek, 2016; Polat and Kahraman, 2019).

In recent years, there has been an increase in studies on the 1915 Dardanelles Strait. E.g; Apaydın and Baş (2018) investigated the role of long-span bridges in transportation systems. Aydın and Perk (2012) stated that the positive and negative externalities of the 1915 Çanakkale Bridge should be taken into account, and the long-term damages and advantages of negative externalities to the region should be put forward concretely. Giannakou et al. (2019) carried out advanced numerical analyzes for tower performance and liquefaction in the study titled "Evaluation of Lateral Spreading Demands at the 1915 Çanakkale Bridge Tower Foundation". Tanoğlu et al. (2019) investigated the expectations of the people of Lâpseki about the 1915 Çanakkale Bridge.

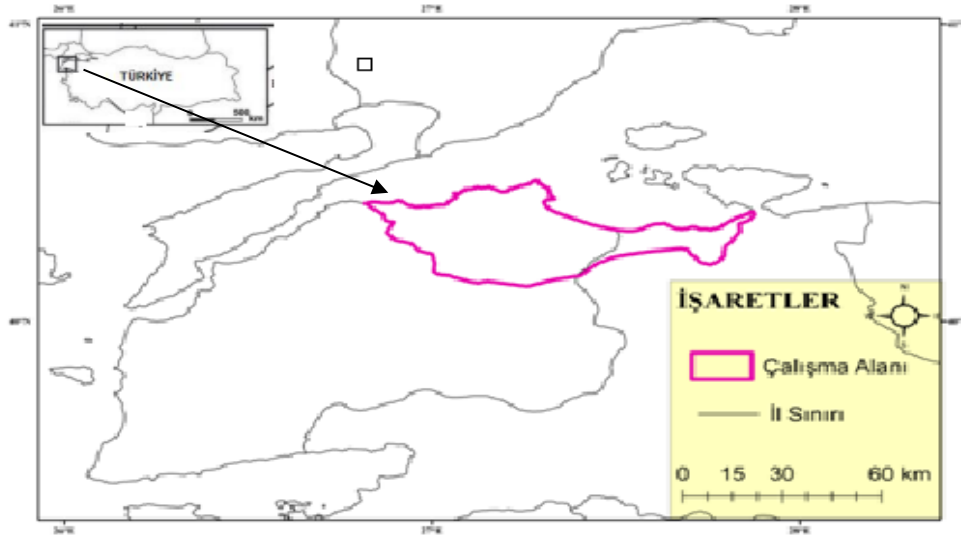
In the literature review on Environmental Planning, studies covering the provinces of Mersin, Adana, Denizli, Konya, Istanbul and Thrace sub-region were reached (Erdem et al., 2008; Çetinkaya, 2009; Yenice, 2012; Turgut and Seççiler 2017; Sönmez 2018; Erbaş, 2018). Studies have been reached in the provinces of Istanbul, Tekirdağ, Kocaeli and Southern Marmara, including the provinces of Çanakkale, Balıkesir, Bandırma, throughout the Marmara Region (Uysal, 2008; Sönmez, 2016; Eryiğit, 2017; Söylemez, 2019).

In the research literature, making estimations about land use and understanding the change in land use on a temporal-spatial scale have been seen as an important parameter for the rational use of

natural and cultural resources (Aydın, 2011; Öztürk, 2013; Cengiz and Yılmaz, 2016; Rimal, et al., 2017). Because the detailed determination of land use is important for decision makers, planners, practitioners and researchers to be able to carry out effective planning activities, land management and investment activities (Doğan and Buğday, 2018; Yazıcı et al., 2019). For this reason, studies on land use predictions are gaining in importance (Çağlıyan and Dağlı, 2015; Öztürk and Gündüz, 2020).

A significant part of the field studies in Turkey is directed towards the city of Istanbul due to its population and industry influence. The main reason for this situation is that Istanbul's location on a national and international scale and its potential values are open to change and confusion (Seydanlıoğlu and Turgut, 2017). Döker (2012a) and Döker (2012b) studies for the city of Istanbul; it consists of examining the trend change in the Marmara coastline. Another study for Istanbul is the study of Geymen and Baz (2007) on the change in land use in Istanbul. The city of Istanbul has always been popular. Accordingly, urban settlements, industrial investments, urban settlements have taken on the role of a center of attraction in the development processes of the spatial Istanbul city (Özcan and Gündoğar, 2015). It has been determined that the integrated shoreline is neglected in most projects originating in Istanbul. For example; it is expected that projects such as Tire Tube Crossing Project in the Bosphorus, Third Bridge and Ring Roads Project, Gulf Crossing Project, Third Airport Project, Channel Project will affect the silhouette values and macroform of Istanbul. It is seen that these projects, which are expected to affect the living spaces in Istanbul, contradict the principles of the 1/100,000 Scale Environmental Plan, which is the constitution of the city (Kılıç et al., 2014). A similar situation, which contradicts with the planning principles, can be seen in the Çanakkale 1915 Bridge, which is under construction, and in the planning reports of this region.

Due to the 1915 Çanakkale Bridge and the effects of heavy industry focused on Istanbul, the pressure expected to occur in the South Marmara Region is expected to intensify especially in the cities of Biga and Bandırma. However, the cities of Biga and Bandırma seem quite far from a holistic perspective that can meet the physical and social processes in the face of this density that may occur.

Map 1: Study Area Location Map

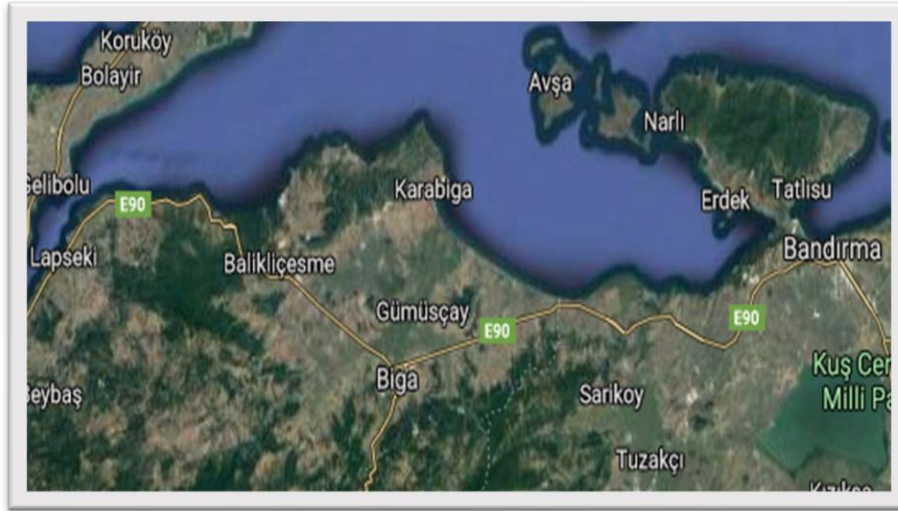

Image 1: Study Area Satellite Image

Different studies have been carried out in the field of study. E.g; Ertin (1993) conducted a study on the classification of economic function areas of Bandırma. Soykan and Cürebal (1999) investigated the coastal geomorphological features of the Gönen Stream and the Belkıs tombolo. Okumuş (2006) stated that a possible rise in sea level may adversely affect the region regarding the use of the coasts between Biga Stream and Gonen Stream. Alpar (2009) put forward the worst scenario for the coasts of Erdek and stated that the sea level will rise by 17.2 cm in 2025, and that the plains here will be invaded by the sea unless precautions are taken. Akyar and Çelik (2018) examined the socio-economic status of Bandırma port with regression analysis depending on the years. Doğan and Nemutlu (2018) mentioned the importance of Karabiga Region as an agricultural heritage from past to present. Tektaş et al., (2019) examined the current transportation system of Bandırma and suggested solutions to the transportation problems that may occur in the future after the realized projects. Tektaş and Aslan (2019) examined the current opportunities and threats by revealing the strengths and weaknesses of transportation in Bandırma. Söylemez (2019) underlined that Bandırma is one of the important industrial centers of Turkey. Kaya and Görgün (2020) examined the change trend of land change in the city of Bandırma between 1987 and 2019. Nemutlu and Doğan (2020) conducted research on the conservation and development of the natural and cultural resources of the Karabiga region.

Uysal (2006) conducted a study on planning research in the Marmara Region. In the study, in which development schemes for the Marmara Region were created, the position and role of Çanakkale in the region were evaluated. Sergeant (2014) conducted a land-use suitability study for the eastern shores of the Dardanelles. He said that the developments that will arise due to the construction of the bridge will require new decisions regarding the space. Tanoğlu and Yücesan (2020) stated that the 1915 Çanakkale Bridge will have regional effects both in the construction and operation phases, and that this effect will change the economic flow between Istanbul and other provinces of the region in favor of underdeveloped regions.

When the studies carried out throughout the Marmara Region are examined; in recent years, it is seen that land use planning, land use suitability studies, operations researches on coastal management have gained momentum. However, the lack of research on the effects of the 1915 Çanakkale Bridge on these cities in the case of Biga and Bandırma draws attention. This situation constitutes the problem of the research.

For the Bandırma district, which has become a hinterland from Karacabey to Biga, there has been a thought for a long time to shift heavy industry investments. Industrialists involved in sectors such as Iron Steel and chemistry, whose environmental impacts are controversial, purchase land

in the area between Şirinçavuş and Hıdırköy. The mobility in land use is followed by developments in the energy sector. In particular, thermal power plants and industrial investments are expected to leave their mark on the region in the near future. In the face of these developments, there is no planning that includes settlement and land use in the region. In order to shed light on the answer to this question, first of all, it is necessary to analyze the sectoral structure around Bandırma and Biga correctly.

Document analysis method was used in the research. Ministry of Environment and Urbanization Balıkesir-Çanakkale Planning Region 1/100.000 Environmental Plan was examined by document analysis method and evaluated in line with the relevant sources. In the light of the predictions stated in the plan, possible situations for Biga and Bandırma districts have been interpreted. Document review includes the analysis of materials containing information about the events targeted to be investigated (Yıldırım & Şimşek, 2013).

1915 Çanakkale Bridge and Highway Project

1915 Çanakkale Bridge is being built between Lâpseki and Gelibolu districts of Çanakkale province in Turkey. The project, which is the first suspension bridge of the Dardanelles Strait and the fifth of the Marmara Region, is expected to operate as a part of the Kınalı-Tekirdağ-Çanakkale-Balıkesir Highway, which is still under construction when completed. The bridge is planned to be put into service on March 18, 2022.

When the bridge project is completed, it is expected that Lâpseki district and Malkara districts will be connected to each other by road. Covering a distance of approximately 5 kilometers, the bridge reaches a total of 88 kilometers of highway with 13 kilometers of connection roads. The 1915 Çanakkale Bridge, which was built to provide entrance and exit from 6 junctions, connects the Sütluçe Village 10 km south of the Gelibolu district on the European side and the Lâpseki district on the Anatolian side. While the Asian continent junctions are around Umurbey and Lâpseki, the European side junctions consist of points around Gelibolu, Kavakköy, Güneyli and Malkara. The middle span of the bridge is 2023 meters, the side spans are 770 meters, and the approach viaducts are designed as 365 to 680 meters. Çanakkale Bridge, which is projected to have a total length of 4,608 meters, is expected to be the longest mid-span suspension bridge in the world with a middle span of 2023 meters. The road distance between Lâpseki and Gallipoli is expected to be 6 minutes (Anonymous, 2021).

Planning and Landscaping Plans

Planning is defines as the determination of the increase measures determined by the governments for a certain purpose and the preparation of social programs for a certain period according to these socio-economic indicators (Türk Dil Kurumu, 2021). The plans serve the purpose of providing long-term cooperation between the public and public institutions (Devlet Planlama Teşkilatı, 2006).

Due to its place and importance in the planning hierarchy, Environmental Plans offer the opportunity to integrate national-scale planning with local-scale planning. However, the lack of regional planning tradition in Turkey causes this opportunity not to be used. Therefore, basin-based planning is needed (Uluçay, 2020).

It is seen that the zoning plans in Turkey are in the form of linear plans obtained by associating them with cadastral plans and current maps. Cadastre plans are in the form of linear plans obtained by associating them with existing maps. Since these plans are prepared without considering local conditions, without analyzing the natural environment-human relationship and without considering the necessary data, they cause similar plans to emerge in the short term. For this reason, first of all, local planning elements should be determined, data analysis related to this should be done, and then physical planning studies should be carried out (Üstündağ and Şengün,

2011). Likewise, taking into account the natural factors that will emerge as a result of multidisciplinary studies provides a healthier ecological formation in land use (Cengiz and Gönünizi, 2011). Environmental Plans, which serve this purpose, appear as the constitution of the urban planning process, which provides the opportunity to integrate national-scale planning and local-scale planning, since they are in a hierarchy between regional planning and local planning (Kılıç et al., 2014; Uluçay, 2020). Balıkesir-Çanakkale Planning Region 1/100.00 Environmental Plan has been approved by the Ministry of Environment and Urbanization (Ministry) with the Decree-Law dated 20.08.2014 and numbered 13549 (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2014).

Physical and Human Situation in Biga District

The name of Biga district, located on the Biga peninsula, comes from the Greek word “Pega” meaning “source” and “spring”. Throughout history, the city has been dominated by Ionia, Lydia, Macedonian Empire, Pergamon Kingdom, Rome, Byzantine Empire, Anatolian Seljuk State, Latin Kingdom, Karesi Principality and Ottoman State (Biga Belediyesi, 2021). It became a district with the Constitutional Law No. 85 adopted by the Turkish Grand National Assembly on January 20, 1921. There are Çan districts in the south of Lâpseki in the west of the county, which is approximately 90 kilometers away from Çanakkale. There is also Gönen in the east and Yenice in the southeast (Biga Kaymakamlığı, 2021).

The topography in Biga district is generally flat and the average elevation is around 50-60 meters. The most important stream in the district is the Kocabaş Stream, which arises from the Kaz Mountains in Karabiga, which is within the borders of the district, and empties into the sea. Kocabaş Stream has two important branches, Bakacak and Hoşoba. In addition, Hoyrat lake between Güvemalan and Gerlengeç villages constitutes another important water body in the district (Biga Kaymakamlığı, 2021).

The eastern, western and southern parts of Biga district consist of lands in the form of coppices and groves. Forest areas in the district cover an area of approximately 59,028 hectares. In general, 78 of the settlements in the district, where there are 110 settlement units, are located in the plains, and 33 of them are located in the mountainous rural land (Biga Kaymakamlığı, 2021). In this sense, Biga district, 47% of which consists of forest areas; it is an important rice, milk, meat, vegetable and fruit center of Turkey with its 108 villages (Biga Ticaret ve Sanayi Odası, 2021).

Biga district has a climate where Mediterranean, Black Sea and continental climates form a transition zone. In autumn and winter, precipitation falls; summer months are generally hot (Biga Kaymakamlığı, 2021).

The fact that the industry in Istanbul, which is the center of the Turkish economy, has reached the maximum level, has made the Biga district a center of attraction for local and international investors. This rapid change in economic terms has made it necessary to develop planned approaches before problems occur in industry, agriculture and environmental sectors, including regional plans, environmental plans (Biga Ticaret ve Sanayi Odası, 2021).

Organized Industrial Zone, which was established in Biga district in 1995, stands out with companies that mainly produce iron, steel and food (Güney Marmara Kalkınma Ajansı, 2020). Biga district has important highway connections to centers such as Balıkesir, Bursa, Çanakkale, Gönen and Karacabey. It also has 72 kilometers of coastline. The district has made significant developments in the industry and trade sector in recent years. There are many enterprises in the district where agriculture-based industries are located. Among these, agricultural machinery production, meat and milk processing facilities, vegetable-fruit processing facilities, DEMKO Demirci Konservecilik A.Ş. There are flour factories, feed factories, paddy processing factories, tomato paste and canned food factories. In addition, İÇDAŞ Çelik Enerji Shipyard and Transportation Industry Inc., DOĞTAŞ Furniture Factories stand out as companies operating worldwide (Biga Belediyesi 2021; Biga Organize Sanayi Bölgesi, 2020).

Karabiga town, which stands out as an important touristic center in Biga district, is a rural coastal area and its use is rapidly changing with thermal power plants. In addition, agricultural lands in the region are under intense industrial pressure. In this respect, some of the area analyzes for the region are in the direction of moving the industrial areas that are developing rapidly and destroying the coastal region to different regions with new plans to be made by considering ecological factors, while the fact that some of them are on industry increases the contradictions for this area. The impression obtained after the field analysis for Karabiga town; industry and tourism areas are planned without considering the regional values, and wrong location choices are made for the use of the area. The thermal power plants established in the coastal area near the ancient city cause environmental and visual pollution. In addition, industrial-based population and structural development are increasing. In the event that developments in this direction gain momentum, the thoughts that the ecological balance will deteriorate in the future and agricultural production may be abandoned gain importance (Doğan and Nemitlu, 2018; Nemitlu and Doğan, 2020). In addition, it is known that Denizkent, Denizati, Kumkent holiday sites where holiday homes are located in the district and small cooperatives in the vicinity were built by draining the swamps on agricultural lands (Okumuş, 2006). Therefore, this fierce competition between industrial facilities and agricultural areas is an issue that needs to be resolved sensitively in accordance with the protection-use balance approach. Gümüşçay Town, which stands out with agriculture, tourism and agriculture-based industries in Biga district, constitutes the second town of Biga district. The history of the town stretches from the Persians to the Ottoman Empire (Gümüşçay Belediyesi, 2021).

According to the Balıkesir-Çanakkale Planning Region report, development areas are suggested considering the progress of settlement in Biga district, spatial use in 2040, and legal, artificial and natural thresholds in the northeast and west of the settlement (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2014).

Physical and Human Conditions in Bandırma District

Information about the foundation of Bandırma points to prehistoric times (Bandırma Belediyesi, 2020). Bandırma connects the provinces such as Çanakkale and Balıkesir in the Marmara Region to the Central Anatolia Region and the Aegean Region. It is the export and import gate of the region with its strong land and railway connections. Bandırma Port is located in the Southern Marmara hinterland. It provides services to most importer and exporter companies with its Ro-Ro terminal, where an average of 600 trucks pass daily, with containers, liquid and solid bulk, packaged general cargo loads, project cargo loads. These services are carried out at 20 berths with a total length of 2973 meters, with depths varying between 6-12 meters. Loading-unloading services at these quays are carried out by excavators, mobile cranes and conveyor system (Akyar and Çelik, 2018). Bandırma, which has started to change and develop with the potential it has shown over time due to its port and transportation networks, is among the cities that are candidates to become a province in recent years (Ertin, 1993). Expectations in this direction are becoming increasingly important, especially due to the presence of strong transportation networks.

First of all, although scenarios related to Bandırma, which will carry the established industry of Istanbul to this region, come to the agenda, a project has not yet been put forward as to how this will happen (Söylemez, 2019). However, it is expected that the 1915 Çanakkale Bosphorus Bridge will have regional effects in this area both during the construction phase and during the operation phase. These effects are expected to change the tourism and commercial relations between the provinces of Istanbul in favor of less-developed provinces (Tanoğlu, et al., 2019).

It is aimed to renew the Bandırma-Balıkesir-İzmir railway line, which still serves Bandırma, and transform it into a High-Speed Train (YHT) line. With the renewal of the İzmir railway line and its connection to the Bandırma port, it is expected that the transportation times with İzmir will be shortened. In addition, it is aimed to shift the workload of İzmir port, which stands out as Turkey's

largest port, to Bandırma port. The 1915 Çanakkale Bridge, built for Tekirdağ-Çanakkale-Balıkesir highways, is being built to pass over the railway. With this project, it is aimed to realize the Bandırma-Çanakkale-Tekirdağ railway line. After the completion of the project, it is expected that the transportation will increase by combining the Tekirdağ- Çanakkale-Balıkesir Highway, which passes through the close vicinity of Bandırma, and the Istanbul - Bursa - İzmir Highway, over Bandırma (Tektaş, et al., 2019). In the face of these developments, the thoughts regarding the transfer of heavy industry to this region predominate. In addition, due to the fact that Bandırma is on the route of the Çanakkale 1915 Bridge and the Bandırma Port project is on the agenda, it is estimated that the population of the city will double in the next 10 years. If the current problems cannot be solved as soon as possible, it is expected that these developments will turn into chaos from being a problem in the face of possible population growth (Tektaş and Aslan, 2019).

The spatial course of the settlement in 2040 is explained in the planning region report. Accordingly, a residential and industrial area was proposed to the southwest of Edincik settlement, apart from the spatial uses envisaged in the current Zoning Plan. For the settlement, road connections with the port and the center, the south ring road and the connected railway, which also includes other industrial uses in parallel with the south ring road, are recommended. It is planned to develop a port for sea transportation for the industrial zone between Bezirci and Şirinçavuş villages. Accordingly, the development course of Bandırma city was determined as east and west directions. Considering the Manyas Wetland Buffer Zone in the southeast, the uses for industrial and storage activities are limited (ÇŞB, 2014).

Possible Plan Acceptance Situations of Biga and Bandırma Cities

In terms of the public sector, what is meant by balanced regional development is the establishment of a settlement system that best reflects production and service investments. Spatial distribution model created according to planning principles; ensures the balanced use of sustainable development. It also provides the best environment for the balanced distribution of population and income (DPT, 2003, p.11).

The year 2040 was taken as the projection year in the Balıkesir-Çanakkale Planning Region Report. Care was taken to meet the social, technical infrastructure and spatial investments in the study area in appropriate areas, taking into account natural, artificial and legal thresholds. According to the report; the Southern Marmara section stands out as the "olive corridor". The coastal region, which includes the districts of Mudanya, Gemlik, Gönen, Erdek, Bandırma and Ezine, which have a coast on the Sea of Marmara, draws attention with its ecological importance. The presence of olive, olive oil and grape production potential in the region is interesting (ÇŞB, 2014).

Balıkesir-Çanakkale Planning Region, which covers Biga and Bandırma districts more clearly, develops in parallel with the accelerations focused on industry, trade, service, tourism and agriculture. In the report; the concept of "threshold synthesis" is underlined by emphasizing the not yet degenerated structure of the planning region. Çanakkale-Lâpseki-Karabiga-Biga-Bandırma-Gönen and Balıkesir centers are designated as "sectoral development corridors". It has been pointed out that the use of local industries in productive agricultural areas causes visual, environmental and infrastructure problems. In addition, it was emphasized that the sectoral structuring in Çanakkale, Balıkesir, Lâpseki, Biga, Bandırma, Erdek and Edincik provinces will develop in the direction of agriculture, service, industry and tourism (ÇŞB, 2014).

The spatial development scheme in the planning report is explained as follows: The cities in the study area are located in an accessible location close to metropolitan cities such as Bursa, Izmir and Istanbul. The settlement structure in the region has a structure in the form of multiple medium-sized city centers. Biga and Bandırma cities stand out as the most important service centers among the regional cities. Bandırma city has an advantageous railway connection thanks to BAGFAŞ

and TCDD ports. In addition, Bandırma is the industrial center of the region due to the presence of large-scale industrial facilities (ÇŞB, 2014).

In the context of the planning report, spatial development trends, population and socio-economic trends of Biga and Bandırma settlements, 2012 populations and 2040 population assumptions were evaluated.

Table 1. Bandırma District Plan Acceptance Population in 2012

Urban Population	Neighborhood Population	Total Population
128.091	11.783	139.874

Source: ÇŞB (2014)

Table 2. Bandırma District Plan Acceptance Population in 2040

Urban Population	Neighborhood Population	Total Population
239.335	9.325	248.660

Source: ÇŞB (2014)

The acceptance population of Bandırma in the 2040 projection is expected to increase by more than 100 thousand.

Table 3. Biga, Gümüşçay and Karabiga 2012 Plan Acceptance Populations

District/Town	Urban Population	Neighborhood Population	Total Population
Biga	44.289	34.350	83.594
Gümüşçay	2.078	-	-
Karabiga	2.877	-	-

Source: ÇŞB (2014)

Table 4. Biga, Gümüşçay and Karabiga 2040 Plan Acceptance Populations

District/Town	Urban Population	Neighborhood Population	Total Population
Biga	83340	32.200	121755
Gümüşçay	2390	-	-
Karabiga	3825	-	-

Source: ÇŞB (2014)

It is expected that the plan acceptance population of Biga district will nearly double in 2040. A significant increase in the population of Gümüşçay is not expected. A significant increase in the population of Karabiga Town is not expected. According to the planning report, the numerical data regarding the agriculture, industry and services sectors for 2040 for the cities of Biga and Bandırma are as follows:

Table 5. Bandırma District 2004 Sectoral Projection

Agriculture	Industry	Services
% 31.83	% 15.77	% 52.40

Source: DPT (2004)

Table 6. Bandırma District 2040 Sectoral Projection

Agriculture	Industry	Services
% 66	% 8	% 26

Source: ÇŞB (2014)

According to the data in table 5 and table 6; it is expected that there will be significant changes in the sectoral structure of Bandırma. According to this; a two-fold increase is expected in the agricultural sector. Despite the increase in the agricultural sector, it is expected that there will be a double contraction in the industry and services sectors.

Table 7. Biga District Sectoral Projection for 2004

Agriculture	Industry	Services
% 66.58	% 8.77	% 24.65

Source: DPT (2004)

Table 8. Biga District Sectoral Projection for 2040

Agriculture	Industry	Services
% 45	% 17	% 38

Source: ÇŞB (2014)

According to the data in table 7 and table 8; significant changes are expected in the sectoral structure between 2004 and 2040. Accordingly, it is predicted that the ratio in the agricultural sector will decrease from 66% to 45%. In the industrial sector, it is expected to double from 8.77% to 17%. The services sector is expected to increase from 24.65% to 38%.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

The geographical region where the industry is concentrated in Turkey is the Marmara Region. Approximately 70 percent of the industrial establishments across the country are concentrated in 12 provinces, primarily in Istanbul. Considering the industrial structure of the developed provinces in the vicinity of Balıkesir, it is noteworthy that there is a saturation in the industry and that investment land cannot be found even for the expansion of existing investments, let alone new investments. In this context, Balıkesir province is considered as a reserve area for industrial transportation. There are 16 small industrial sites and 8 organized industrial zones in Balıkesir, 3 of which are in the establishment phase and 5 are active. Field expansion works in active OIZs are continuing. Coordination between organized industrial zones creates a strong profile for the investment environment.

In the Balıkesir - Çanakkale 1/100,000 plan, 48 thousand decares of land have been reserved for industry. Accordingly, it is foreseen that one of the largest industrial regions of Turkey will emerge. Many large industrial establishments are expected to be heavy industry and other industrial areas between Bandırma and Biga, and the northern parts are expected to be opened to energy investments.

According to the findings in the planning report; it is expected that there will be significant changes in the sectoral structure of Biga and Bandırma districts in the next 40 years. These changes are expected to affect all sectors, especially the agricultural sector. It is foreseen that the sectoral structure of the region will shift from agriculture to industry axis after the mega projects carried out in the Marmara Region and the projects related to these projects. In fact, this situation contradicts the principles of Balıkesir-Çanakkale Provinces Environmental Plan of 1/100.000. The cities of Bandırma and Biga are undoubtedly in the direction of being the locomotive cities for industry in their region. Despite these features, both cities have an extremely important place

in terms of agriculture due to their proximity to Istanbul and the existence of fertile agricultural lands. For this reason, decision makers should act by considering the agricultural importance of Biga and Bandırma cities.

The areas allocated as industrial zones in the Bandırma zoning plan are planned to become organized industrial zones (OIZ). It is thought that the industrial plant demands that will arise during the plan period will be directed to the industrial areas determined by this plan and the same industrial activity types will be brought together. Although the industrial sector is an indicator of development, it is a must to respect people and nature while industrializing. The criteria in the planning should be determined accordingly.

The following results were obtained in the research aiming to reveal the effects of the 1915 Çanakkale Bridge on Biga and Bandırma districts: The 1915 Çanakkale Bridge is expected to have significant social, economic and physical effects on the cities of Biga and Bandırma in the Marmara Region. The tendency of Biga and Bandırma to be locomotive cities in the region where they are located draws attention. The city of Biga stands out as a city focused on industry, agriculture-based industries and service at its location. The city of Bandırma, on the other hand, has the appearance of a city focused on industry, port and transportation. According to the 2040 sectoral projection, Biga and Bandırma cities are expected to maintain their weight in the agricultural sector. It is expected that the sectoral structure based on agriculture in the cities of Biga and Bandırma will turn into an industrial-oriented format due to both the effect of the 1915 Çanakkale Bosphorus Bridge and the pressure of the Istanbul industry on the working area. It is expected that the spatial usage course of 2040 in Biga district will develop in the northeast and west direction of the current settlement. The settlement center for Bandırma and industrial areas in the southwest of Edincik settlement are suggested. At the same time, road connections with port and center connections and railway connections including industrial uses are recommended. It has been determined that the development course of Bandırma district will proceed in the form of east and west directions.

It is estimated that the junctions such as Malkara, Kavakköy, Güneyli, Gelibolu, Lâpseki and Umurbey will be particularly affected by the bridge project, which is still under construction. With the completion of the 1915 Çanakkale Bridge, it is expected that the road transportation between the Gallipoli district of Çanakkale on the European continent and the Lâpseki district on the Asian continent will decrease to 6 minutes. It is thought that these current time shortenings will be reflected in the travel times of Biga and Bandırma with big cities such as İzmir, İstanbul, Bursa, Kocaeli and Tekirdağ. It is predicted that the plan acceptance population in Biga and Bandırma districts will increase significantly in 2040. It has been determined that Biga and Bandırma cities stand out as sectoral development corridors. It is noteworthy that the definition of "olive corridor" has been introduced to the coastal band, which includes the districts of Ezine, Bandırma, Erdek, Gemlik, Gönen and Mudanya.

The founding theme of the South Marmara Development Agency, which includes the cities in its study area, is based on developing two sectors such as agriculture and tourism. However, it is seen that the plans for Biga and Bandırma districts are realized on an industrial basis by the decision-making mechanisms. These developments are expected to adversely affect the tourism and olive growing sectors, which are the most important income sources of Bandırma and Erdek Bay in the long run.

Accordingly, the following recommendations were made: The concept of "threshold synthesis" should be taken into account in all planning processes for the region. It is sensitive to protect agricultural areas in Biga and Bandırma, which are determined as sectoral development corridors, and to prevent environmental and infrastructure problems that may occur in this region. In the current situation, the answer to the question of where Biga and Bandırma will grow should be revealed through participatory decision mechanisms that include the participation of local people within the scope of upper and lower-scale environmental plans. The existence of olive lands

should be protected against possible construction in the planning area. It is necessary to observe and develop healthy urbanization processes in Biga and Bandırma districts. In line with the 2040 population acceptance projection, it is necessary to create land models that take into account the land classifications in the region. It is considered necessary to take more realistic and strategic decisions for agricultural areas in Biga and Bandırma districts in order to protect agricultural areas. Ecological sensitivities should be taken into account in all kinds of land planning for the cities of Biga and Bandırma.

KAYNAKÇA

- Abdollahi, S., & Oktay, H. E (2020). Çevre Estetiğinde Kullanılan Modellerin Değerlendirilmesi ve Biyofilya Bağlamında Yeni Bir Model Önerisi. *Yedi*, (23), s. 75-86. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yedi/issue/50998/626883> accessed from. <https://doi.org/10.17484/yedi.626883>
- Akyar, D. A., & Çelik, M. S. (2018). Bandırma Limanı Yük Talep Tahminlemesi. Uluslararası Bandırma ve Çevresi Sempozyumu: 17-19 Eylül 2018. Bandırma. (s.69-81). Bandırma: Türkiye.
- Alpar, B. (2009). Vulnerability of Turkish Coasts to Accelerated Sea-level Rise. *Geomorphology*, 107(1-2), 58-63. doi:10.1016/j.geomorph.2007.05.021
- Anonymous. (2021). <https://www.1915canakkale.com/> Date of access: 22.03.2021
- Apaydin, N. M., & Bas, S. (2018). Long-Span Orthotropic Steel Deck Bridges of Turkey. In, IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. 10-11 September 2018. Prague. (419), 012023. 9th International Symposium on Steel Bridges. Prague: Czech Republic. doi:10.1088/1757-899X/419/1/012023
- Aydın, O. (2011). CBS Temelli Hücresel Otomata Yöntemiyle Kentsel Büyüme Modeli: Ankara örneği. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 9(2), s. 135-157. <https://dergipark.org.tr/en/pub/aucbd/article/551201> accessed from. https://doi.org/10.1501/Cogbil_0000000122
- Aydın, M. & Perk, E. (2012). Boğaz Köprüsü ve Dışsallık: Çanakkale'ye Yönelik Nitel ve Nicel Bir İnceleme. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(24), s. 1-30. <https://dergipark.org.tr/en/pub/susead/issue/28411/302301> accessed from.
- Bandırma Belediyesi. (2020). <https://www.bandirma.bel.tr/sayfa/tarihce-130> accessed from. Date of access: 20.12.2020
- Biga Belediyesi. (2021). <https://www.biga.bel.tr/bigatanim/ekonomik-hayat> accessed from. Date of access: 02.04.2021
- Biga Belediyesi. (2021). <https://www.biga.bel.tr/bigatanim/bigatarihcesi> accessed from. Date of access: 31.03.2021
- Biga Kaymakamlığı. (2021). <http://www.biga.gov.tr/tarih-ve-cografyasi> accessed from. Date of access: 31.03. 2021
- Biga Organize Sanayi Bölgesi. (2020). <https://www.bigaosb.org.tr/bigayi-taniyalim> accessed from. Date of access: 20/12/2020
- Biga Ticaret ve Sanayi Odası. (2021). <http://www.bigatso.tobb.org.tr/tr/kurumsal/hakkimizda> accessed from. Date of access: 02.04.2021

- Cengiz, A. E. & Gönüz, A. (2011). Ekolojik Açıdan Kentsel Alan Kullanımları: Çanakkale Kent Merkezi Örneği. Atatürk Üniv. Ziraat Fak. Dergisi, 42 (1), s. 79-89. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunizfd/issue/3014/41850> accessed from.
- Cengiz, S. & Yılmaz, B. (2016). Malatya'da Arazi Kullanımı/Örtüsünün Modellenmesi, 2025-2045 Arazi Kullanımı/Örtüsü Simülasyonu. 6. Uzaktan Algılama-CBS Sempozyumu (Uzal-CBS 2016): 5-7 Ekim-Adana Bildiriler, (s. 49-57). Adana: Türkiye.
- Çağlıyan, A. & Dağlı, D. (2015). Arazi Kullanımında Simülasyon Modelleri ve Entegre Kullanımları. TÜCAÜM VIII. Coğrafya Sempozyumu: 23-24 Ekim-Ankara Bildiriler, (s.233-244). Ankara: Türkiye.
- Çavuş, C. Z. (2014). Çanakkale Boğazı Doğusunda Arazi Kullanımı Uygunluğunun Yerleşme İçin Değerlendirilmesi. (Basılmamış Doktora Tezi). Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi.
- Çetinkaya, U. B. (2009). Adana Kentsel Alanının Tarihi Süreç ve Çevre Düzeni Planı Çerçevesinde İncelenmesi. Planlama, 1, s. 67-77. https://www.spo.org.tr/resimler/ekler/86a157b2992e7da_ek.pdf accessed from
- Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (2014). Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Mekansal Planlama Genel Müdürlüğü, Balıkesir-Çanakkale Planlama Bölgesi 1/100.000 Ölçekli Çevre Planı Açıklama Raporu, <https://mpgm.csb.gov.tr/balikesir-canakkale-planlama-bolgesi-1-100.000-scale-environment-plan-i-82273>. Access date: 22.11.2020
- Devlet Planlama Teşkilatı. (DPT). (2006). Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013). 1 July 2006 SATURDAY - Repeated Official Gazette Number: 26215. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Dokuzuncu-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-2007-2013%E2%80%8B.pdf> Access date: 01.04.2021
- Diñer, B., Özaslan, M. & Kavasoğlu, T. (2003). İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması. Başbakanlık Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları. (2671), 2003-05.
- Doğan, S. & Buğday, E. (2018). Arazi Örtüsü ve Kullanımının Zamansal ve Mekânsal Değişiminin Yapay Sinir Ağları ile Modellenmesi: Kastamonu Örneği. Journal of Bartın Faculty of Forestry, 20(3), s. 653-663. <https://dergipark.org.tr/en/pub/barofd/issue/38873/467974?publisher=bartın>; accessed from doi: 10.24011/barofd.467974
- Doğan, Z. & Nemitli, F. E. (2018). Kültürel Miras Olarak Tarımsal Peyzajın Önemi: Karabiga, Çanakkale Örneği. ÇOMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi, 6, 161-168. <https://dergipark.org.tr/en/pub/comuagri/issue/41719/504279> accessed from <https://doi.org/10.33202/comuagri.504279>
- Döker, M. F. (2012a). İstanbul Kentsel Büyüme Sürecinin Belirlenmesi, İzlenmesi ve Modellenmesi. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Döker, M. F. (2012b). İstanbul İli Marmara Denizi Kıyı Çizgisinde Meydana Gelen Zamansal Değişimin Belirlenmesi. International Journal of Human Sciences, 9(2), s. 1250-1369.
- Efe, R. (1993). Marmara Denizi Güneyinde, Karabiga-Tahirova Arasındaki Kıyı Kesiminin Çevresel Jeomorfolojisi. Türk Coğrafya Dergisi, (28), s. 293-306.
- Efe, R. (1994). Biga Yarımadası'nda Neotektoniğin Jeomorfolojik İzleri. Türk Coğrafya Dergisi, (29), s. 209-242.

- Efe, R., Soykan, A., Cürebal, İ. ve Sönmez, S. (2008a). Türkiye’de Doğal Ortam Bozulmasına Antroposen Açısından Bakış. TÜCAUM V. Ulusal Coğrafya Sempozyumu: 16-17Ekim 2018, (s.317-328). Ankara: Türkiye.
- Efe, R., Soykan, A., Cürebal, İ., & Sönmez, S. (2008b). Türkiye’de Antroposen Döneminde Doğal Çevre Bozulmasını Etkileyen Antropojenik Faktörler. TUCAUM V. Ulusal Coğrafya Sempozyumu: 16-17 Ekim, (s. 1-14). Ankara.
- Erbas, A. E. (2018). İstanbul Metropolitan Alanı’nda 1980 Sonrası Kentsel Gelişme Dinamikleri ve İdari Coğrafyada Sınır Değişiklikleri. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 5(1), s. 17-38. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/477488> accessed from. <https://doi.org/10.30798/makuiibf.356757>
- Erdem, R., Meşhur, M. Ç., ve Sağ, M. A. (2008). Planlama ve Yetki Sınırı İkileminde Bir Plan; Denizli Kenti Çevre Düzeni Planı. Selçuk Üniversitesi Mühendislik, Bilim ve Teknoloji Dergisi, 23(3), s. 1-12.
- Ertin, G. (1993). Bandırma Şehrinin Fonksiyon Alanları. Türk Coğrafya Dergisi, (28), s. 307-328.
- Eryiğit, B. H. (2017). Türkiye’de Metropolitan Alanların İç İç Geçmesi Sorunu ve Bölgesel Yönetim Üzerine Bir Model Önerisi. Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 5(4), s. 129-135. <http://www.siyasetekonomiyonetim.org/index.php/seyad/article/view/635/360> accessed from <https://doi.org/10.25272/j.2147-7035.2017.5.4.09>
- Geymen, A., & Baz, İ. (2007). İstanbul Metropolitan Alanındaki Arazi Kullanım Değişimi ve Nüfus Artışının İzlenmesi. Ulusal Coğrafi Bilgi Sistemleri Kongresi: 30 Ekim-02 Kasım 2007. (s. 615-622). Trabzon: Türkiye.
- Giannakou, A., Tasiopoulou, P., Chacko, J. & Kim, H. (2019). Assessment of Lateral Spreading Demands on the 1915 Çanakkale Bridge Tower Foundation. Conference 7 th International Conference on Earthquake Geotechnical Engineering At Rome: June, 2019. (s. 1-9). Rome: Italy.
- Gümüşçay Belediyesi. (2021). <https://www.gumusçay.bel.tr/> Access date: 20.01.2021
- Güney Marmara Kalkınma Ajansı. (2020). Çanakkale Industry Investment Guide. <https://www.gmka.gov.tr/dokumanlar/yayinlar/Canakkale-Sanayi-Yatirim-Rehberi.pdf> Access date: 20.12.2020
- Kaya, Y. (2019). Ekolojik Güvenlik. Bursa: Dora Yayıncılık.
- Kaya, İ. A. & Görgün, E. K. (2020). Land Use and Land Cover Change Monitoring in Bandırma (Turkey) Using Remote Sensing and Geographic Information Systems. Environmental Monitoring and Assessment, 192(7), s. 1-18. <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s10661-020-08411-1.pdf> accessed from. <https://doi.org/10.1007/s10661-020-08411-1>
- Kılıç, A., Akın, O. & Koç, E. (2014). Kıyı Alanlarına Yönelik Yasal ve Yönetimsel Çerçevenin Planlama Yansımaları: Yasalar, Kurumlar ve Parçalanmış Kıyı Mekânı. 8. Kıyı Mühendisliği Sempozyumu: 7-8-9 Kasım. (s. 435-454). İstanbul: Türkiye.
- Nemutlu, F. E. & Doğan, Z. (2020). Karabiga (Çanakkale) Beldesi Mevcut Alan Kullanımlarının Belirlenmesi. ÇOMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi, 8(1), s. 107-113. <https://dergipark.org.tr/en/pub/comuagri/issue/56040/652549> accessed from. <https://doi.org/10.33202/comuagri.652549>

- Okumuş, A. (2006). Biga Çayı İle Gönen Çayı Ağzı Arasındaki Kıyının Kullanımı Ve Planlaması. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale: Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi.
- Özcan, K. & Gündoğar, R. (2015). Organize Sanayi Yatırımlarının Mekânsal Gelişim Süreçlerine Etkileri; Tuzla İstanbul örneği. *Türk Coğrafya Dergisi*, 2(64), s. 11-18. <https://dergipark.org.tr/en/pub/tcd/issue/21271/228383> accessed from. <https://doi.org/10.17211/tcd.80839>
- Öztürk, D. (2013). Hüresel Otomat-Markov Zinciri Yöntemiyle Samsun Kıyı Alanlarındaki Mekânsal Değişimlerin Modellenmesi. TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası Kurultayı: 14-17 Mayıs. (s. 1-8). Ankara: Türkiye.
- Öztürk, D. & Gündüz, U. (2020). Samsun İlçelerinde Kentsel Doku Morfolojisindeki Zamansal Değişimlerin Fraktal Analiz ile Belirlenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Fen ve Mühendislik Dergisi*, 22(64), s. 81-95. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/935955> accessed from. <https://doi.org/10.21205/deufmd.2020226409>
- Rimal, B., Zhang, L., Keshtkar, H., Wang, N. & Lin, Y. (2017). Monitoring and Modeling of Spatiotemporal Urban Expansion and Land-use/Land-cover Change Using İntegrated Markov Chain Cellular Automata Model. *ISPRS International Journal of Geo-Information*, 6(9), 288, s. 1-21. <https://www.mdpi.com/2220-9964/6/9/288> accessed from. <https://doi.org/10.3390/ijgi6090288>
- Seydanlıoğlu, A. & Turgut, S. (2017). Türkiye Kentleri İçin Kentsel Büyüme Yönetimi Sistemi ve İstanbul Örneği. *Megaron*, 12(3), s. 429-442. <https://search.proquest.com/openview/4f320b0ae88b866203103b26e7c8c93b/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2049746> accessed from. doi: 10.5505/megaron.2017.94547
- Soykan, A. & Cürebal, İ. (1999). Gönen Çayı (Tahirova) ile Belkıs Tombolosu Arasının Kıyı Jeomorfolojisi. *Türk Coğrafya Dergisi*, (34), s. 313-319.
- Sönmez, Ö. (2016). İstanbul Merkezli Sanayi Yayılımının Alt Kentlerde Mekansal Etkileri: Tekirdağ Örneği. *Megaron*, 11(1), s.137-149. <https://search.proquest.com/openview/e2be120eaf6f48a7fffa2a005910a0a/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2049746> accessed from. doi: 10.5505/MEGARON.2016.38247
- Sönmez, Ö. (2018). Sanayileşen Alanlarda Tarım Topraklarını Koruma Güçlüğü: Trakya Bölge Planlama Deneyimi. *Uygulamalı Yerbilimleri Dergisi*, 17(2), s. 101-114. <https://dergipark.org.tr/en/pub/uybd/issue/41586/453500> accessed from. doi: 10.30706/uybd.453500
- Söylemez, A. (2019). Balıkesir İli Kuzeyinin Kalkınmasında Güney Marmara Kalkınma Ajansının Rolü Üzerine Bir Değerlendirme. *Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2(1), s. 20-30. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/747908> accessed from.
- Şencan, A. & Efe, R. (2010). Biga Yarımadası Kuzeydoğu Kıyılarının jeomorfolojik özellikleri. *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 4(7), s. 124-155.
- Tanoğlu, M., Yücesan, M. & Yağmur, İ. (2019). Lâpseki Halkının 1915 Çanakkale Köprüsüne Bakışı ve Beklentileri Üzerine Bir İnceleme. *ICOAEF VI International Conference on Applied Economics and Finance: 16-17 Kasım*. (s. 90-97). Burhaniye/Balıkesir: Türkiye.
- Tektaş, M. & Aslan, M. (2019). Bandırma ve Çevresi Ulaşım Sorunları ve Çözüm Önerileri. 2. Uluslararası Bandırma ve Çevresi Sempozyumu: 17-19 Eylül. (s. 244-258). Bandırma/Balıkesir: Türkiye.

- Tektaş, M., Kökurt & C., Demir, B. (2019). Bandırmanın Ulaşım Geleceğine Dair Çözüm Önerileri. 3. Uluslararası Bölgesel Kalkınma ve Üniversitelerin Rolü Sempozyumu: 21-22 Kasım. (s. 799-818). Bandırma/Balıkesir: Türkiye.
- Turgut, S. & Seçilmişler, T. (2017). Katılımcı Planlama Deneyimi: Mersin İl Çevre Düzeni Planı Örneği. *Megaron*, 12(2), s. 292-303. <https://search.proquest.com/openview/e2190c099f79ebf4bbd12fcb447ea4cb/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2049746> accessed from. doi: 10.5505/megaron.2017.59672
- Türk Dil Kurumu. (2021). <https://sozluk.gov.tr/> accessed from. Erişim tarihi: 31.03.2021
- Uluçay, H. (2020). Sürdürülebilir Bölgesel Planlama Bağlamında Türkiye’de Havza Planlaması ve Yönetimi. *ATA Planlama ve Tasarım Dergisi*, 4(1), s. 33-44. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataplanlamavetasarim/issue/54706/727606> accessed from.
- Uysal, A. B. (2008). Marmara Bölgesi Mekansal Gelişme Stratejileri ve Çanakkale’nin Planlanması. Çanakkale Merkezi Değerleri Sempozyumu: 25-26 Ağustos- Çanakkale: Bildiriler. (s. 93-108). Çanakkale: Türkiye.
- Ünal, B. (2019), Antroposen ve Yeni Dünya Tasarıları. *Fine Arts*, 14(3), s. 186-199. <https://dergipark.org.tr/en/pub/nwsafine/issue/46935/581216> accessed from. <http://dx.doi.org/10.12739/NWSA.2019.14.3.D0237>
- Üstündağ, Ö. & Şengün, M. T. (2011). Türk İmar Mevzuatındaki Plan Türleri ve Fiziki Planlama-Coğrafya ilişkisi Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), s. 1-25. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/715812> accessed from.
- Yazıcı, A. D., Öztürk, D. & Ayazlı, İ. E. (2018). Tokat İlinde Kentsel Büyümenin SLEUTH Modeli İle Simülasyonu. *Nature Sciences*, 13(4), s. 71-79. <https://dergipark.org.tr/en/pub/nwsanature/issue/39721/425770> accessed from. <http://dx.doi.org/10.12739/NWSA.2018.13.4.4A0061>
- Yenice, M. S. (2012). Konya Kentinin Planlama Tarihi ve Mekânsal Gelişimi. *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Fen Bilimleri Dergisi*, 28(4), s. 343-350. <https://dergipark.org.tr/en/pub/erciyesfen/issue/25564/269665> accessed from
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

ATTACHMENT

Photograph 1: Feet of 1915 Çanakkale Bridge
(<https://www.canakkalehaber.com/1915-canakkale-koprusu-nde-kedi-yolu-yapimi-eylul-de-basliyor/5518/>)

Photograph 2: 1915 Çanakkale Bridge Cat Trail Construction
(<https://www.rehbercanakkale.com/1915-canakkale-koprusu-nde-kedi-yolu-da-bitiyor/6846/>)

Photo 3: 1915 Çanakkale Bridge Design

(<https://rayhaber.com/2020/08/1915-canakkale-koprusu-tasarimi-uzunlugu-ve-koprunun-son-durumu/>)

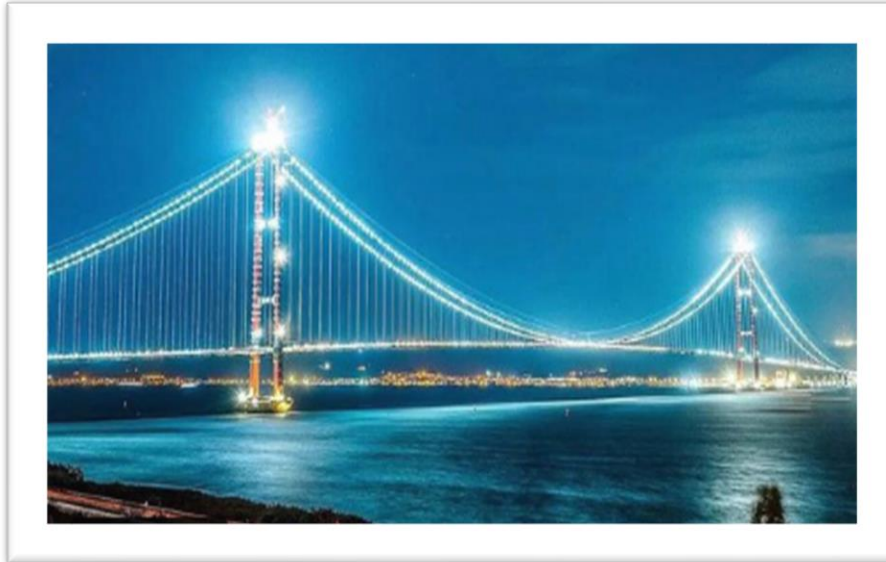

Photo 4: 1915 Çanakkale Bridge Current Situation

(https://www.instagram.com/p/CVtGUy3I50S/?utm_medium=share_sheet)

Photo 5: Bandırma port (<https://dargeb.com/celebi-bandirma-limani/>)

Photo 6: Biga İÇDAŞ Steel Energy and Shipyard Factory
(<https://www.youtube.com/watch?v=F4KAtbB1YgE>)

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 6 Issue 1, March 2022

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 10.10.2021

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 27.12.2021

DOI: 10.30692/sisad.1007848

ISPARTA'DA KIRSAL TURİZMİN GELİŞİMİ: KUYUCAK KÖYÜ ÖRNEĞİ*

Development of Rural Tourism in Isparta: Case of Kuyucak Village

İsmail KILINÇ

Dr.

Türkiye Kızılay Derneği

ORCID ID: 0000-0002-2998-9073

anadolu51@gmail.com

Atıf/Citation: Kılınç, İsmail (2022), "Isparta'da Kırsal Turizmin Gelişimi: Kuyucak Köyü Örneği", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.1, Mart 2022 s.261-275.

Öz: Dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de de turizm sektörü hızla gelişmeye devam etmekte; ülkede turizmi geliştirmeye yönelik politikalar uygulanmaktadır. Kalkınma planları turizm sektörünün geliştirilmesini ve turizm aktivitelerinin çeşitlendirilmesini öngörür. Bu doğrultuda Türkiye'de kırsal turizmin desteklenerek geliştirilmesi hedeflenmiştir. Turizm, kırsal kalkınmanın sağlanması ve bölgeler arası gelişmişlik farklarının asgariye indirilebilmesi için önemli bir araç ve istihdam kaynağıdır. Buradan hareketle çalışmada Kuyucak Köyü örneğinde Isparta'da kırsal turizm potansiyeli ve gelişimi SWOT analizi yöntemiyle incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre; turistik ürün olarak çekiciliği bulunan lavanta bahçelerinin bölgede mevcut ve yaygın olması, lavantanın bölgeye çekicilik katması, gezi ve fotoğraf çekimleri için lavanta bahçelerinin elverişli olması, köyde bulunan lavanta bahçelerinin yerel ve ulusal medyada yer almaya başlamış olması güçlü yönler olarak öne çıkmaktadır. Zayıf yönler arasında lavantanın çiçeklenmesine bağlı olarak turizm sezonunun çok kısa olması, turizme yönelik yapıların estetik kaygı ve doğallıktan uzak, derme-çatma olması, bölgede büyük grupları ağırlayabilecek kafe ve restoranların yetersiz olması sayılabilir.

Anahtar Kelimeler: Kırsal Turizm, Kırsal ve Bölgesel Kalkınma, Lavanta, Kuyucak Köyü.

Abstract: Like in many other parts of the world, tourism industry in Turkey develops rapidly and associated policies are being implemented to support its further development. National development plans envisage the development of the tourism sector and the diversification of tourism activities. Within this framework, development of rural tourism is also among the policy objectives in Turkey. Tourism supports the rural development and acts as an important instrument in minimizing the inter-regional development disparities as an important source of employment. From this point of view, this study takes the case of Kuyucak Village of Isparta and investigates its rural tourism potential and development through a SWOT analysis method. According to the analysis results, several strengths emerge that would potentially support the development of tourism, which includes widespread availability of lavender gardens as a touristic attraction in the region and their contribution to the growing glamorousness of the region, suitability of lavender gardens for sightseeing and photo-shootings, and growing awareness due to recent appearance of village's lavender gardens in local and national media. Major weaknesses include possibility of having only a very short period

* Bu çalışma, Akdeniz Üniversitesi tarafından 29-31 Ekim 2021 tarihlerinde Antalya'da gerçekleştirilen 5. Uluslararası Kırsal Turizm ve Kalkınma Kongresi'nde özet bildiri olarak sunulan çalışmanın genişletilmiş halidir.

of tourism season depending on the flowering of lavender, the lack of visual and natural elegance of tourism infrastructure, and unavailability of sufficient cafes and restaurants to host large tourist groups in the region.

Keywords: Rural Tourism, Regional And Rural Development, Lavender, Kuyucak Village.

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı'da yaşanan refah artışı ve teknolojik gelişmeler turizm sektörünün gelişimini hızlandırmıştır. Turistik aktiviteler insanlar için bir eğlence ve hoş vakit geçirme vesilesi iken ülkeler için önemli bir gelir kaynağı ve istihdam alanıdır. Turizmin ülke ekonomilerine pozitif etkileri ülkeleri turizmi geliştirmeye ve sektöre yatırım yapmaya yönlendirmektedir. Türkiye'de turizmin gelişimi için strateji ve politikalar geliştirmiş, kalkınma planlarında turizmin gelişimine yer vererek çeşitli teşvikler uygulamıştır. Alınan bütün karar ve uygulanan teşviklere rağmen 1980'li yıllara kadar Türkiye'de turizm sektörü kalkınma planlarının hedeflediği ölçüde gelişme kaydetmemiştir (Roney, 2011, s. 138).

Türkiye'de turizm sektörünün gelişimi 1980'li yılların sonuna doğru ivme kazanmaya başlamıştır. Ülkeye gelen turist sayısı 1989 yılında 4,46 milyon iken 1999 yılında 7,49 milyon, 2009 yılında yaklaşık 27 milyon olmuştur (Roney, 2011, s. 138). 2019 yılında ise Türkiye'ye gelen turist sayısı yaklaşık 51,9 milyon kişi olurken turizm geliri 34,5 milyar dolar olmuştur (TÜİK, 2020). Türkiye özellikle son 10 yılda turizmde ciddi bir gelişme kaydetmiş olup Dünya Turizm Örgütü raporunda yer alan verilere göre en çok turist çeken ülkeler içinde 6. sıraya kadar yükselmiştir (UNWTO, 2020, s. 28).

2019-2023 dönemini kapsayan 11. Kalkınma Planı'nda turizm sektörü öncelikli gelişme alanlarından birisi olarak belirlenmiş olup turizm hizmetlerinin çeşitliliği ve niteliği artırılarak turizmin ekonomiye katkısının artırılması öngörülmüştür. Bu bağlamda kitle turizm aktivitelerine ilaveten kırsal turizmin desteklenerek geliştirilmesi hedeflenmiştir (CSBB, 2019, s. 167). Turizm, gelişmekte olan birçok ülkede olduğu gibi Türkiye için de kırsal kalkınmanın sağlanabilmesi için önemli bir araç ve istihdam kaynağıdır.

Kavramsal Çerçeve

Kavramsal çerçevede turizm ve kırsal turizm kavramları irdelenerek farklı tanımlara yer verilmiş; kırsal kalkınma ve turizmin kırsal kalkınmaya etkileri incelenmiştir.

Turizm ve Kırsal Turizm Kavramları

Turizm kelimesinin kökeni hareket edilen yere dönmek şartıyla bir süreliğine yapılan seyahatleri ifade eden İngilizce'deki "tour" kelimesine dayanır (Roney, 2011, s. 1). Bugünkü anlamıyla turizm ve turist kavramlarının 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren kullanılmaya başlandığı (Usta, 2009, s. 1) ve Türkçe'ye Fransızca'dan geçtiği belirtilmektedir (Aydın, 2012, s. 91).

İsviçreli ekonomistler Walter Hunziker ve Kurt Krapf turizmi "*insanların sürekli olarak buldukları yer dışına yaptıkları belirli süreli seyahat ve buna bağlı ilişki ve olayların tümü*" olarak tanımlamaktadır. Ancak bu seyahatlerin ücretli bir faaliyete bağlı olması zorunlu değildir (Jayapalan, 2001, s. 5). Goeldner ve Ritchie (2009, s. 7) turizmi "*yaşadığı yerden uzağa seyahat eden kişi ve gruplara sunulan ulaşım, konaklama, yeme-içme faaliyetleri, eğlenme ve dinlenme hizmetleri ile diğer ağırlama hizmetleri*" olarak tanımlamaktadır.

Turizm denildiğinde farklı yerler görmek, eğlenmek, dinlenmek ve hoş vakit geçirmek için seyahat eden insanlar akla gelmektedir. Tanımlar farklı olsa da bir seyahatin turizm olarak kabul edilebilmesi için her zamanki yaşanan ortamın dışına çıkılması ve söz konusu seyahatin belirli bir süre ile sınırlı olması gerek şarttır (Page ve Connel, 2014, s. 10).

Turizm, insanlar için farklı yerler görebileceği, eğleneceği, dinleneceği, doğal güzellikleri görerek ve yaşayarak hoş vakit geçireceği bir aktivite olmasının yanında yatırım, tüketim, istihdam, dışsati ve kamu geliri gibi ekonomik yönleri olan sosyo-ekonomik bir faaliyettir. Ülkeler için turizm; ulusal gelire katkı sağlayan, istihdamı artıran, ödemeler dengesi üzerinde olumlu etkisi olan, bilgi ve teknoloji transferi gerçekleştiren, ülkeye döviz girdisi sağlayan ve ülkelerin kalkınmasında itici güç oluşturan bir sektör durumundadır (Bahar ve Kozak, 2012, s. 3). Yeni kalkınma paradigmasına göre turizm; kırsal ekonomik faaliyetlerin çeşitlendirilmesi ve geliştirilmesi kapsamında kullanılabilir önemli araçlardan birisi olarak kabul edilmektedir (Furat, 2013, s. 603-604).

Kırsal turizm 19. yüzyılda İngiltere’de doğaya dönüşün hızlanmasıyla gündeme gelen, daha sonra Avrupa’nın sanayileşmiş ülkelerinde yayılmaya başlayan alternatif turizm türlerinden birisidir. Kırsal turizm, coğrafi olarak şehirler dışındaki kırsal bölgelerde gerçekleştirilen ve genellikle turistik ürünlerin bölgede yaşayan insanlar tarafından oluşturulduğu turizm şekli olarak tanımlanabilir (Albayrak, 2013, s. 132-134). Diğer bir tanıma göre kırsal turizm, bireylerin sürekli ikamet ettikleri yerler dışında kalan kırsal alanları ziyaretleri ve konaklamaları sonucunda oluşan olay ve faaliyetlerin bir bütünüdür (Akça, 2004, s. 63).

Soykan’a (1999, s. 68) göre kırsal turizm; *“kişilerin doğal ortamlarda dinlenmek ve değişik kültürlerle bir arada olmak amacıyla bir kırsal yerleşmeye gidip, orada konaklamaları ve o yöreye özgü etkinlikleri izlemeleri ya da katılmalarıyla gerçekleşen bir turizm türüdür.”*

Avrupa Birliği tarafından yapılan çalışmada kırsal turizm, kırsaldaki yerel değerlerle iç içe hoşça vakit geçirme amacıyla olan turistlere beklentileri doğrultusunda konaklama, yiyecek, içecek ve diğer hizmetleri veren küçük ölçekli işletmelerin yer aldığı küçük yerleşim alanlarında gerçekleştirilen faaliyetler bütünü olarak tanımlanmaktadır (European Commission, 1999, s. 151).

Kırsal Kalkınma ve Turizm Faktörü

Gelişmiş bir ülke seviyesine ulaşmak için gerekli ekonomik stratejileri içeren kalkınma politikalarının İkinci Dünya Savaşı’ndan günümüze evrilerek geldiği görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı’ndan (1945), refah devletinin sona erdiği petrol krizine (1974) kadar geçen sürede içe dönük kalkınma politikaları belirleyici olurken 1975’ten günümüze kadar dışa dönük kalkınma politikaları etkili olmuştur. Yukarıdan aşağı doğru kalkınma politikalarının beklenen başarıya ulaşmaması merkezîyetçi ulusal kalkınma yaklaşımlarının sorgulanmasını ve yeni kalkınma arayışlarını beraberinde getirmiştir (Palabıyık, 2009, s. 91).

Avrupa Birliği (AB), Uluslararası Para Fonu (IMF), Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD), Birleşmiş Milletler (BM) ve Uluslararası İşgücü Organizasyonu (ILO) gibi uluslararası organizasyonların da etkisiyle kalkınma paradigması değişmiş ve pek çok ülkede yerel, kırsal kalkınma uygulamaları desteklenmeye başlamıştır (Çetin, 2007, s. 153-154). Yeni yaklaşıma göre kalkınma insan odaklı, eşitlikçi ve kapsayıcı, çok boyutlu olmalıdır. Klasik kırsal kalkınma anlayışında devlet tarafından verilen teşvikler ile tarım sektörünün desteklenip kırsalda tarımsal faaliyetlere bağlı gelirlerin artırılarak bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının azaltılması hedeflenmekteydi. Yeni kırsal kalkınma paradigması ise kırsal alandaki kamu kesimi, özel sektör, sivil toplum örgütleri ve yerel halkın katılımıyla tarım, kırsal turizm, üretim, bilgi ve iletişim teknolojileri gibi sektörlerin yatırımlar yoluyla desteklenerek kırsal bölgenin rekabet gücünün artırılması, yerel zenginliklerin değerlendirilmesi, kullanılmayan kaynakların harekete geçirilmesine odaklanır (OECD, 2006, s. 15).

Kırsal kalkınma politikaları Türkiye’de 1970’li yıllardan bu tarafa uygulanmaktadır. Daha önceden tarımsal modernizasyon ve üretimin artırılmasına odaklanan kırsal kalkınma politikaları dünyadaki gelişmelerin de etkisiyle köklü bir değişim göstererek günümüzde bölgesel politikalar ile birlikte ele alınmaya başlamıştır. Yeni süreçte geleneksel merkezi planlama anlayışı ile yerel

kalkınma çabaları yerel ihtiyaçların ışığında ele alınarak kalkınma sürecinin hızlandırılması hedeflenmiştir (BAKA, 2014, s. 21).

Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013) ve Onuncu Kalkınma Planı'nda (2014-2018) kırsal kesime yönelik kalkınma politikaları ve hedeflerine geniş yer verilmiştir. Avrupa Birliği uyum süreci ve kalkınma hedefleri doğrultusunda oluşturulan Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi (2014-2020) belgesinde yer alan hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için Kırsal Kalkınma Eylem Planı (2015-2018) hazırlanmıştır (GTHB, 2015, s. 6). Bu planda 'Kırsal Ekonominin Geliştirilmesi ve İstihdam İmkanlarının Artırılması' stratejik amaç olarak tespit edilmiş, 'Kırsal Ekonominin Çeşitlendirilmesi' önceliği altında 'Kırsal Turizmin Geliştirilmesi' tedbirine ilk sırada yer verilmiştir (GTHB, 2015, s. 9-22).

Birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de turizmin çeşitlendirilmesi ve kırsal turizmin geliştirilmesi merkezi yönetim ve yerel yönetimler tarafından benimsenmekte ve bu doğrultuda politika ve stratejiler geliştirilmektedir. Bunun en önemli nedeni kırsal turizmin ekonomi ve istihdama sağladığı olumlu katkılardır. Kırsal bölgelerde turizmin çeşitlendirilmesi ve geliştirilmesi kırsal alandaki yaşam standartlarını yükselterek insanların buldukları bölgeden ayrılmadan yaşamlarını sürdürmelerine katkı sağlayacaktır.

İktisadi kalkınmanın bütün bölgelere dengeli olarak yayılması ve bölgeler arası gelişmişlik farklarının azaltılması hedefine kalkınma planlarında yer verilmiş ve bu doğrultuda teşvik paketleri geliştirilmiştir (Günaydın, 2013, s. 87). Bölgeler arası gelişmişlik farklarının giderilmesinde merkezi planlamanın beklenen sonuçları vermemesi ve yerele özgü sorunları çözmemesi bölgelerin kendi koşulları çerçevesinde ele alınarak oluşturulacak politikaların önemini ve gerekliliğini artırmıştır (Bildirci ve Koç, 2017, s. 322). Kırsal turizmin bölgeye özgü özellikler taşıması ve yerel dinamiklerin harekete geçirilmesiyle sonuca ulaşabilecek olması bölgesel gelişmişlik farklarının azaltılmasında kırsal turizmin önemini artırmaktadır.

Kırsal turizm, kırsal bölgede yaşayan insanların gelirlerinin artırılması ve yaşam standartlarının yükseltilmesine katkı sağlarken insanların ekonomik nedenlerle kente göç etmesini yavaşlatacaktır. Turizmin gelişimine bağlı olarak kırsal alanda yeni yatırımların artması ve bölgede yaşayan insanlar için istihdam imkanlarının oluşması kadınların ve gençlerin iktisadi faaliyetlere katılımını artırarak bölgesel gelişmeye katkı sağlayacaktır. Bölgenin tanıtımına bağlı olarak kırsal alandaki turizm aktivitelerinin artması el sanatları, yöresel yemek ve eğlence kültürünün daha bilinir olmasına ve unutulmaya yüz tutmuş kültürel öğelerin yeniden hayat bulmasına imkân sağlayacaktır (Ongun vd., 2015, s. 124).

Turizm, kırsal kalkınmada önemli bir araç olabilme potansiyeline sahip olmasının yanında olumsuz etki potansiyelini de bünyesinde barındırmaktadır. Kırsalda gelişen turizm faaliyetlerinin iktisadi, kültürel ve çevresel olumsuz etkileri olabilmektedir. Kırsal alanda turizmin gelişmesiyle birlikte insanlar tarımsal alanlarını âtil bırakarak toprağın değer kazanmasından gelir elde etme eğilimine girebilmekte, turizm faaliyetlerinin gelişmesi bölgedeki konut ve arazi fiyatlarını artırarak enflasyonist baskı oluşturabilmektedir. Benzer şekilde, kırsal alanda turist yoğunluğuna bağlı olarak talebin artması fiyatlar genel düzeyini yükseltici etki yapabilmektedir. Diğer taraftan turizm faaliyetlerinden elde edilen gelir başka sektörlere hatta bölge dışına yönelerek farklı alanlara sermaye akışına neden olabilmektedir (Egbalı ve Bakhsh, 2011, s. 67).

Turizm istihdama ve kalkınmaya olumlu katkılar sağlamasına rağmen çevre üzerinde önemli bir baskı oluşturmaktadır. Bir bölgedeki doğal güzelliklerin ve kaynakların turistik ürüne dönüşebilmesi ve gelir getirebilmesi için çoğu zaman altyapı ve üst yapı yatırımlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Plansız ve kontrolsüz yapılan turizm yatırımları doğal çevreyi olumsuz etkilemekte ve doğal kaynakların aşırı tüketimine, tahrip edilmesine neden olabilmektedir. Plansız yatırımlar ve bölgeye akın eden turistler toprak, hava ve su gibi doğal kaynakların fazla kullanılmasına ve kirlenmesine yol açmaktadır (Roney, 2011, s. 94). Benzer şekilde turist yoğunluğunun arttığı birçok yerde trafik yoğunluğu, gürültü, aşırı kalabalık, doğanın tahribatı ve

biyolojik çeşitliliğin azalması gibi sorunlarla karşılaşmaktadır (Ongun vd., 2015, s. 125). Turizm sektörü gelir getirici yönü ve ekonomiye olumlu katkılarından dolayı bir “fabrikaya” benzetilebilir ancak bu fabrikanın “bacasız” olduğunu iddia etmek yanıltıcıdır, doğru değildir.

Bir bölgede turizmin gelişmesinin kültürel etkilerinin olması da kuvvetle muhtemeldir. Turizm faaliyetinin gerçekleştiği alan farklı bölge ve kültürlerden insanların karşılaştığı bir kesişim noktası niteliğinde olmaktadır. Burada farklı kültürleri temsil eden insanlar iletişime geçmekte, doğrudan veya dolaylı olarak birbirlerini etkilemektedir (Agayi ve Gündüz, 2020, s. 42-43). Bölgeye gelen turistler yöre halkının kültürünü ve yaşam tarzını yakından gözlemlerken yerel halk da turistlerin tutum ve davranışlarını, yaşam tarzlarını görmekte, etkilenmektedir. Yerel halkın turistlere karşı davranış ve tutumu bazen uç noktalara varabilmektedir. Yerel halk turistlere karşı ya tamamen olumsuz tavır sergilemekte ya da turistlere özenerek onu taklit etmeye gayret göstermektedir (Ongun vd., 2015, s. 125).

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın amacı, Isparta İli Keçiborlu İlçesi Kuyucak köyünün kırsal turizm potansiyelinin değerlendirilerek Kuyucak köyünün kırsal turizm ile ilgili güçlü-zayıf yönlerini, tehdit ve fırsatlarını SWOT analizi yöntemiyle ortaya koymaktır. Araştırmada Kuyucak köyünün seçilmesinde 6-7 yıl öncesinde kendi halinde tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlayan bir köy olmasına rağmen lavanta çiçeğinin turistik ürün olarak kullanılmasıyla bugün binlerce yerli ve yabancı turist geldiği bir köy olması, köyün yerel ve ulusal basın ile medyanın ve araştırmacıların dikkatini çekmesi etkili olmuştur.

Bu araştırma, Isparta Kuyucak köyünün lavanta çiçeği özelinde sahip olduğu kırsal turizm potansiyelinin ortaya çıkarılması, bunun farklı açılardan incelenmesi ve kırsal bölgelerin kalkınması için kırsal turizmi geliştirmeye yönelik proje ve programlar oluşturularak somut adımlar atılabilmesine katkı sağlayabileceği düşüncesiyle önem taşımaktadır. Lavanta çiçeği gibi bir tarımsal ürünün turistik ürüne dönüştürülerek kırsal turizm gelişiminin akademik olarak incelenmesinin araştırmacılar için literatüre katkı sağlaması ve bölgedeki karar alıcı birimlere yardımcı olması ümit edilmektedir.

Yöntem ve Araştırma Alanı

Araştırmada kullanılan verileri elde etmek için Isparta Kuyucak köyünün kırsal turizm potansiyelini incelemek üzere elektronik, yazılı ve görsel kaynaklar incelenerek yazın taraması yapılmış, çalışmaya katkı sağlayabilecek bilimsel araştırma ve raporlardan faydalanılmıştır. Kuyucak köyündeki kırsal turizm faaliyetleriyle ilgili mevcut durumun tespiti ve yerinde görülmesi için bölgeye Haziran 2013, Haziran 2017 ve Temmuz 2019, Haziran 2021 dönemlerinde dört kez ziyaret gerçekleştirilmiştir. Bu ziyaretlerde köy ve çevresinde yaşayan yerel halkın yaşantısı ve turizm aktiviteleri yerinde gözlemlenerek bilgi toplanmıştır. Yazın taraması ve yerinde gözlem sonucunda elde edilen veriler ışığında Isparta Kuyucak köyünün kırsal turizm potansiyeli SWOT (Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats) analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir.

SWOT analizi, incelenen konunun güçlü ve zayıf yönleri ile dış çevreden kaynaklanan fırsat ve tehditleri belirlemekte kullanılan bir analiz tekniği olup bir firmanın, kurumun veya bir sektörün analizinde kullanılabilir. SWOT analizi ile iç ve dış etkenler dikkate alınarak var olan güçlü yönler ve fırsatlardan en üst düzeyde yararlanılması, tehditlerin ve zayıf yönlerin olumsuz etkilerini en aza indirecek plan ve stratejiler geliştirilmesi amaçlanır (Soyak, 2016, s. 57). SWOT analizi bir sektörün mevcut durum analizinin yanında stratejik yönetim ve planlama alanında çok sık kullanılan bir yöntemdir (Brooks vd., 2014, s. 25).

Araştırmanın konusu olan Kuyucak köyü Isparta'nın Keçiborlu ilçesine bağlı bir köydür. Keçiborlu ilçesi, Isparta il merkezine 40 km uzaklıkta Isparta-Afyon yolu üzerinde yerleşik bir

ilçe olup ilçe ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanır. Senir ve Kılıç kasabalarında gülcülük faaliyetleri öne çıkarken Kuyucak ve yakın çevresinde lavanta üretimi gerçekleştirilmektedir (Bozok ve Karaman, 2018, s. 29). Yoğun lavanta üretiminin yanında lavanta yetiştiriciliğini turistik ürüne çevirebilmiş olmasıyla Kuyucak köyü diğer köylerden ayrılmaktadır. Kuyucak köyü Isparta şehir merkezine 50 km, Keçiborlu ilçe merkezine 15 km, Süleyman Demirel Havalimanı'na 20 km uzaklıktadır.

Bulgular

Türkiye'de kırsal turizme yönelimin artması kültür bitkileri olan lale, safran, gül, kiraz çiçeği ve lavanta gibi çiçeklere olan ilgiyi de artırmıştır. Bir Akdeniz bitkisi olan lavantanın geniş tarlalara ekilerek tarımsal ürün olmasının yanında turistik bir ürün olarak kullanımı Fransa'da yıllardır devam etmektedir. Fransa'nın Provence bölgesi lavanta tarlalarına düzenlenen turlar sayesinde önemli gelir sağlamaktadır (Doğaner, 2019, s. 90).

Son yıllarda Kuyucak köyü ve çevresindeki lavanta tarlalarına ziyaretçilerin ilgisi artmış, yurt içinden ve Uzakdoğu'dan turist kabileleri gelmeye başlamıştır. Kurak ve sıcak bölgelerde kolaylıkla yetişen lavanta bitkisi haziran ayının birinci veya ikinci haftası çiçeklenmeye başlayarak ağustos ortalarına kadar çiçeğini korumaktadır. Çiçeklendiği dönemde lavanta tarlaları adeta görsel bir şölene dönüşmekte, binlerce ziyaretçiyi bölgeye çekmektedir. Bu da bölgede iktisadi ve sosyal hareketliliğe neden olmaktadır. Araştırmada lavanta çiçeği odağında Kuyucak ve yakın çevresinde ivme kazanan kırsal turizm faaliyetlerinin gelişimi, bölgeye sosyal ve iktisadi etkileri incelenerek SWOT analizi yapılmıştır.

Isparta'nın Turizm Potansiyeli ve Gelişimi

Batı Akdeniz Bölgesi'nde yer alan Isparta; doğal güzellik, bitki ve canlı çeşitliliği bakımından oldukça zengindir. Doğal güzelliğinin yanında tarih öncesi dönemlere kadar uzanan köklü bir geçmişe sahiptir. Psidia yöresinin önemli yerleşim merkezlerinden birisi olan Isparta'nın yerleşim tarihi Paleolitik (Eskitaş) dönemle başlamaktadır. Şehrin içinde bulunduğu bölgede Lidyalılar, Persler, Antik Makedonlar, Romalılar ve Bizanslıların hüküm sürdüğü bilinmektedir. Bizans hâkimiyetinden sonra Selçuklular, Hamitoğulları idaresine geçmiştir. Zaman zaman Osmanlı ile Karamanoğulları arasında el değiştiren Hamitili'nin II. Murad döneminde kesin olarak Osmanlıya katılmasından sonra Isparta sancak merkezi olmuştur (Isparta Valiliği, 2009, s. 1-4).

Bir bölgenin turist çekebilme potansiyeli çekicilik, erişim ve konaklama imkânlarından oluşan turizmin arz kaynaklarına bağlıdır. Çekicilik, turistlerin bir destinasyonu ziyaret etme isteğini doğuran deniz, göl, flora, tarihi eser gibi doğal güzellikler ve coğrafi kaynaklardır (Ceylan, 2004, s. 63). Erişim, turistik alana ulaşımın kolaylığı, hızı, kalitesi, çeşitliliği ve fiyatının cazip olması gibi hususları kapsar. Konaklama imkânları bölgedeki otel, motel, pansiyon gibi geceleme imkânlarını içermesinin yanında, konaklamaya ilişkin tesis sayılarını, konaklama hizmet kalitesini, yeme, içme ve eğlence imkânlarını kapsamaktadır (Doğan ve Üngüren, 2012, s. 105).

Isparta genel olarak yerli ve yabancı turistleri cezbedecek güzelliklere sahip olup komşusu olan Burdur, Afyon, Konya ve Antalya'dan kolay erişime sahip bir noktada bulunmaktadır. Diğer taraftan il sınırları içinde bulunan Süleyman Demirel Havalimanı erişim açısından bölgenin önemli avantajlarından birisidir. Isparta; inanç ve kültür turizmi, yayla ve mağara turizmi, kış turizmi, eko turizm açısından geniş imkânlar sunmaktadır. Kayak ve kış turizmi için Davraz Dağı şehrin en önemli potansiyeli olarak öne çıkmaktadır. Psidia Antiochia Antik Kenti, Artemis Tapınağı, tarihi kiliseler ve Barla yerleşim alanı Isparta'nın inanç ve kültür turizm odağını oluşturan çekicilikler arasında yer almaktadır. Son yıllarda gül ve lavanta odaklı kırsal turizm hareketlenmiş olup yerli ve yabancı turistlerin ilgisini çekmeye başlamıştır. Isparta'nın sahip olduğu turizm değerleri aşağıda Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Isparta'nın Turizm Değerleri

İnanç Turizmi	Aya Baniya Kilisesi, Aya Yorgi Kilisesi, Aya Stefanos Kilisesi, Aziz St. Paul Kilisesi, Barla Köyü
Kültür Turizmi	Pisidia Antiokheia Antik Kenti, Artemis Tapınağı, Apollonia Mordiaion Antik Kenti, Adada Antik Kenti, Seleukeia Sidera (Bayat) Antik Kenti, Prostanna Antik Kenti, Parlais Antik Kenti, Fari (Binda) Harabeleri
Mağara Turizmi	Pınargözü Mağarası, Zindan Mağarası, Gümüş İni Mağarası, Erenler Mağarası, Cıv Mağarası, Kuz Mağarası, Karataş Mağarası
Kış Turizmi	Davraz Dağı, Çobanisa Köyü
Yayla Turizmi	Sorgun Yaylası, Toto Yaylası, Söğüt Yaylası, Zengi Yaylası
Kuş Gözlemi (Ornitoloji)	Kovada Gölü ve Milli Parkı, Kızıldağ Milli Parkı, Kasnak Meşesi Tabiatı, Çandır Barajı
Av Turizmi	Eğirdir Gölü, Hoyran Gölü
Su Sporları	Eğirdir Gölü (yüzme, yelken, sörf), Yazılı Kanyon Tabiat Parkı (rafting)
Eko Turizm	Kovada Gölü ve Milli Parkı, Kızıldağ Milli Parkı
Festivaller	Gül, Halı, Kültür ve Turizm Festivali, Davraz Kar Festivali, Antiokheia, Kültür ve Sanat Festivali, Eğirdir Kültür ve Turizm Festivali, Eğirdir Uluslararası Dağcılık Festivali
Kamp ve Karavan Turizmi	Eğirdir Gölü, Eğirdir Kovada Milli Parkı, Çandır Yazılı Kanyon, Kızıldağ Milli Parkı
Foto Safari	Kovada Milli Parkı, Çandır Yazılı Kanyon Tabiat Parkı, Eğirdir Yukarı Gökdere Köyü, Kasnak Meşesi Tabiatı Koruma Alanı, Eğirdir Akpınar Köyü, Hoyran Gölü, Kızıldağ Milli Parkı, Tota Yaylası.
Trekking	Eğirdir Akpınar Köyü, Eğirdir Okucaklı Yaylası, Yukarı Gökdere Köyü, Kasnak Meşesi Tabiatı Koruma Alanı, Kovada Gölü Çevresi, Gökbüvet Kanyonu, Çandır Yazılı Kanyon, Söğüt Yaylası

Kaynak: Doğan ve Üngüren, 2012, s.106.

Isparta, şehri ziyarete gelen misafirleri için oldukça geniş konaklama imkânlarına sahiptir. Isparta İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü verilerine göre il genelinde bakanlık işletme belgeli 1 adet beş yıldızlı, 3 adet dört yıldızlı, 9 adet üç yıldızlı olmak üzere toplam 23 adet otel, pansiyon ve apart otel faaliyet göstermektedir. İl genelinde 44 adet belediye işletme belgeli konaklama tesisi mevcut olup Isparta'daki bakanlık ve belediye işletme belgeli tesisler aşağıdaki Tablo 2'de verilmiştir. Yeme-içme ihtiyacı için il genelinde çok sayıda restoran olmasına rağmen sadece 4 adedi turizm işletme belgelidir. İl genelinde faaliyet gösteren kayıtlı seyahat acentesi sayısı ise 25'tir.

Tablo 2. Isparta'daki Kültür ve Turizm Bakanlığı İşletme Belgeli Oteller

	Türü	Belediye Sertifikalı Tesis			Bakanlık Sertifikalı Tesis		
		Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
Isparta Merkez	Otel	14	420	830	11	882	1.796
	Pansiyon	1	12	24	0	0	0
	Misafirhane	6	123	289	0	0	0
Aksu	Otel	0	0	0	1	10	29
Atabey	Misafirhane	1	12	20	0	0	0
Eğirdir	Otel	5	137	312	6	130	261
	Pansiyon	10	62	144	1	5	12
Gelendost	Otel	1	25	30	1	15	30
Keçiborlu	Otel	1	180	420	0	0	0

	Misafirhane	1	2	6	0	0	0
Şarkikaraağaç	Otel	1	10	22	1	57	114
Senirkent	Otel	1	9	20	0	0	0
Yalvaç	Otel	1	20	32	2	66	121
Yenişarbademli	Misafirhane	1	20	80	0	0	0
Toplam Tesis Sayısı						67	
Toplam Oda Sayısı						2.197	
Toplam Yatak Sayısı						4.592	

Kaynak: Isparta Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü, Turizm İstatistikleri, Erişim Tarihi: 10.11.2021, <https://isparta.ktb.gov.tr/TR-165303/turizm.html>.

Dünya ve Türkiye'deki turizm faaliyetlerinin gelişimiyle doğru orantılı olarak Isparta'daki turizm faaliyetleri de gelişim göstermektedir. Isparta'da konaklayan turist sayılarının yıllara göre dağılımı aşağıdaki Tablo 3'te verilmiştir. Bu verilere göre 2000 yılında Isparta'da geceleleyen turist sayısı 125.737 olurken bu rakam düzenli artış göstererek 2005 yılında 151.073 kişi, 2015 yılında 354.443 kişi, 2019 yılında 538.642 kişi olarak gerçekleşmiştir. Covid 19 salgınının etkisiyle 2020 yılında 295 bine düşmüştür.

Tablo 3. Isparta'da Konaklayan Turist Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı

Yıllar	Yerli	Yabancı	Toplam
2000	116.144	9.593	125.737
2005	126.064	25.009	151.073
2010	135.671	21.608	157.279
2015	334.686	19.757	354.443
2016	353.096	14.144	367.240
2017	416.032	15.202	431.23
2018	433.311	15.251	448.562
2019	520.013	18.629	538.642
2020	288.273	6.878	295.151
2021	213.588	19.572	233.160*

* 2021 yılı ilk dokuz aya ilişkin verilerdir.

Kaynak: Isparta Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü, Turizm İstatistikleri, Erişim Tarihi: 10.12.2021, <https://isparta.ktb.gov.tr/TR-165303/turizm.html>.

Kuyucak Köyünde Kırsal Turizm ve Lavanta Faktörü

Günümüzde Türkiye'nin kalkınma politikalarında kırsal alanda sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için üretici birlikleri ve aile işletmelerinin üretim kapasitesinin yükseltilmesi ve kırsaldaki işgücünün istihdam kapasitesinin artırılması, insanların düzenli ve yeterli gelir imkânlarına kavuşturularak refah düzeyinin yükseltilmesi ve yaşam kalitesinin iyileştirilerek nüfusun kırsalda tutundurulması amaçlanmıştır (CSBB, 2019, s. 180). Söz konusu amaçlara ulaşabilmenin önemli araçlarından birisi de kırsal turizmdir.

Yukarıdaki kalkınma hedefleri doğrultusunda kırsal turizm Isparta Kalkınma Planı (2014-2019)'nda kırsal ekonominin çeşitlendirilmesi önceliği altında ele alınmış, çeşitli tedbir ve faaliyetler öngörülmüştür. Isparta'da kırsal turizmin geliştirilebilmesi için yöresel kültür mirasının sergilenebileceği yerleşim yerlerinin tespit edilmesi ve bu yerlerde kırsal turizm altyapı çalışmalarının gerçekleştirilmesi, kırsal alanda konaklama kapasitesi ile agro turizm yapan işletme sayısının artırılması hedeflenmiştir. Bu hedeflere ulaşılabilmesi için kırsal turizm altyapısının geliştirilmesi, turizm köyü modelinin oluşturulması, konaklama işletmeciliğinin geliştirilmesi, ilçe turizm bilgi paketinin hazırlanması, kırsal alanda turizm amaçlı sportif

faaliyetlere esas olacak parkur alanlarının geliştirilmesi ve inanç turizminin geliştirilmesi gibi faaliyetler öngörülmüştür (BAKA, 2014, s. 81-82).

Isparta ili genelinde kırsal alanda yapılabilecek birçok kırsal turizm aktivitesi olmasına rağmen son yıllarda gül ve lavanta odaklı bir turizm akımı ivme kazanmaya başlamıştır. Lavanta üretiminin merkezi haline gelen Kuyucak köyünde turizm faaliyetlerinin gelişmesi için kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşları destek olmaktadır. Keçiborlu Kaymakamlığı, Kuyucak Köyü Muhtarlığı ile Keçiborlu Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği ortaklığında Lavanta Kokulu Köy Projesi gerçekleştirilmiştir. Lavanta yetiştiriciliğinde köyün markalaşması, alternatif iş imkanları oluşturularak bölgede yaşanan işsizlik ve göç sorununun çözülmesi, kırsal kalkınmaya destek olunması amacıyla gerçekleştirilen proje köyün adını duyurmasına ve daha fazla ziyaretçi çekmesine katkı sağlamıştır (Aylan vd., 2019, s. 1276).

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ve Anadolu Efes ortaklığı tarafından desteklenen Lavanta Kokulu Köy Projesi ile Kuyucak köyü ve çevresinin bilinirliği artmıştır. Proje kapsamında ilk olarak kırsal turizmin iyi uygulama örneklerinden olan Fransa-Provence bölgesine bir çalışma gezisi düzenlenmiş, geziye proje ekibi öncülüğünde köyün ileri gelenleri ve lavanta üreticisi kadınlar katılım sağlamıştır. Akabinde Lavanta Kokulu Köy Kadın Girişimciler Kooperatifi kurulmuş, kadınlara ve gençlere girişimcilik, kooperatifçilik, kırsal turizm etkinlikleri, aromatik bitki yetiştiriciliği, ev pansiyonculuğu, işletmelerde hijyen, satış görevlisi, diksiyon ve alan tanıtımı eğitimleri verilmiştir. Bu eğitimlerle yerel halkın bilinçlendirilmesi ve hizmet kapasitesinin geliştirilmesi amaçlanmıştır (Erdil, 2017).

Lamiaceae familyasından olan lavanta çiçeği, 1 metreye kadar uzayabilen soğuğa, sıcağa ve kuraklığa dayanıklı yarı çalimsi formda uzun ömürlü bir bitkidir. Bir Akdeniz bitkisi olan lavanta, Fransa ve Bulgaristan'da yoğun olarak üretilmektedir. Türkiye, Fas, Yugoslavya, Macaristan, İtalya, Rusya, İspanya, Romanya ve Ukrayna lavantanın üretildiği diğer ülkelerdir (Gökdoğan, 2016, s. 154). Lavanta çiçeği Isparta'da Kuyucak köyü başta olmak üzere Aydoğmuş, Kuşçular, Ardıçlı ve Çukurören köylerinde yetiştirilmektedir. Kuyucak köyü, 3.500 dekarlık alanda Türkiye lavanta üretiminin %93'ünü karşılamaktadır (Bozok ve Karaman, 2018, s. 29).

Lavanta bitkisinin ekonomik amaçla kullanılan kısmı çiçeğidir. Lavanta haziran ayında çiçeklenmeye başlayıp çiçek dönemi yaklaşık 45 ile 60 gün kadar sürmektedir. Lavanta çiçeğinin taç kısmındaki mor rengi insanları görsel olarak etkilerken bitkinin çiçeğinden ve sapından elde edilen uçucu yağ ticari olarak kullanılmaktadır (Kara ve Baydar, 2013, s. 58). Lavanta çiçeği kendine özgü hoş kokusu, zengin içeriği ve kaliteli uçucu yağı nedeniyle kozmetik, parfümeri ve ilaç endüstrisinde kullanılan hoş kokulu bir süs bitkisidir. Güzel kokusu nedeniyle deterjan endüstrisinde ve sabun üretiminde kullanılan lavanta yağı, sakinleştirici etkisiyle ilaç sanayinin önemli girdilerinden birisidir. Lavanta çiçeği ağrı kesici, anti-depresan ve uyku düzenleyici özellikleriyle ilaç endüstrisinde ve aroma terapide kullanılmaktadır (Gökdoğan, 2016, s. 154).

1990'lı yıllardan itibaren ticari amaçla üretilmeye başlayan lavanta çiçeği (Bozok ve Karaman, 2018, s. 29) 2013-2014 yıllarından itibaren yerli ve yabancı ziyaretçileri bölgeye çeken bir turistik ürün haline gelmeye başlamıştır. Türkiye'deki lavanta üretiminin %93'ünün sağlandığı Kuyucak köyü ve çevresinde turizme yönelik faaliyetlerin kamu birimleri tarafından da desteklenmesiyle turizm önemli bir gelişme kaydetmiş, köyün ülke genelinde bilinirliği artmıştır. Kamu ve özel sektör destekli Lavanta Kokulu Köy Projesi ile bölgede kırsal turizm kültürünün gelişmeye başladığı görülmüş, kırsal turizm ile sürdürülebilir kalkınmanın önu açılmıştır (Erdil, 2017).

Yakın zamana kadar çoğu kimsenin adını dahi duymadığı Kuyucak köyü bugün binlerce yerli ve yabancı ziyaretçiyi ağırlamaktadır. 2015 yılında yaklaşık 5 bin kişi tarafından ziyaret edilen köy ve çevresi 2016 yaz sezonunda 20 bin, 2017 yılında 140 bin ve 2018 yılında 190 bin ziyaretçi ağırlamıştır (Lavanta Kokulu Köy, 2021). Isparta Valiliği tarafından yapılan açıklamaya göre 2018 yılında yaklaşık 250 bin olan ziyaretçi sayısı 2019 yılında 750 bine kadar çıkmıştır (Hürriyet, 2021). Bu rakamlara göre dört-beş yıl gibi kısa bir süre içinde bölgeye gelen ziyaretçi

sayısının 5 bin kişiden 750 bin kişiye çıktığı görülmektedir. Kaynaklara göre ziyaretçi rakamları arasında farklılıklar görülse de bölgeye gelen turist sayısında oldukça ciddi bir artış dikkati çekmektedir.

Bir bölgede kırsal turizmin gelişebilmesi için bölgeye ulaşım kolay ve ulaşım imkânları çeşitli olmalı, yakın çevrede gezip görmeye değer tarihi ve doğal güzellikler, yeterli kapasite ve kalitede konaklama mekânları bulunmalı, bölgedeki yapılar otantik ve geleneksel olmalıdır. Transfer, yeme-içme gibi yan hizmetlerin yanında altyapı hizmetlerinin standardı yüksek, sağlık ve güvenlik gibi hizmetlerin beklentileri karşılar nitelikte olması gereklidir. Sektörde hizmet sunan girişimcilerin ve yerel halkın farklı kültürlere açık olmasının yanında gelecek ziyaretçilere hoşgörü ve anlayışla yaklaşmaları kaçınılmazdır. Bütün bunlara ilaveten tecrübeli ve ehil profesyoneller tarafından hedef kitleye doğru kanallardan, doğru zamanda tanıtım yapılmalıdır (Soykan, 1999, s. 69-70). Kuyucak köyü ve çevresi incelendiğinde yukarıda bahsedilen birçok kıstası sağladığı görülmektedir.

Kuyucak Köyü Turizm Faaliyetlerinin SWOT Analizi

Güçlü Yönler

- Turistik ürün olarak çekiciliği bulunan lavanta bahçelerinin bölgede mevcut ve yaygın olması
- Lavantanın bölgeyi mor renge bürüyerek bölgeye kattığı görsel çekiciliğin olması
- Lavanta bahçelerinin gezi ve fotoğraf çekimleri için elverişli olması
- Bölge halkının çoğunluğunun lavanta yetiştiriciliğiyle iştigal etmesi
- Köy halkının dışardan gelen turistlere karşı sıcakkanlı ve misafirperver davranması
- Isparta bölgesinde zengin tarih, kültür ve tabiat varlıklarının mevcut olması
- Turistlerin kolayca ulaşabileceği kırsal ve yöresel ürünlerin bulunduğu satış yerlerinin olması
- Turizm işinin köy halkı tarafından benimsenmiş ve içselleştirilmiş olması
- Turistlerin ilgisini çekecek gül ve zambak bahçelerinin yakın çevrede mevcut olması
- Köyde turizm faaliyetlerine ilgi duyan genç ve kadın girişimcilerin, işgücünün bulunması
- Köyde bulunan lavanta bahçelerinin yerel ve ulusal medyada yer almaya başlamış olması
- Turizm ile ilgili alanlarda köy halkının eğitim alarak bilinçlenmiş olması

Zayıf Yönler

- Lavantanın çiçeklenme süresine bağlı olarak turizm sezonunun çok kısa olması
- Kırsal turizme uygun konaklama imkânlarının ve tesislerin az olması
- Turizme yönelik yapıların estetik kaygı ve doğallıktan uzak, derme-çatma olması
- Büyük grupları ağırlayabilecek kafe ve restoranların yetersiz olması
- Mevcut işletmelerde hizmet kalitesinin yetersiz olması
- Yerel yönetim birimleri arasında iletişim ve koordinasyon eksikliği
- Bölgede girişimcilik kültürünün zayıf olması
- Yörenin yemek kültürü açısından zengin bir çeşitliliğe sahip olmaması
- Kırsalda yaşayan insanların finans kaynaklarına erişiminin zor olması

Fırsatlar

- Ülke genelinde kırsal turizme ilginin artıyor olması
- Antalya ve Isparta havaalanlarının yöreye yakın ve karayolu ulaşımının kolay olması
- Kuyucak köyünün Antalya ve Pamukkale gibi turistik cazibe merkezlerine yakın olması
- Bölgede faaliyet gösteren Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı (BAKA) ve Tarımsal Kırsal Kalkınma Kurumu'nun (TKDK) kırsal kalkınma ve kırsal turizmi destekliyor olması
- Bölgedeki turizm faaliyetleri için gerekli olan eğitilmiş personel ihtiyacının Süleyman Demirel Üniversitesi ve Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi bünyesindeki turizm işletmeciliği bölümünden sağlanabilmesi
- Köye ulaşımın kolay olması ve seyahat acentelerinin bölgeye turlar düzenliyor olması

- Kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşlarının bölgedeki turizm faaliyetlerini destekliyor olması
- Bölgeye yakın çevrede Sagalassos Antik Kenti, İnsuyu Mağarası, Davraz Dağı, Eğirdir Gölü, Gölcük Gölü ve Yazılı Kanyon gibi doğal ve kültürel çekiciliklerin mevcut olması
- Antalya-Isparta-Burdur hattında alternatif turizmin geliştirilmesinin 2023 Turizm Stratejisi hedefleri arasında yer alması

Tehditler

- Bölgenin aşırı kalabalık turist kitlesiyle karşı karşıya kalması sonucu doğal alanların tahribatı ve çevre kirliliği oluşması
- Denetimsiz ve plansız turizm faaliyetlerine bağlı olarak tarımsal alanların azalması.
- İstihdam imkânlarının kısıtlı olması nedeniyle kırsalda yaşayan gençlerin bölge ve il dışına göç etmek istemeleri
- Bölgenin sosyo-kültürel yapısının turizm faaliyetlerinden olumsuz etkilenmesi
- Covid 19 virüsünün turizm talebini olumsuz etkilemesi
- Bölgeye yakın olan Burdur ilinde daha büyük ve profesyonel lavanta bahçelerinin bulunması

SONUÇ

Dünya ve Türkiye'deki turizm faaliyetlerinin gelişimiyle doğru orantılı olarak Isparta ilindeki kırsal turizm faaliyetleri de gelişim göstermektedir. Isparta'da kırsal turizm faaliyetleri Kuyucak köyü ve çevresinde yoğunlaşmıştır. 2015 yılında yaklaşık 5 bin kişi tarafından ziyaret edilen bölge 2016 yaz sezonunda 20 bin, 2017 yılında 140 bin ve 2018 yılında 190 bin ziyaretçi ağırlamıştır. Bölgeye gelen ziyaretçi sayısı 2019 yılında 750 bine kadar çıkmıştır. Bu rakamlara göre dört-beş yıl gibi kısa bir süre içinde bölgeye gelen ziyaretçi sayısının ciddi bir artış göstererek 5 bin kişiden 750 bin kişiye çıktığı görülmektedir.

Bir bölgede turizmin gelişebilmesi için geniş konaklama ve yeme-içme olanakları olmalıdır. Isparta, şehri ziyarete gelen turistler için oldukça geniş konaklama imkânlarına sahiptir. İl genelinde bakanlık işletme belgeli 1 adet beş yıldızlı, 3 adet dört yıldızlı, 9 adet üç yıldızlı olmak üzere toplam 23 adet otel, pansiyon ve apart otel faaliyet göstermektedir. Bunlara ilaveten Isparta genelinde 44 adet belediye belgeli konaklama tesisi mevcuttur. Gelen turistlerin yeme-içme ihtiyacını karşılayacak çok sayıda restoran bulunmaktadır.

Genel olarak Isparta yerli ve yabancı turistleri cezbedecek güzelliklere sahip olup inanç ve kültür turizmi, yayla ve mağara turizmi, kış turizmi, eko turizm açısından geniş imkânlar sunmaktadır. Davraz Dağı'nda bulunan kayak merkezi ve turizm alanı kayak ve kış turizmi için şehrin en önemli turizm değerleri arasında yer almaktadır. Psidia Antiochia Antik Kenti, Artemis Tapınağı ve Barla yerleşim alanı Isparta'nın inanç ve kültür turizm odağını oluşturan cazibe merkezleri olarak öne çıkmaktadır. Gül ve lavanta çiçeğine bağlı olarak gelişen kırsal turizm son zamanlarda ivme kazanmış olup yerli ve yabancı turistlerin ilgisini çekmeye başlamıştır.

Kuyucak köyü ve yakın çevresinde gelişen kırsal turizm sektörü SWOT analizi yöntemiyle incelenmiştir. Turistik ürün olarak çekiciliği bulunan lavanta bahçelerinin bölgede mevcut ve yaygın olması, lavantanın bölgeyi mor renge bürüyerek bölgeye çekicilik katması, gezi ve fotoğraf çekimleri için lavanta bahçelerinin elverişli olması, köyde bulunan lavanta bahçelerinin yerel ve ulusal medyada yer almaya başlamış olması güçlü yönler olarak öne çıkmaktadır. Zayıf yönler arasında lavantanın çiçeklenmesine bağlı olarak turizm sezonunun çok kısa olması, turizme yönelik yapıların estetik kaygı ve doğallıktan uzak, derme-çatma olması, büyük grupları ağırlayabilecek kafe ve restoranların yetersiz olması, yörenin yemek kültürü açısından zengin bir çeşitliliğe sahip olmaması sayılabilir.

Ülke genelinde kırsal turizme ilginin artıyor olması, Antalya ve Isparta havaalanlarının yöreye yakın ve karayolu ulaşımının kolay olması, Kuyucak köyünün Antalya ve Pamukkale gibi turistik

cazibe merkezlerine yakın olması, köye ulaşımın kolay olması ve seyahat acentelerinin bölgeye turlar düzenliyor olması lavanta odağında gelişen kırsal turizm sektörü önündeki fırsatlar arasında yer almaktadır. Bölgenin aşırı kalabalık turist kitlesiyle karşı karşıya kalması sonucu doğal alanların tahribatı ve çevre kirliliği oluşması, bölgenin sosyo-kültürel yapısının turizm faaliyetlerinden olumsuz etkilenmesi, kırsalda yaşayan gençlerin bölge ve il dışına göç etmek istemeleri, Covid 19 gibi salgın hastalıkların turizm talebini olumsuz etkilemesi, bölgeye yakın olan Burdur ilinde daha büyük ve profesyonel lavanta bahçelerinin bulunması Kuyucak köyünde lavanta odaklı turizmin gelişimi önündeki tehditler arasında sayılabilir.

Antalya ve Isparta havaalanlarının yöreye yakın ve karayolu ulaşımının kolay olması bölgenin güçlü yönleri arasında yer almaktadır. Antalya, Denizli ve Afyon üçgenindeki turist potansiyelini bölgeye yönlendirecek çalışmalar yapılmalı, bu yöndeki girişimler kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşları tarafından desteklenmelidir.

Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB), Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı (BAKA), Tarımsal ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) gibi kurumlar kırsal turizmi ve girişimcilik faaliyetlerini desteklemektedir. Söz konusu kamu kurumları, sivil toplum kuruluşları ve girişimciler arasındaki iş birliği artırılarak stratejik planlama yapılmalı, plan doğrultusunda reklam ve pazarlama faaliyetleri yürütülmelidir.

İl sınırları içinde bulunan Süleyman Demirel Üniversitesi ve Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi bölgenin gelişimi için önemli bir fırsattır. İl dışından gelen üniversite öğrencilerine bölgenin etkin tanıtımı yapılmalı, üniversitelerin eğitim potansiyelinden azami ölçüde yararlanılarak bölgedeki gençlerin, çiftçi ve girişimcilerin kapasiteleri geliştirilmelidir.

Lavantanın çiçeklenme süresinin yaklaşık 45-60 gün olmasına bağlı olarak turizm sezonunun çok kısa olması Kuyucak ve çevresindeki kırsal turizm faaliyetlerinin öne çıkan zayıf yönlerinden birisidir. Turizm sezonunun kısa olması girişimcilerin çekimser davranmasına neden olmakta ve kırsal turizme ilişkin yatırımları kısıtlamaktadır. Bölgede turizm faaliyetlerinin daha geniş bir zamana yayılabilmesi için lavantadan farklı zamanlarda çiçeklenen zambak ve gül bahçeleri artırılmalı, turizm aktiviteleri çeşitlendirilmelidir.

Bölgenin yoğun turist akını ile karşı karşıya kalması halinde altyapı, çevre ve konaklama sorunlarının çıkması muhtemeldir. Köyde yaşayan insanların ve girişimcilerin çevre koruma bilinci geliştirilerek sürdürülebilir kalkınma algısı güçlendirilmeli, derme-çatma ve betonarme yapılar yerine bölgenin dokusuna uygun estetik yapıların inşa edilmesi teşvik edilmelidir.

Bir destinasyonda turizmin gelişimi kadar turizm faaliyetlerinin sürdürülebilirliği de hayati öneme sahiptir. Tarihi, doğal ve kültürel zenginliklerden dengeli bir şekilde faydalanmak insanların hakkı olduğu kadar bu değerleri koruyarak gelecek nesillere aktarmak da görevidir. Kalkınmanın sürdürülebilirliği ve turizm faaliyetlerinin sürekliliği için bölgede arz ve talebi oluşturan tarafların birlikte hareket etmesi, kamu birimleri ve sivil toplum kuruluşlarının sürece destek olması kaçınılmazdır. Zenginliklerin korunarak gelecek nesillere aktarılabilmesi için yoğun turist hareketliliğinin gerektirdiği altyapı ihtiyaçları tespit edilerek çevreye duyarlı çözümler üretilmelidir.

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ve Anadolu Efes ortaklığı ile yürütülen Gelecek Turizmde Projesi ile Kuyucak köyünün bilinirliği artmış ve bölgeye binlerce turist gelmeye başlamıştır. Benzeri proje ve teşvikler artırılarak girişimciler, kadınlar ve gençlerin dünyadaki önemli lavanta üretim bölgeleri ile kırsal turizm alanlarını ziyaret etmeleri sağlanmalıdır. Bu tarz proje ve ziyaretler insanların tecrübelerini artıracak, yeni bakış açısı kazanmalarına yardımcı olacak ve bölgenin doğru pazarlanmasına katkı sağlayarak kırsal turizmin gelişimini hızlandıracaktır.

KAYNAKÇA

- Agayi, C.O. and Gündüz, E. (2020). An Evaluation of Rural Tourism Potential for Rural Development in Kenya. *International Journal of African and Asian Studies*, 63(2020), 35-46.
- Akça, H. (2004). Dünyada ve Türkiye’de Kırsal Turizm. *Standart Dergisi*. 43(513), 61-70.
- Albayrak, A. (2013). *Alternatif Turizm*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Aydın, O. (2012). Türkiye’de Alternatif Bir Turizm; Sağlık Turizmi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. 14(23), 91-96.
- Aylan, F.K., Sarı G.H. ve Salvarcı, S. (2019). Kırsal Yoksulluğun Giderilmesinde Kadın Girişimciliğin Rolü : Lavanta Kokulu Köy Örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*. 7(2), 1271-1289.
- Bahar, O. ve Kozak, M. (2012). *Turizm ve Rekabet*. Ankara : Detay Yayıncılık.
- Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı (BAKA) (2014). *Kırsal Kalkınma Planı (2014-2019)*. Isparta : BAKA.
- Bildirici, M.E. ve Koç, İ. (2017). *Türkiye’de Bölgeler Arası Gelişmişlik Farklarının İncelenmesi*. S. Koç, S. Yılmaz Genç ve K. Çolak (Ed.) içinde, *Dünden Bugüne Ekonomi Yazıları*, (s. 321-363). Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yayınları.
- Bozok, D. ve Karaman, R. (2018). Isparta Lavantasının Kırsal Turizm Kapsamında SWOT Analizi Yöntemiyle Değerlendirilmesi : Kuyucak Köyü Örneği. *International Journal of Social and Economic Sciences*. 8(2), 27-33.
- Brooks, G., Heffner, A. and Henderson, D. (2014). A SWOT Analysis of Competitive Knowledge From Social Media For A Small Start-Up Business. *Review of Business Information Systems*. 18(1), 23-34.
- Ceylan, S. (2004). Yazılı Kanyon (Sütçüler, Isparta) Tabiat Parkı’nın Turizm Açısından Önemi ve Kullanımı. *Süleyman Demirel Üniversitesi Burdur Eğitim Fakültesi Dergisi*. 5(8), 59-82.
- Çetin, M. (2007). Yerel Ekonomik Kalkınma Yaklaşımı ve Uluslararası Organizasyonlar. *Yönetim ve Ekonomi*. 14(1), 153-170.
- Doğan, H. ve Üngüren, E. (2012). Yerel Halkın Isparta Turizmine Yönelik Görüşleri Üzerine Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 17(1), 103-122.
- Doğaner, S. (2019). *Flora Turizmi : Orman, Çiçek ve İnsan*. S. Üçışık Erbilen ve G. Şahin (Ed.) içinde, *Beşeri ve İktisadi Coğrafya Araştırmaları*, (s.73-104). İstanbul: Eski Babil Yayınları.
- Durgun, A. (2006). *Bölgesel Kalkınmada Turizmin Rolü*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Egbalı, N. and Bakhsh, A. (2011). Effects of Positive and Negative Rural Tourism (Case Study: Rural Semnan Province). *Journal of Geography and Regional Planning*. 4(2), 63-76.
- Erdil, M. (2017, 6 Eylül). Mor Turizm. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/mor-turizm-40526505>.
- European Commission (EC) (1999). *Towards Quality Rural Tourism: Integrated Quality Management (IQM) of Rural Tourist Destinations*. Brussels.

- Furat, M. (2013). Küresel Politika Değişimleri ve Türkiye’de Kırsal Kalkınma. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*. 12(3), 589-610.
- Goeldner, C.R. and Ritchie, J.B. (2009). *Tourism : Principles, Practices, Philosophies*. New Jersey : John Wiley & Sons.
- Gökdoğan, O. (2016). Determination of Input-Output Energy and Economic Analysis of Lavender Production in Turkey. *International Journal of Agricultural and Biological Engineering*. 9(3), 154-161.
- Günaydın, D. (2013). Türkiye’de Bölgeler Arası Gelişmişlik Farklarının Giderilmesinde Kalkınma Ajanslarının Yeri: İZKA Mali Destek Programları Örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 15(1), 73-101.
- Hürriyet (2021, 10 Eylül), Lavanta Kokulu Köyü 750 Bin Kişi Ziyaret Etti. <https://www.hurriyet.com.tr/seyahat/lavanta-kokulu-koyu-750-bin-kisi-ziyaret-etti-41337052>.
- Isparta Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü (2021, 1 Ocak), Turizm İstatistikleri. <https://isparta.ktb.gov.tr/TR-165303/turizm.html>.
- Isparta Valiliği (2009). *Isparta Kültür ve Turizm Envanteri*. Cilt :1. Isparta : İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Jayapalan, N. (2001). *An Introduction to Tourism*. New Delhi : Atlantic Publishers and Distributers.
- Kara, N. and Baydar, H. (2013). Determination of Lavender and Lavandin Cultivars (Lavandula sp.) Containing High Quality Essential Oil in Isparta, Turkey. *Turkish Journal of Field Crops*. 18(1), 58-65.
- Lavanta Kokulu Köy (2021, 22 Temmuz). <https://www.gelecekturizmde.com/lavanta-kokulu-koy>.
- Ongun, U., Gövdere, B. ve Kaygısız, A.D. (2015). Isparta İli Kırsal Alanlarında Yapılabilecek Kırsal Turizm Türlerinin Kırsal Kalkınmaya Etkisi. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*. 5(1), 122-131.
- Organisation For Economic Co-operation and Development (OECD) (2006). *The New Rural Paradigm : Policies and Governance*. OECD Rural Policy Reviews. Paris.
- Page, S.J. and Connell, J. (2014). *Tourism : A Modern Synthesis*, Fourth Edition. United Kingdom: Cengage Learning EMEA.
- Palabıyık, S. (2009). *Geleneksel ve Yeni Kalkınma Kuramlarının Analizi : Türkiye Örneği*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Roney, S.A. (2011). *Turizm : Bir Sistemin Analizi*. Ankara : Detay Yayıncılık.
- Soyak, M. (2016). Türk Turizm Sektörünün Yapısal Analizi ve SWOT Matrisine Dayalı Sektörel Stratejiler. *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2016(10), 47-71.
- Soykan, F. (1999). Doğal Çevre ve Kırsal Kültürle Bütünleşen Bir Turizm Türü: Kırsal Turizm. *Anatolia : Turizm Araştırmaları Dergisi*. 10 (1), 67-75.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (CSBB). (2019). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*. Ankara.
- T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (GTHB). (2015). *Kırsal Kalkınma Eylem Planı 2015-2018*. Ankara.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2020, 6 Aralık). Turizm İstatistikleri. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=egitim-kultur-spor-ve-turizm-105&dil=1>.

Usta, Ö. (2009). *Turizm : Genel ve Yapısal Yaklaşım*. Ankara : Detay Yayıncılık.

World Tourism Organization (UNWTO). (2020, 5 Mayıs). *World Tourism Barometer*. 18(1), <https://www.e-unwto.org/action/showPublications?category=10.1555%2Fcategory.40000044>.

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 6 Issue 1, March 2022

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 15.02.2022

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 04.03.2022

DOI: 10.30692/sisad.1074030

METaverse’DE BİREYİN TOPLUMSALLAşMA SÜRECİ

The Socialization Process Of The Individual In The Metaverse

Gül Dilek TÜRK

Dr. Arş. Gör.

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

İletişim Fakültesi

ORCID ID: 0000-0002-8610-7153

g.turk@adu.edu.tr

Abdülhakim Bahadır DARI

Dr. Öğr. Üyesi

Yalova Üniversitesi

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

ORCID ID: 0000-0003-3525-5823

daribahadir@gmail.com

Atıf/Citation: Gül Dilek Türk & Abdülhakim Bahadır Darı, (2022), “Metaverse’de Bireyin Toplumsallaşma Süreci”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.1 Mart 2022, s.277-297.

Öz: Her geçen gün popülerleşen, ancak çok yeni bir kavram olan Metaverse; Web 2’den Web 3’e geçişii habercisi olarak, sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik, karma gerçeklik ve NFT gibi yeni iletişim teknolojileri içeren, gerçekliğin fiziksel dünyada yaşanıyormuşçasına algılandığı üç boyutlu bir dijital toplumsallaşma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. İnternetin geleceği olarak adlandırılan Metaverse, kullanıcılara ait ve değerli hissetmek, toplum tarafından onaylanmak ve dışlanmamak, sosyalleşmek ve er tür duyguyu deneyimlemek imkanı sunmaktadır. Bunun yanında NFT’ler ve avatarları aracılığıyla kendi statülerini, sosyoekonomik sınıflarını, kimliklerini, imajlarını oluşturdukları toplumsallaşma süreçlerini de gerçekleştirecekleri dijital bir alan yaratmaktadır. Araştırma sonucunda kullanıcıların fiziki dünyadaki toplumsallaşma süreçleri ile oldukça benzer ama çok daha hızlı ve çok daha çeşitli bir şekilde toplumsallaşma türlerini deneyimleyebildikleri görülmüştür. Kullanıcılar fiziki dünyada yaşadıkları tüm deneyimleri, Metaverse’de de gerçeğe yakın bir şekilde deneyimleme imkanı bulmaktadır. Bu da göstermektedir ki geleceğin dünyasında fiziksel yaşam Metaverse’de tekrar yaratılacak gibi görünmektedir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden durum analizinin kullanılmıştır. Metaverse’de toplumsallaşmanın nasıl olacağı konusunda yapılan ilk çalışmalardan olması sebebiyle, alana katkısı bakımından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kişilerarası İletişim, Birey, Toplumsallaşma, Metaverse, Dijital İltişim, İletişim sosyolojisi.

Abstract: Metaverse, which is getting popular day by day but is a very new concept; As a harbinger of the transition from Web 2 to Web 3, it appears as a three-dimensional digital socialization space, which includes new communication technologies such as virtual reality, augmented reality, mixed reality and NFT, where reality is perceived as if it were experienced in the physical world. Metaverse, which is called the future of the internet, offers users the opportunity to feel belonging and valuable, to be approved by the society and not be excluded, to socialize and to experience all kinds of emotions. In addition, it creates a digital space where they can realize their socialization processes, where they create their own status, socioeconomic class, identities and images through NFTs and their avatars. As a result of the research, it has been seen that users can experience socialization types that are quite similar to the socialization processes in the physical world, but much faster and in a much more diverse way. Users have the opportunity to experience all their experiences in the physical world, in Metaverse, in a way that is close to reality. This shows that in the world of the future, physical life seems to be recreated in the Metaverse. In the study, situation analysis, one of the qualitative research methods, was used. Since it is one of the first studies on how to socialize in the Metaverse, it is important in terms of its contribution to the field.

Keywords: Interpersonal Communication, Individual, socialization, Metaverse, Digital communication, sociology of communication.

GİRİŞ

İnsanoğlu ilkel çağlardan itibaren aciz tabiatı gereği daima diğer insanların yardımına ihtiyaç duymuş, bu uğurda doğa halindeki özgürlükten vazgeçerek toplumsallaşma yolunda ilk adımı atmıştır. Bu süreç her insanoğlu doğduğunda sembolik olarak psiko-gelişimsel süreçte tekrar edilmektedir. Bebek doğduğu anda tüm ihtiyaçları karşılanıp, bakım verenlerinin odağında büyüdüğü süren kesilme, tuvalet eğitimi gibi özerkleşme süreçlerinde aslında o sorgulanmaz, yargılanmaz özgürlüğünden de uzaklaşmakta, sorumluluklar yüklenerek terbiye altına alınmaktadır.

Çocuk büyürken içine doğduğu aile ve toplumun değer yargılarını, norm ve ahlaki kurallarını, gelenek-göreneklere ve kültürü de öğrenmekte ve içselleştirmektedir. Bu öğrenme süreci toplumsallaşma ile birlikte ilerlemektedir. Çocuk ilk önce annesi, daha sonra baba ve kardeşleri ile zaman içerisinde de akraba, komşu, tanıdıklarıyla birincil yakın ilişkiler kurarak, okul yaşına geldikten itibaren tüm hayatı boyunca da ikincil formel ilişkiler kurarak bir toplumsal formasyondan geçmektedir. Toplumsallaşma hem bireyi topluma uygun hale getirmekte hem de bireyin duygusal, zihinsel, bilişsel, sosyal, fiziksel, ekonomik ihtiyaçlarını gidermesine yardımcı olmaktadır. Toplumsallaşma hem bireyin hem de toplumun sürdürülebilir bir yaşama ve yaşam standartlarına sahip olmasına yardım etmektedir. Toplumsallaşma hem bireylerin davranışları ile şekillenerek oluşmakta hem de genelleşen davranışları bireylerin içselleştirmesini sağlayarak toplumun homojen bir yapıya ulaşmasını mümkün kılmaktadır. Toplumsallaşma insana özgüdür ve insanla birlikte gelişip dönüşmektedir. Dolayısıyla insan ve toplumsal dönüşümler toplumsallaşma süreçlerini de değiştirmektedir.

Geleneksel cemaatten modern topluma geçiş bireyin toplumsallaşma süreçlerini samimiden resmiye göre dönüştürürken, ilişki biçimlerini de şekillendirmiştir. Geleneksel topluluklar birbirine bağlı ve içe kapalı, grup üyesi olmanın ve grupta çıkmanın katı kurullarla belirlendiği toplum türleri olarak, üyelerinin toplumsallaşması üzerinde çok daha yüksek yaptırımlara sahiptir. Modern topluluklar ise rasyonel ilişkilere dayanan, yarar ve çıkar bittiğinde kolayca sonlandırılıp bir başkasına başlanan, aynı anda birden fazla grubun üyesi olunabilen topluluklardır. Toplum sosyokültürel ve teknolojik gelişmelerle dönüştükçe yeni toplumsallaşma biçimleri kendini göstermektedir.

İletişim teknolojilerinin gelişmesi ile sosyal ağların yaygınlaşması sanal cemaat denilen yeni toplumsallaşma türlerini ortaya çıkararak geleneksel cemaat ile modern toplulukların sentezi bir tür oluşturmuştur. Sanal cemaatler, geleneksel cemaatler gibi samimi ve yakın ilişkilerin olduğu,

modern topluluklar gibi kolayca üyesi olunup ayrılabilen, birden fazla grubun üyesi olunabilen toplumsallaşma alanları olarak var olmuştur.

Web 2'den Web 3'e geçişin en büyük katalizörü olarak Metaverse karşımıza çıkmaktadır. Metaverse ile birlikte 2 boyutlu bir toplumsallaşma sunan internet teknolojileri artık 3 boyutlu bir evrende insanlara avatarlar ve artırılmış gerçeklik araçları ile gerçeğe daha yakın bir toplumsallaşma imkânı sunmaktadır. Fiziki dünyadakine yakın bir deneyim vaadi sunan Metaverse, 1990'lı yıllardan beri artırılmış gerçeklik oyunlarında oyuncuların toplumsallaşması için dijital bir ortam sunmaktadır. Artık sosyal ağlarla birleştirilerek, COVID 19 pandemisinden beri provası yapılan çevrimiçi hayatın kapılarını tamamen kullanıcılara açmaktadır. Kullanıcılar özel giysi ve aparatlar aracılığıyla yarattıkları avatarlar ile 3 boyutlu kurgusal evrende seyahat, eğitim, alışveriş, kültürel ve sportif etkinlikler, çalışma hayatı, sosyalleşme gibi fiziki dünyada deneyimledikleri tüm toplumsallaşma eylemlerini gerçekleştirmektedirler.

Araştırmada Metaverse kavramının ne olduğu, ortaya çıkan yeni teknolojiler bağlamında tartışmaya sunulmuş ve Metaverse ile dönüşen bireyin toplumsallaşma sürecinin nasıl olduğu, toplumsallaşma kavramı, türleri ve teorileri (Tönnies, Durkheim, İbn Haldun) ile sosyal psikoloji teorileri (sosyal etki, sosyal kimlik, sosyal uyum, Erikson, Cooley, Moreno) bağlamında ele alınmıştır. Nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması deseni tercih edilerek mevcut durum örnekler üzerinde betimlenmeye çalışılmıştır. Çok yeni bir alan olan Metaverse ve toplumsallaşma konusunda yapılan bu güncel çalışmayla alanda bir boşluk doldurulması ümit edilmektedir.

Toplumsallaşma Kavramı

İnsan sosyal bir varlıktır. İnsanoğlu ilk insandan bugüne daima öteki insanlara ihtiyaç duymuştur. İnsan doğa durumunda ihtiyaçlarını gidermek üzere toplum sözleşmesi ile diğer insanlarla bir araya gelip, iş bölümü yaparak topluluklar kurmuş ve toplumsallaşma sürecine girmiştir. Evrimselci kurama göre de homosapiens doğa durumunda tek başına korunma, barınma ve gıda ihtiyaçlarını gideremediği için diğerleri ile bir araya gelerek toplumsallaşmak zorunda kalmıştır. İnsan doğası gereği hem biyolojik ihtiyaçlarını hem de psikolojik ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için başkalarına muhtaçtır. Bebek doğduğunda en temel insani ihtiyaçlarını dahi tek başına karşılayamayan, süreç içerisinde yeteneklerini geliştiren eksik bir varlıktır. Öncelikle ana karnında, doğumdan sonra ise ölene kadar insanoğlu fiziksel, zihinsel, duygusal, davranışsal yeteneklerini toplumsal yapıda egemen olan ilişkiler ağı içerisinde geliştirmek, her evrede "normal insan" olabilmesi, gelişimini yaşam boyu sürdürmesiyle mümkün olmaktadır (Borlandi ve Boudun, 2011, s. 830-833). Böylece toplum içerisinde toplumun devamlılığına katma değer sağlayan ve bunun karşılığında da ihtiyaçlarını karşılaması için destek ve yardım alan, toplumun bir parçası olan sosyal bir varlık haline dönüşmektedir.

Toplumsallaşma bireyin toplumun bir parçası olarak toplumun kabullerini içselleştirerek insani kabul edilen değer, tutum, beceri ve davranışları öğrenme sürecidir (Sezal, 2002; Dönmezer, 1994). Bu süreç interaktif olarak işlemekte ve sonraki kuşaklara aktarılmaktadır. Böylece hem kendini ve kendilik sürecini keşfetmekte hem toplum etkisi ile kişiliğini oluşturarak (Arslantürk ve Amman, 2000) hem de toplumun diğer fertleri ile benzeşerek toplumun homojen yapısının bir parçası haline gelmektedir (Coser, 1987). İnsan doğduğu andan itibaren toplumsallaşma sürecinin içinde, toplumsallaşma araçları ile iç içe büyümektedir. İnsanın toplumsallaşma süreci içine doğduğu aile ve çevre tarafından şekillendirilmektedir (Tezcan, 1993).

Bireyin içine doğduğu toplumun gereklerine uygun bir biçimde davranması süreci olan toplumsallaşma, toplumsal yaşamın düşünce tarzlarını içererek, ortak yaşam kuralları ile

pratiklerini öğrenip uygulamayı ve bunun için de iletişim kodlarını ve araçlarını içselleştirmeyi ifade eden topluma entegre olma (Bilgin, 2003, s. 351), sosyal deneyimler yoluyla bireylere, toplumla bütünlük bir kişilik kazandırma sürecidir (Bahar, 2009, s. 71). Toplumsallaşma bir ömür süren dinamik bir süreçtir. Bu süreçte teknoloji ve iletişim, bilgi üretmek ve paylaşmak oldukça önemli parametrelerdir. Çünkü bireyin toplumun diğer üyeleri ile etkileşim, iletişim ve ilişki kurma süreçleri paylaşım, bilgi alış veriş ile ve bunu sağlayan teknolojiler ile gerçekleşmekte, birey toplumsal bir kimlik ve kişilik kazanmaktadır. Karşılıklı bilgi paylaşımı ve aktarımı bireylerin karşılıklı olarak dönüştürerek toplumsal devamlılığı sağlamaktadır (Erkal, 2000, s. 80-82). Sözlü ve sözsüz iletişim başta olmak üzere, toplumsal kurumlar ve iletişim teknolojileri başat rol oynamaktadır (Kurt ve Ağayev, 2009). Bu araçlar yardımıyla birey, çevresinde gördüğü insanlara benzemeye ve onlar gibi olmaya çalışmaktadır. Emilio Willems (1905-1997), “*Bireyin yalnızca biyolojik bir varlık olmaktan çıkıp belli bir topluma ve belli kümelerle bütünleştirilmesi sürecine sosyalleşme süreci denir. Bu süreç aracılığıyla birey kimlik ve kişilik kazanır. Böylelikle belli bir toplumda yaşamasını mümkün kılan özellikleri kazanır*” (Willems, 1961) diyerek toplumsallaşmanın önemini vurgulamıştır.

Toplumsallaşma bireyin bir toplum ve kültürün parçası olmak üzere sosyal ve kültürel bir varlık olmayı öğrenip, toplumun norm ve değerlerini, ona verilen toplumsal rolleri içselleştirerek, toplumun gereklerini yerine getirmeyi öğrendiği süreçtir (Edgar ve Sedgwick, 2007, s. 337). Toplumsallaşma insanın biyolojik bir organizmadan sosyokültürel bir varlığa dönüşme, kısaca toplumsal insan olma sürecidir. Toplumun pastörizasyon sürecine tabi tutulan bireyin, toplumun norma ve kuralları tarafından kabul edilen bir forma dönüşmesidir (Marshall, 1999, s. 760; Edgar ve Sedgwick, 2007, s. 337). Toplum sözleşmesi yapan bireyler toplumun kültürünü içselleştirirken toplum da bu bireyler üzerinden süreklilik kazanmaktadır. Toplumsallaşma deneyimle kazanılan, yaşarken edinilen bir süreçtir. İnsan doğuştan getirdiği bu yeteneği içinde bulunduğu toplum özelliklerine göre geliştirmektedir. Bu yüzden kişiden kişiye değişim gösterebilmektedir. Toplumsallaşma sürecinde pek çok parametre etkili olmaktadır. Genetik faktörler, kişilik özellikleri, aile yapısı, içinde bulunulan grup, topluluk ve toplumların norm, değer ve kuralları, kültür, sosyopolitik yapı, coğrafya, demografik özellikler, ekonomi, teknolojik gelişmişlik düzeyi gibi faktörler belirleyici olmaktadır. Sağlıklı, zihinsel ve duygusal gelişimini sağlıklı sürdüren her birey toplumsallaşma ihtiyacı duymaktadır. Ötekilerle toplumsallaşma bireyin duyguların eşlik ettiği ilişki deneyimleri kazanmasını sağlamaktadır (Tolan, 1991, s. 32-33).

Toplumsallaşma aile, toplum, din, eğitim kurumları gibi birimler yanında hem yapısal hem de işlevsel olarak toplumsal gelişime bağlı olarak ortaya çıkan yeni birim ve kurumlar ile şekillendirilmeye devam etmektedir. İlkel topluluklarda avcılık, göçebe yaşam unsurları, yerleşik yaşamla değişime uğramıştır. Yerleşik yaşam birimleri sosyal, ekonomik ve teknolojik gelişmelerle yine değişime uğramıştır. Bazı birimler ortadan kalkarken bazı yeni birimler bireyler ve toplumlar üzerinde etkili olmuştur. Ruhban sınıfının kalkıp hukukun gelmesi, aile formunun genişten çekirdeğe dönüşmesi, geleneksel cemaatlerin cemiyetlere ve sanal cemaatlere dönüşmesi, medyanın ortaya çıkması ve iletişim teknolojileriyle birlikte Web'in, sosyal ağların ve Metaverse'ün ortaya çıkması gibi değişimler kişilerin toplumsallaşma tür ve biçimlerini de dönüştürmüştür.

Aile bireyin ilk toplumsallaşma tohumlarının atıldığı kurumdur. Toplumun yapı taşı kabul edilen aile, bireyi toplumsal norm ve değerlere göre yetiştirmekte, toplumun kültürünü kuşaktan kuşağa aktararak toplumsal devamlılığı sağlamaktadır. Okul aileden sonra bireyin toplumsal değerleri öğrenmesi için eğiten, toplumdaki diğer bireylerle kaynaştıran ve topluma hazır hale getiren bir kurumdur. Din, ekonomi, kitle iletişim araçları gibi diğer unsurlar ise bireylerin toplumsal

deneyim, tutum ve dünya görüşlerini şekillendirerek, toplumla bireyi bütünleştiren, kamusal düzenin inşasından sorumlu, toplumun beklentilerinin ve toplumsal ideolojilerin içselleştirmesine hizmet eden kurumlardır.

Psikanalist Eric Erikson'un (1984) geliştirdiği "insanın 8 psiko-gelişimsel aşaması" kuramına göre birey doğduğu andan ölene kadar bir gelişim süreci içerisinde. Öncelikle anneye, daha sonra ailenin diğer fertleri ile etkileşime girerek kendi benlik inşasını gerçekleştirmektedir. Ardından önce cinsel kimliğini, ilkökul çağlarında ise toplumsal cinsiyet rollerini ve toplumsal görevlerini öğrenmektedir. Birey tüm hayatı boyunca toplumla uyumlu olmak üzere toplumun belirlediği kurallara, norm ve değerlere, toplumsal beklentilere göre yetiştirilmekte ve yaşamını bu şekilde sürdürmesi beklenmektedir. Çünkü doğası gereği yalnız yaşaması mümkün olmayan insan, diğerleri ile bir arada olmaya ihtiyaç duymaktadır. Model kuşaklararası aktarıma odaklanarak hem çocuklara hem de yetişkinlere gelişimsel ödevler vermiştir. Erikson'un gelişim aşamalarının başarılı olması ve bireyin sağlıklı psikososyal bir kişiliğe ulaşması için diğer kuşakların ve toplumun desteğine ihtiyacı bulunmaktadır. Bireyin bilişsel, sosyal, duygusal, manevî gelişimi kişilerarası olumlu ilişkiler aracılığıyla oluşmaktadır (Erikson, 1984, s. 12-48).

Toplum bireyle var olan ve bu şekilde sürdürebilirliğini sağlayan sosyal bir organizmadır. Bireyler eylemleri ile toplumsal hayatın gerçekliğini oluşturmaktadır. Birey toplumsal gerçekliği oluşturmakta ve ondan etkilenmektedir. Bunu dil vasıtası ile gerçekleştirmektedir (Metin, 2011, s. 75). Peter Berger ve Thomas Luckmann bireylerin toplumsal hayatın gerçekliğinin üretilmesinde ve içselleştirilmesinde dışsallaştırma, nesnelleşme ve içselleştirme adımlarına ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir (2008, s. 55). Bireyler eylemlerini dışsallaştırarak sürekli yinedediklerinde bu durum toplum tarafından içselleştirilerek norm haline getirilmektedir. Toplum bu eylemleri kendi kurumsal işleyişi içerisinde meşrulaştırarak diğer bireylerin de içselleştirmesini sağlamaktadır. Bu içselleştirilerek kalıcı hale getirilen eylemler artık bireyin öznel eylemi olmaktan çıkıp nesneleşmiştir. Nesneleşen be eylem, bireyin öznel nedenleri ve sonuçlarında artık kopmuş ve nedensizce her toplum ferdi tarafından tekrarlanan bir kurala dönüşmüştür. Bir anlamda "insansızlaştırılmıştır" ve sonraki kuşaklara aktarılan bir değer haline gelmiştir. Yeni kuşak bireyler bu nesneleşen eylemleri aile ve toplum kurumları tarafından içselleştirerek büyütülmekte ve topluma uygun bir forma dönüştürülmektedir (Metin, 2011, s. 75-76). Tahtaya vurma, merdiven altından geçmeme gibi başlangıçta bireysel olarak başlayan batıl inanışların toplum tarafından nesneleştirilip sonraki kuşaklara bir kural olarak öğretilmesi gibi. Toplum onu oluşturan bireylerin eylem ve etkileşimleri ile şekillendirilmekte ve zamanla kabul alan eylemler sonraki kuşaklara değer ve norm olarak aktarılmakta, genellikle sorgulanmaksızın uygulanmaktadır. Bireyin toplum içinde kimlik, statü ve roller edinmesi de yine Berger ve Luckmann'ın gündelik hayatın oluşum süreci aşamaları ile belirlenmiştir. Çocuk nesneleşen eylemleri içselleştirerek kendinden beklenen kimliğe uygun olarak varlık geliştirmektedir. "*Birey, rolleri yerine getirmek suretiyle bir sosyal dünyaya iştirâk eder. Bu rolleri içselleştirdiğinde ise, aynı dünya onun için nesnel anlamda gerçek hâle gelir*" (Berger ve Luckmann, 2008, s. 109). Toplumsal cinsiyet rolleri de yine bu süreçlerin bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. "*Kurumların şekleşmesinin yanı sıra rollerin şekleşmesi de mümkündür*" (Berger ve Luckmann, 2008, s. 133). Toplumsal kültür bireylerin eylemleri ile şekillendiği için her toplumun kendine has bir yapısı bulunmaktadır. Toplumu oluşturan bireylerin özellikleri, iklim, coğrafya, teknolojik gelişmişlik seviyesi gibi pek çok unsur etkili olmaktadır. Doğu toplumları ile batı toplumları farklı kültüre sahiptir. Hatta aynı toplum ve kültür içerisindeki komşu iki köyün bile kendi yerel kültürü diğerinkinden farklıdır.

Toplumun genel kabulü ve onayı anlamına gelen meşruiyet, toplumsal değer ve normların her kes tarafından içselleştirilmesini sağlamaktadır. Bireyler sosyal varlık olduğu ve dışlanmaktan

korktuğu için bu kuralları içselleştirerek, bu şekilde yaşamlarını sürdürmeye gönüllü olmaktadır. Sosyal psikolog Solomon Asch 1953 yılında bir deney yaparak insanların bu uyma davranışını ölçmüştür. Bir grup denek odaya alınmıştır. Bu deneklerden sadece biri gerçek denektir. Diğerleri Asch'in asistanlarıdır ve deneyim bir parçası olarak gerçek deneğin görüşleri üzerinde ne kadar etkili olacaklarını ölçmek üzere deneye bilinçli olarak yerleştirilmiştir. Denekler iki kart gösterilmiştir. Kartlardan birinde kısa, orta ve uzun boyda 3 çizgi bulunmaktadır. İkinci kartta ise tek çizgi bulunmakta ve birinci karttaki çizgilerden hangisine benzediği sorulmaktadır. Deneklerin hepsine kartlar gösterilip cevapları alınmıştır. Asistanlar önceden belirlenen yanlış cevabı vermiştir. İlk soruları doğru cevaplayan asistanlar, sonraki sorularda yanlış cevap vermiştir. En son gerçek deneğe sıra geldiğinde denek de gruba katılarak yanlış cevap vermiştir.

Sosyal Psikolog Stanley Miligram (1974) da bu deneyden etkilenerek "Miligram deneyini", Philipp Zimbardo (1971) "Hapishane deneyini", Muzaffer Sherif (1935) de "otokinetik etki deneyi" ile insanların uyma ve itaat davranışını ölçmüştür. İnsanların cevabın yanlış olduğunu bilse de gruba uyma eğilimi gösterdiği ölçülmüştür. Gustave Le Bon (1895) ve Freud (1921) bunu "kitle psikolojisi" olarak kavramsallaştırmıştır. Buna göre bireyler gruptan dışlanmamak için grupla beraber davranmakta, bir suç işlenmesi durumunda bireyler bu suçun sorumluluğunu gruba mal ederek, bireysel anlamda bir rahatsızlık hissetmemektedir.

Toplum ve Toplumsallaşma Türleri

Sosyal Psikolog Charles Horton Cooley 1909 tarihli "Social Organization: A Study of the Larger Mind" adlı kitabında toplumsallaşmayı birincil ve ikincil olmak üzere ikiye ayırmıştır. İkincil toplumsallaşma ise "yeniden toplumsallaşma", "tersine toplumsallaşma", "beklentisel toplumsallaşma", "gelişimsel toplumsallaşma" aşamalarından oluşmaktadır. Bunlara ek olarak kültürel, sosyal, dini, siyasi toplumsallaşma kategorileri de bulunmaktadır (Ritzer, 2011, s. 201-202; Coser, 2011, s. 275). Cooley'e göre (1983) birincil toplumsallaşma, bireyin güçlü duygusal bağlar kurduğu, yüz yüze iletişimin olduğu, fedakârlığın önem taşıdığı, karşılıklı etkileşimin çok güçlü olduğu, ilişkilerin geleneksel kurallara göre belirlendiği, gruba aidiyetin benliğinin önünde olduğu; aile, eş, sevgili, yakın çevre, yakın arkadaşlar gibi gruplarla gerçekleşmektedir. Birincil toplumsallaşmada birey toplumla ilk ve temel ilişkilerini gerçekleştirmektedir. Kişiyi topluma hazırlamaktadır. Öncelikli olarak anne-baba, aile bireyleri, geniş aile ile başlayıp çocukluk arkadaşlarına uzanan, bireyin doğumundan okula başlama sürecine kadar uzanan toplumsallaşmanın en temel aracı dilin olduğu, öğrenildiği, toplumsal değerlerin aşılandığı dönemde birincil toplumsallaşma aşaması oldukça etkindir. Toplumsal değerler, ahlaki normlar, ailenin kendi kültürü, hayat görüşü ve kurallarının öğretilerek, çocuğun topluma hazırlandığı ilk aşamadır. Çünkü insan öğrenme yolu ile toplumsallaşmaktadır. Toplumun beklentilerini öğrenerek kendiliğini bu beklentilere uygun rollere göre şekillendirmektedir. Toplumsal normları öğrenemeyen ya da içselleştiremeyen bireylerde yabancılaşma görülebilmekte, birey asosyal olmaya meyilli, mutsuz, ihtiyaçlarına yetemeyen bir bireye dönüşebilmektedir (Sezal, 2003, s. 268; Ergenç, 2011, s. 48). Bireysel toplumsallaşma aşamasında bireyin hem insani ihtiyaçları karşılanmakta hem de sosyal, psikolojik ve kültürel ihtiyaçları şekillendirilmektedir. Bu nedenle bu aşamanın sağlıklı işlemesi, sağlıklı bir toplum için elzemdir.

İkincil toplumsallaşma Cooley'e göre (1983) ikincil toplumsallaşmada bireylerin kendiliklerini oluşturmuş, toplumsallığın temeli atılmış bir biçimde toplumun diğer fertleri ile etkileşime girdiği aşamadır. Burada okul dönemi ile başlayan, yaşam boyunca kendi öznel değeri ve çıkarlarını geri plana atmadan rasyonel ilişkiler kurduğu süreçtir. Birincil toplumsallaşmanın aksine kişinin beklentileri karşılanmadığında kendini feda etmek yerine, ilişkiyi sonlandırarak başka bir muadil ilişki kurması oldukça kolaydır. Burada bireyin rasyonel beklentileri ile kurulan ilişkileri

merkezdedir. Örneğin çalıştığı işyerinde emeğinin karşılığını alamıyorsa istifa edip başka bir işte çalışmaya başlaması gibi. Bu aşamada okul, işyeri, siyasal parti, sendika, vakıf, dernek gibi kurumlarla gerçekleşen etkileşim ve iletişim gerçekleşmektedir. Hukuki kuralların, ödev, sorumluluk ve yaptırımların da devrede olduğu ilişki ağlarıdır. İkincil toplumsallaşmanın bireyin mevcut toplumsal statü ve rollerinin değişerek –evlenmesi, boşanması, ülke ya da şehir değiştirmesi, yeni işe başlaması, emeklilik vb- yeniden bir toplumsal adaptasyon sürecine girdiği “yeniden toplumsallaşma”, bireyin toplumda etkilenen değil etkileyen olması, bir tür kanaat önderine dönüşmesini ifade eden “tersine toplumsallaşma”, siyasal parti üyeliği ya da destekçiliği gibi siyasal tutum ve davranışların edinildiği ve siyasi bir görüşe sahip olduğu “siyasal toplumsallaşma”, bireyin ait olmak istediği bir toplumsal grubun ideolojisini ve davranışlarını benimsediği “beklentisel toplumsallaşma”, kariyer alanında makamla birlikte değişen yeni çevreye uyumun gerçekleştiği “gelişimsel toplumsallaşma” gibi alt aşamaları da bulunmaktadır (Vatandaş, 2020, s. 820).

1947 yılında Psikodrama kurucusu Jacob Levy Moreno bireyin toplumsallaşma aşamalarını “sosyal atom” kavramı ile açıklamıştır. Sosyal atom kişinin merkezinde yer aldığı en yakın ilişkilerden en resmi ilişkilere doğru halkalar şeklinde büyüyen sosyal gruplardan oluşmaktadır. Hollander’e (1974) göre sosyal atom kişinin merkezinde olduğu psikolojik halkadan başlayarak bireysel ve kolektif halka ve son olarak nesne halka olmak üzere üç alandan oluşmaktadır. Psikolojik halka, bireyin duygusal dünyasını oluşturan, kişiye güven, duygusal ve ruhsal bütünlük sağlayan yakın çevresini ifade etmektedir (Remer, 2009; Dökmen, 2005). En yakın, en sevilen gerekirse bireyin uğruna kendini feda edeceği kişilerden oluşmaktadır. Bireysel halka, kolektif halka içerisinde yer alan bireyin sosyal çevresini içeren (komşu, tanıdık ya da henüz tam olarak ilişki kurmadığı potansiyel çevre) ve daha formel ilişkilerin yer aldığı ikincil toplumsallaşmanın daha çok görüldüğü kolektif halkadır. Nesne halkası ise kişinin hayvan, ev, araba, kitaplar, para, bilgisayar gibi önem verdiği nesnelere içermektedir (Moreno, 1947; Moreno, 1993; Kumar ve Treadwell, 1985).

Birey kendi bireysel kimliğini, duygu, düşünce, tutum ve becerilerini keşfettikten sonra toplumsallaşma süreci içerisinde gruplara ait olma ihtiyacı gütmektedir. Sosyal psikolog Henri Tajfel ve John Turner “sosyal kimlik kuramı”nı geliştirerek bireyin toplumsallaşma süreçlerini incelemişlerdir (Wetherell, 1996, s. 6; Hogg ve Abrahams, 1990, s.12). Sosyal kimlik, “*bireyin benlik algısının, bir sosyal gruba ya da gruplara üyeliğine ilişkin bilgisinden ve bu üyeliğe yüklediği değerden ve duygusal anlamlılıktan kaynaklanan parçasıdır*” (Tajfel, 1982, s. 2). John Turner’a göre (1978, s. 105), “*bir bireyin benlik kavramı ve dolayısıyla da benlik saygısı, onun sosyal sınıf üyeliğine, yani algıladığı sosyal kimliğine demirlenmiştir*” ve “*Olumlu bir benlik saygısı gereksinimi*” (Turner, 1982, s. 33). Bireyin ait olduğu topluluklar tarafından bilişsel, duygusal ve ruhsal olarak etkilendiğini ileri sürmüşlerdir (Wetherell, 1996, s. 26). Sosyal kimlik kuramına göre bireyler bir gruba ait olduklarında artık bireysel kimlikleri ile değil, sosyal kimlikleri ile var olmaktadır (Kelly, 1993, s. 60; Meşe, 1999, s. 19; Michener vd., 1990, s. 98). Bireyler ait oldukları topluluklardan edindikleri bilgiler, değerler ve bunlara yükledikleri anlamlardan ve duygusal bağlardan yola çıkarak ben-kavramlarının bir parçası olan sosyal kimliklerini oluşturmaktadırlar (Mummendey ve Schreiber, 1983, s. 390). Birey olarak değil, bir grup üyesi olarak ben-tanımlamalarını/kendiliklerini sosyal sınıflara üyeliklerinin bilinciyle oluşturmaktadır (Mlicki ve Ellemers, 1996, s.98). Kendilerini ve diğerlerini tanımlamakta, toplumdaki yerlerini konumlandırmaktadırlar. Böylelikle topluluğu/grubu özümsemekte, onlarla özdeşleşmektedirler (Turner, 1987, s. 30). Özdeşleştiği grubun iç grup, bu grup dışında kalanları da dış grup olarak kabul etmekte, olumlu bir sosyal kimlik edinmek ve benlik saygılarını yükseltmek adına kendi grubu ile ötekileri kıyaslayarak iç grup yanlılığını oluşturup kendi grubunu kayırmaktadır (Doosje ve Ellemers, 1997, s. 70). Toplumun devamlılığı için bireylerin

olumlu bir sosyal kimlik edinerek, bu kimliğe sahip olmaktan mutluluk ve haz duyması beklenmektedir.

Bireyler sosyal çevresi tarafından etkilenmektedir. Bu etkiyi inceleyen ve Asch deneyinden esinlenerek oluşturulan “sosyal etki kuramı”na (Latene, 1981) göre bireyin tutum ve davranışları özellikle kişiler arası iletişimin doğrudan yapıldığı çevresi tarafından şekillenmektedir. Bireyler yeni olan, belirsiz durumlarda sergileyecekleri doğru davranışı bulmak üzere çevresinden destek almaktadır (Shore, Tashchian ve Forrester, 2015). Bunun altında bireylerin uyma, özdeşleşme ve içselleştirme motivasyonlarının olduğu, bireyin ödüllendirilmek, onaylanmak, ceza almamak, dışlanmamak, özdeşleşerek grubun parçası olmak gibi nedenlerle topluma uygun olarak rica, zorlama veya grup baskısı gibi nedenlerle toplum tarafından onaylanan davranışı seçmeye ve sosyal uyma davranışı göstermeye itmektedir (Bagozzi ve Lee, 2002; Kelman, 1958).

Toplum türleri sosyologlar tarafından genellikle geleneksel ve modern olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Toplum, insanın ihtiyaçlarını tek başına karşılayamadığı için ötekilerle iş bölümü yapmak üzere doğa hayatından toplum sözleşmesi ile vazgeçerek bir arada yaşamayı seçmesi ile oluşmuştur. İnsanoğlu önce bir lider önderliğinde toplu olarak hareket etmiş, avlanmış, aidiyet duygusu oluşturarak birlikte göç etmiştir. Güçlü bir aidiyet/asabiye duygusunun olduğu, kendini grubun diğer üyeleri için feda etmeye hazır, kan bağına dayalı bu topluluğa Alman Sosyolog Ferdinand Tönnies (1855-1936) cemaat, Modern tarih, sosyoloji ve iktisatın öncüsü İbn Haldun bedevi, Alman Sosyolog Durkheim mekanik topluluk demiştir. Cemaatler kendi kendine yeten, uzmanlığı olmadığı, üye sayısı az ancak bağlılığın yüksek olduğu ortak kültür ve biz duygusu olan topluluklardır (Tönnies, 2001, s. 22-28). Zaman içerisinde yerleşik hayata geçip tarım ile uğraşmaya başladıklarında topluluğun devamı için lider önderliğinde, iletişim biçiminin yüz yüze samimi ilişkilerden oluştuğu, toplumsal ilişkilerin organik olarak yürütüldüğü, toplumsal denetim aracı olarak totem ve tabular kullanılmıştır (Timisi, 2003, s. 90). İbn Haldun asabe kavramı üzerinden toplumsallaşmayı açıklamıştır (İbn Haldun, 2009, s. 353). İnsanların bağlı olmak anlamına gelen asabe ve yoğun aidiyet duygusu anlamına gelen asabiye ile toplumsallaştığını, birlik olduğunu ve toplumların temelini oluşturduğunu ileri sürmüştür. Tönnies'in cemaati ile aynı özelliklere sahip olan bedevi topluluklarda, cemaatler gibi yoğun bir asabiye duygusu ve topluluk çıkarlarının her şeyin üstünde olduğu bir dayanışmanın olduğu görülmektedir (Hassan, 1982, s. 208). İbn Haldun da soy bağının (neseb asabiyesi) asabiye'nin temeli olduğunu, zamanla soy bağının yerini sebep asabiyesine yani toplumun devamlılığı için gerekli iş bölümü ve uzmanlığa bıraktığını belirtmiştir (İbn Haldun, 2009, s. 334-335). Durkheim'in mekanik topluluk dediği cemaat, “*duygusal ilişkilerin hâkim olduğu ve kendiliğinden ortaya çıkan, belirli bir alanı ya da coğrafyayı paylaşan bireylerin oluşturduğu, birebir, samimi, doğal ilişkilerin var olduğu ortak inanç ve değer yargılarının paylaşıldığı, kendilerine has yapıları, örgütlenme biçimleri, eylem ve etkinlikleri, dilleri/jargonları, kültür ve kimlikleri olan*” (van Dijk, 2006, s. 166). Cemaat ortak bir mekân üzerinde, kendine has dili, kültürü, ortak tutum, davranış, düşünce, değer ve normları olan, içe kapalı, homojen, kişilerarası iletişimin, güçlü bir aidiyet ve dayanışma duygusunun olduğu, üyelerinin aynı davranış örüntülerini aynı şekilde tekrarladığı topluluklardır. Bireyin içine doğduğu aile, mahalle, yakın çevre ile olan birincil toplumsallaşma aşamasının gerçekleştiği alana tekabül etmektedir. Yoğun bir denetim ve dışlanma korkusu olduğu için bireyler uyma davranışı göstermekte ve sosyal kimlik ve görevler, bireysel kimlik ve arzuların önde tutulmaktadır (Bottomore, 1998, s.102- 103). Cemaat üyelerinin bilişsel, ruhsal, duygusal, fiziksel, sosyal her türlü ihtiyacını karşılamaktadır. Tönnies'e göre “*cemaat tüm bölücü faktörlere rağmen birleşik (united) kalan; cemiyet ise tüm birleştirici faktörlere rağmen bölünmüş olan bir varlıktır*” (Sarıbay, 1995, s. 158).

Cemiyet ise Tönnies'e (2001, s. 52-55)'e göre yerleşik hayata geçerek büyüyen, kurumsallaşan, kentleşen, bireyciliğin akılcılığın öne çıktığı, bürokrasi, modern endüstriyel ve ticari ilişkilerin hüküm sürdüğü, iş bölümü, dinamizm ve mesleki uzmanlığın merkezde olduğu, daha profesyonel ve rasyonel ilişkilerin kurulduğu dakiklik, hız ve hesaplanabilirliğin olduğu toplum türleridir. İkincil aşama toplumsallaşmanın gerçekleştiği alandır. İbn Haldun hazeri, Durkheim ise organik toplum olarak adlandırmıştır. Cemiyetlerde ahlak, totem, tabu, toplumsal dışlanmanın yerini yasalar, hukuk kuralları, adli ve idari cezalar almaktadır. Birey kendini diğerleri için feda etmemekte aksine kendi yararını ön planda tutarak profesyonel ve rasyonel ilişkiler kurmaktadır. Daha formel bir sosyalleşme söz konusudur. Eğitim kurumları, iletişim araçları ve yasalar ile modern toplum üyeleri formasyon sürecine tabi tutularak topluma uygun olarak eğitilmektedir. Cemiyet *"insan davranışını hem özgürlüğe kavuşturan hem de sınırlandıran, bir yandan karşılıklı yardımlaşmalara imkân verirken, diğer yandan gruplaşmalara ve bölünmelere neden olan, değişen bir toplumsal örgütlenme ve ilişkiler ağıdır"* (Bilgiseven, 1982, s. 4). İkincil toplumsallaşma aşaması olan bu toplum tipinde birey özgürleşmekte ancak, birincil toplumsallaşmadaki yakınlığı, dayanışmayı ve korunmayı bulamayı yalnızlaşmaktadır. Burada saygınlık ve yakınlık soydan değil, bireysel eğitim, yetenek, statü ve toplumsal roller aracılığı ile sağlanmaktadır. Cemiyetler başarıyı gruptan alarak bireye vermiştir. Simmel (2005, s. 182) bu durumun bireyi yalnızlaştırdığını, organik dayanışmanın rasyonel dayanışmaya dönüştüğünü, ancak daha fazla grubun üyesi olunabildiğini belirtmiştir. Organik toplumlarda bir gruba üye olmanın da gruptan ayrılmanın da oldukça zor ve katı kuralları olduğunu belirten Simmel (2005, s. 172), rasyonel toplumlarda bireylerin birden fazla gruba sadece tek bir nedenle bile üye olup, kolayca üyelikten ayrılabilme, duygusal değil bilinçli tercihler yapabilme imkânı sunduğunu ifade etmiştir. Cemiyet *"heterojen eğilim gösteren, bireyselliğin hâkim olduğu, geçici, resmi ve profesyonel iletişimin gerçekleştirildiği, üyelerinin cemaate oranla daha hızlı, rekabetçi ve dinamik bir yaşam sürdükleri"* (Slattery, 2008, s. 60) toplumsal birimlerdir. Ortak mekâna bağlılığın azaldığı (Şentürk, 2005, s. 133) iş bölümü arttıkça, çıkarlar doğrultusunda üyelerin birbirine olan bağımlılığı artmaktadır. Durkheim'e göre *"mekanik dayanışmanın tersine, organik dayanışma "tür türünü arar" ilkesi temelinde değil, işlevsel insani farklılıklar temelinde kurulmaktadır"* (Loo ve Reijen, 2006: 18-19). Cemaat ve cemiyet iç içe yaşamaya devam etmektedir.

"Bir toplumsal münasebette mensuplar birbirine karşı sübjektif bir aidiyet hissi duyuyorlarsa ve toplumsal davranışlarını da bu aidiyet hissi üzerine bina ediyorlarsa bu toplumsal münasebete 'cemaatleşme' adı verilir. Bir toplumsal münasebette toplumsal davranış akılcı saiklerle belirlenmiş karşılıklı menfaat teminine veya yine aynı saiklerle kurulmuş bir menfaat birliğine dayanıyorsa, bu toplumsal münasebete cemiyetleşme' denir. Cemiyetleşme, bilhassa karşılıklı muvafakat yoluyla kurulan akılcı bir anlaşmaya dayanabilir" (Weber, 2002, s. 79).

İbn Haldun (2009) hazerilik olarak adlandırdığı cemiyette asabiye bağlarının zayıfladığını, bu durumunda zamanla devletin sonunu getireceğini, çünkü asabiye insanlara şecaat, cesaret ve bağlılık duygusu verdiğini, bu kaybedildiğinde toplum üyelerinin tembel, pasif ve korkak olacağını söylemektedir. Tembelleşen üyelerin toplumu koruyamayacağını, bu yüzden bedevi toplumlar tarafından yıkılmalarının doğal olduğunu ileri sürmektedir. İbn Haldun'a göre yıkılan topluluklar tekrar eski hale dönmezler. Çünkü insan bir kere lüksü ve rahatlığı tattığında, tekrar geri dönük bir yaşam biçimine geçmeyecek, yeni düzene uygun olarak toplumsal bir yapı inşa edecektir. Bu yüzden internet teknolojilerinin ortaya çıkmasıyla sosyal ağlar üzerinde pek çok sanal cemaat de oluşmuştur. Ancak bu sanal cemaatler geleneksel cemaatler gibi değil aksine cemiyetler gibi kolayca üye olunup, üyelikten çıkılabilen, kendini feda etmediğin ancak aidiyet duygusu ve sosyal kimlik ile üyesi olmaktan haz ve mutluluk alınan toplum türleridir (Bkz Türk,

2020). Dolayısıyla Metaverse’de de kullanıcıların sıfırdan sosyalleşmelerine rağmen, geleneksel cemaat ve birincil toplumsallaşmadan ziyade daha çok sanal cemaatlerdeki gibi rasyonel ilişkilerin kurulduğu gruplar oluşturacağı öngörülmektedir.

Metaverse ve Toplumsallaşma

Metaverse ilk olarak 1992 yılında Neal Stephenson tarafından kaleme alınan Snow Crash (Kar Çöküşü) adlı bilim kurgu romanında kullanılmıştır. 2021 yılında Facebook’un Meta ismini alması ile birlikte tekrar gündeme gelmiş ve popülerleşmiş bir kavramdır. Öte anlamına gelen Meta ve evren anlamına gelen universe kelimelerinin birleşimi ile oluşturulmuştur. Metaverse evren ötesi/öte evren anlamına gelmektedir. Fiziki dünyanın ötesinde sanal gerçeklik araçlarıyla ve avatarlar aracılığıyla yer alınan üç boyutlu kurgusal bir gerçekliktir. İlk olarak “Second Life” oyunu ile karşımıza çıkan Metaverse oyun dünyasının da ötesinde insanlara, fiziksel dünyanın sanal versiyonunu sunan yeni bir toplumsallaşma alanı olarak ortaya çıkmaktadır (Duan, Li, Fan, Lin, Wu ve Cai, 2021, s. 153; Ko, Chung, Kim ve Shin, 2021, s. 331; Lee ve diğerleri, 2021, s. 5; Lee, 2021, s. 72; Seok, 2021, s. 13). Metaverse’de kullanıcılar kripto para birimleri ve NFT (non-fungible token) kullanarak adeta gerçek dünyadaki gibi alışveriş ve ticaret yapabileceği, ev ve arazi alabileceği, konser, sinema, kafelere gidebileceği, seyahat edip sadece dünyayı değil galaksileri dolaşabileceği, sosyalleşebileceği, eğitim alabileceği, çalışabileceği yani fiziksel dünyada deneyimlediği her şeyi artırılmış gerçeklikte avatarları ile deneyimleyebileceği sürekliliğin yani canlılığın devam ettiği 3 boyutlu (3D) sanal dünyalar kümesidir (Chiu, 2021). İnsan etkileşimini odak noktasına alan Metaverse Alexander Fernandez’e göre Metaverse, “fiziksel kişiliğiniz ve dijital kişiliğinizin birleşik bir gerçeklik haline geldiği yer”dir (Calandra ve Chiu, 2021, s. 17-20). Grider’e göre ise “Metaverse, dijital ve fiziksel dünyaları kapsayan kalıcı, kullanıcıya ait bir internet ekonomisi oluşturmak için herhangi bir yerde bulunan insanların gerçek zamanlı olarak sosyalleşebilecekleri, birbirine bağlı, deneyimsel, üç boyutlu sanal dünyalar kümesidir” (Grider, 2021, s. 2).

Lee ve arkadaşları (2021, s.5) Metaverse’ün artırılmış gerçeklik teknolojileri ve sanal ekonomi, sosyal kabul edilebilirlik ve güveni içeren Metaverse ekosisteminden oluşan iki ayağı olduğunu ifade etmiştir. Duan ve arkadaşları (2021, s. 155) ise Metaverse’ün teknolojik alt yapı, kullanıcı deneyimi, dijital ikizler, içerik yaratım ara yüzünden oluşan kesişim ve dijital içerik, ekonomi, yapay zekâdan oluşan sanal dünya ile üç katmanlı bir mimariye sahip olduğunu belirtmektedir. Ball (2021) ise Metaverse’ün donanım, ağ kurma, sanal platformlar, kullanıcı davranışı, içerik, hesaplama (compute), değişim araçları/standartları, ödemeler olmak üzere 8 kademeli bir sistem olduğunu söylemektedir.

Metaverse’de sanal gerçeklik ile fiziksel dünyanın birleştiği, yaratıcılığın sınırsız olduğu Epic Games’ten Microsoft’a, Facebook ve SK Telecom’a kadar pek çok büyük şirketin Metaverse evrenleri inşa etme projelerini duyurduğu, Channel, Luis Vittorio, Nike, Adidas, Gucci gibi markaların NFT’lerini satışa sunduğu bir platform dizayn edilmektedir. Özellikle Covid-19 sürecinde neredeyse tüm hayatımızı tam kapanma dönemlerinde çevrimiçi yaşadığımız süreçten geçtik. Metaverse’de özel giysiler, gözlükler ve araçlar yardımıyla tüm deneyimler 2 boyutlu sosyal medyadan daha gerçekçi ve fiziksel deneyime yakın bir şekilde gerçekleşecektir. Şu an bazı oyunlarda, sinemalarda kullanılan artırılmış gerçeklik (VR) araçlar, Metaverse’ün uzantısı haline gelecektir. Avatarlarımız, avatarlar için satın alınacak NFT kıyafet, çanta, ayakkabı ve aksesuarları adeta gerçekten bedenimize giyiyormuş hissi duyulacaktır. Kullanıcılar rutinlerini, ilgi alanlarını ve takıntılarını dijital dünyalara kopyalayarak kullanacakları arabalarını seçeceği, sanal ilişkileri ve yakınlığı hissedeceği, dijital arazilere evler, AVM’ler inşa edeceği, sanal alışveriş merkezinde arkadaşlarla buluşacağı, holografik toplantılara ev sahipliği yapacağı

dünyanın dijital bir ikizi oluşmaktadır. Şu an oyunlar ve oyuncu avatarları ile bu evren varlık sürdürmekte olup, sosyal ağlar gibi tüm kullanıcıların artırılmış gerçeklik deneyimi yaşamaları için hazır hale getirilmektedir (Calandra ve Chiu, 2021). Kullanıcılar ikincil toplumsallaşma aşamasında artırılmış gerçeklik oyunlarında diğer kullanıcılarla tanışıp arkadaş olmakta ve sosyalleşmektedir. Tmall, Taobao, JD.com, WeChat, Ling, Tesla gibi şirketler de Animal Crossing, Sea of Thieves ve Fortnite gibi oyun şirketleri ile ortaklıklar kurarak Metaverse girmeye, NFTler dizayn ederek oyuncu avatarlarına satış yapıp, kullanıcıların diğer kullanıcılar karşısında bireysel ve sosyal kimliklerini inşa için benlik sunumlarına katkı sağlamaktadır. Xbox Mayıs 2021’de yaptığı araştırmada tam kapanma döneminde İngiltere’de yetişkinlerin %61’inin aile ve arkadaşları ile sanal oyunları oynadığını ortaya koymuştur (Clandra, 2021). Temmuz 2021’de Fortnite, Netflix, içinde etkileşimli bir Stranger Things dünyası yaratmıştır. Fortnite ve Roblox gibi şirketler de oyun platformlarıyla sosyal medyayı birleştirerek, film festivalleri ve konser projelerini duyurmaya başlamıştır (Calandra, 2021).

Kültürel etkinliklerin en önemli örnekleri “Second Life” oyunu ile başlamış, oyun içerisine kalıcı dijital müzeler, galeriler açılmıştır (Tasa, 2009, s. 30). Covid 19 sürecinde de müzeler simülasyonları sanal gerçekliğe taşıyarak, kullanıcıların ziyaretine açmıştır (Bkz. Bozkuş, 2021). Fortnite oyuncularına artırılmış gerçeklikte konser düzenlemiştir (Rubin, 2019), Decentraland isimli Ethereum blok zinciri tabanlı sanal gerçeklik platformunda artırılmış gerçeklik partileri, açılışlar ve tartışmaları içeren sanat etkinlikleri düzenlenmektedir (Aydoğan, 2021, s. 165). Decentraland’de düzenlenen 4 günlük Metaverse Festivalinde de adeta fiziki dünyadaki müzik festivalleri gibi dijital konser alanı ve sahnelerin olduğu, Metaverse dünyasına özel NFT eşyaların satın alınabildiği stantların bulunduğu yarışmalar, balta atma, selfie standı, go-kart gezileri ve tüm festivalin ve sanal şehir merkezinin drone turlarıyla kuşbakışı görünümünün sunulduğu bir toplumsallaşma alanı yaratılmış ve kullanıcı deneyimine sunulmuştur (Decentraland, 2021). Dvision Network de Binance Smart Chain ekosisteminin ilk yıldönümünü kutlamak üzere artırılmış gerçeklikte dijital bir konferans düzenlemiştir (Bloomberg, 2021). Artırılmış gerçeklik VR araçları ile kişilere gönderdiği yoğun uyarıcılar ile gerçeklik ve bir aradalık hissi yaratmaktadır (Bkz Türk, 2022; Türk vd., 2022). Bireyler bu gerçeklik algısı ile fiziki dünyadaki ikincil aşama toplumsallaşma süreçlerini Metaverse’de de deneyimleme imkânı bulmaktadır.

Resim 1: South by South West (SXSW) 2021 Konferansı (Calandra, 2021, s. 43-44)

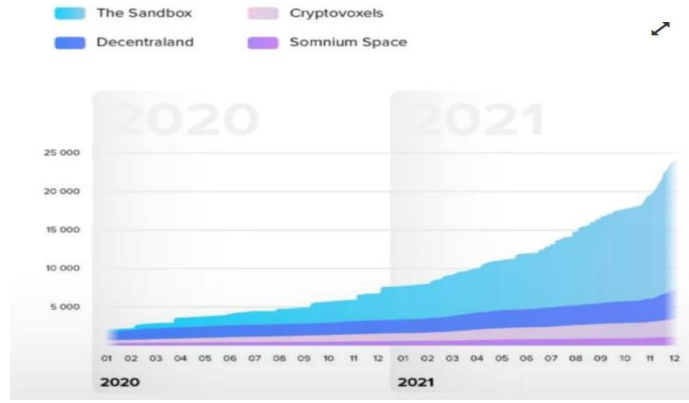
Artırılmış gerçeklik hayal ve fantezinin görselleştirilerek, somut gerçekliğin bir taklidi olarak kullanıcı deneyimine sunulması neticesinde, bireyler evren ötesine geçerek fiziki dünyada erişilebilir olmayan nesne ve durumlar arasındaki ilişkiyi bilimsel sorgulamalar tasarım ve yaratıcılık yetenekleri ile deneyimleme imkânı bulabilmektedir (Rodrigues ve Bidarra, 2014, s. 45). Tıp öğrencileri için sanal ameliyathalar, askeri okul öğrencileri için savaş simülasyonları da Metaverse ile işlevsel kampüslere sahip olacaktır (Gronstedt ve Ramos, 2014, s. 9).

“Bu kampüs Metaverse’ün altyapı, etkileşim ve ekosistem bileşenlerinin eğitim sürecinde nasıl kullanılacağına de ışık tutmaktadır. Kampüs öğrencilere gerçek

çevredeki davranışların sanal çevredekini; sanal çevredeki davranışların gerçek çevredekini etkilediği bir karma çevre sunmayı amaçlamaktadır. Bilgisayar, telefon ve bulut tabanlı sistemlerde çalışması planlanan sanal kampüsün ekosistemi blokzincir teknolojisi üzerine inşa edilmiştir. Öğrenciler Metaverse’teki kampüse bağlandıklarında gerçek dünyadaki konumlarına en yakın sohbet odasına dâhil olabilmektedir (örn. Kütüphanedeysse kütüphane sohbet odası). Araştırmacılar içerik üretiminin Metaverse’in temel bileşenlerinden olduğunu savunduklarından, Metaverse’teki kampüse diğer kullanıcıların da tasarımlarıyla katkıda bulunabilmesi için bir tasarım platformu entegre etmişlerdir. Bu platformun çıktıları ticaret ve koleksiyon amacıyla da kullanılabilmesi için NFT formatındadır. Kampüsün teknik altyapısında blokzincir kullanılmasıyla şeffaflığın sağlanması amaçlanmaktadır. Kampüste kullanılan tokenlar ticaret, akıllı kontratlar veya oylama gibi faaliyetlerle kazanılmaktadır. Kampüsün yönetiminde temsiliyeti sağlayacak öğrenci birliklerinin kurulması teşvik edilmektedir, ayrıca mevcut kurallar oylanarak değiştirilebilmektedir. Ayrıca Metaverse’teki kampüste olan gelişmeler yapay zekâ yönelimli bir izleyiciyle takip edilmektedir, bu sistem kampüsteki ilgi çekici etkinlikleri öğrencilere önerebilmektedir” (Duan vd., 2021, s. 7-8’den aktaran Kuş, 2021, s. 250).

Metaverse ile kullanıcılar birincil ve ikincil toplumsallaşma aşamalarını fiziki dünyadaki gibi bir arada deneyimleme imkânı bulacaktır. Fiziki dünyada var olan ve toplumsallaşmanın en önemli araçlarından olan dini kurumlar da yine bu artırılmış gerçeklik ortamlarında yerini almıştır. Hristiyanlara ait kutsal alanların gezilebilmesi ve misyonerlik için VR Church (vrchurch.org) (Jun, 2020, s.299) kurulmuştur. 2022 Ocak ayında Suudi Arabistan da Kabe’nin artırılmış gerçeklikte gezilebilmesi için simülasyon oluşturarak hizmete sunduklarını duyurmuştur (Habertürk, 2022/a).

Fiziksel dünyanın Metaverse taşınması ile birlikte dijital paralar ve NFT’ler önem kazanmaya başlamıştır. Kullanıcılar bu kripto paralarla Metaverse’de araziler satın almakta, bir nevi kendi kültürlerini de bu alana taşımaktadır. Türk toplumunda var olan “geçmiş kuşakların satın almadığı araziler yüzünden kaçırılan fırsatlar” travmaları yoğun şekilde Metaverse’den arazi alma çılgınlığına dönüşmüş (Bkz. Youtube, 2022), Ocak 2022’de Türkiye’deki kullanıcılar tarafından Metaverse’den 30 bin parsel, toplamda ise 500 milyon dolarlık arazi satın alınmıştır (Birgün, 2022; Habertürk, 2022/b). En çok arazi alan ülkeler arasında Türkiye birinci sırada yer almaktadır (Akşam, 2022). Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü üç boyutlu şehir modelleri, üç boyutlu kadastro ve tapu bilgileri, binaların mimari projeleri üç boyutlu hale getirilerek gayrimenkul değer bilgileri ve adres bilgileri ile birleştirilmiş entegre edilen veriler ile, pilot il olarak seçilen Amasya projesiyle Metaverse gibi dijital teknolojilerle akıllı şehirler ortamına hazır hale getirmeye başlamıştır (Tunçer, 2022).

Grafik 1: Metaverse'de Satın Alınan Araziler (Habertürk, 2022/b).

Metaverse ekonomik olarak da bir toplumsal kurum olarak insanın toplumsallaşma sürecini etkileyecek bir unsur olarak olgunlaşmaktadır. Kullanıcılara hem satın alma hem üretim hem satış hem çalışıp iş sahibi olma deneyimi sunmakta, hem de yeni mesleklerin doğuşuna imkân sağlamaktadır. Metaverse emlak danışmanlığı, Metaverse avukatlığı, NFT tasarımcıları, stilistleri (bkz. GQ, 2021; Chitrakorn, 2021; Ulukan, 2021; Macdowell, 2021; Haberglobal, 2021), yatırım danışmanları, tur rehberleri, Metaverse reklam ve pazarlama danışmanları, meta gazeteciler (Şahin, 2022), artırılmış gerçeklik etkinlik organizatörlüğü gibi yeni meslek dallarının doğuşuna da şahit olmaktayız (Ma, 2021). İbn Haldun'un (2009) ileri sürdüğü gibi insanlar toplumsallaşmaya sıfırdan başlamaz. İnsanlar devletleri yıkılsa dahi, ilkel hallerine dönemezler. Metaverse örneğinde de görüldüğü üzere insanlar alıştıkları toplumsallaşma süreçlerini organik bir biçimde yeni yaşam alanlarına ve kurgusal gerçekliklere taşımakta, fiziki dünyadaki alışkanlık ve rutinlerini, tüm konforlarını bu alanlara taşımaktadırlar. Kendini sunma biçimleri, uyma alışkanlıkları, sosyal kimlik oluşturma süreçleri fiziki yaşamları ile paralel olarak bu dünyada da sürdürülmektedir. Kendilerine fiziki dünyadakinden çok farklı bir kimlik ve yaşam inşa etseler bile, bu inşa süreci fiziki dünyadaki kural ve aşamalar üzerinden yinelenmektedir. Kullanıcıların daha tamamlanmamış bir kurgusal dünyadan arazi, NFT'ler, kripto paralar almaları süreçlerin fiziki dünya kurallarına göre paralel işlediğinin en önemli örnekleridir. Şu an Metaverse için hukuk kuralları olmasa da şirketlerin kullanıcılar için hazırladığı kurallar geçerli olmaktadır. Kurallara uyulmadığı takdirde uyarı, engellenme, atılma gibi yaptırımlar uygulanabilmektedir.

Kullanıcılar NFT kıyafet, aksesuar, ayakkabı, sanat eseri ve avatarlarına bir dünya kurmak üzere ihtiyaç dijital duydukları ev, araba ve eşyalara fiziksel dünyadakinden çok daha yüksek meblağlar ödemekten kaçınmadıkları görülmektedir (Calandra, 2021). Fast Company'yi CEO'su Ryan Mullins, gerçek dünyada bir kendini ifade etme veya statü biçimi olarak giysilerin dijital dünyada da aynı işleve sahip olduğunu bu yüzden Metaverse'deki satın alma davranışının fiziksel dünyadakinden farklı olmadığını ileri sürmektedir (Calandra, 2021, s. 25). Birey toplumsal onay için sanal gerçeklik dünyasında da aynı toplumsallaşma süreçlerini ve uyma davranışını göstermektedir. Murphy, tüketimin geleceğinin sanal ürünlerde yattığını tahmin etmekte ve insanların bu dijital öğelerde değer görmeye başladığını ve etkileşim kurmayı tercih etmesiyle birlikte dijital moda ürünlerinden oluşan sonsuz bir gardıroba sahip olacağını öngörmektedir (Calandra, 2021, s. 26). Kullanıcılar fiziksel dünyadaki alışkanlıklarını sosyal ağlarda da (bkz. Türk, 2020), Metaverse'de de kopyalama alışkanlığına sahiptir. Guardian'ın oyun editörü Keith Stuart, "Alfa ve Z kuşağı için kişiselleştirme ve oluşturma, oyun deneyiminin karmaşık bir parçası. Onlar için kişiselleştirme ve oyun öğesi aynı şeyin parçasıdır: kendini ifade etme ve keşfetme" (Calandra, 2021, s. 32) diyerek fiziksel dünyadaki toplumsallaşma süreçlerinin sanal dünyaya taşındığını belirtmiştir. Çünkü insan geldiği yaşa kadar edindiği tüm bilgi ve deneyimlerle hem

kendini hem de dış dünya gerçekliğini algılamakta ve yorumlamaktadır. Dolayısıyla gittiği her yere de bu sahip olduğu duygusal-ruhsal repertuarı ile gitmekte, kültürünü de beraberinde götürmektedir. Kişilerarası iletişim ve ilişki biçimlerini ve toplumsallaşma süreçlerini de bu repertuara göre temellendirmektedir.

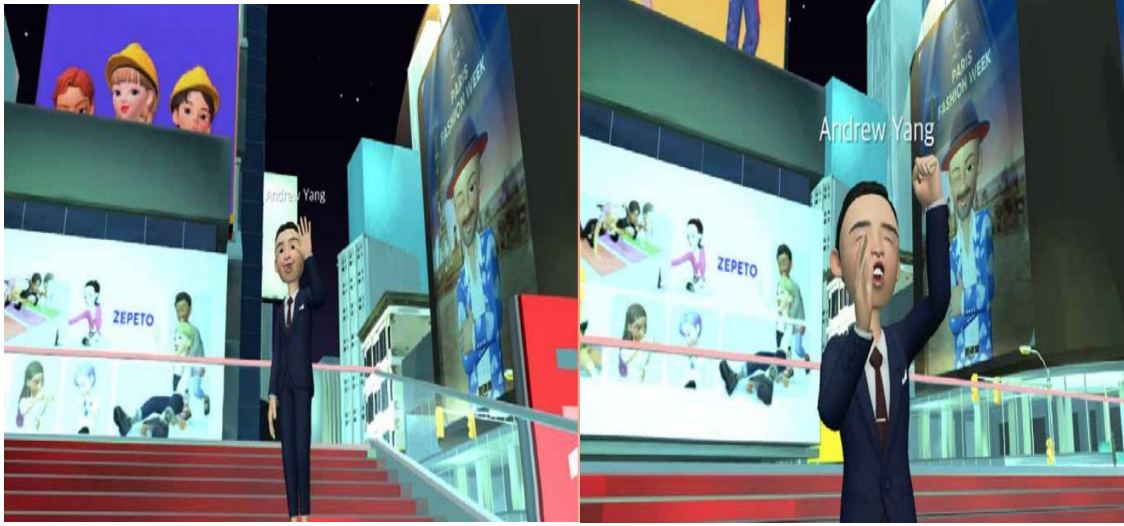
Resim 2: Metaverse NFT kıyafet ve ayakkabı (Calndra, 2021, s. 26-27)

İnsanlar sosyal medya ile ilişkiler kurmuş, geleneksel cemaatlerden farklı olarak tek bir beğeni, ortak yön ile sanal cemaatler oluşturmuş ve toplumsallaşma süreçlerini 2 boyutlu, bazen de fiziksel dünyaya taşıyarak birincil aşamaya almıştır. Metaverse'de ilişkiler artırılmış, karma ve sanal gerçeklik araçları ile avatarlar aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Sosyal ağlarda kullanıcılar kendi fotoğraf, video ve kimlikleriyle profiller oluşturabildiği gibi anonim olarak da var olabilmektedir. Metaverse'de kullanıcılar tasarladıkları avatarları ile var olmakta, bu avatarlar kullanıcının hayal gücüne göre insan suretinden fantastik imajlara kadar geniş bir yelpazede oluşturulmaktadır. Sosyal ağlardan farklı olarak kullanılan özel giysi ve aparatlar yardımıyla sadece görme ve işitme değil, dokunma, tatma, ısınma, nemlenme gibi uyarıcılar vasıtasıyla gerçeğe yakın bir algılama oluşmasına dolayısıyla bir aradalık yanılığını çok daha derinden yaşanmasına ve daha güçlü bağlar kurmasına imkân vermektedir. Second Life'da oyuncular avatarlarını evlendirmekte, hatta çocuk sahibi olmaktadır (Uzun, 2011). Bu durum da gerçek hayatta evli olan kullanıcılar için Metaverse'de kurulan ilişkilerin hukuki tarafının tartışılmasına neden olmaktadır. Facebook Horizon Venues metaverse'üne giren 43 yaşındaki bir kadının avatarının 3 erkek kullanıcının tacizine uğraması (CNNTurk, 2021) ve bu eylemin suç olup olmadığının tartışmaları gündeme oturmuş, hukukçular “fiziki dünyada suç olan her şeyin, Metaverse'de de suç olduğu”nun altını çizmiştir (Özyurt, 2022). Rusya'da Minecraft sanal gerçeklik oyununda kendi yaptığı hükümet binasını patlatan 16 yaşında bir oyuncunun hapis cezası alması da bir diğer örnek olarak gösterilebilir (Denli, 2022).

Sanal kıyafet üreticisi The Fabricant'ın kurucu ortağı ve yaratıcı yönetmeni Amber Slooten, “bugün ve çağda dijital kimliğimiz neredeyse fiziksel olandan daha önemli” diyerek, özellikle Covid 19 ile birlikte insanlar çevrimiçi ortamlarda çok daha fazla zaman geçirmiş, insanların %70'i işini dijital dünyaya taşımıştır. Bu nedenle de kullanıcıların %88'i kurgusal dijital takma adlar kullanmak yerine çevrimiçi benliklerinin gerçek hayattaki etiklerini yansıtmaları gerektiğini düşünmektedir (Calandra, 2021, s. 86). Küresel kullanıcıların %83'ü teknolojinin insanları bir araya getirdiğine inanmakta ve ikincil toplumsallaşma süreçlerini ve bireysel atom alanlarını dijital ortamlarda yeni ve anlamlı ilişkiler kurmak için ayırdığı görülmektedir. Gelişimsel ve yeniden toplumsallaşma süreçleri de Metaverse'te fiziksel dünyadaki ile benzer şekilde ilerlemektedir.

Bunlara ek olarak aktivistlerin ve siyasilerin de artık Metaverse'ü kullanmaya başladığı ve tersine toplumsallaşmaya örnek oldukları görülmektedir. 2020 baharında pandemi ile ilgili sokağa çıkma

kısıtlamalarının kaldırıldığı süreçte dijital grevler başlamış, Greta Thunberg ünlü olarak iklim çağrısını yapmış, IMVU (3D Avatar Social App) uygulaması LGBTQ+ kişilerin, Black Lives Matter'ın ve COVID-19 yardım taleplerinin yapıldığı kendini ifade etme ve topluluk oluşturma yeri haline gelmiştir. Tsui, bu durumu “*kullanıcılar gerçek hayattaki tuhaflıklarını sanal dünyaya aktarıyor*” diye açıklamıştır (Calandra, 2021, s. 83). Kullanıcılar New York Belediye başkan adayı Andrew Yang, Haziran 2021'de bir metakampanya başlatmış, Avatar-Yang metarealm'de bir basın toplantısı düzenlemiştir (Forbes, 2021).

Resim 3: Yang Metakampanyası (Calandra, 2021, s. 83)

Türkiye’de Metaverse üzerinden ilk toplantı yapan parti AK Parti olmuş, toplantıda NFT ve kripto varlıklar konuşulmuştur. DEVA Partisi ise parti merkezinin arazisini Metaverse üzerinden satın almıştır (Habertürk, 2022/c). Siyasal toplumsallaşma gerçekleştirmek amacıyla Z kuşağının toplantıya yoğunlukla katıldığı gözlemlenmiştir.

Görüldüğü üzere Metaverse kullanıcılara, fiziki dünyada deneyimledikleri toplumsallaşma biçimi ve süreçlerini 3 boyutlu evrene uygun bir formatla ancak fiziki dünya ile paralel olarak sunmaktadır. İnsanın ve teknolojinin gelişimi, toplumu ve toplumsallaşma süreçlerini de geliştirip değiştirmektedir. Metaverse geliştikçe insani deneyimleri kolaylaştıracak biçimde toplumsallaşma süreçlerini dönüştürmeye devam edecektir.

SONUÇ

İnsan doğumdan ölüme kadar bilişsel, duygusal, zihinsel, fiziksel, sosyal, maddi ve manevi tüm ihtiyaçlarını gidermek ve “insan” olabilmek adına toplumsallaşma süreci içerisinde. Toplum insanla var olan, insanla gelişen ve değişen, yine insanı var eden bir yapıdır. Toplumsallaşma insanın toplumun parçası olma sürecidir. İnsan ve toplumun birbirini şekillendirmesi birbiri ile iç içe ilerlemektedir. Toplum gelişip dönüştükçe bireyi, bireyler gelişip değiştikçe toplumu ve topluma dair tüm unsurları değiştirip dönüştürmektedir. İnsanın geleneksel toplumdan Metaverse’ye uzanan sürecinde toplum türleri de, toplumsallaşma biçimleri de paralel olarak insanın ve toplumun ihtiyacına göre dönüşmüştür. Yüz yüze iletişimden kitle iletişim araçlarına, bilgisayar aracılı sosyal medyadan sanal gerçeklik aracılı Metaverse’de evrilen kişilerarası iletişim ve toplumsallaşma süreçlerini de değişime uğratmıştır.

Metaverse, insanlara üç boyutlu artırılmış gerçeklik dünyasında toplumsallaşma deneyimi sunmaktadır. Sosyal medya dediğimiz Web 2.0’ın 2 boyutlu dünyasından daha derin, derinlik

algısı ile üçüncü boyut hissi veren ve birden fazla duyu organını uyaran yeni hibrit platform olan Web 3.0 Metaverse, kişilere fiziksel gerçeklik hissi yaşattığından adeta yüz yüze iletişimdeki gibi kullanıcılarda sosyal kimlik oluşturma, sosyal etki ve uyma davranışları ile dışlanma korkusuyla fiziki dünyadaki toplumsallaşma deneyimini yaşatmaktadır.

Metaverse son günlerin en popüler konusu haline gelmesi Google Analytics'e göre bu yıl en çok araştırılan kavram olmasına neden olmuştur. Metaverse fiziksel ve dijital dünyanın birleştiği, fiziksel konuma bağlı kalmadan insanların dijital temsilcileri "avatarı" vasıtasıyla bir araya gelip sosyalleşebileceği, oyun oynayabileceği, çalışabileceği, alışveriş yapıp elbise deneyebileceği yani gündelik yaşamlarını sürdürebileceği bir evrendir. Sosyal medya ile artırılmış gerçeklik oyunlarının birleştirildiği üç boyutlu kurgusal bir âlemdir. Burada sınır kullanıcıların hayal gücüdür. Metaverse fikrini 1999'da Second Life adlı oyun ile hayata geçirmeye çalışan Philip Rosedale "sanal dünyalar distopyalar olmak zorunda değil. *Second Life*, henüz 2000'li yılların başında dijital kimlikler, sanal gayrimenkul, dijital ekonomiler ve çevrim içi çok oyunculu ekosistem fikri ile devrim yaratmıştı" açıklaması ile Zuckerberg ise Facebook Meta için "3D olarak oynayacağımız ve bağlanacağımız bir yer" (Hatmaker, 2022) diyerek Metaverse'ün vaadini kullanıcılarla paylaşmıştır. Kullanıcılar fiziksel kişiliği ile dijital kişiliğini birleştirerek bu evrende yer almaktadır. Diğer kullanıcılarla avatarlar ve özel araçlar vasıtasıyla gerçekten bir aradymış hissi ile toplumsallaşmaya devam etmektedir. Birden fazla evrenin iç içe geçeceği Metaverse'de kullanıcılar farklı toplumsallaşma türlerini bir arada ve çok hızlı geçişlerle deneyimleme imkanı bulacaktır. Philippe Brown Metaverse'ü, "aralarında sorunsuz bir şekilde geçiş yapıp hareket edebileceğiniz açık kaynaklı, bağlantılı bir dünyalar kümesi"dir. Diyelim ki Farmville'desiniz, o zaman bir kapı açıp Grand Theft Auto'ya geçebilirsiniz" örneğini vermektedir (Calandra, 2021). Bir anda eğitmenken, birkaç saniye sonra seyahatteki bir kâşif, arkadaşlarıyla kafede sosyalleşen biri ya da bir öğrenci olmanız oldukça mümkündür. Burada sahip olunan dijital sosyal kimlik ile aynı anda hem birincil hem ikincil toplumsallaşma aşamalarını yaşamaya imkân vermektedir. Sosyal medyada da benzer bir hız olmakla birlikte bu deneyim anonim ve 2 boyutlu olarak gerçekleşmektedir. Metaverse fiziksel dünyadaki gerçeklik algısına yakın bir deneyim sunmaktadır. Ancak fiziki dünyadakilere çok daha hızlı kimlik, rol ve toplumsallaşma geçişlerine imkân sağlamaktadır.

Metaverse hala gelişen, daha çok yeni bir gerçeklik ve toplumsallaşma alanı olarak gündemimize oturmuştur. Metaverse deneyimlendikçe adeta fiziksel dünyadaki gibi kullanıcılarla birlikte değişip gelişecektir. Eski teknolojiler hazır bir şekilde kullanıcılara sunulup, kullananları dönüştürmesi amaçlanmıştır. Özellikle ana akım dediğimiz kitle iletişim araçları eleştirel teorisyenler tarafından devletin ideolojik aygıtı olarak tanımlanmış ve toplum üyelerinin formasyonu için kullanılmıştır. Ancak web 2.0 ile birlikte kullanıcıyla birlikte değişen ve gelişen, kullanıcıyı da değiştirip dönüştüren organik bir yapı kazanmıştır. Fiziki dünyada insanla gelişen ve insanı geliştiren toplumlar gibi yeni internet teknolojileri geliştikçe ve fiziki dünyanın gerçekliğine yaklaştıkça daha da organik bir beceri kazanması öngörülmektedir.

Henüz kavramsal çerçevesi çizilememiş internetin geleceği olarak adlandırılan Metaverse gerçekliği yepyeni, tamamlanmamış bir süreçtir. Dolayısıyla Metaverse ve insan ilişkisi üzerine çalışmak için çok geniş bir veri havuzu da sunmaktadır. Deneyimler arttıkça, gözlemlendikçe Metaverse ve insan, fiziki dünya ve Meta dünyası arasındaki ilişkiler üzerine pek çok çalışmaya kaynak olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akşam (2022). En çok sanal arsa satın alan ülkeler açıklandı: Türkiye kaçınıcı sırada?. Erişim Tarihi: 01.02.2022 <https://www.aksam.com.tr/teknoloji/en-cok-sanal-arsa-satin-alan-ulkeler-aciklandi-turkiye-kacinci-sirada/haber-1235084>
- Arslantürk, Z. ve Amman, T. (2000). *Sosyoloji*. İstanbul: Kaknüs.
- Aydoğan, D. (2021). Pandemi Sürecinde Sanat Sergileri. İçinde, *CTC 2021: 3rd Communication and Technology Congress*, (s. 159-166). İstanbul: Aydın Üniversitesi.
- Bagozzi, R. P. ve Lee, K. H. (2002), Multiple Routes for Social Influence: The Role of Compliance, Internalization, and Social Identity. *Social Psychology Quarterly*, 65(3): 226-247.
- Bahar, H. İ. (2009). *Sosyoloji*. Ankara: USAK Yayınları.
- Berger, P. L. ve Luckmann, T. (2008). *Gerçekliğin Sosyal İnşası, Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*. İstanbul: Paradigma Yayınları
- Bilgin, N. (2003). *Sosyal Psikoloji Sözlüğü, Kavramlar, Yaklaşımlar*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Bilgiseven, A. K.(1982). *Genel Sosyoloji*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları
- Birgün. (2022). Metaverse dünyasında Türkiye'den 30 bin parsel satıldı. Erişim Tarihi: 01.02.2022 <https://www.birgun.net/haber/metaverse-dunyasinda-turkiye-den-30-bin-parcel-satildi-376525>
- Bloomberg (2021). Division Hosts Metaverse Conference for BSC's Anniversary. Erişim tarihi: 10.01.2022 <https://www.bloomberg.com/press-releases/2021-09-01/division-hosts-metaverse-conference-for-bscs-anniversary>
- Borlandi, M v.d (2011). *Sosyolojik Düşünce Sözlüğü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bozkuş, Ş.B. (2021). Covid 19 Pandemisi Döneminde Türkiye'deki Müzelerin Kurumsal İletişim ve Sosyal Medya Stratejilerinde Dijital Kültürün Etkisi. Gül Dilek Türk (Ed). içinde, *Sosyal Medyada Marka ve İtibar Yönetimi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Calandra, C., ve Chiu, E. (2021). Into The Metaverse. Wunderman Thompson Intelligence. Erişim Tarihi: 10.01.2022 <https://www.wundermanthompson.com/campaign/wunderman-thompson-metaverse-experience>
- Chitrakorn, K. (2021). Prada teams up with Adidas to launch first NFT: Hint, its Beeple-style.. Erişim Tarihi: 10.01.2022 https://www.voguebusiness.com/technology/prada-teams-up-with-adidas-to-launch-first-re-source-nft#intcid=_voguebusiness-uk-right-rail_6176cbd8-749a-4aa6-8768-3ba49ee9869f_popular4-1
- Chiu, E. (2021). Into the Metaverse. *Wunderman Thompson*. <https://www.wundermanthompson.com/campaign/wunderman-thompson-metaverse-experience>
- Cooley, C. H. (1909/1983). *Social Organization: A Study of the Larger Mind*. Transaction publishers
- Coser, L. , Nock, S., Steffan, P., Rhea, B. ve Merton R. (1987). *Introduction To Sociology*. USA.

- CNNTürk (2021). Metaverse'te taciz skandalı!. Erişim Tarihi: 10.01.2022
<https://www.cnnturk.com/dunya/metaversete-taciz-skandali>
- Decentraland (2021). Metaverse Festival: Frequently Asked Questions. Erişim Tarihi: 10.01.2022
<https://themetaversefestival.io/MusicFestivalFAQs.pdf>.
- Denli, İ (2022). Minecraft'ta Kendi Yaptığı 'Hükümet Binasını' Patlatma Planı Yapan 16 Yaşındaki Genç, Hapis Cezası Aldı. Erişim Tarihi: 10.02.2022
<https://www.webtekno.com/rus-genc-minecraft-hapis-cezasi-h120676.html>
- Doosje, B. ve Ellemers, N. (1997). Stereotyping under threat: The role of group identification. R. Spears (Der.) in, *The social psychology of stereotyping and group life*. v. d. Oxford: Blackwell. Ss. 257-27.
- Dökmen, Ü. (1993). Sosyal-Atom Ölçeği: Geliştirilmesi, güvenilirliği ve geçerliği. *Psikoloji Dergisi*, 8(30), ss. 2-6.
- Dökmen, Ü. (2005). *Sosyometri ve Psikodrama*. İstanbul: Sistem Yayıncılık .
- Dönmezer, S. (1994). *Toplumbilim*. İstanbul: Beta.
- Duan, H., Li, J.; Fan, S.; Lin, Z.; Wu, X. ve Cai, W. (2021, October). Metaverse for social good: A university campus prototype. In, *Proceedings of the 29th ACM International Conference on Multimedia* ss 153-161.
- Edgar, A. ve Sedgwick, P. (2007). *Kültürel Kuramda Anahtar Kavramlar*. İstanbul: Açılım Kitap Yayınları.
- Erikson, E. (1984). *İnsanın Sekiz Çağı*. Ankara: Toplum Yayınları.
- Erkal, M.E. (2000). *Sosyoloji*. İstanbul: Der Yayınları.
- Forbes (2021). Andrew Yang Turns Himself Into An Avatar And Campaigns In The Metaverse. Erişim Tarihi: 10.01.2022 <https://www.forbes.com/sites/cathyhackl/2021/06/11/andrew-yang-turns-himself-into-an-avatar-and-campaigns-in-the-metaverse/>
- GQ (2021). Moda Dünyasının Yeni Takıntısı: Metaverse. Erişim Tarihi: 10.01.2022
<https://gq.com.tr/guncel/moda-dunyasinin-yeni-takintisi-Metaverse>
- Gronstedt, A., ve Ramos, M. (2014). Learning through transmedia storytelling. *Association for Talent Development*. Vol. 1401
- Haberglobal (2021). Hiç giymeyeceğiniz bir kıyafete para verir misiniz?. Erişim Tarihi: 10.01.2022 <https://haberglobal.com.tr/teknoloji/hic-giymeyeceginiz-bir-ayakkabiya-para-verir-misiniz-141655>
- HaberTürk (2022/a). Suudi Arabistan Kabe ziyaretini Metaverse üzerinden yapma çalışmalarına başladı. Erişim Tarihi: 10.01.2022 <https://www.haberturk.com/kabe-ziyareti-icin-metaverse-projesi-3327102>
- Habertürk (2022/b). Metaverse arazi satışları 500 milyon doları aştı. Erişim Tarihi: 10.01.2022
<https://www.haberturk.com/metaverse-arazi-satislari-500-milyon-dolari-asti-3332594->
- Habertürk (2022/c). Siyaset metaverse dünyasına giriyor Erişim Tarihi: 10.01.2022
<https://www.haberturk.com/siyaset-metaverse-dunyasina-giriyor-3317183>

- Hassan, Ü. (1982). *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi*. Ankara: AÜ. SBF Yayını.
- Hatmaker, T. (2022). Second Life's creator is returning to advise the original metaverse company. <https://techcrunch.com/2022/01/13/second-life-philip-rosedale-returns-linden-lab-high-fidelity/>
- Hogg, M. A., ve Abrams, D. (1990). Social Motivation, Self-Esteem and Social Identity. D. Abrams, & M. A. Hogg (Eds.), *Social Identity Theory: Constructive and Critical Advances* London: Harvester Wheatsheaf. Ss.. 28-47.
- Hollander, S. (1974). Social atom An alternative to imprisonment. *Journal of Group Psychotherapy, Psychodrama, & Sociometry*, 47 ss. I - 18
- İbn Haldun (2009). *Mukaddime Cilt 1*. İstanbul:Dergâh Yayınları.
- Kelly, C. (1993). Group identification, intergroup perceptions and collective action. *European Review of Social Psychology*. vol. 4. (Der.) W. Stroebe ve M. Hevstone. Chichester: John Wiley ve Sons. Ss 59-85.
- Kelman, H. C. (1958). Compliance, Identification, and Internalization: Three Processes of Attitude Change. *Journal of Conflict Resolution*, ss. 51-60.
- Ko, S. Y., Chung, H. K., Kim, J. I., ve Shin, Y. (2021). A Study on the Typology and Advancement of Cultural LeisureBased Metaverse. *KIPS Transactions on Software and Data Engineering*, 10(8), ss. 331-338.
- Kumar, V.K. ve Treadwell, T.W. (1985). *Practical socioertry for psychodramatists*. West Chester. PA: West Chester University Press
- Kurt, İ. ve Ağayev, E. (2009). Bilgisayar ve İletişim Teknolojilerinin Kullanımı Sosyal Pedagojiye Karşı (Mı?). *The 3rd International Conference on Application of Information and Communication Technologies Conference Proceedings*, 14- 16 Oct. 2009. ss.154-156.
- Kuş, O. (2021). Metaverse: 'Dijital Büyük Patlamada' Fırsatlar Ve Endişelere Yönelik Algılar *Intermedia International e-Journal*, December, 2021; 8(15), ss.245-266.
- Latane, B. (1981). The Psychology of Social Impact. *American Psychologist*, 36(4), s.. 343-356.
- Lee, B. K. (2021). The Metaverse World and Our Future. *Review of Korea Contents Association*, 19(1), ss. 13-17.
- Lee, J. Y. (2021). A Study on Metaverse Hype for Sustainable Growth. *International journal of advanced smart convergence*, 10(3), ss.72-80.
- Lee, L., Braud, T., Zhou, P., Wang, L., Xu, D., Lin, Z., vd. (2021). All One Needs to Know about Metaverse: A Complete Survey on Technological Singularity, *Virtual Ecosystem, and Research Agenda*.
- Ma, V. (2021). 5 Futuristic Jobs of The Metaverse. Erişim Tarihi: 10.01.2022 <https://hackernoon.com/5-futuristic-jobs-of-the-metaverse>.
- Marshall, G. (1999), *Sosyoloji sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Macdowell, M. (2021). Shaping online avatars: Why our digital identities differ. Erişim Tarihi: 10.01.2022 <https://www.voguebusiness.com/technology/shaping-online-avatars-why-our-digital-identities-differ>

- Metin A. (2011). Kimliğin Toplumsal İnşası Ve Geleneksel Kadın Kimliğinin Aktarımı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi SBE Dergisi* 2(1), ss. 74-92
- Meşe, G. (1999). Sosyal Kimlik ve Yaşam Stilleri. (Basılmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Michener, H. A., v. d. (1990). *Social psychology*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
- Mlicki, P. P. ve Ellemers, N. (1996). Being different or being better? National stereotypes and identifications of Polish and Dutch students. *European Journal of Social Psychology*, 26, ss. 97-114.
- Moreno, J.L. (1947). The organization of the social atom *Sociometry*, 10, ss.287-297.
- Moreno, J.L. (1953/1993). *Who shall survive? Foundations of sociometry, group psychotherapy and sociodrama* (Student edition). Roanoke, VA: Royal.
- Mummendey, A.ve Schreiber, H. J. (1983). Better or just different? Positive social identity by discrimination against, or by differentiation from outgroups. *European Journal of Social Psychology*, 13, ss. 389-397
- Özyurt, V. (2022). Metaverse'te suç işleme özgürlüğü yok!. Erişim Tarihi: 10.01.2022 <https://www.sabah.com.tr/pazar/2022/02/13/metaversete-suc-isleme-ozgurlugu-yok>
- Remer, R. (2009). Social Atom Theory Revisited: SAT Redux. Erişim Tarihi: 10.01.2022 www.uky.edu/~rremers/sociometry/SATRDX.DOC
- Rodrigues, P., ve Bidarra, J. (2014). Transmedia storytelling and the creation of a converging space of educational practices. *International Journal of Emerging Technologies in Learning-(iJET)*, 9, ss. 42-48.
- Rubin, P. (2019). Fortnite's Marshmello Concert Is the Future of the Metaverse. Erişim Tarihi: 10.01.2022 <https://www.wired.com/story/fortnite-marshmello-concert-vr-ar-multiverse/>.
- Sarıbay, A.Y. (1995). *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Seok, W. H. (2021). Analysis of Metaverse Business Model and Ecosystem. *Electronics and Telecommunications Trends*, 36(4), ss. 81-91
- Sezal, İ. (der.), (2002). *Sosyolojiye Giriş*, Ankara: Martı Yayınları.
- Shore, T., Tashchian, A. ve Forrester, W. R. (2015). Effects of Peer Ratings on Supervisor Ratings of Job Performance. *Journal of Business and Economics Research (Online)*, 13(1), s.s.57-64.
- Simmel, G. (2005). *Metropol ve Zihinsel Yaşam, Şehir ve Cemiyet*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Slattery, M. (20089). *Sosyolojide Temel Fikirler*. Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Şahin, A. (2022). Web 3 nedir. Erişim Tarihi: 10.01.2022 <https://journo.com.tr/web-3-nedir>
- Şentürk, Ü. (20059). Değişim Sürecinde Cemaatleşme ve Yeni Cemaatler. Yaşar Kaya (Ed) içinde, *Toplumsal Yapı*, İstanbul: Turan Yayınları.
- Tajfel, H. (1982). Social psychology of intergroup relations. *Annual Review of Psychology*, 33, ss.1-39

- Tasa, U. B. (2009). *İçeriği kullanıcılar tarafından oluşturulan 3 boyutlu sanal dünyalarda sanat ve mimari tasarım: Second Life® üzerine bir vaka çalışması*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat ve Tasarım Ana Sanat Dalı, İstanbul
- Tezcan, M. (1993). *Eğitim Sosyolojisinde Çağdaş Kuramlar ve Türkiye*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi
- Timisi, N. (2003). *Yeni İletişim Teknolojileri ve Demokrasi*. Ankara: Dost Yayınları
- Tönnies, F. (2001). *Community and Civil Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tunçer, C. (2022). Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nden metaverse hazırlığı . Erişim Tarihi: 10.02.2022 <https://www.log.com.tr/tapu-ve-kadastro-genel-mudurlugu-nden-metaverse-hazirligi/>
- Turner, J. (1987). *Rediscovering the social group: A self categorization theory*. Oxford: Basil Blackwell.
- Türk, G.D. (2020). *Sanal Cemaatler ve Türkiye'de Siyasal Kutuplaşma*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Türk, G.D. (2022). Yönelimsel İletişim (Intentionality), Yapay Zeka ve Metaverse İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası İktisadi Ve İdari Akademik Araştırmalar Dergisi (IJER)* 2(1).
- Türk, G.D., Bayrakçı, S. ve Akçay, E. (2022). Metaverse ve Benlik Sunumu. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication – TOJDAC* 12(2), ss.1-19
- Ulukan, E. (2021). Nike, NFT'lere ve metaverse teknolojisine odaklanan sanal ayakkabı şirketi RTFKT'yi satın aldı. Erişim Tarihi: 10.01.2022 <https://webrazzi.com/2021/12/14/nike-nft-lere-ve-metaverse-e-odaklanan-sanal-ayakkabi-sirketi-rtfkt-yi-satin-aldi/>
- Uzun, K. (2011). Second Life Sanal Yaşam Dünyasında Kendini Sunum Davranışlarının Belirlenmesinde Etnografik bir Yaklaşım. (Basılmamış Doktora Tezi). Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Wetherell, M. (der.) (1996). *Identities, groups and social issues*. London: Sage.
- Willems, E. (1961). *Dictionnaire de sociologie*, Paris: Librairie Marcel Rivière.
- van Dijk, J. (2002). *Sosyolojinin Temel Kavramları*. İstanbul: Bakış Yayınları
- Vatandaş, S. (2020). Sosyalleşme ve Sosyalleşmenin Sosyal Medya Mecralarındaki Anlamsal ve İşlevsel Dönüşümü. *Erciyes İletişim Dergisi* 7(2), ss. 813-832.
- Youtube (2022). Teke Tek Metaverse Erişim Tarihi: 10.01.2022 <https://www.youtube.com/watch?v=c7Am8OccYqM&t=6938s>

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 6 Issue 1, March 2022

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 12.01.2022

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 04.03.2022

DOI: 10.30692/sisad.992529

AVANGART SANAT VE AVANGART OLANIN İŞLEVİ; MOSKOVA SANAT TİYATROSU ÖRNEĞİ

Avant-garde Art and the Function of the Avant-garde; The Case of the Moscow Art Theater

Yasin ÇETİN

Işık Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Sanat Bilimi

Doktora Programı Öğrencisi

ORCID ID: 0000-0001-5167-4951

DOI: 10.30692/sisad.1056957

tekamultiyatrosu@gmail.com

Atıf/Citation: Yasin Çetin, (2022), "Avangart Sanat ve Avangart Olanın İŞlevi; Moskova Sanat Tiyatrosu Örneği", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.1 Mart 2022, s.299-313.

Öz: Avangart sanat tartışmalarının günümüzde hala akademilerde tartışılan konular arasında olduğu bilinmektedir. Avangart kelimesi sanatta "yeni, öncü" başta olmak üzere "iddialı" gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Avangartın tanımına dair tartışmalar devam etse de bir çerçeve içerisinde avangart olanın genel portresini çizmek mümkündür. Bu çerçevede avangart olanın en önemli özelliği, kendinden öncekini yıkıp yerine yenisini inşa etmesidir. Bu durum avangart tavrın, sanatın gelişimine ve değişimine sunduğu katkı açısından önemlidir.

Moskova Sanat Tiyatrosunun (MST) çalışmaları incelendiğinde, Rus Tiyatrosuna bu avangart tavrı getirdiği açıkça görülmektedir. MST'nu Viladimir Nemirovich Danchenco ile birlikte kuran Konstantin Stanislavski, dönemin Rus Tiyatrosunda yaşanan oyunculuk sorunlarına radikal denebilecek teorik ve pratik çözümler üretmiş; Çehov gibi yazarların tanınmasına, üretmesine katkı sağlamıştır. Araştırmalarının ve bulgularının çıktıları üzerinde tiyatro teorisyenleri ve pratisyenleri tarafından halen çalışılmakta, tartışılmaktadır. MST'nun yetiştirdiği ilk öğrencilerden ve yönetmenlerden olan Vsevolod Meyerhold, Alexander Tairov ve Yevgeny Vakhtangov, başta hocaları Stanislavski'nin çalışmaları olmak üzere birbirlerinin tiyatro düşüncelerine alternatifler üreterek Rus Tiyatrosuna avangart tavrı getirmişlerdir. Bu çerçevede adı geçen tiyatro adamlarının sahneye getirdikleri öncü hareketler, Avangart kavramı üzerinden incelenecek ve dört yönetmenin çalışmaları ve tiyatro sanatına katkıları araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Avangart Tiyatro, Stanislavski, Meyerhold, Tairov, Vakhtangov.

Abstract: It is known that avant-garde art discussions are still among the topics discussed in academies today. The word avant-garde is used in art with meanings such as "new, pioneering" and "assertive". Although the debate on the definition of the avant-garde continues, it is possible to draw a general portrait of the avant-garde within a framework. In this context, the most important feature of the avant-garde is that it destroys the previous one and builds a new one. This situation is important in terms of the contribution of the avant-garde attitude to the development and change of art.

When the works of the Moscow Art Theater are examined, it is clearly seen that it brought this avant-garde attitude to the Russian Theatre. Konstantin Stanislavski, who founded the Moscow Art Theater together with Viladimir Nemirovich Danchenco, produced theoretical and practical solutions that can be called radical to the acting problems in the Russian Theater of the period; It contributed to the recognition and production of writers such as Chekhov. The outputs of his research and findings are still being studied and discussed by theater theorists and practitioners. Vsevolod Meyerhold, Alexander Tairov and Yevgeny Vakhtangov, who were among the first students and directors of the Moscow Art Theatre, brought an avant-garde attitude to the Russian Theater by producing alternatives to each other's theatrical ideas, especially the works of their teacher Stanislavski. In this context, the pioneering movements brought to the stage by the aforementioned theater men will be examined through the concept of Avant-garde, and the works and contributions of the four directors to the art of theater will be investigated.

Keywords: Avant-garde theatre, Stanislavski, Meyerhold, Tairov, Vakhtangov.

GİRİŞ

Avangart sanatın çerçevesi çizilerek örnekleri incelendiğinde avangart olanın dönüştürücü bir özelliğinin bulunduğu tespit edilmektedir. Avangardın “eski”yi değiştirmesi, reddetmesi, yıkması ve farklı denemeler, deneylerle birlikte “eski”nin yerine yeni bir önerme koyma çabası olarak düşünüldüğünde 19. yüzyıl Rusya’sındaki Gerçekçilik akımı Rus edebiyatını etkilerken onunla birlikte Rus tiyatrosu ve dolayısıyla oyunculuk sanatı için de önemli bir belirleyici olmuştur.

Rusya’da söz konusu dönemde tiyatro sanatına ilişkin en çok göze çarpan çalışmaları Moskova Sanat Tiyatrosu (MST) ortaya koymuştur. MST kuruluşundan bugüne kadar tiyatronun “büyük okul”u olarak anılmaktadır. Bu okul sadece Rus tiyatrosunu değil Avrupa ve Amerika’daki tiyatro çalışmalarını derinden etkilemiştir. Kurucusu Stanislavski’nin özellikle psikoloji alanından beslenerek yaptığı işler ve onun yetiştirdiği öğrencilere ait çalışmaların, bir öncü olması nedeniyle avangart olarak anılması mümkündür.

İlk Rus avangart yönetmenleri yetiştirmiş olan MST üzerinden avangart olanın işlevine dair bir çalışma yapabilmek için Stanislavski, Meyerhold, Tairov ve Vakhtangov’un oluşturdukları tiyatro estetiğini, Rus Tiyatrosuna ve dünya tiyatrosuna katkılarını incelemek bir zorunluluktur.

Avangart Sanat Nedir?

Avangart kelimesi köken olarak avant-garde kelimelerinin birleşiminden meydana gelmektedir. Rönesans’a rastlayan dönemde Fransa’da askeri bir terim olarak kullanılmıştır. Askeri kökeninde ‘öncü birlik’ anlamını taşıyan avangart sanatta ise yoğunlukla öncü ve yeni olanı, biraz ilerisinde demode olacak olanı tanımlamak için kullanılmıştır. Askeri terminolojide, önden giden, yol açan, yeni keşif yapan, gerisinde gelenler için ölümü göze alabilerek her türlü riski göğüsleyen, ilerleyen anlamlarında öncü birlikler için kullanılmıştır. Sanat için kullanımına bakıldığında askeri terminolojide kullanılan avangart kelimesi ile benzerlikler gösterdiği saptanmaktadır. Sanatta ilk defa 1878’de İsviçre’de L’avant-Garde ismi ile Bakunin tarafından yayınlanan anarşist derginin ismi olarak kullanılmıştır. Bu derginin ismi olarak kullanılmasındaki amaç estetiği devrimci bir kimliğe büründürerek toplumsal olarak yaşanabilecek bir devrimin önceden simülasyonunu yapabilmektir. Bugün hala avangart radikal bir biçimde politik tavrı, bir duruşu sembolize etmektedir. (Innes, 2020, s.14)

Avangart kelimesinin sanatta ilk kullanıldığı dönemde devrime giden yola ulaşabilmek için önce geleneğe, geleneksel olana karşı çıkmak gerekmektedir. Bu sebepten dolayı avangart kelimesi söylendiği anda ilk olarak kişinin imgeleminde canlanan; geleneğin reddi olarak kabul edilebilmektedir. İkinci olarak dönemde kabul gören anlayışa karşı felsefi ve politik bir durumu simgelemektedir. Egemen olan anlayışa, kültüre, toplumdaki tüm normlara, kökten karşı çıkışla birlikte geleceğin inşasında verilen mücadeleyi temsil etmektedir. Var olan egemen anlayışın sınırlarının devrimci bir edayla ihlalini çağırıştırılmaktadır. Peter Burger’e göre ise sosyalist

ideaları sanatla yayma eğiliminde olan teorisyenler ve eleştirmenlerin, toplumun inşasında sanatın önemine atfen, en uç toplumsal eğilimleri tanımlama çabasında olan sanat fikri olarak tanımlanmıştır. (Burger, 2017)

Avangart'ın tanımlayıcı yani içerisinde nihilizm barındırmasıdır. Avangart mevcut olanı daima yıkarak yerine yeni ve kendi tanımını getirmektedir. Yıktağı her şeye tek tek yeni tarifler getirerek ortaya bir estetik sunması; avangardın ayırt edici en büyük özelliğidir. Innes'e göre avangart olanın felsefi, popülist ve ilkel olmak üzere üç özelliği vardır. Avangart olanın popülist olan özelliği, çıktığı dönemde birden çıkıp, toplum tarafından ilgi ile takip edilip, birden yok olmasıdır. İlkel olan tarafı gerçeklikten kopuş ile ilgili olarak tarif edilebilmektedir. Tiyatro üzerinden örnek vermek gerekirse, avangart olarak adlandırılan tüm tiyatro örneklerinde ritüelistik kökeninden öğeler içermesidir. Var olan anlayıştan koparak üretilen yeni teatral anlayış Innes'in bahsettiği avangart olanın ilkel olan özelliğidir. Felsefi olan özelliği ise nihilizm barındıran anarşist/yıkıcı tarafının olmasıdır. (Innes, 2010, s.19)

Avangart olanın tarifi noktasında diğer tanımlarla birlikte Crane'in, daha geniş bir tanım kullandığı saptanmaktadır. Crane'e göre ise yayılım ve üretim süresine yaklaşımı açısından şu üç maddeden birisini barındırıyorsa o sanat türü avangart sayılabilmektedir. Bunlardan ilki bir sanat eseri izleyici, eleştiri ve rol model bağlamında sanatın üretim aşamasının toplumsal içeriğine yeniden tarif getiriyorsa o sanat eseri avangart sayılabilmektedir. İkincisi, sanat eserinin sergileme, yayım, üretim sürecindeki açıdan yeni bir tarif getiriyorsa da avangart sayılabilmektedir. Üçüncüsü ise yine sanat eseri sanatın rolünün yapısına, sanatçının benimsediği eğitim, politika ve dini toplumsal kurumların kapsamına ya da niteliğine yeni bir tarif getiriyorsa o da avangart sayılabilmektedir (Crane, 1993, s.14). Yine Crane'e göre bir sanat hareketi üretimlerinin toplumsal muhtevasına olan yaklaşımı açısından şu üç maddeden herhangi birisini barındırıyor ise avangart olarak sayılabilmektedir. Bunlardan ilki sanat eseri olarak ortaya konuşan çalışma genel kültürden farklı bir biçimde politik ve toplumsal normların bir ögesi yapabiliyorsa avangart olarak kabul edilebilmektedir. İkincisi yüksek kültür ile popüler kültür arasındaki bulunan bağlantıya yeniden bir tarif getirebiliyorsa o sanat eseri avangart olarak kabul edilebilmektedir. Bunlardan üçüncü ve sonuncusu sanat kurumlarına karşı eleştirel bir duruş sergiliyorsa o eser avangart olarak addedilmektedir. (Crane, 1993, s.15)

Renato Poggioli ise yazmış olduğu "*The Theory of The Avant-Garde*" isimli kitabında avangart ile ilgili "*azınlık olan toplumların, kendilerinden çok daha fazla olan toplumlara, baskın kültüre karşı koymaları*" olarak adlandırırken, içerisinde barındırdığı sosyal ve anti-sosyal muhtevastan ötürü sosyal bir fenomen olarak kabul etmektedir. Avangart olanın dört "izm" barındırdığını belirtmektedir. Bunları, Nihilizm, Aktivizm, Agonizm, Antagonizm olarak sıralamaktadır. Avangart olana nihilist yakıştırması yıkıcı özelliğinden kaynaklı olarak yapılmaktadır. Önündeki var olan anlayışı yıkarak yerine yeni bir anlayışı inşa etmektedir. Aktivist olan yanının, sonucuna bakılmaksızın ideasına, ideolojisi ya da inandığı/savunduğu doğru uğruna mücadele etmesi olduğu düşünülmektedir. Avangardın agonist yanının, haber verici olma, gelecek ve geçicilik olarak belirtmektedir. Son olarak Antagonizm perspektifi ile yaklaşıldığında avangart; geleneğe olan tam zıt duruşu ile öne çıkmaktadır.

Avangart sanat kuramı bugün hala akademilerde tartışma hararetini koruyan, yeni tezlere, makalelere, araştırmalara konu olan, her geçen gün yeni bir perspektiften değerlendirilen konular arasında varlığını korumaktadır. Avangart sanat türleri birden çıkıp birden yok olan bir özelliğe sahip de olsa temel olarak iki şekilde varlığını sürdürmektedir. Bunlardan ilki geçmiş dönemdeki yapılan avangart tanımlarının oluşturduğu teorik tartışmalar aracılığı ile. İkincisi ise ortaya çıktığı dönemde alana getirdiği yenilikler ve o dönemde sebep olduğu değişimler vasıtasıyladır. Oluşturduğu değişimlerin hem o günü hem de o günden sonraki sanatına etki ettiğini söylemek yanlış bir ifade olmamaktadır. Avangart sanatçılar bulunduğu dönemlerde öncü örnekler sergileyerek gelişim ve değişime katkıda buldukları bir gerçektir.

Avangart olanın sunduğu tüm gelişim ve katkı aktarılmaya çalışılırken MST ve sırasıyla Stanislavski, Meyerhold, Tairov ve Vakhtangov aktarılanlara somut örnek teşkil edilecektir. MST ve Stanislavski ile birlikte Rusya'da yönetmenliğin doğuşu, avangart girişimlerin hem ülkenin hem de ülke sınırları dışında tiyatro disiplinine sağladığı katkılar; bu araştırma için uygun bir örneklik teşkil etmektedir. Üstelik bu yönetmenler yaşadıkları dönemde birbirlerine çağdaş iken ve yine hepsi aslında Stanislavski'nin öğrencisi sayılabilecekken, Stanislavski'ye karşı takındıkları tavır ve birbirlerine karşı takındıkları tavır bağlamında hem avangart olanı açıklayabilir, elde ettikleri sonuç bağlamında ise bugün tiyatronun yaşadığı problemlere bir bakış açısı sunabilmektedir.

Moskova Sanat Tiyatrosu; Stanislavski, Meyerhold, Tairov ve Vakhtangov Örnekleri

MST'nun kuruluşundan günümüze kadar tiyatroya sayısız katkıda bulunduğu bilinmektedir. Bugün dünya tiyatro tarihi yazılmak istendiğinde atlanması ya da kapsam dışı bırakılması neredeyse imkansız olan Stanislavski, Meyerhold, Tairov, Vakhtangov gibi yönetmenlerin, Anton Cehov gibi yazarların ve bu yazarlara ait olan klasikler arasına girmiş olan oyunların duyulmasında en büyük pay MST'nundur. Ayrıca buradaki yazarlar, yönetmenler kendi ülkeleriyle birlikte başka ülkelerdeki tiyatroları da etkilemişlerdir. Bu etkiler de -çalışmanın ilerisinde açıklanacağı üzere- MST tiyatroya olan bir katkısı olarak sayılabilmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın ilk yarısına baktığımızda aslında tüm avangart girişimler, birbirlerini etkileyen zincirin halkaları olarak görülebilmektedir. Örneğin Oscar Brockett'e göre Rusya'da 20. yüzyıl başlarında tiyatro alanında hala beklenen gelişim gösterilememiştir. Üstelik 19. yüzyılda Turgenyev, Pisemski ve Ostrovski gibi yazarlar gerçekçi yazarlık okulunu kurmuş olmalarına rağmen Rus Tiyatrosu biçim olarak hala geçmişten gelen 18. yüzyılın teatral anlayışını muhafaza ederek prodüksiyonlar üretmektedir. Bu yüzden Brockett'e göre beklenen bir 'bağımsız tiyatro' hareketi gerekmektedir. Tüm bunlarla birlikte Meiningen Oyuncuları 1885 yılında ve 1890 yılında Rusya'ya düzenledikleri turne ile Rus sanatçılar ne kadar geçmişte kaldıklarıyla alakalı yüzleşme fırsatı bulmuş olsalar da yeteri kadar gelişmiş bir tiyatroya sahip olmadıkları bilinmektedir. Rusya'daki tiyatro anlamındaki sanatsal gelişmelerin büyük bir kısmının 1898 yılında Stanislavski(18 Ocak 1863-7 Ağustos 1938) ve Danchenco (23 Aralık 1858-25 Nisan 1943) tarafından kurulan MST sayesinde gerçekleşmiştir (Brockett, 2016, s. 382).

MST'nun katkılarını kavrayabilmek için öncelikle o dönemki egemen olan tiyatro anlayışını da bilmek gerekmektedir. 19. yüzyıl, Rusya'da gerçekçi oyun yazarlarının ve gerçekçi yazarlık okullarının ortaya çıktığı da bir dönemdir. Fakat o dönemin tiyatrosu biçim olarak 18. yüzyılın anlayışını devam ettirmektedir. Ayrıca yine ilk yönetmen olarak kabul edilen Saxe Meiningen Dükü II. Georg'un o yıllarda tiyatroya getirdiği en büyük devrimin Rönesans'tan kalan simetrik dekor anlayışına karşı asimetrik dekorlar ve gerçekçi dekor-kostüm anlayışıdır. 18.-19. yüzyıl Avrupa ve Rus tiyatrosunda genel olarak boyalı bezler önünde oynanan bir tiyatro estetiğinin hâkim olduğu söylenebilmektedir. Bununla birlikte daha ortada tam bir yönetmenlik kavramının olmayışı, yönetmenin görev tanımının yapılmamış olması gibi eksiklikler de bulunmaktadır. Meiningen Dükü II. George'a kadar yapılan oyunlarda yönetmen sayılabilecek kişilerin mevcut olmadığı bilgisi bulunmaktadır. Dük'ün öncesinde tiyatronun kökeninden araştırıldığında, en eski çağlarda yapılan ritüellerdeki büyücüler, Antik dönemde öğretmen ile eş anlamlı olan 'didaskalos', Ortaçağ'da kilisede tiyatro organize eden 'Maas'adı verilen papaz da yönetmen olarak sayan çalışmalar da mevcuttur. Ancak kabul edilen görüşün, Dük II. George'a kadar olan yönetmen olarak görülebilecek kişiler ancak idari amir sayılabileceği görüşüdür. II. George öncesi dönemde yönetmen olarak sayılabilecek kişiler en fazla oyuncularını bir araya getiren ya da birkaç ezber kontrolü yaparak giriş-çıkışların ayarlayan kişilerdir. Sanatsal bütünlüğü gözetecek, içerisinde dramaturgi, oyunculuk çalışması gibi unsurları içerisinde barındıracak bir yönetmenlik söz konusu olmadığı bilinmektedir. Fakat Dük'ün tiyatroya kattığı 'yönetmen' kavramı bir oyunun idari amirliğinden ziyade sanatsal bütünlüğünü sağlamaya yönelik çaba

gösteren yönetici pozisyonundadır (Mürseloğlu, 2016, s.11). Bu durum Rusya'da Stanislavski'ye kadar böyledir. Stanislavski öncesi Rusya'da kavramsal olarak tam anlamıyla bir tiyatro yönetmeni olarak kabul edilebilecek bir sanatçının varlığı bilinmemektedir.

Tüm bu şartların yaşandığı dönemde, Stanislavski ve Danchenco öncülüğünde 1898 yılında MST kurulmuştur. MST'nu o dönemki diğer bağımsız tiyatrolardan öne çıkaran, ayıran özelliği biçime önem vererek, özü daha anlaşılır ve doğru biçimde ortaya çıkarmaya çalışmasıdır. Örneğin; Anton Cehov (29 Ocak 1860-15 Temmuz 1904) yaşadığı dönemde oyun yazarlığı kariyerine kısa oyunları ile başladığı bilinmektedir. 1896 yılında St. Petersburg'taki Alexandrinski Theatre'da yazdığı Martı oyunu ilk defa sahnelenmiştir. Fakat bu tiyatrodaki oyuncular rollerini tam anlamadıklarından ve tam ezberlemediklerinden dolayı oyunun başarısız olduğu aktarılmaktadır. Bu olay sonrası da Cehov oyun yazarlığını bırakma kararı aldığı ifade edilmektedir. Martı oyunu daha sonra Cehov'un gönülsüz bir şekilde Stanislavski'ye verdiği izinle MST'nda Stanislavski 'yönetmenliğinde' başarıyla sahnelenmesinden sonra 1899 yılında Vanya Dayı, 1901 yılında Üç Kız Kardeş ve 1904 yılında Vişne Bahçesi'ni yazdığı bilinmektedir (Brockett, 2016, s.382). Bu durum MST'nun Cehov'un üç oyununu yazmasına katkıda bulunmuş olması olarak da değerlendirilebilir.

Burada diğer önemli bir nokta MST ilk sezonunu Martı oyunuyla büyük bir başarı ile tamamlamış olsa bu sezonu borç içerisinde kapatmıştır. Ancak Stanislavski ve Danchenco'nun özel gayretleri ve bireysel olarak çabalarıyla oluşturdukları kaynaklarla yeni sezona hazırlanabilmiş, 32 olan üye sayısını 100 oyuncunun üzerine çıkarabilmişlerdir. İkinci sezon yeni oyunları için döner sahne gibi o dönemin teknolojik yatırımlarını gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Kısa bir süre içerisinde MST'nun ünü tüm ülkeye yayılmış, 1906 yılına geldiğinde ise -8. Senesinde- ilk yurtdışı turnesini yapabilecek bir hale gelmiştir. Tiyatro tarihi incelendiğinde neredeyse 20. yüzyıla kadar yazar üzerinden ilerleyen bir tiyatro düşüncesi, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yavaş yavaş yönetmenin ön plana çıktığı bir tiyatro düşüncesiyle paralel olarak ilerlemiştir. Bunlarla birlikte oyunculuğun da önemi fark eden bir tiyatro düşüncesi ile karşılaşmaktadır. Oyuncunun oyundaki işlevi açısından önemini fark edip kuramsal manada bununla ilk tanım getirerek sistem/yöntem geliştiren kişilerden birisi Stanislavski olmuştur (Yıldırım, 2021). Oyunculukla alakalı eksikliğin tam olarak öneminin 1906 yılında farkına vararak 1909 yılında bu konudaki görüşlerini bir taslak halinde yayınlamıştır. Ardından 1911 yılında bu fikirlerini bir okula dönüştürme düşüncesi ile MST bünyesinde 1. Stüdyo'yu kurmuştur. Oyunculuk hakkındaki görüşleri Sanat Yaşamım (1924), Bir Aktör Hazırlanıyor (1936), Bir Karakter Yaratmak (1949), Bir Rol Yaratmak (1961) adlı kitaplarda yayınlanmıştır (Brockett, 2016).

Stanislavski, Nutku'ya göre (2008, s.165) Toplumcu gerçekçiliğin getirdiği kurallara gerçekçi düşüncesi çerçevesinde en çabuk uyan yönetmen olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Stalin dönemi Sovyet Rusya'sının tiyatro anlayışını en iyi yansıtan, o dönemin oyun yazarlarının oyunlarını sahnelerken bir yandan da oyunculuk kuramı geliştiren bir yönetmendir. Devrimin ilk yıllarında çekimser kaldığı için öğrencisi Meyerhold tarafından eleştirilere maruz kalmıştır.

Candan'a göre ise; yirminci yüzyıl tiyatrosuna yön veren, oyunculuk üzerine tarihte ilk defa sistem geliştiren, büyük bir sanatçıdır (Candan, 2019, s.28). Ayrıca geliştirdiği sistemin hala güncelliğini koruduğu, ardıllarının ortaya koydukları yeni yöntemlerde bile Stanislavski üzerinden kendi yöntemleri ile muhakeme yapmak zorunda kaldığı aktarılmaktadır. Bu sistemin en temel çıkış noktası Stanislavski'nin oyuncunun oyun içerisindeki fonksiyonunu sanatsal bir üreticilik olarak görmesidir.

Özüaydın'a göre ise “Stanislavski'nin “sistem” adını verdiği oyunculuk yöntemini oluşturmasına kaynaklık eden temel problem, her türlü esere uygulanabilecek sistematik bir oyunculuk yaklaşımının bulunmamasıydı.” (Özüaydın, 2011, s.25). Çünkü o yıllarda oyunculuğa kaynak teşkil edebilecek bir oyunculuk sistemi bulunmamaktadır. Sanatçı bir ailede doğmuş,

sanatın içerisinde çocukluk geçirmiş bir yönetmen olarak Stanislavski'nin yıllar içerisinde yaptığı gözleme dayanarak görüşünün bu yönde olduğu ifade edilmektedir.

Oscar Brockett, bugün Stanislavski ile ilgili günümüze ulaşmış kaynaklara çeviri bağlamında büyük hatalar içerebileceği şerhini düşmektedir. Çünkü Rusya'da yaşanan devrim ile çarlık yönetiminden sovyet yönetimine geçişte, Rusya'nın uluslararası telif sözleşmesi bulunmadığı için Amerika'da çevirmen Hapgood ve Elizabeth Reynolds imzasıyla yayınlanmıştır. Tüm bu tartışmaların ötesinde bunlarla birlikte Stanislavski'nin oyunculuğa yaklaşımı 8 madde ile şöyle özetlemektedir;

1. *“Oyuncu bedenlerinin, seslerinin sahne üzerinde tüm ihtiyaçlara cevap verebilmesi için ciddi bir eğitimden geçmelidir.*
2. *Oyuncular ürettikleri karakterleri seyirciye “rol” duygusu uyandırmadan aktarabilmesi için sahne teknikleri eğitimi almalıdır.*
3. *Oyuncular rollerini temel olarak üzerine inşa edecekleri gerçekçiliği usta bir biçimde gözlemleyebilmelidir.*
4. *Oyuncular “sihirli eğer” kelimesini kullanarak “örneğin; eğer bu şartlarda ben olsaydım...” sahnede rolünde karşılaştığı yabancı olduğu durumu duyu belleği aracılığı ile kendi hayatından bir durumla benzeterek o durumu tanımlayarak oyuncunun iç aksiyonu tanımlayabilmesini sağlamalıdır.*
5. *Oyuncular oyundaki verili koşulları çok iyi analiz etmeli. Ve kendini oynamaktan kaçınmalıdır.*
6. *Oyuncular her sahnedeki amacı anlayıp karakterin temel hedef ve rolün eylem çizgisini belirlemelidir.*
7. *Oyuncular “ilk sefer illüzyonunu” sunarak sahnede an be an ilerleyen eyleme odaklanmalıdır.*
8. *Oyuncular kendi egolarını oyunun sanatsal gerekliliklerinin önüne geçmesine izin vermeden anlayış ve yeterliliklerini kusursuz bir biçime getirmek için sürekli çaba içerisinde bulunmalıdır.” (Brockett, 2016, s.383).*

Stanislavski, oyunculukla alakalı düşüncelerini geliştirmek amaçlı açtığı ‘1. Stüdyo’ ya da ‘Deneme Sahnesi’ olarak anılan yapının başına öğrencisi Meyerhold’u getirmiştir. Meyerhold burada ilk oyun olarak Maeterlinck’in *‘Tintagiles’in Ölümü’* oyununu sahnelemiştir. Bu oyunu sahnelediği 1905-1906 yıllarında daha çok genç bir yönetmen olarak kabul edilebilecek olan Meyerhold, hocası ile bağdaşmayan farklı bir tiyatro düşüncesi ortaya koymuş ve yollarını ayırmışlardır. İlerleyen zamanda ise Meyerhold hem Stanislavski’yi hem de MST’nu eleştiren yazılar kaleme alarak kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Bu yazılar hem natüralist hem de realist tiyatro düşüncesine olan karşıtlık durumu içermektedir (Candan, 2019, s.35) (Andiç, 2019).

Vsevolod Emilyeviç Meyerhold (9 Şubat 1874-2 Şubat 1940) sanat düşüncesi içerisinde ilk tavrını natüralist tiyatroya karşı almıştır. Meyerhold’a göre natüralistlerin temel çıkış noktası olan *“hayatı olduğu gibi”* yanılısına çabası, bir sanat eserinin temel iki özelliği kabul edilen öz ve biçimi ayırt edilemez şekilde birbirine karıştırmaktadır. Klasik ve romantiklerin biçim anlayışlarından dolayı eleştiren natüralistlerin biçim arayışı sanatı bir fotoğrafa çevirmiştir (Meyerhold, 1997, s.266). Özüaydın’a göre ise natüralistlerin kendisinden önceki düşüncede fazla buldukları kurmacayı yiktikten sonra geriye kalan yapmacık diksiyon ve renkleri de çıkartması gerekmektedir. Bu yüzden hatalı bulunduğu natüralistlerin karşısına teatral olan bir tiyatro düşüncesi tezi koymuştur (Özüaydın, 2006, s.27).

Meyerhold, natüralistlerin yaşamı olduğu gibi sahnede yanılısaması anlayışının yaratıcılığı öldürerek sanatın kavramsal olarak varlığını sonlandırdığını öne sürmüştür. Bu düşüncesini ise şu şekilde ifade etmiştir;

“O dönemde doğalcı tiyatronun getirdiği aşırı zararlı unsurlara ya da korkunç bir eklektizmle el ele ortalığı kırıp geçiren ürkütücü bir kalıpcılığa karşı mücadele etmekten başka seçeneğim yoktu....teatrallığın savunulmasını ele alalım....Çünkü Stanislavski'nin başlangıç döneminde benimsediği Meiningen'ler sistemi her türlü teatrallığı yok ediyordu. Meiningen okulu, sahneleme tekniği bir çıkmaza sürükledi. Teatrallık bir kenara atılınca, herşey bir fotoğraf düzeyine indirgenmiş oluyordu. Başka bir deyişle yaratım kayboluyordu. Artık yaratıcılık kalmıyor, sanatın sanat olarak varlığı sona eriyordu.” (Meyerhold, 1997, s.293).

Bu bağlamda ilk iş olarak teatrallığın yeniden kazanılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu yüzden teatral araştırmalar ve çalışmalar yapmak için yönelimini sirk gösterileri, Commedia Dell'Arte ve daha da gerisi tiyatronun çıkışı olan büyü-maske-dans kavramına, antik döneme çevirmiştir. Bu araştırmaları gerçekleştirebilmek için 1910-1914 yılları arasında stüdyolar kurduğu da aktarılmaktadır (Brocket, 2016, s.406). Bu yaptığı çalışmalar sonunda yoğunluk verdiği alan Commedia Dell'arte olmuştur. Çünkü Meyerhold'a göre natüralist tiyatroya karşı Meyerhold'un tezini destekleyebilecek teatrallığı yakalayan tür Commedia Dell'arte olduğu bilinmektedir (Özüaydın, 2006, s.27).

Nutku'ya göre (2002, s.32) Meyerhold'un çalışmalar gerçekleştirdiği bu geleneksel tiyatro biçimlerinin ayırt edici özellikleri bulunmaktadır. Bu özellikler; yazılı olmaktan ziyade daha çok doğaçlama şeklinde ilerlemesi, önceliğin sözden önce harekette olması, oyunculukta psikolojik bir hedef gözetmemeleri, etkili-zengin, komik özelliklerinin bulunması, ciddiden durumdan groteske komediye hızlı şekilde dönüşüm sağlayabilmeleri, abartılı komiklikte anlık eşlemeyi başarabilmeleri, oyun kişilerinin en önemli özelliğini ortaya çıkaracak genellemeleri, bu yüzden teatral figürleri (maskaları) üretim yoluna gitmeleri, oyuncunun aynı zamanda sahnede bir şarkıcı, akrobat, soytarı, paskal, cambaz, cambaz ve gözbağcı olması, bu zenginliği aktaracak ve bedenin kontrolünü ustalık derecesine çıkararak ekonomik ve anlık hareketleri evrensel bir tekniğe çevirmiş olmalarıdır (Nutku, 2002, s.32).

Meyerhold, Stanislavski'nin düşüncesine tümünden karşı olduğu bilinmektedir. Sisteminde oyun sahnelerken yaklaşım yöntemi dıştan içeriye iken, Meyerhold da ise bu tam tersine bir durum arz etmektedir. Meyerhold'a göre temel olan, ilk üzerinde durulması gereken şeyin hareket olması gerekmektedir. Meyerhold'un tiyatro estetiğinde hareket tiyatronun diğer tüm bileşenlerinden önce gelmektedir. Oyundan tüm replikler çıkartılsa, sözden arındırılsa ve sahnede büyük bir ustalıkla hareket eden oyuncular olsa, bu sözsüz hareketin yine tiyatro olarak kalacağı tezini savunan Meyerhold'un tanımını yaptığı bu “yeni oyuncuyu” balmumu ve melodik sesi gibi çeşitli biçimleriyle esnek bedeniyle tek başına bir sanat yapıtı olarak görmektedir (Nutku, 2008, s.170).

Meyerhold, yaptığı oyunlarda gerçek tiyatronun bir ögesi olarak kabul edilen “dördüncü duvarı” ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Oyuncu ile seyircinin arasındaki ayırımı yanlış bulan Meyerhold dördüncü duvar anlayışına karşı olmakla yetinmeyip, bir adım ötesinde seyirci ile oyun alanını (sahneyi) aynı hizaya getirmiştir. Ayrıca seyircinin tiyatrodaki edilgen yapısına da karşı çıkarak seyirciyi tiyatrodaki etkin bir biçimde oyuna dahil olması gerektiğini savunmuştur. Meyerhold, konvansiyonel tiyatrodaki yönetmen, yazar ve oyuncudan oluşan üç üretici ile birlikte bu yapının içerisinde seyirciyi de ekleyerek sayıyı dörde çıkartmaktadır. Sahnede yönetmen, yazar ve oyuncu tarafından seyirciye gönderilen çağrışımların seyircinin üretken bir düş gücü vasıtasıyla hikayeyi tamamlayacağı sahneleme anlayışının doğru olacağını düşünmektedir (Meyerhold, 1997, s.193). Gerçekçi tiyatronun, sahne üzerinde gerçek yaşamın bir yansımasını oluşturabilme niyetiyle kullandığı dekor anlayışı yerine daha stilize bir biçim kullanarak, bakıldığında oyuncunun arkasındakinin dekor olduğu gerçekliğinin hep akılda olacağı bir dekor anlayışı uygulanmıştır. Benimsediği sanat estetiği anlamında Meyerhold'un tiyatro düşüncesinde fütürizm etkisi de bulunmaktadır. Fütüristlerin sahne üzerinde kullandığı,

multimedya uygulamaları sayılabilecek video-film gösterimleri, gerçek motosiklet, otomobil kullanımı gibi uygulamalar yapmıştır.

O dönemin teknolojik uygulamaları sayılacak tercihlerle birlikte geliştirdiği oyunculuk yöntemine de “biomekanik” oyunculuk yöntemi adını vermiştir. Buradaki ‘bio’ insanı, ‘mekanik’ olan tarafı ise Meyerhold’un fütürizm etkisi altındaki teknolojik bakış açısını yansıtmaktadır (Karabulut, 2014, s. 94). Bu durumu Özüaydın (2006, s.28) oyuncuların Meyerhold’a göre sahne üzerinde adeta bir makine gibi işlev görmeleri gerektiği tezine istinaden “biomekanik oyunculuk” yöntemi bir fütürizm uzantısı olarak addedilebilir. Aradaki fark fütüristler geçmişe ve geleneğe “müzeleri, galerileri yakalım” derecesinde karşı çıkarken, Meyerhold tiyatronun geçmişinden ve kökeninden beslenerek yaşadığı dönemdeki egemen anlayışa karşı çıkmaktadır.

Meyerhold, Agit-Prop (Uyarı-Propoganda) tiyatrosu olarak bilinen tiyatro fikrini, ilk ortaya atan yönetmen olma özelliğini de taşımaktadır. O dönemin tiyatrosunda var olan mekân algısı, kostüm-dekor, oyunculuk algısı ve yönetmenlik anlayışını yıkarak sokaklarda, alanlarda, meydanlarda, ordunun önünde oyunlar sahneleyerek, kostümü yalın biçime sokarak oyunculara mavi işçi tulumu ile merkezine hareketi koyan yeni bir anlayış getirmiştir. “...mavi işçi tulumları giydirdiği oyuncularını, iskeleler, yükselen-alçalan-dönen-kayan platformlar ve seyircinin arasına uzanmış oyun alanları üzerinde oynattı. ‘Biomekanik oyunculuk’ tekniği içinde ‘toplumsal jest’e gitmeyi ilk o geliştirdi ve Brecht’in sonradan kurallastırıldığı yabancılaştırma etmeni ile yeni tiyatronun temellerini attı.” (Nutku, 2008, s.168). Bu sayede Meyerhold, oyunlarda metin ölçeğinde Brecht ile görüşleri zıtlık arz barındırırken, oyunculuk ekseninde ‘biomekanik oyunculuk’ tekniği perspektifinden benzeştiği, etkileşimde bulunduğu yönler bulunmaktadır. Fakat biçim ekseninde olayların neden-sonuç perspektifinde birbirine olay örgüsü içinde sunulan Aristotelesyen dramatik yapıya karşılık parçalı bölümlerden oluşan parçalı kurguyu önermiş, bu anlamda “Epik Tiyatro” ve Brecht’e öncülük ettiği varsayılabilmektedir. Meyerhold bu yaklaşımı için; “Epizodlama, piyesi daha ince bir şekilde kurmaya, kişilikleri daha derinliğine keşfetmeye olanak tanımakta ve seyirciyi de yormamaktadır.”(Meyerhold, 1997, s.356) demiştir.

Doğalcılığın ve gerçekçiliğin zirvesini yaşadığı bir dönemde Meyerhold için teatrallik ve hareket en önemli iki unsurdur.

“Müzikal drama şarkıcının ağzından dökülen müzik cümlesi gibi, tiyatrodada da söz iç konuşmayı aktarabilecek güçte bir araç değildir. Çünkü söz bir trajedinin özünü ortaya çıkarabilecek tek araç olsaydı, herkes sahneye çıkıp oyunculuk yapabilirdi. Sözcükleri söylemek, hatta iyi söylemek, onları söylemenin iyi bilindiği anlamına gelmez. Satır aralarını anlatabilecek ve gizli olanı açığa çıkarabilecek yeni yollar aramak artık bir gerekliliktir. Wagner’in duygulardan söz etme işini orkestraya bırakması gibi ben de bu rolü plastik hareketlere veriyorum.”(Meyerhold, 1997, s.152) der.

Burada Wagner’in müziğe yüklediği anlam gibi Meyerhold da aynı anlamı harekete yüklediğini ifade eder. Bu aktarımdan iki sonuç çıkarılabilir. Bunlardan ilki Meyerhold’un Wagner ile etkileşimde olduğu sonucudur. Onun ‘tümçül sanat yapıtı’ anlayışından etkilendiği sonucudur. İkincisi ise belirttiği “yeni tiyatrosunda” daima sözden ön planda tuttuğu hareketin Meyerhold için nasıl bir niyetle ve nasıl bir fonksiyonda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Meyerhold’un Wagner ile tek etkileşimi bu da değildir. Bununla birlikte Wagner ile oyunlarında kullandığı müzik bağlamında da etkileşimde bulunduğu söylenebilmektedir. Meyerhold’un “yeni tiyatrosunda” müzik hareket kadar olmasa da büyük bir öneme sahiptir. Oyunda seyirciyi ulaştırmayı hedeflediği önermeyi, güçlendirmek ya da anlamı zenginleştirmek amaçlı müzikten faydalanmıştır. Kelimelerle ifade edemeyeceği ya da ifade etmeye çalışırken zorlanacağı şeyleri müzik vasıtasıyla daha kolay ve daha etkili şekilde ifade yoluna gitmiştir. İşlevsel bağlamda

Meyerhold tiyatrosunda müzik, genel olarak gerilimi artırmak veya azaltmak, alegorik bir duygunun ifadesi gibi durumlarda kullanılmıştır. Ayrıca Özüaydın'a göre; "oyuncunun her seferinde aynı performansı sergileyebilmesinin yolu, oyundaki her aşamaya denk düşen ritmik karşılıkları bulmak üzerine kurulmalıdır. Müzik, sahne üstünde oyuncuların hareket ritimlerini düzenleyen ve oyuncuya izlemesi gereken hareket dizgesini işaret ederek yardımcı olan bir öğedir." (Özüaydın, 2006, s.34).

Son olarak Meyerhold, yaşadığı dönemde gerçekleşen Ekim Devrimi sonrası devrimin halk eğitim komiseri tarafından tiyatro komiserliği görevine getirilmiştir. Bu göreviyle birlikte fabrikaları gezerek, orada gözlemler yaparak bu gözlemleri tiyatrosuna aktarmaya çalışmıştır. Proleteryen bir tiyatro anlayışı içerisinde kalmayı hedeflemiştir. Meyerhold, fabrikalarda yaptığı gözlemlerden dört temel sonuç elde etmiştir. Bunlardan ilki çalışan işçilerin gereksiz ve sonuçsuz hiçbir harekette bulunmamasıdır. İkincisi çalışan işçilerin tamamının hareketlerinin belirli bir ritminin var olmasıdır. Üçüncü gözlemi işçilerin yer çekimi açısından bedenlerini doğru bir formatta konumlandırmalarıdır. Dördüncü ve son gözlemi ise her an için dengelerini sağlayabilmeleridir. Meyerhold'un yaptığı bu gözlemlerin tek ortak noktası ise çalışan işçilerin hareketlerinin dansa yakın bir felsefesinin bulunmasıdır (Nutku, 2008, s.171).

Daha sonra Meyerhold, 13 Şubat 1939 yılında Rusya'da tertip edilen Tiyatro Yönetmenleri Kurultayı'nda devrimin rejî anlayışına ihanet ettiği düşüncesi ile suçlanmıştır. Meyerhold bu suçlama karşısında bir konuşma yapar ve o konuşmasına karşılık tutuklanmıştır. Tutuklandıktan sonra "Stalin dönemindeki sanatçı kıyımından o da nasibini alarak, hapisane yaşamının bir yılı dolmadan, 2 şubat 1940'ta, Moskova hapisanelerinden birinde öldürülmüştür." (Nutku, 2008, 172).

Rusya'da Stanislavski'nin tiyatro anlayışına tümenden karşı çıkan öğrencisi sadece Meyerhold değildir. Yine Stanislavski'nin öğrencisi olan Tairov (24 Haziran 1885- 25 Eylül 1950) da hocasının gerçekçi tiyatro anlayışına karşı çıktığı bilinmektedir. Tairov, sanatının ilk evreleri fütürizm etkisinde denemeler yapmış daha sonraları Meyerhold'dan etkilenecek kendine has bir üslup geliştirmeye çalışmıştır. Eklektik bir tiyatro fikrini benimseyen Tairov, içerisinde müzik, bale, sirk, opera, gibi farklı türleri de içerisinde bulunduran sentez bir yapı oluşturmuştur. Bu sentez yapıya da "sentetik tiyatro" adı verilmiştir.

Tiyatro yaşamına Stanislavski'nin yanında stüdyo çalışmalarıyla başlamış olan Tairov ayrıca 1914 yılında Moskova'dan kurulmuş olan Kamerny Theatre'in (Oda Tiyatrosu) kurucularındandır. Tairov, Gordon Craig ve Meyerhold'un 'üstün kukla' kavramından etkilendiği varsayılmaktadır. Gerçekçi düşüncenin "statik ölçülerine ve biçimlerine" karşı çıkmıştır. Doğalcı ve Sembolist tiyatronun tüm amatörüklerine karşı çıktığını belirtirken ona göre "kitabî tiyatro" olarak tanımladığı metin odaklı tiyatroya da karşı çıkmıştır. Ona göre tiyatro yazılı olarak bir metnin çok daha ötesinde var olan bir kavramdı. Yazılan bir tiyatro metninin toplu bir şekilde okumasının daha da ötesinde bir sanattı. Edebiyat ile tiyatroyu ayıran şey ise Meyerhold gibi ona göre de hareketti (Nutku, 2002, s.36).

Özüaydın'a (2006, s.41) göre Tairov'un tiyatro düşüncesi formalist tiyatro ile doğalcı-gerçekçi tiyatronun senteziyle meydana gelmiştir. -Ayrıca Tairov ve Vakhtangov Rus Formalizmi'nin tiyatro alanındaki örnekleri bağlamında da incelenebilmektedir.- Formalist tiyatro o zamanlarda içi gerçek manada tam doldurulamamış bir kavramken, gerçekçi-doğalcı tiyatro da yalnızca biçimlendirilememiş bir duygulanım arz etmektedir. Tairov, aynı Meyerhold gibi gerçekçi tiyatronun bir unsuru olan dördüncü duvarın yıkılması gerekliliğini de savunmaktadır. Yine Meyerhold gibi; "natüralistlerin savunduğu tiyatro 'yaşamın aynısı olmalı' şeklindeki yaşamın yanılması" tezinin tam tersini ifade etmektedir. Tairov'un tiyatro düşüncesinde, Stanislavski'nin oyuncusunun -gerçekçi estetiği- "sahnede olduğunu unutmalı" uyarısı yerine, "sahnede olduğunu kesinlikle unutmamalıdır" görüşü hakimdir. Bu görüş Tairov'un ;

“Natüralist tiyatro, sahne çevresindeki nesneye (iç nesne, oyun arkadaşı, nesnelere) egemen olmayı öğretir ve nesne olarak izleyici yerini isteyerek dışlar. Öte yandan, biçimsel tiyatro, oyun arkadaşını nesne olarak görmezden gelir ve sonuçta izleyici yerine yönelir. Bizim yeni tiyatromuz bu iki nesneyi bireşimsel olarak kaynaştırmalıdır: oyuncu, oyun arkadaşlarıyla birlikte, aynı zamanda natüralizm dördüncü duvarının önünde değil, bir izleyici mekanı önünde oynandığını duyumsamaktadır.” (Çalışlar, 1993, s.272) sözlerine dayandırılmaktadır.

Tairov’un “sentetik tiyatro” estetiği Candan’a (2019, s.33) göre opera, bale, dram, sirk türleri ve müzikhol türlerinden sentezle ortaya çıkmaktadır. Tairov’un düşüncesine göre bir oyuncunun sanatında farklı türleri bir bireşim, çeşitlilik oluşturmalarıdır. Bu bireşim; Tairov’un tiyatro estetiğini oluşturan, idealize tiyatro örneğidir.

Nutku’ya göre (2008, s.84) Tairov’un tiyatro düşüncesini oluşturan siyasi ve sosyal şartlar bulunmaktadır. Stanislavski’nin 1920 ile 1930 yılları arasında kurduğu stüdyosunda gerçekçi oyunculuk biçimini olgunlaştırmak istediği esnada öğrencisi olan Meyerhold ve Tairov’un bu gerçekçi düşünceye karşı çıkmaları rejimin ileri gelenlerini rahatsız etmiştir. Meyerhold ve Tairov’un tiyatro düşünceleri o dönemki komünist rejim çerçevesinde aşırı teatral kalmışlardır. Rus oyun yazarı olan ve 1923’te devrimin halk eğitim komiseri Lunaçarski ‘Ostrovski’ye dönün’ çağrısıyla Sovyet tiyatrosuna yön vermeye çalışarak 19. yüzyıl Rus gerçekçiliği’ni işaret etmiştir. Tairov ise “Sanatın partisi olmaz; “O su, hava, güneş gibi etrafını çeşitli yollardan aydınlatır.” diyerek karşı çıkmıştır. Tairov, “*daha da ileri giderek tüm sahne yapımlarının tartımsal ilkelere göre tasarlanması gerektiğini belirtti.*” (Nutku, 2008, s.84). Doğalcı tiyatro düşüncesine karşı teatral olmayı hedefleyen Meyerhold ve Tairov rejimin doğalcılık anlayışına karşıt yönelişlerde bulunmuşlardır. Klasik balede Rusya’nın o yıllarda büyük bir aşama kat ettiği bilinmektedir. Tairov ise balede önemli bir teatral ilkesini farkına varmıştır. Oyunculuktaki hareketler Tairov’a göre gerçek yaşamın bir kopyası olarak değil bir dizi senfonik hareketlerden oluşmalıdır. Bu sebepten dolayı tiyatro düşüncesi içerisinde baleye de yer verdiği düşünülmektedir. Ayrıca bu hareketlerle birlikte “*bu tartım sahne tasarımındaki eşyalarla da bütünlük kazanmalıydı.*” (Nutku, 2008, s.84). Oyunlarında kullandığı kostüm, dekorda da bu anlayışla bir araya getirdiği görülmektedir.

Tairov’un tiyatro düşüncesinde, tiyatro edebiyata hizmet eden hizmetçi konumundan kurtarılmalıdır. Bunun için teatrallığı ön plana almanın gerektiği düşüncesini savunmaktadır. Tairov’a göre bir tiyatro yapımı ne oyuncunun, ne de yönetmenin yazara hizmet etmek zorunda olduğu bir sanat değildir. Ona göre tiyatrodaki oyuncu ya da yönetmen fark etmeksizin yazarın metnini istediği yönde çarpıtmakta özgürdür. Metin sadece yazarın ya da yönetmenin ulaşmak istedikleri yere gitmelerine ilk hareketi verecek bir yaylı mekanizma işlevi görmektedir. Bu düşüncesi de “*Tiyatro, belli bir yapıtı kendine özgü sahnesel düşüncelere uygun biçimde kullanarak, yeni ve özgün değeri olan bir sanat yapıtı yaratmalıdır.*” (Çalışlar, 1993, s.273) sözlerine dayandırılmaktadır.

Tairov, Adolpe Appia ve Gordon Craig gibi döneminin en büyük kuramcılarında kabul edilen iki kuramcıdan etkilenerek onlar gibi üç boyutlu sahne tasarımları kullanarak, büyük mekanizmalardan içeren sahne tasarımları kullanılmasını gerekliliğini savunmuştur. Bu düşünce ile Jacques Lecoq’un “Girofle Girofla” oyunu, Racine’in “Phaedra” isimli klasik trajedisi, Oscar Wilde’in “Salome” psikolojik dramı, Debussy’nin “Oyuncak Sandığı” pantomim oyunu, Scribe’in “Adrienne Lecouvreur” melodramı gibi oyunları sahneye koymuştur.

Meyerhold seyirci ile oyuncu ayırımını ortadan kaldırmayı hedeflerken Tairov bu düşünceye karşı çıkmaktadır. Bu düşüncesini “*Yaşasın, sahneyi izleyici yerinden ayıran ramp! Çünkü sahne karmaşık ve zor bir klavyedir. Ancak usta oyuncu onunla başa çıkabilir; izleyici yeri ise, alımlayan izleyici için belirlenmiş amfi tiyatrodur.*” sözleriyle açıklamıştır (Çalışlar, 1993, s.284). Tairov’a göre yine Meyerhold ile zıtlık içeren bir ifadeyle seyirci oyuna dahil olmamalı,

seyirci olarak edilgen yapısı içerisinde kalması gerektiğini ifade etmiştir. Bu düşüncesini de “*Sahne yapıtı izleyiciyi kesinlikle etkin olarak değil, yalnızca alımlayıcı bir öge olarak gerektirir. Durum böyleyse, tiyatrodaki izleyiciye kendine özgü öteki sanatlarda biçilen rolün aynı biçimlidir. İzleyici izleyici olarak kalmalıdır; işe karışamaz o.*” sözleriyle ifade etmiştir.

Tairov’a göre “*Tiyatronun gücü, sahnesel eylemin dinamiğinde yatar. Eyleyen oyuncudur. Oyuncunun ustalığı, tiyatronun en yüce, en gerçek içeriğidir. Ustalığın duygusal dolgunluğu, onun dinamizminin anahtarıdır. Sahnesel yapılanma, onun anlatım biçimi ve özüdür. Ritim onun organik ilkesidir.*” (Çalışlar, 1993, s.285). Bu açıklama tiyatro ile edebiyatı ayıran şeyin “hareket” olduğu görüşünü vurgulamaktadır. Oyuncu bu hareketin gerçekleştireni, etkeni olarak aynı Stanislavski, Meyerhold gibi Tairov’un tiyatro düşüncesinde de tiyatronun en temel ögesidir.

Meyerhold ve Tairov hocaları olan Stanislavski’yi tümünden reddetmişlerdir. Bu durum onlara yeni bir arayışın kapısını aralarken buldukları ‘yeni olanı’ tamamlama noktasında eksik bırakmıştır. Bu bağlamda çağdaşları arasında bu konudaki en iyi yol çizebilmiş olan sanat insanlarından birisi de Vakhtangov’dur. Yergeni Vakhtangov (13 Şubat 1883-29 Mayıs 1922) Meyerhold ve Tairov’un yanlıgısına düşmeyerek Stanislavski’yi tümünden reddetmemiştir. Kendi biçimini oluşturmuş, fakat bu biçimi oluştururken, Stanislavski’nin, doğru bulduğu yönlerini de alarak oluşturmuştur. Stanislavski ile birlikte Meyerhold ve Tairov’dan da alıntılar yapmıştır. Böylelikle sonraki yıllarda Özdemir Nutku başta bazı kuramcılar tarafından “Sentez Tiyatrosu” ya da “tiyatronun sentezcisi” (Nutku, 2002, s.38) olarak anılacak bir tabirle kendisinden bahsedilmektedir. Fakat Vakhtangov geliştirdiği tiyatro estetiğine “Fantastik Tiyatro” adını vermiştir.

Tairov ve Meyerhold, Stanislavski’nin tiyatro düşüncesine tümünden karşı çıkmışlardır. Bu Özdemir Nutku’ya göre onların en zayıf taraflarını oluşturmuştur. “*Bu durum onları bazı noktalarda kuruluğa itti ve belki de kendi ekollerini kuramayıklarının sebebi oldu.*” (Nutku, 2008, s.86). İkinci Stüdyosu’nu Leopold yönetmenliğinde kuran Stanislavski, Leopold’un genç olarak 44 yaşında (1916) vefat etmesiyle dağılan stüdyosunun yerine üçüncü stüdyosunu Vakhtangov yönetmenliğinde kurmuştur. Vakhtangov Meyerhold ve Tairov’a göre daha doğru bir yol izleyerek döneminde onlardan daha çok başarı elde eden işler yapmıştır. Vakhtangov’un bu ‘doğru yolu’ Meyerhold ve Tairov gibi Stanislavski’yi tümünden reddetmemektir (Nutku, 2008, s.86). Stanislavski, Meyerhold ve Tairov’un kendine düşüncesine göre doğru bulduğu, kendi tiyatrosu içerisinde kullanabileceği öğeleri saptayarak onları uygulamıştır. Örneğin Vakhtangov’un tiyatrosundaki oyuncular, Vakhtangov yaşarken de, vefatından sonra da oyunculuk eğitimlerini Stanislavski sistemi ile tamamladıkları bilinmektedir. Vakhtangov, Meyerhold’un grotesk üslubu ile, Stanislavski’nin doğalcı gerçekliği tek potada buluşturmaya çalışmıştır.

“*Bu sentez, yalnızca Vakhtangov ile okuluna ait olan tersinlemeyi getirdi. Onun tersinlemeye dayalı uygulamalarında ne Meyerhold’un acımasız groteski, ne de Moskova Sanat Tiyatrosu’nun ayrıntılı gerçekliği vardı. Meyerhold’un ‘boğucu karnaval’ında ya da Moskova Sanat Tiyatrosu’nun katı ‘psikolojik ve doğalcı gerçekliğine’ karşılık Vakhtangov teatraldı. Onun komedyaları, Dickens’in Circir Böceği ve Ocak’ta olduğu gibi sıcaktı, gerçek duyguları kapsıyordu ve oyuncularını büyük bir içtenlikle oynuyordu.*” (Nutku, 2008, s.86).

Candan’a göre Vakhtangov psikolojik gerçeklik ile teatrallliği tek yapımda buluşturan bir yönetmen olma özelliği taşımaktadır. Uygulamış olduğu bu yaklaşımı “fantastik gerçeklik” olarak adlandırmaktadır (Candan, 2019, s.35). Özüaydın’a göre Vakhtangov’un tiyatro estetiğinin Meyerhold’un teatrallliği ve Stanislavski’nin psikolojik gerçekliğinin sentezi ile ortaya çıkmıştır. Vakhtangov ortaya koyduğu bu tiyatro düşüncesini “fantastik tiyatro” olarak

tanımlamıştır. Vakhtangov'un gerçekçiliğe biçimci yaklaşımla meydana getirdiği anlayışın Tairov'un "Sentetik Tiyatro" düşüncesiyle de benzerlik göstermektedir (Özüaydın, 2006, s.43).

Vakhtangov'un Stanislavski'nin oyunculuk sisteminde salt doğru olarak kabul ettiği maddeler şunlardı;

1. Dikkatin odaklanması (konsantrasyon)
2. Aktörün kas enerjisini uyumlu bir biçimde bedenine dağıtması
3. Rol ile çevresi ilişkisinin araştırılması;
4. Duygulardan önce hareket;
5. Aktörün sahne üzerindeki davranışının motive edilmesi (sahne açısından oyuncunun doğruyu yakalamasını sağlamak.)
6. Oyuncunun partnerine (birlikte oynadığı diğer oyuncuya) güvenmesi;
7. Yazarın yapıtının iç anlamının (alt metninin) açıklanması;
8. Oynayacak karakterin biyografisinin ve yaşam koşullarının oluşturulması;
9. Aktörün kendi değil, partnerini düşünerek oynaması;
10. Stereotiplere karşı savaşılması." (Nutku, 2008, s.88).

Vakhtangov değiştirilemez doğru olarak kabul ettiği Stanislavski'de gözlemlediği tespitleriyle Meyerhold'un "ölçülü teatralliyini" birleştirerek kendi düşüncesini oluşturduğu düşünülebilir.

"Sahnelemede gerçek olan ve olmayan öğelerin kompozisyonu ile bu tiyatrodan ortaya çıkartılmış olan sentezi yalın bir biçimde şöyle özetleyebiliriz; oyunculuk tekniğinde Benzetmecî Tiyatro'nun karmaşık psikolojik oyunculuğu yoluyla Göstermecî Tiyatro'nun karakterleri oluşturulmuştur. Vakhtangov oyuncu ya da yönetmenin, kendi tavrını gösterebilmesi için, gerçeği ve tarihi deforme etme hakkına sahip olduğunu belirtmiştir." (Nutku, 2008, s.88).

Brocket'e göre (2016, s.411) Vakhtangov, Stanislavski'nin sistemindeki karakter çözümlenmeleri, konsantrasyon, alt metin çözümlenmeleri gibi epistemolojik olguların doğruluğunu kabul ederek, ilaveten Alman dışavurumcularından farkı olmayan stilize olan, yükseltilmiş bir hareket kullanımı yoluna gitmiştir. Örnek olarak sahnelemiş olduğu 'XIV. Eric' oyunu gösterilebilir. 'XIV. Eric' var olan tüm saray halkı ve bürokratlar otomaton gibi stilize tasvir edilirken, proletarya gerçekçi bir anlayışla sahnelenmiştir. *"Vakhtangov'un en büyük başarısı oyuncuların çabasız bir şekilde doğaçlama yapar gibi görüldüğü Turandot oyunuyla gelmiştir. Bu prodüksiyonun ilk gösteriminden kısa bir süre sonra ölen Vakhtangov'un anısına oyun uzun yıllar repertuvarında tutulmuştur."* (Brocket, 2016, 411).

Prens Turandot oyununda bir taraftan seyircileri etkileyecek duygusallıkla, içtenlikle ilerlerken diğer taraftan *"ironiye özgü alay uzaklığını veren davranış aykırılıkları sergileniyordu."* (Candan, 2019, s.35). Örneğin Kralı oynayan oyuncunun seyircilere en yoğun duyguları yaşatan tirat sonrası oyuncu alkışını aldıktan sonra oyun arkada devam ederken gülümseyerek cebinden çıkarttığı portakalı eline alıp sahnenin önüne oturarak, o elindeki portakalı büyük bir iştah ile yemektir. Aynı ironi oyunda kullanılan aksesuar, oyun gereçlerinde de bulunmaktadır. Bu duruma örnek olarak oyundaki kral eline kral asası almak yerine tenis raketiyle sahneye çıkabilmektedir. Kral sakal yerine yüzüne bir peçete takılabilmektedir. Yaptığı bu sahneleme anlayışı ile Gozzi'nin oyunu yazarın istediği şekilde değil Vakhtangov'un vermek istediği önerme ile sahnelenmiş olmaktadır.

Tairov'un "tiyatralleşme" kavramı, Vakhtangov'un "fantastik gerçekliği" Mayakovski'nin "sanat doğanın bir kopyası değildir. Doğanın bireysel bilinçteki yansımalarına göre çarpıtılmasında kararlıdır." sözü üzerine bina edilmiştir (Candan, 2019, s.34). Vakhtangov'un ilk defa sahne üzerinde Stanislavski, Meyerhold, Tairov silsilesinden sentezle elde ettiği bu 'fantastik gerçeklik' kavramını hem o dönemde hem de sonrasında Vakhtangov'dan tiyatroya bir miras olarak ardıklarını etkileyen bir uygulama haline gelmiştir. Bugün bile Stanislavski'nin, Meyerhold'un izleri çağdaş sahnelemelerde bulunabilmektedir. Vakhtangov'un ilk defa ortaya koyduğu fantastik gerçeklik kavramının izleri de çağdaş tiyatrodaki mevcuttur. Örneğin bugünün çağdaş ve öncü tiyatro yönetmeni olarak adlandırılabilir Thomas Ostermeier'in Berlin Shaubühne'de 2009 yılında prömiyerini yapmış uzun yıllar sahnelediği Hamlet oyununda, Ostermeier'in oluşturduğu estetik tutarlılık çerçevesinde Hamlet'i kadın çorabıyla oynatması Vakhtangov'un ironi ile paralellik göstermektedir. Hamlet'in babasını mezara gömerken leit-motiv olarak tekrar tekrar mezara düşüp bunu bir koreografi haline dönüştürmesi, Meyerhold, Tairov'dan başlayan 'hareket' ve 'teatral olan' kavramlarına yapılacak atıfla okunabilmektedir.

SONUÇ

Yapılan tanımlar perspektifinde avangart "bir anlayışa karşı olan politik duruşu, başkaldırıyı, bir mücadeleyi, bir adanmışlığı, devrimci kimliği ve gerekirse kendini feda edışı" çağrıştırmaktadır. En çok öne çıkan özelliği ve kuramcılarının genel görüşü avangart olanın nihilist yanındır. Bu yıkıcı yanı daima bulunduğu dönemdeki mevcut anlayışı hedef alırken diğer yanı yıkılanın yerine bir düşünce inşa edebilmek için uğraş vermektedir. Eğer eskinin yerine sürdürülebilir ve doğru kabul edilebilir bir düşünce inşa edilebilirse o avangartın yaşam süresi uzamaktadır. Ne kadar doğru bir düşünce inşa etmiş olursa olsun, avangartlar yine bir dönem sonra 'demode' olarak geride kalmışlardır. Bu da avangartın kendine mahsus özelliklerinden birisidir. Fakat burada önemli olan kalıcılığı, uzunluğu ya da türünden ziyade avangart sanatın gerçekleştiği türde sanata katkısıdır. Her avangart sanat, bulunduğu alana yeni bir bakış açısı ve çeşitlilik kazandırmıştır.

MST, 1898 yılında kurulduğu zamanlarda Rus tiyatrosunda beklenen gelişmenin henüz kaydedilemediği aktarılmıştır. 19. yüzyıl sonları 20. yüzyıl başlarında Rusya'da 18. yüzyıldan kalma konvansiyonel sahneleme anlayışı hakimdir. Ekim Devrimi öncesinde yaşanan siyasi ve sosyal çalkantılar içinde kurulan MST, işte bu beklenen gelişimi gerçekleştirebilecek bir yapı olduğunun ilk işaretlerini vermeye o dönemde başlamıştır.

Her avangartta olduğu gibi Stanislavski'nin çıkış noktasında da gördüğü bir eksiklik ve karşı olunan genel anlayış bulunmaktadır. Saxe Meiningen Dükü'nün tiyatro anlayışından etkilenen Stanislavski Rusya'da yapılan tiyatro oyunlarında bir yapaylık, yavanlık ve eksiklik tespit etmiş, tüm bunları reddederek yerine yeni bir 'sistem' getirme çabasına girmiş, bu konuya ömrünü adanmıştır. Onun geliştirdiği oyunculuk sistemi, politik tavır barındıran, mevcut anlayışı yıkan, aktivist bir avangart tavidir. Bu tavır kendi kalemine karşı inancı kırılan yazar Anton Çehov'un bile başyapıtların sunmasına zemin hazırlamıştır. Stanislavski'nin tekamüle ulaştırdığı oyunculuk sistemi, dünya çapında kullanılan, üzerine sürekli tartışılan ve bu tartışmalarla birlikte yeniliklere ufuk açan bir özellik taşımaktadır.

Tarihsel süreç incelendiğinde bir avangartın ardılı da genelde hep avangart olmuştur. Bir avangart ardından başka bir avangart da getirmiştir. Avangart olarak kabul ettiğimiz Stanislavski'nin o dönemki çıkışı ve ortaya koyduğu sistemi, ardından gelen avangartlara çıkış yapabilecekleri zemini sağlamıştır. İlk olarak öğrencisi Meyerhold hocasının gerçekçi üslubuna ve doğalcı düşüncesine topyekün karşı çıkmıştır. Bu etkiyle Tairov da Stanislavski'ye tümünden, Meyerhold'a da kısmen karşı çıkarak kendi tiyatro düşüncesini ortaya koymuştur. Vakhtangov bütün bunları gözlemlerken, Tairov ve Meyerhold'un çıkışlarına bir reddiye olarak 'fantastik

tiyatro' adını verdiği estetiği üretmiştir. Çağdaş rejide türevleri görünen bu tavrın ilk örnekleri adı geçen bu tiyatro adamları olmuştur.

Bu çalışmada, Rusya perspektifinden aktarılan, neredeyse yarım asır içerisinde gerçekleşmiş dört avangart yönetmen girişiminin, bir ülkenin tiyatrosunun çehresini nasıl değiştirdiği aktarılmaya çalışılmış, avangart girişimlerin sanata olan katkıları ele alınmaya çalışılmıştır.

20. yüzyılın son çeyreğinde 21. yüzyılın başlarında Avrupa merkezli yine avangart bir tür olan postdramatik tiyatro kavramı konuşulmaya başlanmıştır. Her ne kadar bu kavram Avrupa merkezli olsa da postdramatik tiyatronun oluşumunda ABD ve Rus avangart yönetmenlerin katkısı da büyüktür. Örneğin; Meyerhold'a avangart özelliği katan sahne anlayışı 21. yüzyıl postdramatik oyun sahnemelerinde görülebilmektedir. Meyerhold, Rusya dışında Avrupa'da çağdaşı olan başta Max Reinhardt ile Pina Bausch ve Thomas Ostermeier gibi günümüz yönetmenlerini de etkilemiştir. Bugün postdramatik tiyatronun oluşmasındaki en büyük etken 20. yüzyılda ortaya çıkan avangart yönetmenlerin çalışmalarıdır. Postdramatik tiyatroyu avangart yönetmenlerin gerçekleştirdiği girişimlerin mirası olarak okumak yanlış olmaz. Bu durum avangart olanın uzun vadede sanata olan katkısıdır.

Avrupa, ABD ve Rusya'nın tiyatro tarihi incelendiğinde görülmüştür ki, bu çalışmaların en çok gelişim gösterdiği zaman aralığı 20. yüzyıl olmuştur. Neredeyse bu çalışmaların tamamı da avangart sanat hareketleridir. Bugün hangi coğrafyada sanatın yeterli gelişemediği tespiti yapılıyorsa o coğrafyanın sosyo-kültürel yapısının incelenmesinin yanı sıra avangart girişimlerin de incelenmesi sorunun daha net görülmesine olanak sunabilir.

KAYNAKÇA

- Andiç, B. (2019) Stanislavski Sistemi'nden hareketle Derviş Zaim'in Devir, Balık ve Rüya filmleri özelinde sinema oyunculuğu (Basılmamış Doktora Tezi). Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Berktaş, A. (1997). *Tiyatro-Devrim ve Meyerhold*, İstanbul: Mitos Boyut.
- Brockett, O.G. (2016). *Tiyatro Tarihi*. Tufan Göbekçin (Çev.). İstanbul: Mitos Boyut.
- Burger, P. (2017). *Avangard Kuramı* (9.Baskı). Erol Özbek – Şeyda Öztürk (Çev.). İstanbul: İletişim.
- Candan, A. (2019). *Öncü Tiyatro ve Dijital Çağda Gösterim*. İstanbul: Bilgi.
- Crane, D. (1993). *The Transformation of the Avant-Garde: The New York Art World, 1940–1985*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Çalışlar, A. (1993). *20. Yüzyılda Tiyatro*. İstanbul: Mitosboyut.
- Çalışlar, A. (2004). *Tiyatro Kavramları Sözlüğü*. (3.Baskı). İstanbul: Mitos Boyut.
- Innes, C. (2010). *Avant-Garde Tiyatro* (2.Baskı). Ankara: Dost.
- Karabulut, T. (2014). *Modern Tiyatro*. İstanbul: Mitos Boyut.
- Meyerhold, V.E. (1997). *Tiyatro-Devrim ve Meyerhold*. Ali Berktaş (Çev.). İstanbul: Mitos Boyut.
- Mürseloğlu, R. (2016). *Yönetmenlik – Eğitimde Sovyet Ekolü*. İstanbul: Mitos Boyut.

- Mürseloğlu, R.(2014). *Stanislavski Okulunda Oyunculuk Eğitimi*. İstanbul: Mitos Boyut.
- Nutku, Ö. (2008). *Dünya Tiyatrosu Tarihi* (4.Baskı). Cilt 2. İstanbul: Mitos Boyut.
- Nutku, Ö. (2002). *Oyunculuk Tarihi 2*. Ankara: Dost.
- Özüaydın, N.U. (2006). *20. Yüzyıl Tiyatrosunda Estetik Düşünce*, İstanbul: Mitos Boyut.
- Özüaydın, N.U. (2015). *Gerçekçi Oyunculuk*. İstanbul Mitos Boyut.
- Özüaydın, N.U. (2011). *Stanislavski Sistemi ve Metot Oyuncululuğu*. İstanbul: Mitos Boyut.
- Poggioli, R. (1968). *The Theory of the Avant-Garde* . Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press. Retrieved from: https://monoskop.org/images/6/60/Poggioli_Renato_The_Theory_of_the_Avant-Garde_1968.pdf
- Stanislavski, K. (1992). *Sanat Yaşamım*, Suat Taşer (Çev.). İstanbul: Can.
- Yıldırım E. (2021). Antik Dönemden Postmodernizm'e Oyun Gerçek Paradoksu ve Aktörlük (Basılmamış Doktora Tezi). Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.